

A close-up portrait of a middle-aged man with a mustache and glasses, looking slightly to the left. The background is a blurred, light-colored wall. The man is wearing a dark shirt.

ВОЛОДИМИР ФЕДОРІН

ҐУДБАЙ, ІМПЕРІЄ

РОЗМОВИ З **КАХОЮ БЕНДУКІДЗЕ**

ВСЛ

Володимир Федорін

ГУДБАЙ, ІМПЕРІЄ

РОЗМОВИ З КАХОЮ БЕНДУКІДЗЕ

ВИДАВНИЦТВО СТАРОГО ЛЕВА
Львів – 2015

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Книга розмов Володимира Федоріна з Кахою Бендукідзе – спроба систематизації поглядів видатного грузинського реформатора, який тісно співпрацював з Україною протягом останніх місяців свого життя. Він намагався передати свій досвід проведення реформ у Грузії, переконати українців не втратити свій чи не останній шанс на шляху до цивілізованого світу.

Мало хто міг зрівнятися з К. Бендукідзе в умінні доносити свою думку до співрозмовника так чітко і зрозуміло, ілюструючи її прикладами зі щоденного життя.

Вдумливий читач знайде в цій книзі як тверезий погляд на нинішню кремлівську владу, так і ідейне підґрунтя для побудови сучасного суспільства, особливо необхідне Україні сьогодні.

Каху Бендукідзе я вперше побачив у травні 2012 року. Він виступав у Києві перед бізнесменами. Успіхи, яких він досягнув у Грузії, неймовірно широкий інтелектуальний обрій, яскрава, глибока мова справляли величезне враження.

Публіка почала розходитися, і я підійшов до оратора. Мав виступити на засіданні ради інвесторів при президенті України, і поцікавився думкою Бендукідзе, як використати цю можливість максимально ефективно. «Сконцентруйтеся на головному, – порадив він. – Якщо кожен говоритиме про своє, вийде занадто багато повідомлень, але не дійде жодне». Розбіжностей щодо «головного» у нас не було – звісно, податкова реформа, без якої українська економіка не бачитиме ні інвестицій, ані зростання.

У березні 2014-го Бендукідзе знову був у Києві. Уже за кілька тижнів після перемоги Революції гідності він прилетів на Надзвичайний економічний саміт. Цього разу я мав змогу спостерігати грузинського реформатора в компанії його однодумців зі Східної Європи та Скандинавії – і відчутти різницю. Колишній президент центробанку і прем'єр-міністр Латвії Ейнар Репше або автор словацького економічного дива Іван Міклош здійснили у своїх країнах, мабуть, не менш вражаючі перетворення. Але мало хто міг зрівнятися з Бендукідзе в тому, щоб викладати свої ідеї так чітко і сприйнятливо, ілюструючи їх зрозумілими кожному прикладами зі щоденного життя. На думку спадає лише колишній прем'єр Чехії Вацлав Клаус, який на початку 1990-х надавав величезну увагу роз'ясненню свого курсу, що зіграло чималу роль в успіху чеської ринкової трансформації.

© Видавництво Старого Лева, 2015
© Володимир Федорін, текст, 2015
© Володимир Верб'яний, переклад, 2015
© Владислав Мусієнко / УНІАН, фото, 2014

Всі права застережено

Після перемоги революції минув рік. Бендукідзе, який присвятив багато сил і часу запровадженню реформ в Україні, більше немає з нами. Але його ідеї і сам стиль мислення сьогодні нітрохи не менш актуальні, ніж навесні 2014-го. Ця книжка – його політичний заповіт усім, хто бажає успіху Україні, яку він так любив і щосили підтримував.

На жаль, багато ідей і рецептів, про які говорив Бендукідзе, в Україні підтвердилися «від протилежного». Це, однак, не дає підстав скидати їх із рахунку – навпаки. Я б виокремив п'ять ключових моментів у посланні, що залишив нам Бендукідзе.

1. Реформи слід робити швидко – поки не розтрачено політичного капіталу, поки народ ще не надто втомили труднощі «перехідного періоду» і він готовий жертвувати заради кращого майбутнього.

2. Війна не може і не повинна виправдовувати повільність або бездіяльність уряду. Без радикальних реформ не буде покращення інвестиційного клімату, триватиме втеча капіталу, що зрештою унеможливить фінансування оборонних зусиль. Реформи – це найкоротший шлях до перемоги. Економічне зростання, що стане результатом реформ, – єдиний спосіб зробити Україну привабливою для власних громадян.

3. Потрібно не боятися називати речі своїми іменами. Державний апарат, успадкований від старого режиму, не здатен реформувати Україну. Це важливо усвідомити і уряду, який, можливо, нарешті почне оновлювати кадри, і громадянському суспільству, яке переконалося в ілюзорності надій на те, що очільники держави самі, без зовнішнього тиску, знайдуть кваліфікованих людей.

4. Міцне громадянське суспільство – це величезна перевага України (Бендукідзе і його соратники часто наголошували, що в Грузії нічого схожого не було). Українці нарешті зрозуміли, що після повалення диктатора громадянська активність не має вщухати. Три місяці на Майдані, рік волонтерства задля захисту Батьківщини – необхідна, але недостатня умова для розбудови нової країни. Безупинну систему DIY, «Зроби сам», слід спрямувати на трансформацію самої моделі державного управління. Це завдання не можна довірити цілковито залежним від корупційних доходів політикам минулої доби. Революція відкрила дорогу до влади не-

корумпованим фахівцям, але їхня частка в парламенті та уряді досі критично мала. Громадянському суспільству потрібно готуватися до того, щоб на наступних виборах нові люди отримали більшість у законодавчій і виконавчій гілках влади. Концентрація ресурсів на цьому напрямі дасть найбільшу віддачу всім, хто живе в Україні.

5. Як і три роки тому, найважливіша реформа – податкова. У цій точці зійшлося відразу кілька ключових сюжетів. 2014 року Україна на власному досвіді переконалася, що посилення податкового тиску на бізнес, який і так працює «набіло», – це шлях не до процвітання, а в протилежному напрямі. Ставки податків слід знизити так, щоб забезпечити розширення бази платників податків. Але не скоротивши непосильний тягар держвидатків, про який так багато говорив Бендукідзе, розумна податкова реформа неможлива. Щоб закласти надійне підґрунтя для стійкого економічного зростання, Україна конче мусить уже в 2015 році навести лад у державних фінансах.

Радикальні перетворення, економічне диво – ось найкращий пам'ятник великому реформатору, який може звести Україна.

Томаш Фіала
СЕО інвестиційної компанії Dragon Capital,
президент Європейської Бізнес Асоціації

ЯК СТАТИ ЗАХОДОМ, або Від автора

Коли на початку листопада 2013 року Каха Бендুকідзе у своєму просторому кабінеті на першому поверсі Аграрного університету Тбілісі запропонував мені написати книжку про його реформи, ані він, ані я не могли подумати, що десятки годин розмов, які ми маємо записати протягом наступного року в Кобулеті, Києві та поблизу Мюнхена, триватимуть під акомпанемент повстання, війни, руйнування старого світу.

Чинником, що змінив світову історію та знищив інерційний сценарій виходу з глухого пострадянського кута, став український Майдан. Точніше, народ України, який повстав через три тижні після тієї нашої розмови.

Патріот Грузії та свободи, Бендুকідзе останні вісім місяців свого життя присвятив Україні. Коли 13 листопада 2014-го я дізнався про його смерть, подумав: якби російська авіація зруйнувала будинок уряду та адміністрацію президента в Києві, шкода для України була б значно менша. На відміну від нових керманічів країни, Бендুকідзе добре розумів, що реформи – це не загроза, а найкращий шанс на порятунок.

Українська еліта вважала його радикалом, мало не екстремістом. Насправді, вододіл між грузинським реформатором і його українськими колегами проходив не за шкалою помірність/радикалізм, а за шкалою ясність/плутанина мислення. І Бендুকідзе, і уряд Порошенка-Яценюка намагалися досягти спільної мети – інтеграції України в Європу. Але інструментарій, обраний уцілілою після Майдану частиною пострадянської еліти (підвищення податкового тягаря, емісійне фінансування дефіциту бюджету, адміністративні обмеження операцій із валютою і т. ін.), не наближав досягнення цієї мети, а віддаляв від неї.

Польський реформатор Лешек Бальцеревич якось написав, що ризикований план – кращий за безнадійний. План Бендुकідзе – радикальне скорочення бюджетних видатків, зниження податкового тягаря вкупі з податковою амністією, максимальна дерегуляція – здавався карколомним, але точно не безнадійним. Доказ тому – успіх аналогічних реформ у Східній Європі (Польща, Чехія, Словаччина) та Грузії. Пропагуючи швидкі та нещадні реформи, Бендুকідзе був, по суті, частиною реформаторського мейнстріму – на відміну від нової української влади, що обрала шлях косметичних покращень, який ще ніколи не був успішним.

Половинчасті, незавершені реформи – ось що, на думку Бендुकідзе, було і залишається бідюю України. Держава фінансує освіту, медицину, поліцію, армію, але вичавлені з економіки гроші гайнуються: виші, що не вчать, лікарні, де не лікують, міліція, яка не захищає. Поглянути на речі тверезо, назвати їх своїми іменами – ось що добре вдавалося Бендुकідзе, і що український політичний клас має ще навчитися робити.

Що довше Бендुकідзе спостерігав за балаканиною політиків, які марнують черговий шанс України, не даючи їй можливості модернізуватися, то більше схилився до думки, що на цьому етапі країні доведеться пережити «вимушені реформи» – стихійну ліквідацію установ та інститутів через банальний брак коштів. Як приклад він наводив «реформу ЖКГ» у Грузії на початку 1990-их, що спричинила ліквідацію і крах централізованої системи тепlopостачання: не було грошей платити за газ, труби замерзли і стали непридатні для використання. Загострення фінансової кризи взимку 2015 року, яке ми з Бендुकідзе почали обговорювати наприкінці літа 2014-го під кодовою назвою «фінансовий Чорнобиль», стало ще одним підтвердженням античного афоризму – *ducunt volentem fata, nolentem trahunt* (у контексті української модернізації я б переклав його так: розумного неминучість вабить, нерозумного – затягує).

Радикальні реформи в Україні неминучі, якщо лише не розглядати сценарію масштабної війни та окупації. Це означає, що уроки та ідеї Бендुकідзе неодмінно буде затребувано. Головний його постулат – немає нічого продуктивнішого за свободу. Свобода потрібна, як повітря, і не лише

окремим особам, а й цілим країнам. Свобода запускає маховик прогресу, насильство – заводить у глухий кут.

Я дуже радий, що ця книжка виходить одночасно в Україні та в Росії. Мудрі люди обох країн знайдуть у ній багато корисного: росіяни – тверезий погляд на мерзенність кремлівського світу, українці – ідейне підґрунтя для побудови сучасного суспільства.

Я хочу подякувати всім, без кого б ця книжка не відбулася.

Головний редактор «Нового издательства» Андрій Курилкін та Анна Красинська були рушійною силою, можна сказати, ідеологами проекту.

Автор знаменитої книжки «Чому Грузії вдалося» Лариса Буракова завжди оперативна і змістовно відповідала на запитання, що в мене виникали. Канцлер Вільного університету Вато Лежава допоміг уточнити деякі деталі, про які я вже не міг запитати у Бендукідзе. Мої друзі Леонід Бершидський і Сергій Гурієв прочитали рукопис і висловили низку цінних зауважень.

Мої російські колеги – головний редактор Forbes Ельмар Муртазаєв, генеральний директор Slon.ru Максим Кашулінський і головний редактор The New Times Євгенія Альбац – опублікували журнальні версії кількох розділів. Їхня небайдужість додавала мені впевненості, що ця робота не марна.

Сірлибай Айбусінов, який відповідав за перевірку фактів, як завжди, достойно впорався зі своєю роботою. Завдяки йому фактологічний фундамент наших із Кахою розмов став міцніший, а окремі фрагменти набули стереоскопічності.

Павло Шеремета, Михайло Ходорковський, Альфред Кох і Костянтин Сонін були змістовними співрозмовниками. Історія – це драма ідей, і вони допомогли нам із Кахою її персоніфікувати.

Віце-президент Київської школи економіки Юлія Тичківська і представник президента в Кабінеті Міністрів України Олександр Данилюк стали головними провідниками Бендукідзе в лабіринтах української політики. Без них українська частина його життя (а отже, і це видання) не була б така насичена.

Я вдячний Миколі Шейку з Видавництва Старого Лева за ідею видати цю книжку українською.

Засновник інвестиційної компанії Dragon Capital Томаш Фіала і голова клубу ДУВ Ігор Гут підтримали українське видання.

Автор перекладу Володимир Верб'яний відкрив для мене дивний факт: виявляється, текст перекладу може бути коротший за оригінал. У цьому йому допомагала Юлія Матківська.

Моя дружина Вікторія Федоріна і старша донька Анна Федоріна місяцями читали і перечитували різні версії тексту, надихаючи і критикуючи.

Звісно, всі помилки і недоліки – на совісті автора.

Розділ I ТИФЛІС

Тбілісі, Держканцелярія, лобі готелю Mariott Tbilisi 17-18 березня 2009 року

Уперше у житті я приїхав до Тбілісі через півроку після російсько-грузинської війни. У Москві, звісно, чули, що в Грузії впровадили радикальні реформи, але їхньої суті майже ніхто не розумів, зокрема, і я. «Грузинського міфу» теж іще не існувало. Знаменита книжка Лариси Буракової «Чому Грузії вдалося» з'явилася друком аж на початку 2011-го.

Про Бендукідзе в Росії вже кілька років не було ні чутки, ні звістки – згодом він сказав мені, що востаннє приїздив до Москви 2006-го. Після скасування прямого авіасполучення дістатися з Москви до Тбілісі – то була нелегка прогулянка. У Борисполі транзитні пасажери з валізами та візками юрмилися в черзі на вузьких бетонних сходах.

Бендукідзе мав стати героєм нової рубрики Forbes – серії переказаних інтерв'ю з відомими інтелектуалами. Першою мала бути розмова з Єгором Гайдаром. Матеріал із Бендукідзе – планували наступним.

Не надто розраховував, що Каха запам'ятав наше спілкування в 2004 році, коли я працював у «Ведомостях» і модерував його бесіду з редакцією. Проте про першу зустріч ми домовилися легко і швидко. Каха призначив її на десяту вечора.

За п'ять тижнів до цієї зустрічі Бендукідзе звільнився з посади керівника урядової канцелярії – церемоніального відомства, яке він примудрився перетворити на «тіньовий штаб реформ». Але в Бендукідзе залишався кабінет у будинку уряду: за кілька кроків до головної вулиці Тбілісі – проспекту Руставелі.

Березень – не найкраща пора року для відвідин Грузії. Я думав про це, блукаючи нічним проспектом Руставелі, що ним досить часто проносилися «шкоди» патрульної служби – візитки реформованого МВС. Бендукідзе весь час відкладав зустріч і о першій ночі, зрештою, запропонував побачитися завтра.

Після тривалої прогулянки вологими вулицями я йшов на інтерв'ю не в найкращому гуморі. Біде сонце кидало плями світла на архітектуру не найбільшого і не найбагатшого південного міста імперії. Облуплені будинки, сміття на тротуарах, патьоки на стінах національної галереї, запах злигоднів і вільгості. Повертаючись до Москви після понад п'ятигодинної розмови з Бендукідзе, я мав не менш скептичний настрій, ніж до нашого з ним спілкування. Я вже не сумнівався, що з корупцією в Грузії покінчено, чого не можна було сказати про бідність і периферійність...

Я включив цей діалог у книжку з трьох причин. По-перше, він подобався самому Касі. По-друге, в ньому окреслено засадничі теми, що ми їх обговорюватимемо п'ять років потому, – свобода, регулювання, реформи, Росія, Грузія, освіта. По-третє, ця зустріч і ця розмова задали тон і означили рамки нашого подальшого спілкування. Публікуючи розшифровку розмови в живому журналі¹, я презентував її напівжартівливо-напівсерйозно: «Вийшло щось на кшталт сократичного діалогу, де автор постає в належній для журналіста ролі простака, завдання якого – розворушити грузинського сілена, що, на відміну від грецького, зовсім не п'є вина».

ВЕЛИКА РЕЦЕСІЯ

Володимир Федорін: Я прилетів до вас поговорити про глобальну кризу, про те, як ми дійшли до такого життя. Як на мене, в інституціоналіста-практика мусять бути певні думки з цього приводу.

Каха Бендукідзе: Все життя – це інституціональна економіка. Я розповім вам історію, що сталася зі мною наприкінці лютого.

¹ Розшифровку було опубліковано за адресою: <http://empedocl.livejournal.com/tag/Бендукідзе>. У книжці представлено відредагований варіант.

Восени у Вільному університеті Тбілісі почала працювати школа права. Абітурієнтам читали лекції, а потім пропонували дискутувати. Одній групі було доручено написати принципи конституції. І вони створили лівачський, я б сказав, документ. Головна ідея – все має належати державі. Запитую в однієї абітурієнтки: «Чому ви вважаєте, що держава може розв'язати всі проблеми?» Вона знітилася, а потім каже: «А хіба погано, коли держава спробує зробити бодай щось хороше?»

Я переказав цю фразу колегам, усім дуже сподобалося, і думаю, якщо ми продовжимо розмірковувати на цю тему, то знайдемо причину, чому криза виникла в такій формі і саме тоді, коли виникла.

Я вкотре подумав: а це добре чи погано, якщо держава спробує зробити бодай щось хороше? Тут же немає очевидної відповіді, принаймні, – на побутовому рівні ми її не бачимо. Для практикуючих інституціоналістів, прихильників свободи, відповідь полягає в тому, що коли держава спробує зробити що-небудь хороше, швидше за все, вийде погано.

В.Ф.: Як ви сприймаєте це твердження? Як доведене емпірично чи як етичний імператив?

К.Б.: Його можна вивести теоретично, його можна довести на прикладах цієї фінансової кризи. А можна процитувати головну книгу, де написано, що дорога в пекло вимощена благими намірами.

В.Ф.: Почувши про головну книгу, я напорошив вуха, бо очікував почути ім'я Айн Ренд з її «Атлантом».

К.Б.: Я її не читав, мені було нецікаво, книжку важкувато написано. Не належу до релігійних лібертаріанців – мені нецікаві суперечки про те, чи був Мізес чистої води лібертаріанцем, чи допускав Гайек відхилення від догми.

Кризи, у тій чи іншій формі, тієї чи іншої глибини – суть будь-якої вільно організованої системи. Як сказав Михайло Михайлович Жванецький, то ти, то тебе. Дивно вважати, ніби світ влаштовано так, щоб безперервно рухатися лише вперед.

Водночас я не прихильник ідеї, начебто існують якісь наперед визначені синхронізовані цикли, хоча присутність монетарних органів, звісно,

сильно сприяє синхронізації. І тим не менше, життя при капіталізмі невіддільне від того, що у вас можуть бути спади. Нещодавно один відомий аналітик та інвестор, Марк Фабер, сказав: «Хочете жити за комунізму – є країни, де люди ще пам'ятають, як воно було».

Але це тільки частина відповіді. Ясно, що нинішня криза виникла не позаторік, а значно раніше. Останній потужний рух, що заклав конфігурацію цієї кризи, [було здійснено], коли Сполучені Штати, адміністрація Клінтона, зокрема, вирішили за допомоги фіскальних або квазіфіскальних заходів сприяти зростанню добробуту, і взялися заохочувати розширення кредитування.

В.Ф.: Якщо вам ідеться про виникнення сегменту subprime, то хоча це було за Клінтона, ініціатива належала республіканцям².

К.Б.: Немає значення – республіканці ж не уособлюють якоїсь божественної сили, а демократи – диявольської. І ті, й ті – частина держави.

Ця криза фактично почалась із subprime, а subprime виник у такому обсязі саме через державний примус, що не мав аналогів в історії Заходу.

Саме нерегульовані інститути, такі як хедж-фонди і відкритий ринок капіталу, дозволили істотно пом'якшити ситуацію на самому початку кризи. Хедж-фонди прийняли удар по найспекулятивнішій частині поганих боргів, а оскільки ринки капіталу були відкриті, провідні банки змогли відновити свої гроші, продаючи нові акції іноземним фондам. Приватний сектор не міг позбутися цієї дірки, адже її створила держава.

Коли ми сьогодні чуємо – від Саркозі, Медведєва, що треба більше регулювати...

В.Ф.: Не чіпаймо Саркозі з Медведєвим – з приводу кризи вони кажуть нерелевантні речі.

К.Б.: Ні, стривайте: якщо мій лікар прийде, скаже якусь абракадабру і візьме в руки скальпель, то фраза: «Лікарю, ви говорите нерелевантні речі», мовлена з-під маски для наркозу, пролунає дуже слабо. Він маску притиснув вам до обличчя, ви за кілька секунд знепритомнієте, і вам

² Насправді, поправки в Community Reinvestment Act, що передбачають державну підтримку кредитування ненадійних позичальників і жителів бідних районів, 1992 року ініціював конгресмен-демократ Генрі Гонсалес.

виріжуть життєво необхідний орган. Ви, напевно, читали статтю Вацлава Клауса у FT³, де він казав, мовляв, хлопці, охолоньте, лікуйте те, що слід лікувати, навіщо ви зараз думаете, як регулювати фінансовий ринок у майбутньому. Подумаймо про це через рік-півтора. Який сенс зараз щось регулювати, боротися начебто з експансією, коли ніякої експансії немає. Але влада так улаштована: вона хоче розв'язувати актуальні, на її думку, проблеми, або такі, що як їй здається, важливі для людей.

Представники влади кажуть нерелевантні речі, але як прихильник свободи прихильникові свободи скажу – саме влада керує своїми країнами, вона ухвалюватиме рішення і посилюватиме контроль, тому саме вона підведе фінансову систему до ще грандіознішого краху.

Розширення *subprime* ціною державних рішень було останнім великим кроком, який призвів до цієї кризи, але якщо подивитися в цілому – і це складніша тема, – то я абсолютно впевнений, що сучасна фінансова система, побудована таким чином, як у більшості держав, нестійка в принципі і її легко спровокувати на циклічні паралічі.

Цикли особливо добре видно на прикладі окремих компаній. Організація росте, у неї може виникнути проблема, через яку вона зіщулиться, але потім усе-одно зростатиме далі. Виникає запитання, а з якого дива це відбувається в багатьох компаніях одночасно? Або в багатьох фінансових інститутах одночасно?

Візьмімо серцевий м'яз і погляньмо на його окремі клітини. Видно, що кожна скорочується, як їй заманеться. Коли вони в серці, то скорочуються всі одночасно. Чому? Бо є спеціальні клітини, так звані пейсмекери, що «задають ритм», надсилаючи сигнал решті клітин і змушуючи їх скорочуватися одночасно. Чи є щось схоже у фінансовій або в економічній системі? Чому різні фірми починають рости і скорочуватися одночасно? Щось божественне ними керує чи щось подає їм такий сигнал?

Головні гравці – це фінансова система, тобто відсоткова ставка та фіскальна система. Я не став би виокремлювати щось одне, особливо в країнах з фінансовою системою, що розвивається, в яких – на кшталт Росії чи Грузії – дії уряду впливають на економіку навіть більше, ніж

3 Financial Times.

ставка Центрального банку. А в країнах, де кредит дуже розвинений, де він перевищує валовий внутрішній продукт, відсоткова ставка в широкому розумінні має велике значення. І таке упорядкування фінансової системи, що змушує всіх вдихати і видихати одночасно, – перше джерело цього безладу. І друге: суттєва властивість будь-якої фінансової системи полягає в тому, що вона змушує гроші розмножуватися. Зрозуміло, що система мультиплікаційних грошей легше здається кризі – випадання будь-якого рубля чи долара з широких коштів може мати глибокі наслідки в економічній системі.

Звісно, все, що я кажу, здається багатьом несосвітеною дикістю. Але ще, можливо, живі ті люди, які народилися, коли Сполучені Штати не мали центрального банку⁴, коли там був вільний банкінг. Тобто, таким людям нині...

В.Ф.: Дев'яносто п'ять і більше.

К.Б.: А потім держава поетапно знищила систему вільного банкіngu, керуючись поточними потребами. Я недавно розмовляв із одним американським економістом. За його словами, це був спосіб рефінансування держборгу. Спершу націоналізували майбутні федеральні резервні банки, їх змусили купити держборг, а потім пішло-поїхало.

Сполучені Штати розвивалися без центрального банкіngu впродовж тривалого часу, і нічого страшного не відбувалося. Система, побудована на конкуренції валют, яка передбачає, що ви завжди маєте змогу вибрати гроші, звісно ж, набагато стійкіша за систему, підґрунтям якої є один банк.

Я через що найдужче переживаю... Виникла криза, то й виникла. Особисто я на фондовому ринку нічого не втратив, хоча і мав майно, що сильно подешевшало, але нічого не вдіеш. Я переживаю, бо висновки стосовно цієї кризи прямо протилежні тому, що є насправді. Буде посилено регулювання, ще сильніше обмежать фінансові ринки, а це в майбутньому спричинить ще більші бульбашки, ще потужніші *market distortions*, і потім виникне ще страшніший обвал. Тобто відповідь шукають у зовсім

4 Федеральна резервна система – центральний банк США, створений 23 грудня 1913 року. Епоху «вільного банкіngu» в США датують періодом 1837-1862 рр.: після ліквідації Другого банку США і до ухвалення закону про національні банки (The National Banking Act).

протилежному боці. І це, звісно, мене дуже непокоїть. Не надто хочеться жити за соціалізму. Проте влада великих держав така, що хочеш не хочеш, а своєю поведінкою, своїми законами вони диктують правила. І може виявитися, що весь світ у найближчі десятки років сильно порожевіє і матиме дуже багато фінансового регулювання з обмеженнями на операції та створення великих банківських інститутів.

В.Ф.: Регулювання буває двох типів. Те, про яке йшлося на початку нашої розмови – «кредитуй ближнього жебрака свого», – це «позитивне» регулювання, коли держава намагається зробити щось хороше. Друге ж, про яке зараз говорять в Америці, – це повернення до акта Гласса-Стігалла⁵. Поділ банків на інвестиційні та комерційні має іншу мету: це регулювання обмежувальне, покликане не дозволити банкам набирати такий leverage.

К.Б.: Я свого часу з повагою ставився до закону Гласса-Стігалла. Мені здавалося, що це дуже мудра норма. Але погляньмо на речі просто: якби банки заохочували кредитувати ближнього жебрака свого, якби діяв закон Гласса-Стігалла і не було сек'юритизації боргів, то криза subprime виникла би набагато раніше. Розумієте?

В.Ф.: Ну і чудово, відбулися б меншою кров'ю – це сталося б за leverage 1:15 замість 1:35.

К.Б.: Це однаково, що сказати, мовляв, дитину, померлу в трирічному віці, шкода менше, ніж якби вона померла дванадцятирічною.

Закон Гласса-Стігалла – це спроба за допомоги насильства (ти не можеш робити це і це) створити стабільну фінансову систему. Але чому цей закон скасували? Тому що великого сенсу в ньому не було. Та ж сек'юритизація боргів у частині subprime стерла різницю між комерційними та інвестиційними банками. Ви з кредиту створили цінний папір, і ніхто нікого не обмежує щодо купівлі боргових цінних паперів.

В.Ф.: Гласс-Стігалл став жертвою фінансових інновацій?

К.Б.: Так. Закон Гласса-Стігалла ще міг якось імітувати результат, якби не було міжнародних ринків капіталу. Великий інвестбанк у Нью-Йорку міг володіти якимись фондами, що володіють банком у Росії.

⁵ Закон, запроваджений 1933 року і чинний до 1999-го, що обмежував право американських комерційних банків здійснювати операції з цінними паперами.

Нинішня криза виявила чергову слабкість у політичній системі: політичним догматом стало те, що, байдуже банк ти чи не банк, якщо ти великий і можеш спричинити проблеми, тобі треба допомагати. Невже у Lehman Brothers були депозити бабусь? Ні. Просто це було помітне явище.

В.Ф.: Зате Lehman Brothers дозволили впасти.

К.Б.: Так, але під спільним ретельним наглядом. А General Motors – це банк, чи що? Виникла така ідея: нехай люди перестануть відповідати за свої вчинки. У тебе почалися з кимось стосунки, ти взявся працювати на GM, уклав гроші в пайовий фонд Money Market Merrill Lynch або Unit Trust HSBC, але ти не відповідаєш за свої дії, про тебе піклуватиметься держава. Створено нову політичну реальність, дуже потужний зсув уліво. Ми, держава, захистимо тебе незалежно від того, чи це було твоє особисте рішення, чи тебе до цього примусили або просто обдурили. Хай там як, а ми тебе захистимо.

Уявіть собі, що закон Гласса-Стігалла був би і далі чинний. Виникла б така ж системна криза, впали ціни на житло, всі папери різко знецінилися і з'явилася дірка в півтрильйона. І з'ясувалось би, що здебільшого власники цих паперів не комерційні банки, а, скажімо, Merrill Lynch та інші інвестбанки. І яка була б реакція влади? Невже вони сказали б: хлопці, ви знали, на що йдете, вас не змушував ніхто це робити, ну і про що тепер мова? Це правильна реакція. Чи вони взяли б гарячково допомагати? Мені здається, політична зміна полягає в тому, що все одно стали б гарячково допомагати. І зрозуміло чому. Бо насправді державне втручання у фінансову систему не обмежується тими двома речами, про які я казав: тим, що було стимульовано subprime lending, і тим, що свого часу було знищено free banking. Ні, воно присутнє в багатьох інших речах теж. Скажімо, у законодавчому стимулюванні пенсійних накопичень. За різних систем держава вдається тут до більшого чи меншого примусу. Примушування може бути грубе: не зробиш це – уб'ємо, поб'ємо, та м'яке: зробиш, ми тобі цукерочку дамо.

В.Ф.: Другий випадок – це soft paternalism.

К.Б.: Патерналізм, звісно ж. І якщо людей змушують заощаджувати гроші на старість, зараховуючи їм як сплату податку те, що вони прибері-

гають, вкладаючи у фінансовий ринок, то це зумовлює приплив великої кількості безвідповідальних грошей, які сама людина ніколи не вклала б у ринок. Але держава каже: ти мусиш. І людина, ясна річ, вкладає, щоб не сплачувати податку.

Є інший спосіб примусу. Квазідержавний суб'єкт, штат Каліфорнія, наприклад, наймаючи мене на роботу, каже, що частину належних грошей забиратимуть і відкладатимуть мені на старість, оскільки я нерозумний і сам заощаджень не робитиму. Так виникають величезні фінансові мішки, які розпоряджаються сотнями мільярдів доларів, і у цих грошей немає господаря. Тобто номінальний господар є, і він, звісно, радіє, коли його пенсійні заощадження зростають, але він би ті кошти витратив інакше. Це величезне спотворення ринку. Людина ці гроші витратила б геть не так. Може, побудувала б ще один будинок чи штани купила. Скажімо, захотів я зуби пофарбувати в зелений колір, а мені кажуть: ні, ти нетямовита людина, homo insipiens, тому відпочинь краще, а ми тобі самі скажемо, що маєш робити з грошима.

Утворюється грошовий навес. І чому розпорядник цих грошей має поводитися раціонально? Адже на ньому – жодної відповідальності. Так, є компанія, що цим опікується, система управління, спецдепозитарій, але це ж все не моє. Спілкуючись по роботі з фондами, я завжди дуже дивувався, як легко їм даються рішення. А потім зрозумів, що власники цих фондів – інші фонди, а власники тих, інших, фондів – ще інакші фонди. Ну подумаєш, щось там не вийшло, з ким не буває.

В.Ф.: Ідеться про те, що в цій індустрії неправильно вибудовано стимули, тому й виникають спотворення?

К.Б.: Правильні стимули – це коли я сам своїми грошима розпоряджаюся і сам відповідаю за наслідки. А коли мені дали порядкувати купую чужих грошей і сказали, що я отримуватиму такі-то відсотки від вартості активів, то який сенс мені напружуватися? Одна річ – якби мені платили 50% від апсайду, а так... Але 50% апсайду ніхто не платитиме, правильно?

В.Ф.: Два плюс двадцять – улюблена формула хедж-фондів.

К.Б.: Так то хедж-фонди, а нам ідеться про керівника пенсійним фондом. Чи можу я стати мільярдером, очолюючи пенсійний фонд?

В.Ф.: Якщо мета – стати мільярдером на цій роботі, доведеться красти.

К.Б.: Це означає, що у вас adverse selection. Людей, здатних талановито порядкувати своїми грошима, ви з самого початку виштовхуєте з управління пенсійними фондами, бо там вони не можуть заробити багато грошей. Отже в пенсійній індустрії працюють люди, які не вміють багато заробити, але зрештою довіряють гроші тим, хто вміє, – хоча б і хедж-фондам.

В.Ф.: А Грінспена⁶ ви не хочете посварити?

К.Б.: Грінспен був частиною цієї системи. Думка, що існує правильна кількість грошей, яку визначає великий начальник, не надто здорова.

В.Ф.: Великий начальник дивиться на випереджальні індикатори...

К.Б.: Вже понад десять років двічі на рік збирається форум під егідою корпорації RAND. Виник він як російсько-американський, зараз він швидше міжнародний. У ньому беруть участь керівники великих компаній і видатні діячі. Зокрема, Пол Волкер⁷ або Ходорковський. Багато років тому, ще наприкінці 90-х, у неформальній обстановці ми там спілкувалися. Я сказав: не буває людей, які не помиляються. На що дуже шанований учасник із Америки заперечив: такі люди є, прізвище однієї з них Грінспен.

Позаторік на тому ж форумі були присутні ті ж особи, але ніхто вже так захоплено не казав про Грінспена. Я не можу зрозуміти, як людина може мати такий величезний авторитет...

В.Ф.: Усе йшло дуже добре.

К.Б.: Так, усе йшло добре, але хтосьна, як державне управління може давати хороші результати. Повертаючись до фрази абітурієнтки, саме Грінспен і намагався зробити щось хороше.

Насправді, гроші – це така ж компонента економічного життя, як штани чи автівка, і там теж має бути конкуренція. Я повинен мати можливість вибирати не тільки штани, але й гроші. Чи означає це, що в системі, побудованій на конкуренції грошей, не буде криз? Звісно,

6 Алан Грінспен (1926 р.н.) – голова Федеральної резервної системи (1987-2006).

7 Пол Волкер (1927 р.н.) – голова Федеральної резервної системи (1979-1987).

не означає. Але ці кризи будуть коротші, не такі глибокі, і виліковуватимуться значно простіше. І головне – ці кризи усуватиме сама система емісійних центрів. Пейсмекерства цього величезного не буде. Але замість того, щоб рухатися до конкуренції грошей, нерегульованих фінансових ринків тощо, ця криза, як наслідок регулювання фінансових ринків, централізованих грошей, бюджетного дефіциту, яка є загалом рукотворною не в тому сенсі, що це результат жадібності керівників, а в тому, що це наслідок захланності політиків...

В.Ф.: Але вони одне одного варті.

К.Б.: Інша сторона не винна. Якщо ви зараз підете, купите і з'їсте два великих шматки м'яса, нікого не пограбувавши і не вбивши, ви можете бути в цьому винні? Слово «винні» тут хіба доречне?

В.Ф.: Ні, якщо я поїв за свої. Я не порядкую чужими грішми.

К.Б.: Ось! Хтось порядкує чужими грішми, порушуючи домовленість про порядкування? Тоді – в'язниця.

В.Ф.: Є ж поняття фидуціарної відповідальності: менеджер повинен прагнути щомиті працювати в інтересах своїх акціонерів. Коли менеджер, женучись за короткостроковими цілями – солідними бонусами в кінці року, хорошим квартальним звітом – бере на себе занадто багато ризиків, він свої зобов'язання перед акціонерами порушує.

К.Б.: Як ви вважаєте: найкращі в світі гірськолижники завжди посідають перше місце чи іноді падають?

В.Ф.: Іноді падають: м'яз надірвав, на горбик наскочив.

К.Б.: Сьогодні впав – завтра став олімпійським чемпіоном, післязавтра виграв якийсь турнір, установив рекорд. Вони мусять завжди йти на грані фолу, розумієте? Як повинен поводитися керівник фінансової компанії? От є певний ризик: 70%, що він виграє, 30% – що програє. Чи повинен він ризикувати? Ні, сімдесят на тридцять, – не повинен. А як щодо вісімдесят на двадцять? А дев'яносто на десять, дев'яносто дев'ять на один? Адже цей 1% теж може трапитися. Проблема зовсім не в тому, що існувала масова жадібність. Просто інструменти були з гнилизною, а вони таки були з гнилизною, бо держава цього вимагала. Держава простимулювала випуск фантиків.

В.Ф.: Але навіть Citi, Goldman Sachs та решта тримали ці фантики у себе на балансі?

К.Б.: Щоб заробити грошей. Мені здається, не можна засуджувати жодного способу легально заробити, якщо він не пов'язаний із насильством над людьми. Потім вони ж за це і поплавилися. Якщо хтось має фидуціарну відповідальність, його переслідують за законом. Я нікому з таких людей не позаздрю – їх гнатимуть, гнатимуть і гнатимуть. Якщо хтось повівся, як Медофф⁸, – це в'язниця.

В.Ф.: Долар залишиться головною резервною валютою?

К.Б.: Думаю, цілком імовірно, що виникне новий емісійний центр. І звісно, нинішня ситуація показала, що Європейський центральний банк крутіший за ФРС, суворіше поводить. Але доларів багато, і ось що станеться: зараз монетарна влада Сполучених Штатів заміщує широкі гроші – яких значно поменшало – прискорюючи нарощення резервних коштів. І в якийсь момент фінансова система знову запрацює, мультиплікатор почне рости. І ця кількість резервних грошей здатна перетворитися на жахливе число широких грошей, інфляція може бути страхітлива.

Зрозуміло, що допустити цієї інфляції не можна, тому Федеральна резервна система повинна почати всмоктувати ці гроші назад. Вона може це зробити тільки, пропонуючи високі ставки. Тобто доларові ставки будуть вищі за ставки більшості валют. Це буде не дуже добре для американської економіки, але долар подорожчає, бо до нього кинуться інвестори. Як наслідок буде щось структурно схоже на стагфляцію – зростання невелике або близьке до нуля, інфляція висока, тому що всі ці гроші назад всмоктати неможливо, не буває ж ставок у 30%. І від того, як цей процес буде організовано, залежатиме роль долара.

У середу я зустрічаюся з Полом Волкером, мені цікаво, що скаже він⁹. Якщо не буде такої людини як він, яка готова на все, щоб приборкати інфляцію, виникне стагфляція. Волкер вісімнадцятивідсотковою ставкою лікував вісімнадцятивідсоткову інфляцію. Якщо на чолі ФРС

8 Бернанд Медофф (1938 р.н.) – засновник найбільшої фінансової піраміди в історії США. В 2009-му засуджений до ста п'ятдесяти років ув'язнення.

9 Бендुकідзе згодом написав, що Волкер поділяє його стурбованість.

буде така ж, як він, людина, то це спричинить коротший, суворіший спад.

В.Ф.: Чи довго триватиме глобальне економічне стиснення?

К.Б.: Залежить від того, як довго триватиме це у фінансовій частині. Резервні гроші, баланс Федерального резерву, виростили з \$800 млрд до \$2 трлн з гаком. Величезна експансія.

Водночас я не дуже добре розумію, чому у них існує програма уряду з фінансування, план Обама. Сенс у чому?

РЕФОРМА СОЦІАЛЬНОГО СЕКТОРУ

К.Б.: Але загалом я бачу два позитивних результати кризи. Перший це те, що цілком дискредитовано систему страхування вкладів. Просто вщент.

В.Ф.: Чому?

К.Б.: Що з нею, що без неї.

В.Ф.: Набігів на банки не було.

К.Б.: Не було не через систему страхування вкладів, а тому, що держави взяли на себе повну відповідальність за приватні вклади. Це вже не система страхування.

І друге: не залишилося людей, які казатимуть: «Як це добре – довгі пенсійні гроші, їх треба вкладати у фондовий ринок». Принаймні на найближчі кілька років ми від цього захищені.

В.Ф.: Куди ж посунуться ці квазінакопичувальні практики?

К.Б.: Реформа чи контрреформа пенсійної системи – це дуже повільна річ. Ці процедури опинилися в пастці, тому спочатку розгрібатимуть завали, в різних країнах вони інакші. Що сталося в Ісландії з пенсійними накопиченнями? Я просто не знаю. Але якщо вони зменшилися в двадцятьєро – це одне, якщо на 20% – інше. Країнам, у яких активи добровільних чи примусових накопичувальних систем зменшилися вдвічі-втричі, доведеться створити додатковий компонент, державний, – плаский або залежний від потреби (means-tested), щоб якось це відновити.

Країни, що уникнули цього згубного шляху, наприклад, Грузія, вже на нього не стануть. Було б дуже дивно, якби зараз хтось почав агітувати за накопичувальну пенсійну систему. Хтозна, які аргументи наводила б ця людина.

В.Ф.: Відколи ви стали противником накопичувальної пенсійної системи?

К.Б.: Відтоді, як зрозумів, що вона не функціональна. Я думаю, десь з 2005 року.

В.Ф.: Ви на чилійському прикладі це зрозуміли?

К.Б.: Я кілька разів зустрічався з Піньеро¹⁰, і мені спочатку все дуже подобалося. Приватна накопичувальна система краща за державну накопичувальну систему. А державна накопичувальна система краща, ніж державна начебто накопичувальна система, так би мовити, «з коліс» – *pay as you go*. Але це теж примус, і коли в Чилі ринок упав, народ прийшов до уряду запитувати: «Де наші грошики».

В.Ф.: Чилійська система ще й дуже дорога через високі комісійні керівників компаній.

К.Б.: Якби вона була добровільною, це б не мало значення: які є витрати, такі є. Але вона насильницька.

Ми готували до літа 2007 року пропозиції, що ж власне слід робити з пенсійною системою. І я, довго міркуючи, дійшов висновку: те, що ми зробили, – це дуже хороший варіант. Адже завдання пенсійної системи в цілому – запобігати зuboжінню людей літнього віку. Тому, не заважаючи вільному накопиченню заощаджень і створюючи паралельно систему, засновану на *meanstesting*, ви отримуєте бажаний результат.

У нас відсутній пенсійний фонд – у нас універсальний бюджет, немає соціального податку, ми його приєднали до податку на прибуток фізичних осіб.

В.Ф.: Яка ставка зараз?

¹⁰ Хосе Пінєра (1948 р.н.) – міністр праці і пенсійного страхування Чилі (1978-1980), автор чилійської пенсійної реформи. Кістяк накопичувальної пенсійної системи становлять п'ятнадцять приватних фондів, у які всі працівники повинні були перераховувати 10% від своєї зарплати.

К.Б.: Загальна ставка – 20%. І закон передбачає її зниження до 15%¹¹. З 20% ви фондової пенсійної системи не зробите, а з п'ятнадцятьма і поготів. Це просто неможливо. Для фондової системи потрібно, щоб у вас був окремий податок, який цілком буде йти в систему і дорівнюватиме 15-30% від доходів.

В.Ф.: Тобто, ви пішли шляхом скасування пенсійної системи.

К.Б.: Пенсія має бути частиною safety net, і в цьому сенсі вона нею є. Але якщо і далі рухатися в цьому напрямі, залишиться універсальна допомога на старість, частка якої зменшується, і допомога у разі старечої безпорадності, частка якої повинна зростати.

В.Ф.: Пенсію у вас отримують усі, хто досяг пенсійного віку, чи тільки ті, хто її потребує?

К.Б.: Усі.

В.Ф.: Як визначається розмір пенсії?

К.Б.: Законом про бюджет. Вона має кілька компонент, але це не means-tested. У цілому в соціальній допомозі, включаючи охорону здоров'я, виплати відповідно до means-tested становлять чверть. Без охорони здоров'я це приблизно 16%, хоча ще два роки тому було нуль. Довгострокове завдання – щоб частка means-tested росла, а частка пласких пенсій та інших видів допомоги – знижувалася. Це непросто, бо встановлювати пласкі виплати дуже зручно. «Ми всім учасникам війни зробили оце і оце», але, звісно, реальний людський ефект такої системи значно гірший, ніж у гаслі. Плаский розподіл означає, що ви дискримінуєте найбідніших. Їм дістається менша частина пирога, ніж вони заслуговують.

В.Ф.: Як у вас організовано перевірку потреб?

К.Б.: Це декларування, перевірка, а потім community needs assessment¹². У нас немає community needs assessment, поволі цей компонент, напевно, створюватиметься. Але якщо є моделювання, то рівень помилок може бути позитивний (не треба було когось включати в число отримувачів держдопомоги, а його включили), а необґрунтованих відмов буває дуже

11 З 1 січня 2009 року ставка податку на прибуток фізосіб у Грузії зменшилася до 20%. Далі вона мала опуститися до 18% (з 1 січня 2013 року) і 15% (з 1 січня 2014 року). Нова правляча коаліція скасувала зниження ставки, і вона, як і раніше, дорівнює 20%.

12 Збір інформації про отримувача допомоги з зовнішніх джерел.

мало. Якщо людину незаслужено не включили, вона звертається ще, ще і ще – і швидше за все досягне свого.

У нас в основі системи means-tested не доходи, а майно, тому що на доходах у країнах на кшталт Грузії неможливо побудувати такої системи. Є нелегальна зайнятість, є інші джерела доходів – легальні, але не зарплати, ви їх ніяк не врахуєте.

Є пограничні стани, коли means-tested не діє... У чоловіка було все нормально, у нього нормальна квартира, але він, дружина і старший син втратили роботу одночасно, і мають великі борги. Навіть, якщо продадуть майно, всі гроші підуть на сплату боргів. Але такі випадки становлять лише соті частки відсотка. Отже загалом система функціонує.

У Європі була спроба таке впровадити, але, звісно, в політичному сенсі це не найкомфортніша річ. Пласка система виплат – комфортна, а тут люди ходять – щось розпитують...

В.Ф.: Як саме організовано грузинську safety net?

К.Б.: Близько дев'ятисот тисяч осіб занесено в базу даних отримувачів соціальних допомог. Чотириста тисяч із них мають дохід менший \$60 на місяць. У Тбілісі таких дуже мало, найбільша концентрація – в моноселищах. Там раніше було виробництво, поруч з яким побудували селище, ні сільськогосподарської землі, нічого там нема.

Справи всіх, хто звернувся до соціальної служби, було проаналізовано і розміщено у певному порядку в базі, вони отримують гроші з бюджету. Найбідніші мають найбільше грошей; загалом – чотири категорії отримувачів. Усі вони мають доступ до безкоштовної охорони здоров'я: отримують ваучери, і в тій страховій компанії, що їм подобається, конвертують ваучер у поліс. Це приватне страхування медичних ризиків за їхнім власним вибором, але фінансується воно державою.

В.Ф.: Хто належить до цих дев'ятисот тисяч?

К.Б.: Усі, хто живе нижче певної межі доходів. Там є і пенсіонери, і не пенсіонери, й інваліди, і не інваліди. Річ у тім, що бідність охоплює всі групи населення. Нерівномірно, але охоплює.

В.Ф.: Ще ж треба мати і кваліфіковану бюрократію, інакше люди не вважатимуть систему справедливою.

К.Б.: Попри нарікання, мені здається, ця система дієва.

В.Ф.: Де ви взяли стільки компетентних соціальних працівників?

К.Б.: Тренували – звільняли, тренували – звільняли, тренували – звільняли... Почалося з малого, система росла. Вона недосконала, але кращою за неї немає. Грошей, яких би всім вистачило за «пласкої» роздачі, все одно не буде. Або ми проводимо податкову реформу, або всім роздаємо. Дуже просто. Що глибша у вас податкова реформа, то менше ви можете всім роздати.

Бюджетні обмеження дуже посприяли тому, що ми перейшли на цільове фінансування охорони здоров'я. Зараз соціальний бюджет і бюджет охорони здоров'я – це практично одне й те ж. Є певна сума грошей на бідних і на охорону здоров'я, розділити її не вийде. Оскільки видатки на охорону здоров'я неминуче і стрімко зростатимуть, ескалація цін у царині охорони здоров'я буде вища, ніж інфляція загалом, отже її тиск на соціальну систему змушуватиме нас дедалі більше переходити на *means-tested*.

В.Ф.: Ви не бачите способу зафіксувати видатки в охороні здоров'я?

К.Б.: Ніхто в світі не має таких способів. Хіба що на Кубі та в Північній Кореї. Можна, звісно, створити агенцію боротьби з передовими технологіями, як це зробили в більшості європейських країн, вони по-різному називаються, але всі покликані обмежувати впровадження передових технологій в медицині. Так ви можете здобути контроль над цінами чи керуватимете чергами.

В.Ф.: Інтегральний показник якості медицини – тривалість життя. Скажімо, у Норвегії він вищий, ніж в Америці, а видатки на охорону здоров'я там нижчі.

К.Б.: У Грузії тривалість життя вища, ніж у Росії, і що це означає? Що в Грузії краща медицина? Ні, звісно. Не треба пов'язувати тривалість життя з рівнем охорони здоров'я. Це легенда, що вони пов'язані. Люди у Грузії живуть довше, в Україні менше, в Росії ще менше. То й що? Напевно, є правильніші показники, дитяча смертність, наприклад, але там ще дуже багато культурної компоненти, тому казати, що річ у системі охорони здоров'я, неможливо, навіть стосовно дитячої смертності.

Одна моя знайома довго жила у Великій Британії, а працювала тут. Мала проблеми з нирками, і коли завагітніла, то вирішила, що є сенс лікуватися там (вона має право послуговуватися британською безкоштовною медициною). Її записали в чергу, що мала б скінчитися через місяць після пологів.

Стовідсотково державну систему охорони здоров'я, як у Канаді чи Великій Британії, в Грузії не вдасться побудувати. Це перше. Друге. Загалом, безумовно, система надання медичних послуг сильно амортизована фізично, і будь-яка її модернізація призводить до додаткових видатків. Але за умови загальної оптимізації це не аж так катастрофічно. Інфляція в царині охорони здоров'я не сягатиме багатьох десятків відсотків на рік, але від невеликих двозначних темпів зростання цін в медицині нікуди не втечеш. І нічого поганого я в цьому не бачу, адже це спонукатиме нас рухатися до модернізації всієї системи соціального захисту. Фіскальна експансія системи соцзахисту неможлива чи майже неможлива, і головний її резерв – це реконструювання зсередини.

ІНТЕРЛЮДІЯ

В.Ф.: Перескочмо з макрорівня на мікрорівень. Російський перелік мільярдерів унаслідок кризи скоротився на дві третини. Поменшало багатіїв, то і чорт із ними. Та з'ясувалося, що майже всі наші «олігархи» діяли за схемою Голдовського¹³: взяли один актив, заклали в банку, за кредитні гроші купили наступний і так далі. Чому ці, по-своєму найкращі люди, виявилися такими недалекоглядними?

К.Б.: Вони хотіли ще більше. Якось я запитав в одного бізнесмена з вашої першої десятки, навіщо йому ще гроші. Він відповів: «Розумієш, я ж більше нічого не вмю. Я вмю тільки заробляти гроші».

Рівень життя людини, яка має \$3 млрд, і людини, яка має \$6 млрд, не відрізняється. Вісімдесятидворічна особа, втративши два мільярди

13 Яків Голдовський (1962 р.н.) – колишній голова нафтогазохімічного холдингу «СИБУР». У 2002 році при спробі розмити частку «Газпрому» його було заарештовано. Після цього він віддав контроль над компанією новому менеджменту «Газпрому», вийшов на волю і виїхав із Росії.

з п'яти, напевно, дуже сильно переживатиме, але це жодним чином не позначиться на рівні її споживання. З певного моменту гроші починають виконувати роль фантиків.

В.Ф.: Але гроші ж теж можна заробляти в різний спосіб. Можна бути Дерипаскою, для якого експансія – друга натура...

К.Б.: Це дуже важлива річ для всіх, хто перебуває нагорі. Як ви вважаєте, людина повинна сказати: «У мене п'ять мільярдів, я на цьому зупиняюся»? До того ж, я можу сказати, що люди, які на вершині вашого списку, починаючи шлях, якось себе обмежували, наприклад, заробити сто мільйонів і все, більше не треба.

В.Ф.: Мені йдеться не про обмеження розмірів статків. Візьміть Кампрада, засновника глобальної компанії ІКЕА. Він сфокусувався, побудував великий зрозумілий бізнес і заслужено опинився в першій десятці найбагатших людей світу. В американській частині таких мільярдерів, хоч греблю гати. У нас же весь сенс бізнесу – це скуповування активів і експансія.

К.Б.: Не згоден. Серед тих, хто найбільше постраждав від кризи, – Ігор Зюзін. Він же не в інвестиційному бізнесі працював. Він будував металургійну компанію. Починав із вугільної галузі, «Південного Кузбасу», звідти прийшов у металургійний сектор. Але втратив дуже багато, бо це не проблема розкиданості, а проблема великого кредитного плеча.

Олексій Мордашов¹⁴ чи Рашніков¹⁵, куди вони розширювалися? Віктор Пилипович Рашніков взагалі довго нічого не купував, та й зараз у них не дуже багато поза Магнітогорськом. Він так мені казав: «Все, чого не видно, – це не твоє. Якщо у мене є щось на двісті чи дві тисячі кілометрів, і я не можу це обійти й оглянути, це не моє». Ось у якої компанії не було левериджа – це у «Сургутнафтогазу».

В.Ф.: Але «Сургутнафтогаз» – це, зрештою, і не компанія, а квазісуверенний фонд.

К.Б.: Чому суверенний?

14 Олексій Мордашов (1965 р.н.) – головний власник російської металургійної компанії «Северсталь».

15 Віктор Рашніков (1948 р.н.) – головний власник Магнітогорського металургійного комбінату.

В.Ф.: Тому що Богданов¹⁶ – це радше не власник, а довірчий очільник.

К.Б.: Загалом так. Тобто, це не приватна власність.

Мені здається, люди ризикнули, бажаючи розширити свої імперії. І я розумію їх азарт заробити п'ятдесят мільярдів, сто. От якби вони вирішили зупинитися і взятися за щось нове, – це інша річ.

В.Ф.: Хто з російських олігархів або підприємців вам імпонує найбільше?

К.Б.: Усі молодці. Дмитро Борисович Зімін¹⁷. Але він не олігарх.

Правду кажучи, я майже ні до кого не відчуваю антипатії. Тому що вони – не бандити.

В.Ф.: А Потанін вас не розчарував, з огляду на те, що угода з об'єднання ОМЗ і «Силових машин» зірвалася?

К.Б.: Він повівся дуже коректно. Попередив, що ось так сталося, умови Siemens краді. Ми обумовили певні штрафні умови, він усе виконав.

В.Ф.: Як ви розпорядилися грошима, що їх вам заплатили за ОМЗ?

К.Б.: Вони на депозитах.

В.Ф.: Тобто, жодних хедж-фондів?

К.Б.: Правда, деякі з цих європейських банків могли б уже збанкрутувати.

В.Ф.: Депозити в євро чи доларах?

К.Б.: У доларах. Коли євро став рости, я спочатку трохи хвилювався, а потім вирішив заспокоїтися, і мав рацію.

В.Ф.: А з глобальних лідерів бізнесу вам хтось подобається?

К.Б.: Мені подобаються не дуже високі дівчата незалежно від кольору їхнього волосся.

Знаєте, в особистому плані, всі ці підстаркуваті бізнесмени, швидше за все, викликають відразу.

В.Ф.: Я не про особисте, а про спосіб ведення бізнесу, про стратегію, про думки.

К.Б.: У бізнесі ж усе просто. Критерій успішності зрозумілий. Це та цина людського життя, яку найлегше квантифікувати: гроші є або грошей

16 Володимир Богданов (1951 р.н.) – генеральний директор і співвласник «Сургутнафтогазу».

17 Дмитро Зімін (1933 р.н.) – засновник телекомунікаційної компанії «Вимпелком».

немає. Не можна ж сказати «Який чудовий бізнесмен Іван Іванович Сидоров! Такий розум, усе швидко засвоює, досягає успіху! Але грошенят у нього немає».

Торік я познайомився з Карлосом Слімом – одним із трьох найбагатших людей світу. Але я не читав жодних його висловлювань. Мексиканці, яких я знаю, кажуть, що він дуже багато зробив для їхньої країни. А ось книжку Воррена Баффета я читав. Але ж я не можу лише тому, що прочитав книжку Баффета, назвати його кращим за людину, яка книжок не писала.

ОСВІТА

В.Ф.: Ви завершили кар'єру держслужбовця?

К.Б.: У довготерміновому плані я не бачу себе на держслужбі, але через ситуацію в світі вважаю цей рік досить важким, тому я ще можу знадобитися. До того ж, мені хочеться завершити кілька великих і не дуже речей. Економіка Грузії занадто лібералізована, але де в чому нам не вдалося нічого зробити. Наприклад, ми не здійснили глибокої лісової реформи, якою було б запроваджено приватну власність на ліси. Те ж із надрами. Ми хотіли створити справжній інститут англосаксонського типу – приватну власність на землю, нерозривно пов'язану з надрами.

Я особисто хотів би значно більше часу присвячувати розвитку університету. Він сьогодні серед лідерів у Грузії. У нас єдиний держіспит, і найкращі випускники вступають до нашого вишу. Але одна річ бути лідером у Грузії, і зовсім інша – бути університетом міжнародного рівня.

У Грузії здійснено досить глибоку реформу освіти, у нас немає дискримінації приватних і державних освітніх закладів – ні середніх, ні вищих. Фінансування школярів та студентів прямує за одержувачем.

В.Ф.: Чи не наступаєте ви на російські граблі? Фурсенко¹⁸, можливо, і не правильно чинить, що воює з псевдовишами, але...

К.Б.: А що таке псевдовиш?

В.Ф.: Філія МДУ в Урюпінську, єдине завдання якої – видавати «корінці» про вищу освіту.

К.Б.: Не треба з нею боротися. Хоча за результатами акредитації ми закрили досить багато таких вишів. Питання в тому, чи можна мені завадити щось вам розповідати? Хіба це треба якось регулювати?

В.Ф.: Я вважаю, що таке регулювання необхідне, якщо в результаті ви видаєте мені диплом державного зразка.

К.Б.: Ви промовили ключове слово – диплом державного зразка. Що це таке і навіщо він потрібен?

В.Ф.: Це певний гарантований державою кваліфікаційний мінімум.

К.Б.: Для чого він потрібен?

В.Ф.: Щоб улаштуватися на роботу в певні структури.

К.Б.: Державні?

В.Ф.: Державні, квазідержавні.

К.Б.: Тобто, держава сама створила потребу в цьому папірці. Можливо, в консерваторії треба щось виправити?

Держава каже: на цю посаду може влаштуватись тільки людина з квіточком. Квіточок видають отам, правила видачі ось такі, тому будемо «мочити» всіх, хто ці квіточки неправильно видає. Навіщо? Дуже цікаво.

Ми фінансуємо не всіх студентів, а тільки найкращих – приблизно чверть із тих, хто склав іспити і вступив до вишів, отримує держфінансування. Воно не дуже велике, цього року верхня частина отримуватиме приблизно \$1500. Ціна приватного навчального закладу може бути вища, тому ви доплачуєте. Жоден зі студентів, які отримали повне фінансування, не вступає до якихось другорядних вишів. Чому? Бо вони хочуть отримати знання, а не квіточок.

А хіба погано, що існують заклади, що ви їх відвідуєте чотири роки, і зрештою добре засвоюєте таблицю множення, знаєте число пі до десятого знака і читаєте Марка Твена. Хіба це погано? Краще не знати всього

18 Андрій Фурсенко (1949 р.н.) – російський міністр освіти і науки (2004-2012).

цього, чи як? Просто не треба створювати штучних потреб у квиточках. А як можна обмежити можливість людей спілкуватися одне з одним і передавати знання? Видаваймо тоді ліцензії батькам – а що як вони дітей виховують погано.

В.Ф.: Повернімося до вашого освітнього проекту. Ви хочете побудувати виш європейського рівня?

К.Б.: Це завдання складне, мало якій країні, що розвивається, вдалося створити хороший приватний університет (та й державний теж).

В.Ф.: Центрально-Європейський університет в Угорщині.

К.Б.: Не сказав би, що це країна, яка розвивається. Розмовляв на цю тему з Соросом. Він витратив, здається, сімдесят мільйонів євро на інфраструктуру і кількасот, не пригадую точної суми, на ендаумент. І вийшов цікавий результат, тому що це – найбільш міжнародний університет у світі. Там 90% студентів з інших країн. Але Угорщина – це не зовсім країна, що розвивається, і там дуже сильна підтримка з боку ендаумент-фонду.

Є Universidad Francisco Marroquin у Гватемалі; у Мексиці є сильний університет в Монтерреї і ще два дуже хороших університети; є потужний університет в Індії. Але Індія і Мексика – дуже великі країни, а нам потрібен міцний університет у невеликій країні. Ми можемо щороку набирати на різні спеціальності по п'ятдесят осіб. Якщо почнемо набирати сто, це відразу позначиться на якості.

В.Ф.: Можливо, це повинен бути заклад, що надається до масштабування, до якого вступатимуть студенти з п'ятьох-десятьох країн?

К.Б.: Це дилема, яку слід розв'язати. Один напрям – просто будувати бізнес, придатний до масштабування, і більш-менш зрозуміло, як це робити. Якісної освіти потребують скрізь, але доступ до неї має тільки невелика частина людства. У найтоповіші виші вступає кілька сотень тисяч осіб на рік, а прагнуть – багато мільйонів. Якщо створити такий освітній Starbucks, то ви матимете освіту досить хорошої якості незалежно від місця розташування вишу.

В.Ф.: Тисяча сімсот університетів по всьому світу – чудова ідея.

К.Б.: Двадцять університетів. Нові технології здатні привести до дуже великих змін у царині освіти, одному з найархаїчніших видів бізнесу. Вже

зараз validation, практика вступних іспитів, передано з вишів у незалежні компанії. Ніхто не складає GMAT або TOEFL в університеті.

Мені здається, попереду ще багато такої сепарації, адже бізнес-модель університетів у нинішній формі існує вже років вісімсот. У ній занадто багато інтеграції, і це зближення вже неефективне.

Але поряд із освітніми завданнями постає ще й потреба виховати грузинську еліту. На відміну від першого, що полягає в доступності якісної освіти, яка повинна надаватися до масштабування, друге завдання – локальне.

В.Ф.: У чому проблема? Є Сорбонна, є Гарвард, є Єль, нехай їдуть, навчаються. Все одно тут нічого такого не зробіть.

К.Б.: Американські консультанти періодично пропонують нам той чи той виш США. Мене особливо лякає частина, що стосується економіки. Я б не відправляв близьку мені людину вивчати економіку в Сорбонні.

В.Ф.: У Сорбонну треба їхати не по економіку.

К.Б.: Та й у Гарвард теж. Бо до кого вона потрапить у Гарварді?

В.Ф.: До Менк'ю.

К.Б.: Може, до Менк'ю, може, до Шляйфера, а може, до когось із троцькістів.

В.Ф.: У Єлі до Шіллера потрапить.

К.Б.: До Шіллера? Цей не троцькіст, але недалеко від них пішов. Читав я кілька днів тому його статтю.

В.Ф.: Про animal spirits?

К.Б.: Так, здається.

В.Ф.: Ну це в стані афекту написано – нинішня криза багатьох економістів позбавила рівноваги.

К.Б.: У мене є троє знайомих, які в стані афекту вбили людину. У мене був сусід, який убив свого вітчима, і співробітник, який теж убив вітчима. А ще я мав приятеля, який убив колегу. Animal spirits!

Тому це річ така – залежно до кого потрапить.

В.Ф.: Боїтеся власних пол потів, які отримають виховання в лівацьких кампусах і приїдуть будувати справедливе суспільство?

К.Б.: Не в тому річ. Якщо в магістратуру і бакалаврат відправляти в Сорбонну, то ми протягом двадцяти п'яти років втратимо грузинську мову.

У нас в уряді були і є люди, мої друзі, які навчалися в бакалавраті та магістратурі в Америці. Вони просто не знають деяких наших слів. Крім того, там ще й докторантура п'ять років.

Якщо вибір вільний – хтось їде, хтось ні, то це нормально. Моя співробітниця щойно отримала запрошення в докторантуру від двох американських вишів. Мені буде дуже приємно, що моя студентка стане хорошим американським економістом, я пишатимуся цим. Тут не варто ні заважати, ні заохочувати, все само влаштовується. Індія має такі успіхи продажу IT тільки тому, що зазнала потужного витікання мізків. З цим намагалися боротися, але безуспішно, мізки витікали, а через десятки років повернулися і створили індустрію.

Повернімося до університету. Є ця дилема, і є якісь рішення посередині. Але існують речі суто локальні, наприклад, право. Ви не можете бути юристом абстрактно, ви завжди в рамках якогось конкретного права перебуваєте. Є конвертовані речі. Якщо ви склали іспити ACCA, то можете працювати бухгалтером, фінансистом чи аудитором у будь-якій країні, де використовується IFRS і де розмовляють англійською. Але хорошим грузинським юристом ви можете стати лише в Грузії.

В.Ф.: Ви встигаєте читати книжки?

К.Б.: Я не читаю книжок.

В.Ф.: Відколи?

К.Б.: Відтоді, як це перестало бути необхідним. Я дуже нервуюся, читаючи їх.

В.Ф.: Не подобається, як написано, як змінено?

К.Б.: Або не подобається, або, навпаки, занадто все добре. Прочитати книжку від початку до кінця – це насильство. Бо їх створено за законами жанру. Я кажу не про белетристику.

Це не означає, що я взагалі не торкаюся до книжок. Переглядаю. З журналів – Economist.

Проблема економіки як науки полягає у відсутності аксіоматики.

В.Ф.: Ось австрійська школа – будь ласка, аксіоматики хоч греблю гати...

К.Б.: Це ж аксіоматика австрійської школи, а не економіки в цілому. Якби в креслярському бюро одночасно працювали люди, які сприймають Евклідову геометрію і які не сприймають. Уявіть собі, коли хтось каже: паралельні не перетинаються, а сума кутів трикутника – сто вісімдесят градусів. А йому відповідають, мовляв, сума кутів НЕ сто вісімдесят, а значно менша, і паралельні, ясна річ, перетинаються.

Що виросте з такої школи креслярів? Це все одно, що цілком серйозно викладати одночасно теорію теплецю і хімію. Іспити складати, здійснювати досліди з теорії флогістону. Це ж неможливо.

В.Ф.: У топових економічних журналах немає статей із теорії теплецю.

К.Б.: Як це немає? Кейнсіанство – це і є теорія теплецю.

Відсутність аксіоматики і породжує ситуацію, коли і цей мракобіс – економіст, і той обскурант теж.

У чому фундаментальна проблема лібертаріанства як теорії?

В.Ф.: Це швидше ідеологія, ніж теорія.

К.Б.: Ідеологія, але і теорія теж. Політична проблема полягає ось у чім. Уявіть собі президента-лібертаріанця. Його обрали, бо попередній був якийсь мудака. От він і каже: кожен сам за себе, всі вільні. Потім у нього другі вибори, або, як у Мексиці, – інший президент, але який дотримується тих же поглядів. Люди приходять до нього, а він їм: «Хлопці, ви чого прийшли, вам що, робити нічого? Ідіть, трясця вашій матері, додому, кожен дбає про себе сам». Не може бути такого? Не може. Його запитують, а як там розвивається мікрохвильова промисловість? Хоч-не-хоч, а доводиться щось відповідати.

Суть лібертаріанства полягає не в тому, щоб усміхатися, коли в тебе запитують, мовляв, хіба це погано, якщо держава намагається зробити щось хороше. Суть в тому, щоб казати: спроба держави зробити щось хороше дуже шкідлива. Тому, звісно ж, можлива тільки напівлібертаріанська політика.

Ньют Гінґріч¹⁹ багато в чому дотримується правильних економічних поглядів, але він мав пунктик – треба досліджувати космос. Мій друг Март Лаар вважає, що слід розвивати біотехнології. З колишніх прем'єр-міністрів він найбільший лібертаріанець.

Те ж саме і в науці. Уявіть, усі повірили, що лібертаріанство – правильна течія, що майбутнє неможливо організувати, найправильніший розв'язок рівняння, яке нам надають природа і суспільство, дає вільний пошук вільних людей. А статті про що писати? У журналах що друкувати?

В.Ф.: Ну як про що? «Доконали країну, негідники-лібертаріанці. Все розвалюється».

К.Б.: Нема про що статті писати. Один мій знайомий у Гарварді вивчає, як правильно видавати державні кредити фермерам. Дуже серйозний вчений.

Навіщо це робити, запитую. А він: «Уряд захоче, а ми йому скажемо, як правильно». Якби уряд не хотів, то й дослідження не було б.

РОСІЯ

В.Ф.: Один мій знайомий цікавився, що відбувається з переказами з-за кордону грузинських гастарбайтерів.

К.Б.: Мені здається, там немає якихось особливих змін.

В.Ф.: Як змінилася географія remittances порівняно з 2006 роком, коли загострилися відносини з Росією?

К.Б.: Частка Росії вочевидь падає.

В.Ф.: Як швидко?

К.Б.: (Пошукавши в ноутбуці). Скажімо, 2005 року переказів з Росії було на \$253 млн з \$400 млн У 2007 – \$544 млн із \$866 млн

В.Ф.: Ну, це практично одне й те ж.

К.Б.: А в січні 2009 року з Росії був \$21 млн зі \$100 млн

В.Ф.: Можливо, річ у сезонності? У Росії ж півсіння ніхто не працює.

К.Б.: Але в решті світу теж Новий рік настає. Тому загалом частка зменшується.

В.Ф.: А чия росте?

К.Б.: Сполучених Штатів, Канади, Нідерландів, [Об'єднаних Арабських] Еміратів.

В.Ф.: Як вплинуло російське ембарго на ваше виноробство?

К.Б.: На рік експорт зростає відсотків на двадцять п'ять-тридцять²⁰, але зростає, звісно, органічними темпами і з дуже невеликих значень.

В.Ф.: Як змінюється його географія? Хто заступив російський ринок?

К.Б.: У другій половині 2008 року зменшилася частка сусідів – тієї ж України, бо там сталася досить сильна девальвація. Інша річ, що за таких темпів ще не скоро більша частина виробленого продукту йтиме на експорт. Але загалом це не дуже значна величина – Грузія виробляє не так багато вина. Легенди, що існували в Росії, начебто можна поставити Грузію на коліна своїм ембарго...

Самого винограду у нас виробляється на кілька десятків мільйонів доларів²¹, і цим структура економіки Грузії принципово відрізняється від структури економіки Молдови. Там вино становить десятки відсотків ВВП, у нас – одиниці.

В.Ф.: А що сталося з якістю вашого вина? Двадцять років тому воно було набагато смачніше. Купив вчора Kindzmarauli в магазині та й згадав анекдот про підробні ялинкові прикраси – коштує, як справжнє, а радості жодної.

К.Б.: Сам я не вживаю вина. Двадцять років тому теж не пив. Teliani Valley виробляють досить хороші вина, корпорація Kindzmarauli, Телавський Винний Погріб...

Проблема цих відомих назв у тому, що вони не мають господаря. Це одна з ідей, які не вдалося втілити, – приватизувати вісімнадцять традиційних марок вина, щоб з'явилася людина, яка б узяла на себе відповідальність. А так хтось виробляє хороше, хтось погане.

20 За даними грузинської статистичної служби, експорт вина після запровадження Росією ембарго у 2005 році впав удвічі – з \$81 млн до \$41 млн. 2012 року Грузія експортувала вина на \$65 млн.

21 За даними МВФ ВВП Грузії в 2009 році становив \$10,8 млрд.

19 Ньютон Лерой Гінґріч (1943 р.н.) – спікер палати представників Конгресу США (1995-1999), правий республіканець.

Основна комерційна суть існування цих марок у тому, що вони були відомі в Росії. Для нових ринків ці старі історичні назви, в які за радянських часів було вкладено величезні гроші, не мають жодного значення. Люди, які намагаються просунути Сапераві або Цинандалі в Америку, марнують час. Оскільки нам не вдалося створити приватної власності навколо цих великих назв, то ми просто забезпечили умови, коли люди можуть випускати власні вина, що їх контролювано за географічним походженням (АОС), навколо власних виноградників із оригінальною назвою. Це робить їх повноцінними власниками бренду, який вони захищатимуть, убезпечуватимуть від підробок і таке інше. Візьмімо вино Kondoli (так зветься невелике село в Кахетії) – я навіть не пам'ятаю, яка фірма його виробляє, але знаю, що продукт стабільно хороший, бо це один і той же виробник.

В.Ф.: Що завадило приватизувати історичні марки?

К.Б.: Насамперед винороби були проти. Вони всі марили, що от-от відновиться експорт до Росії. Крім цього, непокоїлися, що хтось купить, але не дасть їм розвивати... Ми пропонували їм колективно володіти брендом і захищати його. Та й в парламенті була певна опозиція – ми, мовляв, не знаємо, хто купить, що буде. Ясно, що тепер ці старі назви поступово еродуватимуть. Або ж треба докладати величезних зусиль, щоб регулювати якість, але це не держава має робити. Інакше з'являться нові вина, що знайдуть споживачів в інших країнах. Крім того, якщо я йду на питома американський ринок, а не на етнічний («євреї, які виїхали до Америки тридцять років тому»), і хочу, щоб мої вина пили корінні мешканці, то чи не байдуже, як я назву продукт – Кіндзмараулі чи, скажімо, Федот. Головне, щоб це було милозвучно і щоб був правильно побудований бренд. Тому з білих вин я всім раджу Kondoli – може, воно не найкраще, але завжди якісне. Коли я прошу водія придбати вино, я не кажу – вибери конкретно виробника. Я кажу – купи Kondoli, гостям сподобається.

В.Ф.: Попри численні відмінності російська і грузинська політичні моделі таки подібні. Це дві сильні президентські республіки, навіть міцна президентська сутність виявляється однаково: з'ясування Путіним стосунків із олігархічними телеканалами, Саакашвілі – з телекомпанією «Імеді»...

К.Б.: Безумовно, конституційні моделі схожі, але мені здається, що насправді вони різні. Дивіться: позавчора в Тбілісі пройшла демонстрація, у якій взяли участь п'ять тисяч осіб. Наче і нейтральна, але насправді вона була політичною.

В.Ф.: Відмінність у тому, що в Тбілісі нікому не дали по голові?

К.Б.: Я не те мав на думці. Коли в Москві востаннє була п'ятитисячна демонстрація?

В.Ф.: Минулого тижня близько ста «незгодних» пройшли проспектом Миру. У Владивостоці бувають демонстрації, у яких беруть участь понад тисячу осіб.

К.Б.: Стривайте, п'ять тисяч у Тбілісі – це має бути п'ятдесят тисяч у Москві.

В.Ф.: Так, але opportunity costs московських демонстрантів вищі.

К.Б.: Чому?

В.Ф.: Тому що середній рівень річного доходу в Москві – \$15000 проти \$4000 – у Тбілісі.

К.Б.: І?

В.Ф.: Вільний час москвичів дорожчий, замість протесту його можна витратити на щось змістовніше.

К.Б.: Ну що ви, це ж було в неділю.

В.Ф.: Можна піти з дітьми на ставок. Мені все ж здається, що це зовнішні відмінності, а не сутнісні.

К.Б.: А мені здається, що в цьому є принципова різниця. Я до того веду, що, незважаючи на сильну президентську республіку, в Грузії демократичний процес активніший, ніж у країнах зі схожим політичним устроєм. Я не маю жодної симпатії до грузинської опозиції (і це почуття взаємне), але вона готова реально боротися за владу, готова бути активною, присвячувати цьому своє життя. Такого немає в Росії.

В.Ф.: Для Грузії президентська форма правління – це довгостроковий вибір чи тільки на період модернізації?

К.Б.: Не знаю. Та розумію, яка модель є неуспішною, – слабка парламентська республіка, де уряд не має підтримки парламенту. Така модель Верховної Ради СРСР. Парламент міцний, а уряд існує десь окремо.

Але є приклади сильних парламентських республік, наприклад, Ізраїль, який теж живе за умов, наближених до бойових, але справляється. У прем'єр-міністра Ізраїлю дуже багато влади.

Головне – чи має виконавча влада багато повноважень і чи лідирує вона в грі. При модернізації та відновленні територіальної цілісності це може бути і президентська республіка, й інша модель із сильною виконавчою владою – парламентська модель Вестмінстерського типу, коли є сильні міністри, які беруть на себе відповідальність за ведення справ, залишаючись членами парламенту.

В.Ф.: У мене склалося враження, що якби Тбілісі не форсував розв'язання проблеми територіальної цілісності, це завдання давно б уже вирішили чи принаймні наблизилися до цього.

К.Б.: Я теж колись так думав, але ніяк не вдавалося знайти аргументів. Як можна розв'язати територіальну проблему, коли інша сторона мовчить? Можна залагодити проблему через переговори, якщо лише ці переговори вести.

Ось я кажу: «У вас такий хороший телефон, продайте його мені». Ви відповідаєте: «Він мені дуже подобається». «Добре, продайте мені його дорого...» Це переговори. А якщо я вам кажу: «Мені подобається ваш блокнот, може, продасте»? Або «Це ж мій блокнот, повертїть», а ви натомість: «Для мене найголовніше в житті – ваше самопочуття». Я: «Дякую, але блокнот віддайте». Ви: «Немає нічого важливішого за ваше самопочуття». І весь час це повторюєте. Ну як я досягну результату?

Я ж не з Карнегі-холу сюди прийшов, я жив у Росії, знаю людей, вони приїжджають до нас на переговори, міжурядові комісії. У людей із МЗС, працівників Кремля запитують: «Що ви хочете від Грузії?» А вони відповідають: «Ми поважаємо територіальну цілісність». Я: «Іване Івановичу, ми ж тут чай п'ємо, кажіть, чого ви насправді хочете?» Деякі чесно відповідали: «Та чорт його знає, чого ми хочемо». Інші: «Ну як же, ми ж вам і кажемо, що прагнемо територіальної цілісності». «А як же тоді Абхазія і Південна Осетія?» «Ми за територіальну цілісність». «А повернути їх?» «Ні, повернути не можна». Президент наш казав президенту Російської Федерації Дмитру Анатолійовичу Медведеву і передавав це дипломатичними

каналами – ми готові обговорювати всілякі варіанти. Ви хочете, щоб Грузія не вступала в НАТО? Але ж НАТО – не самоціль. Ми хочемо мати єдину щасливу країну. І такі країни є і без участі в НАТО. Сінгапур, Малайзія. Що ще треба, обговорімо. «Ні».

В.Ф.: «Ні» – це відповідь Медведева?

К.Б.: Жодної відповіді не було. Хтось одного разу сказав, неформально: ви спершу відмовтеся від НАТО, а ми подивимося. Але так же ж не буває: ви заплатите мені гроші, а я подумаю, продавати вам цю річ чи ні.

В.Ф.: О'кей. А прямі переговори з Багапшем²²?

К.Б.: Або з його собакою. Хто його запитує?

В.Ф.: Чи є в Росії політики, з якими ви пов'язуєте певні сподівання?

К.Б.: Я вам так скажу: політик у Росії може такого коника викинути, якого від нього ніколи не чекаєш. Ось хоч би Микита Сергійович Хрущов – безумовно, видатний політик, який багато зробив для демонтажу сталінської системи. Мабуть, якби ми з вами розмовляли в 1948 або в 1954 році, ми б цього не розуміли і навряд чи сказали про нього щось хороше. Михайло Сергійович Горбачов, в руках якого розвалився Радянський Союз. Я цю людину знаю особисто, наприкінці 90-х познайомився. Ніхто не подумав би, що він здатний на таке велике діло.

Ось сидить собі мовчки якийсь чоловік, про нього думають, що він «прислужник режиму», а він завтра встане, кулаком по столу вгатить і піде рубати. В якому віці Єльцин розкрився?

ГРУЗІЯ

В.Ф.: У жовтні 2008 року Світовий банк оцінював загальну потребу Грузії в зовнішньому фінансуванні в \$3,25 млрд, Америка і Євросоюз обіцяли виділити \$1,8 млрд.

К.Б.: Обіцяли – отже, це можливо.

В.Ф.: Яка у вас ситуація з дірою в платіжному балансі?

22 Сергій Багапш (1949-2011) – президент Абхазії (2005-2011).

К.Б.: Це, правду кажучи, мене абсолютно не обходить. Як на мене, платіжний баланс – це фікція. Він актуальний лише для Америки, ймовірно, через специфічний спосіб покриття дефіциту. Нема грошей – немає діри.

Я думаю, цього року буде менше грошей, але наскільки менше... Це аж ніяк не стосується ухвалення економічних рішень. У нас бюджетний дефіцит буде більший, ніж торік і позаторік, цей рік узагалі – рік великих дефіцитів.

В.Ф.: У Грузії – 4,5% ВВП за оцінкою МВФ.

К.Б.: Не знаю у відсотках, скількись. Я думаю, цього року не буде зростання економіки. А може, буде певне скорочення. У першому кварталі воно є, і навіть якщо наприкінці почнеться зростання, воно не компенсує падіння на початку і в першій половині року. І мені здається, що економікам усіх або майже всіх країн буде погано. Запитання треба ставити так: як прожити цей рік без значних потрясінь, як зберегти політичну стабільність, як надати допомогу людям, які опиняться в дуже скрутному становищі. І друге – як створити умови, щоб Грузія почала виходити з кризи раніше і швидше, ніж інші країни. Але ставити якісь немислимі завдання – як зробити так, щоб економіка зростала, як примусити банки кредитувати – це дурість.

В.Ф.: Що ви вважаєте своїм головним досягненням за чотири роки?

К.Б.: Мене часто про це запитують. Я не хочу називати щось одне.

Головне досягнення в тому, що вдалося розвернути мислення в інший бік. Це не означає, що процес незворотний, що всі назавжди стали лібертаріанцями, але з'явилися люди, які разом зі мною сміються з фрази: «Хіба буде погано, якщо держава спробує зробити що-небудь хороше».

З найпростіших і найяскравіших речей – ми скасували візи для громадян величезної кількості країн. Більше ніж вісімдесяти держав. Це ж дуже просто, без ідеологічного забарвлення, можна бути соціалістом, можна лібертаріанцем. Навіщо гаяти час, видаючи візи громадянам Швейцарії? Чим вони нам загрожують?

В.Ф.: А головна невдача?

К.Б.: Напевно, лісова реформа не вдалася. Чому за неї серце болить? Більш ніж половина території Грузії – ліси, і хоча переважно – це важко-

доступні місця, але є частина, яку можна було б нормально використовувати, якби вона перебувала в приватних руках. Насамперед у руках тих людей, які пам'ятають, що це їхній ліс – особливо в Західній Грузії. Всі знають, оце мій ліс, а тут починається ліс мого сусіда.

Є незавершені речі, і якщо їх так і покинути – це буде невдача. Щодо госпітальної реформи, то вона завершиться не так, як було задумано, але все одно досить успішно, я сподіваюся.

Ця реформа покликана перетворити теперішню мережу державних застарілих клінік на нові приватні. Ідею було сформульовано два роки тому, протягом року підбирали умови і таке інше, потім реформа загальмувала – спершу одні вибори, потім інші, війна, фінансова криза, але вона все одно триває, і я думаю, ми матимемо потрібний результат, просто пізніше. Звісно, вона дещо втратила суспільну довіру, всі чекали її негайно, а виходить повільно.

В.Ф.: Усі лікарні буде передано приватному сектору?

К.Б.: Ми практично не фінансуємо медичних установ, 99% грошей прямують за пацієнтами, чотири п'ятих із них іде на обслуговування бідних пацієнтів. Якщо ви незможний – держава повністю оплачує вам медичні послуги.

В.Ф.: Назвіть іще дві-три заплановані серйозні реформи.

К.Б.: Найактуальніше зараз – дозволити конкуренцію валют. Якщо вважати, що ідеальний випадок – це коли є необмежене число приватних емітентів, внаслідок конкуренції між якими залишиться кілька великих, то близьким до цього буде, якщо ви дозволите легальний обіг будь-яких конвертованих валют. Навіть якщо дозволити дві конвертованих валюти, за ступенем монетарної свободи можна на 95% наблизитися до ідеальної ситуації. Візьмімо хоча б євро і долар, ці дві валюти так по-різному влаштовані, що забезпечують дуже високий рівень гнучкості. А додавши ще й фунт, ієну, тоді взагалі...

В.Ф.: Що це дасть Грузії?

К.Б.: Позбавить валютних ризиків, пов'язаних із якістю макроекономічної політики в країні. Якщо ви міжнародний інвестор, то швидше за все оперуєте у фінансовому світі, де працюють ці валюти.

Я вважаю, це потрібно саме зараз, тому що уможливить швидше зростання. Основне питання – хто раніше припинить спад.

Ще треба податкову реформу довести до кінця. Пенсійну реформу – у тому розумінні, що треба створити єдину систему соціальної допомоги. Зараз майже всі її види у нас видають із одного вікна, щоб виплати з бюджету враховувалися всі разом, і людина на руки отримувала остаточну суму. І, звісно ж, треба посувати це в бік means-tested, постійно знижуючи частку пласкої компоненти. Але цю реформу неможливо здійснити за допомогою одного закону. Вона повинна бути результатом щорічного консенсусу. Це найтендітніша з реформ, адже призначити пласку допомогу – так просто. «Дамо по \$20 кожному безробітному, кожному інвалідові». Жалість же бере за серце. Вам же по-людськи шкода німечних старих людей? А бездітних матерів-одиначок?

В.Ф.: Ну, ці ж добре влаштувалися.

К.Б.: Але ж хіба їх не шкода?

В.Ф.: Чому?

К.Б.: Бо звучить жалісливо. Всім шкода, бачте.

POSTSCRIPTUM

Фрасдорф

19 жовтня 2014 року

Навесні 2009 року мій друг Костянтин Сонін, який працював тоді професором Російської економічної школи, так відреагував на першу частину нашої розмови з Кахою: «Поясни, хіба він сказав щось цікаве? Якщо ти поставиш це інтерв'ю в номер, то – чому?»

В антагонізмі між мудрецем-реформатором і фаховими економістами було щось класове. Каха і Костя завжди недолюбливали і остерігалися один одного. Але якось ми втрьох опинилися на осінньому баварському со-нечку і спілкувалися кілька годин, поки не стемніло. (Після цієї зустрічі Костя

збирався написати текст про те, чому Бендукідзе треба призначити головою українського центробанку, але так і не зібрався).

Шкодою, що пізно увімкнув диктофон. Каха саме пояснив логіку пенсійної реформи в Грузії.

К.Б.: ...Пенсії можна прив'язати до будь-чого – хоч до податку на прибуток фізосіб, хоч до ПДВ. Перш ніж скасувати пенсійний фонд, ми зменшили соціальний податок. І коли тридцятивідсотковий соціальний податок²³ може забезпечувати рівень пенсій, що дорівнює...

В.Ф.: Коефіцієнту заміщення²⁴.

К.Б.: Так. То знизивши його, ми зрозуміли, що це вже не діятиме. Але нічого страшного. Уряд і до цього і після цього відповідав і відповідає за виплату пенсій. Не буває ж так, що в бюджеті все добре, а в пенсійному фонді немає грошей.

Знищуючи пенсійний фонд, ми зробили ревізію переліку пенсіонерів, і з'ясували, що мертвих душ там хоч греблю гаги. Сила-силенна. Думаю, в Україні їх іще більше.

В.Ф.: Попередня перевірка показує, що мертвих душ не так уже й багато.

К.Б.: Скільки?

Костянтин Сонін: Якщо навіть в Японії їх – сотні тисяч. У самому лише Токіо.

К.Б.: До речі, пошук мертвих душ у пенсійних списках – це реформа чи не реформа?

В.Ф.: Якщо таких знайдуть. Адже їх може бути не так уже й багато.

К.Б.: Навіть якщо їх 0,1% – це все одно корупція.

В.Ф.: Посадити десятьох осіб – вже результат.

К.Б.: І це хліб.

В.Ф.: А ви зі Шлапаком²⁵ про це говорили?

23 З 1 січня 2005 року ставку соціального податку Грузії було знижено з 31% до 20%, а з 2008 року цей податок скасували.

24 Коефіцієнт заміщення (wage replacement rate) – відношення середньої пенсії до середньої зарплатні. Міжнародна організація праці рекомендує підтримувати його на рівні не нижчому 40%.

25 Олександр Шлапак (1960 р.н.) – міністр фінансів у першому уряді Яценюка (27 лютого – 2 грудня 2014 р.).

К.Б.: Я з багатьма говорив. Шимків²⁶ дуже зацікавився як людина, яка звикла працювати з data. Він каже, що вже комусь доручив, думає, як це перевірити.

В.Ф.: А що тут перевіряти? Просто віддати списки з пенсійного фонду мінфіну.

К.Б.: Це не так просто. Залежить від того, де має місце злий намір – в центральному керівництві чи на місцях – це може бути розкидано рівномірно чи кластерами. Якщо взяти тисячу прізвищ, і серед них не буде мертвих душ, то це може означати, що їх узагалі нема, але можливо, мертві душі зібрано в окремих кластер, і поки ви на нього не натрапите, ви нічого не знатимете.

В.Ф.: За логікою такий кластер має бути на Донбасі.

К.Б.: Зараз?

В.Ф.: У донецьких добре розвинені навички патронажу та розпорощення бюджету.

К.Б.: Це може бути штучне місто. Як містечко Седона в Арізоні, куди пенсіонери вирушають красиво жити.

В.Ф.: Приблизно це має такий вигляд. В Україні 29,5% від загального числа населення – це пенсіонери.

К.Б.: Так, це було в тому документі, що ви надіслали.

В.Ф.: У Росії – 25,5%. Припускаю, що частка людей пенсійного віку в Україні справді вища. Адже люди, зокрема і з Росії, приїжджають в Україну жити на пенсії.

К.Б.: Ой, а в Росії, думаєте, все казково правильно пораховано?

В.Ф.: Мені здається, що в Росії не навчилися красти значних сум через пенсійний фонд.

К.Б.: Пенсійний вік в Україні вищий.

В.Ф.: Так, за Януковича підвищили. Очевидна розбіжність за інвалідністю – в Україні частка пенсіонерів за інвалідністю майже вдвічі більша, ніж у Росії.

К.Б.: Я не знаю, що саме фальсифікували. Що легше було, те і підробили.

26 Дмитро Шимків (1975 р.н.) – заступник голови адміністрації президента Порошенка, відповідальний за підготовку стратегічних реформ.

В.Ф.: Схоже, саме інвалідність.

К.Б.: Отже, ліквідували ми пенсійний фонд, незважаючи на незадоволення в парламенті. Це все відбулося на тлі щорічного підвищення пенсій, адже така була політична обіцянка. Ефективно, неефективно, але пенсії зростали. Я боровся за створення системи means-tested, але це вдалося втілити лише частково.

В.Ф.: Тобто, базова сума однакова для всіх, а виплати понад цю базову суму – тільки тим, хто потребує?

К.Б.: Річ в тому, що була політична обіцянка встановити розмір пенсії згідно зі стажем. Це безумство, бо стаж ні до чого не має стосунку. Це означає, що жінка, яка виховала п'ятьох дітей, гірша за секретаря райкому з великим стажем або за поліцейського-хабарника. Чим вона гірша? Нічим не гірша.

Якщо розглядати пенсії не як щось міфічно накопичене, а просто як допомогу – страхування від бідності у літньому віці, то стаж до цього ніякого стосунку не має. Але це таки зробили. Пенсії за стажем.

В.Ф.: За Саакашвілі?

К.Б.: Так. Невелика надбавка за стаж, але фактично ми зробили так, щоб отримувати цю надбавку могли всі: десять років стажу, і ти маєш право на доплату.

В.Ф.: Просто підвищили пенсію.

К.Б.: Так вийшло. А ще я сам знищив трудові книжки, тому це питання розсмокталося.

К.С.: Трудові книжки знищили. У Росії не знищили.

К.Б.: У нас вони були буцімто нелегально. У Грузії ходили радянські трудові книжки, жоден нормативний акт їх не регулював. Знищували їх, зокрема, й адміністративним шляхом.

Ми їх скасували, аж раптом я з'ясовую, що мій відділ кадрів знову ті книжки вимагає. Ми перевірили відділи кадрів усіх міністерств і заборонили їм це вимагати. І ринок цих книжок зник. Їх перестали друкувати.

Ліквідація пенсійного фонду, прочищення списків дали певну економію і дуже важливо, що ми не почали запроваджувати жодної формули

індексації пенсій через зростання ВВП чи інфляцію. Адже це і так зрозуміло. Якщо економіка чи ціни, боронь Боже, зростатимуть, ти неминуче політично відповідатимеш на це підвищенням пенсій, але водночас не матимеш жодних earmarks, що мусиш реагувати саме так.

В.Ф.: Немає формули, ти можеш притримувати гроші.

К.Б.: Наступним етапом було медичне страхування пенсіонерів. Розпочалася дуже серйозна дискусія. Я від початку неприхильно ставився до цієї ідеї, але вважав її меншим злом. Проблема в тому, що через повсюдне впровадження медичних полісів сталося бурхливе зростання ринку страхування, він виріс чи не в п'ятдесят разів, може, навіть – у сто, але з'ясувалося, що страхові компанії не роблять пакетів для пенсіонерів. Застраховатися літній людині досить складно і дуже дорого. Це неправильно, тому що реально страхова премія для них не відрізняється, вона може бути навіть менша. Багатьох видів ризику для них не існує – вони не їздять швидко на автівках, не ходять у походи.

В.Ф.: Менше п'ють.

К.Б.: Менше п'ють і таке інше. Чому я кажу про медичне страхування? Модель, яка була у нас, в Грузії, полягала в тому, що охорона здоров'я та соціальна допомога юридично – частини одного міністерства, що дотримується єдиної державної політики соціальних видатків. Було кілька спроб розділити міністерство на дві частини – охорону здоров'я та соціальну допомогу – переважно цього хотіли лікарі, але ми щоразу відбивали їхні атаки, і міністерство досі не розділили. Чому? Бо це дозволяє вам раціональніше витратити гроші. Збільшуючи витрати на медичне обслуговування пенсіонерів, можна збільшити пенсійні виплати та видатки на охорону здоров'я одночасно. Тими ж грошима. У нас же не було універсальної охорони здоров'я. Від неї відмовилися у 2006 році як від неефективної, недофінансованої, і перейшли на means-tested, а згодом запровадили державне фінансування медицини для дітей віком до п'яти років і пенсіонерів.

В.Ф.: Скільки зараз відсотків ВВП витрачається на пенсії?

К.Б.: Удвічі менше, ніж в Україні²⁷.

27 На початку 2010-го витрати держави на пенсії становили в Україні близько 17% ВВП.

В.Ф.: Це разом із медициною?

К.Б.: Так. Нічого складного. Найважче було захиститися від цих божевільних схем: накопичувальної, централізованої, з єдиним фондом, з вкладами у державні облигації. Приїжджають люди: «Ми в Чилі це зробили, давайте у вас зробимо. Ось ми зараз у Вірменії зробимо, у них прем'єр-міністр зацікавлений у розвитку фондового ринку, а ви не хочете фондовий ринок розвивати». Довгі й короткі гроші...

В.Ф.: В Україні якраз є ілюзії щодо накопичувальної системи.

К.Б.: Якщо поговорити з прогресивними і розумними людьми з країн, де цього нема, вони скажуть, звісно ж, треба переходити на накопичувальну пенсію, поки люди не почнуть самі розпоряджатися своїми грошима...

Це все дурниці. Ні, якщо це приватний пенсійний фонд, у якому ти сам зберігаєш, за власним бажанням – дай тобі Боже здоров'я. І в Грузії це було, і там нормальне оподаткування – на виході. Все. Тобто немає подвійного оподаткування, як у Росії. Але якийсь централізований фонд... Останній раз я боровся проти його створення в 2011 році, коли в уряді казали: «Направляймо туди хоча б два відсотки»...

К.С.: Який стосунок це має до розвитку фондового ринку, якщо неможливо нічого купувати? Або треба було дозволити розміщувати на американському ринку.

К.Б.: Звісно. Жодна розважлива людина не вкладатиме пенсійних грошей у папери країни, що має рейтинг BBB.

К.С.: У Росії кошти накопичувальних пенсій на 90% – у цінних паперах російського уряду. Але оскільки папери в рублях, то ці вклади гарантовано друкарським верстатом Центрального банку. Анітрохи не краще, ніж розподільна система.

К.Б.: Гірше – бо є транзакційні витрати.

К.С.: Як це позначається на фондовому ринку, не зрозуміло. Ніякого стосунку до нього це не має.

В.Ф.: Ти просто сам собі відповідаєш на аргумент щодо накопичувальної системи і довгих грошей.

К.С.: Насправді я не дуже добре розумію розмови про довгі і короткі гроші. Тому що «довжина» грошей...

К.Б.: Це властивість ринку.

К.С.: Це властивість проекту, попиту на гроші, а не країни, що пропонує.

К.Б.: Атож. Звісно.

В.Ф.: Коли ви на Уралмаш прийшли в 1993-му, у вас відразу попросили \$132 млн на дванадцять років під три відсотки.

К.Б.: До того ж перші сім років відсотків платити не хотіли, мовляв, Уралмаш завалиться. Ясно, що ніхто не проти був отримати сто мільйонів на п'ятдесят років під мінус два відсотки річних. Звісно.

К.С.: Заждіть секундочку. Саме такі кредити зараз почали виділяти ЗЕБ (ВЕБ) і Ощадбанк (Сбербанк), що профінансували Красную Поляну. Їх так і реструктурують – на п'ятдесят років під мінус два відсотки.

К.Б.: Як було написано в одному папірці уряду Російської Федерації в дев'яносто-якомусь-там році про Россільгоспбанк (Россельхозбанк): потрібно продовжити політику фінансування розвитку сільського господарства, зокрема через списання кредитів.

К.С.: Мені здається, що розмірковувати про довгі і короткі гроші було правильно, коли існували високі бар'єри для міжнародного капіталу. Тоді я ще можу припустити, що в цьому є якийсь сенс. Але коли немає таких бар'єрів, то в чому сенс?

К.Б.: Це якась міська легенда про довгі гроші.

К.С.: Якщо в економіці є короткі і довгі гроші, то це означає, що ти можеш зробити арбітраж, і отримати свої мінус два відсотки на п'ятдесят років.

К.Б.: Просто є люди, які хочуть зробити бізнес. Але бізнес у цій країні не треба робити. Ринок прекрасно розуміє, що жодних довгострокових проектів бути не може. Скажімо, на перетині 1980-90-х років у Радянському Союзі масово будували два види заводів – із виробництва дитячого харчування і ковбас. Усі вважали, що це дуже важливо. Потім з'ясували, що немає ні ринку, нічого.

У перехідній економіці, навіть якщо немає якогось ідіотизму з інфляцією, гроші за визначенням короткі. Якби мені дали в 1990-і роки довгі гроші, я б свідомо побудував якусь дурницю.

К.С.: Моему тестеві, наприклад, його виш дав кредит на десять років під нульовий відсоток. У цьому ж немає обману – йому подарували гроші. Квартиру він зараз продав, у нього є просто рента як потік грошей. І все.

К.Б.: Тут хоч людина нажилася, а є варіанти, коли ви в принципі не можете правильно розпорядитися «довгими грошима» – наприклад, на початку дев'яностих.

К.С.: Мені ось про що йдеться. Коли Глазьев каже, що ЗЕБ повинен видавати підприємству гроші на п'ятдесят років під три відсотки²⁸, то тут немає жодної хитрості. Це просто трансферт бюджетних коштів власникам цього підприємства. Жодної глибокої думки за цим нема. Можна просто lump sum передати просто зараз.

К.Б.: Дисконтувати і передати назавжди.

К.С.: Або можна взяти цю суму, покласти в банк і видавати підприємству відсоток.

К.Б.: Був 2004 рік, досягав виноград. І виноградари, незадоволені ціною, за якою завод купує у них сировину, вийшли і перекрили трасу. Я і ще кілька людей пропонували їх просто побити і вигнати. З'являється поліція, розчищає трасу, вони чинять опір, їх б'ють – усе нормально. Прем'єр спочатку погодився з нами, а потім викликав міністра фінансів і сказав, що ми повинні дати кредити заводам, щоб вони купили виноград. І дали. Суми невеликі, загалом \$10 млн Вони купили цей виноград, але це ж неприродна річ. Тобі дали грошей, щоб ти дорого купив дешевий виноград, але ринок від цього не змінився. І всі заводи мали збитки. Всіх потім переслідували, бо вони не повертали кредитів. Єдина людина, яка виявилася чистою, узяла ці гроші, поклала в банк, чесно обслуговувала кредит, і у неї ще залишилася якась сума.

К.С.: Дивно було б, якби не залишилося.

К.Б.: У нього міг бути, скажімо, дуже маленький спред між кредитом і депозитом.

К.С.: Вони б не лобіювали цього вливання, якби не було спреда.

28 Гіпербола – Глазьев казав про кредити під 2-3% річних на три-п'ять років.

К.Б.: Вони і не любіювали. Уряд сам усе придумав. Попиту не було, була пропозиція. А всі решта ходили під кримінальними справами, бо взяли казенні гроші і не повернули.

В.Ф.: Костю, а що ти не розумієш у грузинських реформах? Видно, тебе щось непокоїть.

К.С.: Я вважаю, що багатьом країнам були б корисні реформи за цим зразком. Зокрема, Росії. Але щоб цей аргумент просувати, його потрібно структурувати. Скажімо, показати: до того і після того. Розумію, що це будуть такі собі анекдоти, це не щось серйозне. Але хоч щось. Я певним чином з погляду читачів на це дивлюся. Книжка Лариси Буракової²⁹ – не найкращий спосіб розповісти іншим країнам, що сталося.

К.Б.: Який уже є.

В.Ф.: Як на мене, дуже хороша книжка.

К.Б.: Є ще праця Ловсона³⁰ щодо грузинських реформ, видана університетом Франсіско Маррокіна. Лариса теж брала участь у проекті.

Я двічі пробував написати книжку, про яку ви кажете. Коли ми прогнали вибори, я зібрав колишніх міністрів у одній кімнаті і сказав: «А напишімо протягом року книжку». Не вдалося, бо вони за дурниці взялися, зокрема, почали шукати нову роботу. Потім хотів іще Сімеон Дянков написати, але тут саме підвернулася РЕШ. Він думав, матиме багато вільного часу, і працюватиме над книжкою. Але якщо ректор РЕШ почне зараз писати про грузинські реформи, то результат – хтозна який буде. Для РЕШ.

К.С.: Я думаю, результат очевидний для ради директорів ВТБ (Внешторгбанк), куди його обрали.

В.Ф.: Костю, ти про те, що потрібні якісь зрозумілі представнику будь-якої культури змалювання того, що було колись, що зробили, що стало потім?

К.Б.: І лонгітудинально, і сагітально. Одночасно.

В.Ф.: Проблема, на жаль, у тому, що дані – грузинською мовою.

К.Б.: Ні, ну там домінуватимуть анекдотичні речі. Бо даних багато не набереш.

Деякі результати реформ мене самого дивують. У нас середня тривалість життя зросла, дитяча та материнська смертність зменшилася.

К.С.: Ці показники, на жаль, завжди дуже важко ізолювати від решти ефектів. У демографії такі величезні хвилі, що не зрозуміти, що на чому позначається.

К.Б.: Далі: зменшилася бідність чи не зменшилася? Ти можеш інтерпретувати, як завгодно. А-ля Пікетті або...

К.С.: Ну от ви в'їзні візи скасували. Невже більше людей приїжджає?

К.Б.: Звісно. За дев'ять років число приїжджих зросло від трьохсот тисяч до п'яти мільйонів. Але зараз вони зробили реверс³¹ цього...

К.С.: Будь-який клінічний опис – це завжди анекдот.

К.Б.: Розповім про візи. Ще в Росії я розмовляв із Робертом Скідельським. І він каже: «Я недавно російську візу отримував, так намучився, так усе складно. Треба, щоб вони їх скасували. Скідельський в цілому далеко не лібертаріанець, але тут його зачепило. Потім я приїхав до Грузії. Я тоді був громадянином Росії, і хоча мені як членові офіційної делегації оформили візу в прискореному режимі, все одно мені не сподобалось. А який сенс у цих візах, нащо їх узагалі придумали? Прийшов до Міші і запитую: «Вимагаючи візи у жителів Євросоюзу, ми що маємо на меті?» Він замислився і каже: «Не знаю». Дзвонить міністру закордонних справ³²: нащо ми візи вимагаємо в жителів Євросоюзу? «Бо так заведено! Всі цивілізовані країни так роблять!» Президент зателефонував секретареві Ради безпеки: «Ти знаєш, нащо ми це робимо?» «Ні, я не знаю». «То скасуймо», – кажу. Якщо людина – терорист, невже його в ЄС не перевірили? До нас приїдуть терористи з Німеччини, чи що? І американцям, і канадцям, і австралійцям, і японцям не потрібні візи. Звісно.

Міша подзвонив міністру закордонних справ: давайте так зробимо. А вона нічого не робить, я цікавлюся, чому. «Служби безпеки будуть проти». Засідання уряду, повів її за ручку до міністра внутрішніх справ Ваню

29 Буракова Л. Почему у Грузии получилось. – Москва, 2011.

30 Burakova L., Lawson R.E. Georgia's Rose Revolution: How One Country Beat the Odds, Transformed Its Economy, and Provided a Model for Reformers Everywhere. Guatemala: Universidad Francisco Marroquin, The Antigua Forum, 2014.

31 З 1 вересня 2014 р. іноземці можуть перебувати в Грузії без посвідки на проживання не більше, ніж дев'яносто днів протягом ста вісімдесятиденного періоду, замість трьохсот шістдесяти днів упродовж року. Безвізовий режим скасовано для громадян двадцяти чотирьох країн.

32 Саломе Зурабішвілі (1952 р.н.) – міністр закордонних справ Грузії (2004-2005).

Мерабішвілі. «Вано, ти проти того, щоб візи скасувати?» Ні, він не проти. А ви проти? Вона каже: «Ні, не проти». То якого милого вони потрібні? Вона: «Не знаю, у всіх же є».

А Міша ще й запитав був: «А що з Росією робити?» Росія, порушуючи правила СНД, запровадила візи в односторонньому порядку. І ми теж запровадили. Я кажу: «Запропонуймо Путіну взаємну лібералізацію з нашими глибшими кроками. Якщо він висловить готовність давати візи на кордоні, то ми взагалі їх скасуємо для росіян. А як скаже, що готовий скасувати, то ми напевно скасуємо. Якщо нічого не скаже, тоді даватимемо візи на кордоні». Путін ніяк не відреагував, тому ми стали видавати візи на кордоні. Багатьом, не тільки росіянам. У принципі, крім країн, від яких може йти терористична небезпека, – це Афганістан і ще кілька таких країн, – усі могли отримати візу на кордоні. І з Росії теж.

Потім ми розширили перелік безвізових країн: спершу ми забули про Норвегію, бо це не Євросоюз, додали також Південну Корею, потім країни Затоки, Gulf Cooperation Council, крім Саудівської Аравії через ваххабітів. Також у нас безвізовий режим із країнами СНД.

І справді почали приїжджати, приїжджати, приїжджати. Наприклад, Грузія – єдина, куди могли приїхати без віз одночасно громадяни Ізраїлю та Ірану. Просто побачити одне одного. Простий іранець та ізраїльтянин фактично більше ніде не можуть одне одного побачити. Немає такого місця. А ми з Іраном домовилися про двосторонній безвізовий обмін³³.

К.С.: Загалом я розумію, чому в Євросоюзі та в Америці хочуть видавати візи: у них найпотужніші спецслужби, які з заяви людини здатні визначити, чого вона варта. Україна не має спецслужби, що могла б так перевіряти...

К.Б.: Вони у нас взяли ідею і скасували спершу тимчасово, а потім це так і залишилося. Але у них менше країн.

К.С.: Я впевнений, що в Росії теж немає баз даних, за якими могли б перевіряти американських громадян і визначати – становлять вони загрозу чи ні.

К.Б.: Звісно, немає.

К.С.: А якщо не можемо перевіряти, то навіщо вимагати? Досить брати відбитки пальців і робити ксерокопію паспорта на кордоні – все.

К.Б.: Коли ми це обговорювали у міністерстві внутрішніх справ із нашим відповідником ФСБ, то вони сказали: якщо які-небудь шпигуни приїжджають, то й нехай. Якщо ми знаємо, що вони шпигуни, то відразу почнемо за ними стежити, хіба це погано? Краще шпигуна впустити і вести за ним спостереження, ніж не впустити одного, замість якого приїде інший, а ми думатимемо, що все добре.

К.С.: У Росії почали маніпулювати візами. Політологам, економістам можуть не дати.

К.Б.: А коли Румунія і Болгарія вступили до Євросоюзу, на них теж автоматично поширився безвізовий режим. У Румунії ВВП на душу населення був тоді \$12 000. І з кінцем 2007 – початком 2008 року я запитав у прем'єра: якщо їм можна, то чому іншим країнам з таким самим рівнем ВВП не можна? І ми всі країни з таким самим ВВП, як у Болгарії та Румунії, внесли в безвізовий перелік. І в ньому стало вже вісімдесят сім країн.

До того ж ми спростили всі процедури, і фактично дозволили перебувати в країні триста шістьдесят днів. Я сам придумав триста шістьдесят – красиве число, і ніхто не може сказати, що це прирівняно до permanent residence, тому що протягом року все одно треба виїжджати на п'ять днів.

Структури туристичного потоку це не змінило – якщо ти приїжджаєш пограти в казино, тобі все одно. Зате з'явилися люди, які почали ставитися до Грузії як до свого другого дому. Вони купували житло, розуміючи, що можуть приїхати будь-коли. Скажімо, колишній посол Швеції – термін її перебування на посаді закінчився три місяці тому – купила з чоловіком невелику квартиру в Тбілісі й відремонтувала, щоб мати там другий дім. Не лише в Стокгольмі, але й південніше.

Один із двох авторів книжки Світового банку³⁴ Public Services Reforms – тесть Ларрі Пейджа. Частина року він живе десь із дочкою та її чоловіком, а сім місяців на рік – із дружиною в Грузії. Він був у нас представником Світового банку. Сподобалося, він купив квартиру в Тбілісі і будиночок

34 Fighting corruption in public services: Chronicling Georgia's reforms. Washington: World Bank, 2012.

у Кахетії. Вони приїжджають, дружина якоюсь благодійністю займається. Приємно. Захочеш приїдеш, захочеш поїдеш.

В.Ф.: Але зараз усі вони вскочили в халепу.

К.Б.: Вони всі вскочили – або ж їм треба оформляти residence permit. А це вже дискреція бюрократії. І дуже багатьом відмовили.

Це питання не пов'язане з іноземцями у прямому сенсі слова. Справді, важливо, щоб вони приїжджали, купували нерухомість і таке інше, але є величезна маса грузинів – громадян інших країн. Моя сестра – громадянка Росії, наприклад. Її чоловік свого часу працював у Росії, отримав громадянство, вона збиралася до нього поїхати, теж оформила громадянство, потім захворіла її дочка, тому вона так і не переїхала, але залишилася громадянкою Росії. Я не став клопотатися, щоб сестра знову отримала громадянство Грузії. Вона, правда, оформила permanent residence. Ще до реформ. А багато-хто не має посвідки на прожиття. Вони мешкають у Москві чи Красноярську, приїжджають до Грузії або хочуть приїхати. І це все було якось дуже просто. Внучка моїх друзів народилася в Америці, де вчилися її батьки, вона громадянка Америки. Вони живуть у Тбілісі, і раніше на Новий рік чи на якісь інші свята мусили на кілька днів виїжджати, щоб дотриматися правила трьохсот шістдесяти днів. Зараз ця дитина вже не може легально жити в Грузії. Вона може там перебувати дев'яносто днів протягом ста вісімдесяти днів, або мусить оформити посвідку на прожиття, себто, кудись іти, щось доводити.

Але треба збиратися.

Розділ II

ЯЦЕНЮК

Київ, готель «Рів'єра»

17 травня 2012 року

Час був мирний, український авторитаризм – оксамитовий, травень – п'яний. У 2012 році Бендукідзе прилетів до Києва з Одеси, де кілька років поспіль за його активної участі відбувалися студентські семінари In Liberty і де він ледь не познайомився з Навальним (див. наступний розділ).

У Києві я вперше став свідком нестримної енергії цієї людини. За два дні Каха встиг побачити мало не все майбутнє керівництво України. Спочатку була вечеря в компанії мого тодішнього працедавця – засновника медіа-групи УМХ Бориса Ложкіна (щоправда, розмова не надто клеїлася, Борис навряд чи міг припускати, що колись очолить адміністрацію президента і йому доведеться ламати голову щодо реформування України). Наступного дня Каха мав п'ять зустрічей із проєвропейською частиною українського істеблшменту, зокрема, з майбутнім прем'єром Яценюком (тоді – лідером об'єднаної опозиції) і майбутнім президентом Порошенком (тоді – міністром економічного розвитку). Згодом Каха переповів мені свою розмову з міністром.

– Як Ви в Грузії стимулюєте економіку? – запитав Порошенко.

– Ми податки знизили, – відповів Бендукідзе.

– Ні, ну це ясно, – відмахнувся міністр, який саме готувався підвищити мито для імпортерів автомобілів: створений Порошенком завод «Богдан» мав величезні проблеми зі збутом. Про свою податкову реформу грузини сурмили на весь світ, а пострадянський бізнесмен міг сприйняти таке однозначно: це пояснення для лохів.

– Але насправді – як стимулюєте? – повторив Порошенко.

Каха лише руками розвів.

Бесіду Бендукідзе з Яценюком я опублікував у Forbes. На мене вона справила гнітюче враження. На Яценюка, як з'ясував пізніше, теж. Розповідали, що коли ми з Бендукідзе пішли, він обурено запитав у своїх помічників: «Що це він собі дозволяє, хто це взагалі такий?» – забавилося розгніватися на мою помірно нещадну модерацію. Мене ж у майбутньому прем'єрі вразила якась незбагненна легковажність. Бажаючи сподобатися відомому реформаторові (сутність реформ якого він не спромігся досягнути), лідер опозиції гороїжився, обіцяючи, коли прийде до влади, націоналізувати «стратегічні активи». Мотто найупертішого з адвокатів приватизації, яких я знаю, Кахи Бендукідзе, – «продається все, крім совісті» – український політичний бонд, мабуть, просто ще не встиг усвідомити.

Судячи з результатів 2014 року, до роботи прем'єра Яценюк підготувався не значно краще, ніж до своєї першої розмови з Бендукідзе.

Володимир Федорін: Здається, опозиційна коаліція в Україні значно менше націлена на глибокі реформи, ніж сили, які прийшли до влади в Грузії 2004 року і успішно реалізували антикорупційну програму. Чому?

Каха Бендукідзе: Важливо підібрати для реформ відповідний момент. Яскравий приклад – перемога на парламентських виборах 1984 року в Новій Зеландії лейбористів, які за суттю були ортодоксальними соціалістами. Міністром фінансів став парламентський «довгожитель» лейборист Роджер Дуглас. Тоді було очевидно, що соціалістична політика не розв'язує проблем країни, і Дуглас різко взяв праворуч. Унаслідок цього Нова Зеландія стала одним із лідерів у ліберальних реформах.

Арсеній Яценюк: Чому Грузії вдалось і далі вдається, а нам – ні? Я давно і багато про це думаю. Те, що в Грузії набагато менша територія і чисельність населення, – це відмовки. Запорука успішного подолання корупції – чітке бажання першої особи держави не грабувати свою країну. Коли президент сам корумпований, то про яку боротьбу з хабарництвом може йтися? А як у нього ще й необмежені повноваження? Парламент куплено – я називаю речі своїми іменами. Всю економіку монополізовано

Януковичем і його оточенням. Тож відповідь на запитання: «Чому Грузії вдалось?» – дуже проста. Михайло Саакашвілі, Каха Бендукідзе та їхні товариші щиро бажали знищити корупцію. Ось і все.

К.Б.: До речі, а чи мають таке бажання пересічні українці?

А.Я.: У нас, як і в будь-якого іншого народу, є свої ментальні особливості. У принципі давати хабарі ніхто не хоче. Та з іншого боку, багато хто думає, що легше дати сто гривень інспекторові ДАІ і отримати індульгенцію на невиконання закону.

В.Ф.: Десять років тому точнісінько те ж казали і про грузинів. Грузія вважалася однією з найкорумпованіших пострадянських країн. Однак за таких самих обмежених можливостей і схожої ментальності країна все-таки різко пробилася вперед. Чому?

К.Б.: Програми боротьби з корупцією непродуктивні, якщо не дають хорошого зримого ефекту. Потрібно, щоб вони були близькі і зрозумілі людям. Має різко скоротитися число контактів чиновників із потенційними хабародавцями. І зовсім не обов'язково, щоб ці програми були спрямовані винятково на відчутне покращення економічних результатів. Хороший приклад із досвіду моєї країни – скасування техогляду. Корумпованість чиновників, відповідальних за цю процедуру, була просто неймовірна, хоча великої шкоди економіці не завдавала – ну, брали з людини \$10... Але ефективність цієї реформи відразу відчували приблизно триста тисяч автомобілістів. Для чотиримільйонної Грузії це дуже багато.

В.Ф.: До речі, Янукович техогляд теж скасував...

А.Я.: Неодмінна умова успішних реформ – кредит народної довіри. Президент, прем'єр-міністр і уряд, позбавлені цієї довіри, приречені на невдачу. Неможливо переконати простого українця в тому, що влада справді розгортає повномасштабну кампанію боротьби з корупцією, коли цей українець знає, що його президент має сто сорок гектарів «Межигір'я».

В.Ф.: Це проблема нинішньої влади чи недовіри українців до політиків взагалі?

А.Я.: Політиків ненавидять у всьому світі – це не новина. Але в одних країнах ненавидять на 100%, а в інших – на 30%. У цьому й різниця.

В.Ф.: У грузинських реформаторів відразу після Революції троянд кредит довіри був. Звідки йому взятися в Україні, громадяни якої геть розчаровані в теперішніх політиках?

А.Я.: Це те, з чого я почав: неможливо здійснювати реформи, не отримавши кредиту довіри від власного народу. У нас першу трійку найпопулярніших політиків підтримують щонайбільше 15% електорату. Як із таким рейтингом братися за реформи?

К.Б.: А навіщо українські високопосадовці, переважно дуже заможні люди, беруть хабарі?

А.Я.: У них таке виховання. Це стиль їхнього життя. Взяти владу, щоб награвувати і бути найбагатшим, найбільш напханим активами.

К.Б.: А як же сумний досвід Лазаренка?

А.Я.: Це «щеплення» не спрацювало. Український уряд – уряд мільярдерів. У країні, де 80% людей живуть за межею бідності.

К.Б.: А сенс який? Ти ж свій зароблений мільярд псуєш, умовно кажучи, кількома мільйонами, від яких тхне.

А.Я.: На жаль, у нас в уряді цукербергів немає.

В.Ф.: Ваша репліка підтверджує, які сильні в Україні соціалістичні й українопопулістські настрої...

А.Я.: За такою логікою до України можна долучити і Францію, а в найближчому майбутньому – Німеччину. Я вже не кажу про Грецію, Португалію. В принципі, за кілька тисяч років відтоді, як у світі з'явилася демократія, нічого не змінилося. Люди хочуть менше працювати і більше заробляти. Хочуть патерналізму.

К.Б.: Взагалі-то корупція – поза ідеологією. За своїми політичними поглядами хабарник може бути і лівим, і правим. Корупція там, де сильна зарегульованість. Лао-цзи казав: «Більше законів – більше бандитів».

В.Ф.: Прийшовши до влади, якщо це, звісно, станеться, українська опозиція обіцяє здійснити реприватизацію підприємств, виведених із державної власності з очевидними порушеннями. Грузія пішла іншим шляхом...

К.Б.: У Грузії було кілька об'єктів, проданих із очевидними порушеннями. Ми запропонували інвесторам спокутуватися – доплатити. Переговори були нелегкі. Наші візаві – дуже серйозні компанії, створені

за участі відомих міжнародних організацій – МФК, ЄБРР, ОРІС. Довелося переконувати їхніх представників, що ми не проти приватизації, навпаки, умовляли навіть докупити те, що не вдалося придбати відразу. Казали: ми все це «спакуємо», а ви заплатите отаку ось суму. Погодившись на переговори, я дуже ризикував: могли закинути змову з інвесторами. Але мигнули своєю лінією, а інвестори доплачували – хто \$10 млн, а хто і \$100 [млн].

А.Я.: Проблема приватизації в Україні не лише в тому, що деякі об'єкти було продано значно дешевше за їхню реальну ціну, а в тому, що на внутрішній ринку в результаті так і не вийшли справжні інвестори-нерезиденти. А це іноземний менеджмент, зовсім інші підходи до ведення бізнесу і взаємин із державою. В іноземних компаніях добре розуміють, що таке аудит і звітність, що таке регулятор, Енергетична хартія. Опозиції йдеться не про «реприватизацію», а про націоналізацію, хоча мені більше подобається слово «одержавлення».

В.Ф.: У ваших словах мало оптимізму. Чи правильно я розумію, що навіть якщо опозиція отримає більшість у Раді, вона мало що зможе змінити?

А.Я.: Якщо опозиція отримує бажаний результат на парламентських виборах і нічого не може змінити, це не опозиція. Це називається «надурили виборців». Але я добре розумію глибину проблем у країні. Після обрання когось новим президентом або очільником уряду всі проблеми, звісно, не розсмокчуться. Це я гарантую. Обсяг цього... не хочу казати чого, що накопичилося в країні, – величезний.

К.Б.: Атож, «нелегка це робота – з болота тягти бегемота».

А.Я.: Якби одного бегемота! Але ж вони туди цілою отарою залізли!

К.Б.: А нащо про це думати зараз? Нині (*звертаючись до Яценюка*) ви маєте розв'язувати лише одне завдання – політичне. Як казав Наполеон, спочатку вв'язатися в бій, а там видно буде.

А.Я.: Так і є. Якщо ми отримаємо більшість у парламенті, то принаймні в країні буде відновлено баланс влади. Тоді почне щось змінюватися і в свідомості тих, хто нагорі. Зараз же ми маємо цілковиту безкарність: прокурор – їхній, судова система – їхня. Те, що вони будують, це навіть не Білорусь...

К.Б.: У Білорусі рівень корупції значно нижчий.

А.Я: Звісно. Але якщо ми магімемо двісті двадцять шість місць у парламенті, то почнеться геть інша розмова. Стосовно боротьби з корупцією, то я вважаю, що обов'язково потрібно сформувати антикорупційний комітет. Бо в нас хто тільки з нею не бореться – сім чи вісім органів, зокрема, міліція, прокуратура, СБУ, Рахункова палата, і всі прагнуть відхопити свій шматок пирога. Ідея в тому, щоб забрати у всіх цих органів слідчу функцію і закріпити її тільки за Національним антикорупційним комітетом. І підпорядкувати його парламенту. Набрати туди нових людей. Те, що зробила Грузія.

К.Б.: Потрібно ще загальний нагляд прокуратури ліквідувати. Я порадив це киргизам. Вони так зробили і дуже задоволені.

В.Ф.: Грузія і Україна перебувають на різних полюсах громадської думки. У Грузії – образ країни-суперреформатора, в Україні – невдахи. Але якщо порівнювати динаміку ВВП обох країн з 2003 по 2012 рік, то темпи зростання цілком порівнювані. Можливо, мають рацію ті, хто відкидають роль особистості в історії?

К.Б.: Ні, це свідчить лише про те, що економіка, якщо її сильно не бити, зростатиме. Така вже її властивість. Це раз.

Починаючи реформи, ми не ставили за мету досягти певних темпів економічного зростання. Нашим першочерговим завданням було об'єднати націю. Це по-друге. І по-третє: на початку 1990-х Грузія пережила жахливе падіння економіки. ВВП знизився вчетверо. Українська ж економіка скоротилася на...

В.Ф.: Теж набагато. Більш ніж на 50%, якщо брати період із 1990 по 1995 рік.

К.Б.: Але ж не вчетверо. Після розвалу Союзу в Україні залишилася сильна виробнича база, що робить її економіку значно навантаженішою капіталом, ніж грузинську. В Україні великий довгостроковий потенціал зростання.

Досить успішну економіку можна побудувати навіть за високої корупції. Приклад – Росія, де за жахливого рівня корупції ВВП на душу населення набагато вищий, ніж в обох наших країнах.

А.Я: Не все визначають цифри. Зараз ідеться про інше. Дуже багато моїх друзів поїхали до Грузії. Започаткували там бізнес. Розповідають: «Ми не маємо жодних проблем! Ніхто нічого від нас не вимагає». Перед Україною стоїть украй складне завдання, але за майбутнє треба боротися.

В.Ф.: На запитання, чому в Україні пригальмувалися економічні реформи, Віктор Ющенко відповідає, що успішні зміни можливі тільки в країні, консолідованій навколо національної ідеї. І як приклад назвав Грузію. Чи можливий економічний успіх в Україні, яка й справді менш гомогенна за Грузію?

А.Я: Я не знаю країн, які єдині у всьому. Крім тоталітарних держав. Он у Північній Кореї всі справді строєм ходять.

К.Б.: До того ж, як Україна стане єдиною країною? Через спільні співви? Єдиний рецепт об'єднати націю: торгувати і торгувати. Слава торгівлі! Коли львів'яни вільно возитимуть сир на продаж до Одеси, а одесити – оселедці до Києва, коли українці розумітимуть, що їхня країна не має внутрішніх кордонів, отоді...

А варіант збиратися разом, співати пісень, шукати соборності... Але я не знаю технології побудови соборності, тим більше поза економікою. Напевно, потрібно голос розвивати (*Сміється*).

Розділ III

НАВАЛЬНИЙ

*Київ, готель Hyatt Regency
18 травня 2012 року*

На початку 2010-х ідея познайомити Каху Бендукідзе з Олексієм Навальним носилась у повітрі. Лідер російської опозиції та найуспішніший на пострадянському просторі реформатор точно знайшли б про що поговорити. У 2012 році я спробував організувати їхню зустріч в Одесі, де кілька років поспіль відбувався лібертаріанський семінар. Від пропозиції виступити перед лібертаріанцями Навальний відмахнувся, наче йшлося про виступ у божевільні, але познайомитися з Бендукідзе йому було цікаво.

Сьогодні це здається дивним, але навесні 2012 року Навальний не лише не перебував під домашнім арештом, а навіть не мав підписки про невиїзд. Справу ускладнювали тільки протести в Москві через повернення Путіна до Кремля. Навального то затримували, то відпускали. Перш ніж їхати в аеропорт, я подзвонив йому, щоб переконатися, чи зустріч таки відбудеться. Все гаразд, сказав він, мене випустили. За кілька годин мій літак приземлився в Одесі, і я дізнався, що не все так добре – Навальному таки вліпили п'ятнадцять діб.

Нічого не вдієш. Я спробував сам влізти в шкіру майбутнього реформатора Росії і розпитати в Бендукідзе (вже не в Одесі, а в Києві) все, про що можна встигнути запитати за дві години. Розшифрувавши і причесавши текст, я накидав невеликий executive summary:

1. Значна частина успіху Саакашвілі – в ретельній роботі з коаліцією, що прийшла до влади після Шеварднадзе.

2. Право-ліва коаліція, як показує приклад Грузії та інших країн, може чудово працювати, якщо за підґрунтя взяти боротьбу з корупцією.

3. Ліквідація зайвого регулювання, оптимізація роботи держапарату не мають ідеологічного забарвлення, однаково прийнятні і для чесних правих, і для чесних лівих.

4. Антикорупційний порядок денний може здобути масову підтримку, «якщо правильно пояснювати», як пов'язані суспільні виразки (інфляція, дорожнеча, несправедливість) з корупцією. Корупція виходить удруге винна.

5. Найголовніших корупціонерів слід покарати насамперед.
І натиснув «Send».

Це було в травні 2012 року. Не пам'ятаю, який відгук я отримав від адресата. Йому було не до рефлексій – через кілька днів після того, як я відправив інтерв'ю до Навального, прийшли слідчі та вилучили комп'ютери³⁵.

В.Ф.: Я пропоную поговорити про те, про що ми збиралися спілкуватися в Одесі, – як впроваджувати реформи в Росії. Але перед цим прошу вас стисло викласти те, що було зроблено в Грузії. Цю історію розповідали вже не один раз, у всіх свої акценти, хороший звіт оприлюднив Світовий банк³⁶. Але одна річ – сторонні люди, інша – погляд зсередини.

К.Б.: Пропоную поглянути на це в історичному ракурсі, дуже коротко. Сталася революція, вона дала дуже великий мандат уряду, але не підписаний. Там не було зазначено: «зробіть оце і оце», а було: «Так далі жити не можна, зробіть бодай щось».

В.Ф.: І уряд був коаліційний.

К.Б.: Він був коаліційний, а ще коаліційнішою була парламентська більшість. Навіть люди з однієї партії мали дуже різні погляди. Великою заслугою Саакашвілі я вважаю те, що він зумів з цією коаліцією впоратися. Багато її членів були проти конкретних реформ, але зрештою вона таки голосувала за величезну кількість змін. Проголосували за скорочення чисельності депутатів парламенту, з двохсот п'ятдесяти до ста п'ятдесяти.

³⁵ Скорочена версія цього інтерв'ю опублікована на сайті Slon.ru: Владимир Федорин, Каха Бендукідзе: «Как делать реформы в России», 18.11.2014.

³⁶ Див. прим. 34 до розділу «Тифліс».

Це була найсерйозніша річ, бо вони розуміли, що до наступного парламенту потраплять не всі.

Оцей великий мандат і цей напис «зробіть бодай щось» викликали в уряді певне бажання діяти. Під час нашої першої зустрічі Саакашвілі запитав, чи подобається мені економічна програма. Я відповів, що програма не подобається, мовляв, вона хороша, але не для Грузії. Чому не для Грузії? Грузія не має нічого – ні великого внутрішнього ринку, ні корисних копалин, вона не має зручного розташування на перехресті всіх культур, як Сінгапур або Гонконг.

В.Ф.: Глухий кут Причорномор'я.

К.Б.: Північне Середземномор'я, хтосна-де, ніхто не знає. Плюс – дві частини території окуповано іноземними військами, є небезпека збройного конфлікту.

У такій країні можуть втілюватися лише радикальні реформи, бо все решта не переважить негативних моментів.

Головним питанням було знищення корупції. Цьому сприяла лібералізація і дерегуляція, а їм обом, своєю чергою, сприяло знищення корупції.

Коли ми ліквідували антимонопольне відомство (що дуже важливо, бо як мені здається, існуюча європейська, американська модель так званої боротьби з монополіями – це змагання з економічним розвитком), то великої дискусії, потрібно чи не потрібно закривати, не було. За це голосували навіть люди, які вважають антимонопольне регулювання необхідним. Адже відомство, яке за це відповідало, нікуди не годилося. Воно в принципі ні на що не здатне, а наше було ще й корумповане. Багато державних агенцій вдавалося ліквідувати не тому, що їхні функції всі визнавали непотрібними. Визнавали також, що це відомство таке корумповане, що краще його просто закрити. І, можливо, потім, колись відкрити знову. Все це, включаючи податкову реформу, яка різко скоротила кількість податків і знизила ставки багатьох із них, привело до того, що з одного боку, Грузія отримала повноцінний бюджет, а з іншого – провадити бізнес стало значно простіше. Підсумок: від початку Революції троянд економіка зростає в півтора рази – незважаючи на те, що була світова фінансова

криза, війна, було і залишилося російське ембарго, різного штибу штучно спричинені перерви в електропостачанні і газопостачанні.

Сьогодні, звісно, Грузія не є багатою, їй далеко до європейських країн, навіть до Росії. Але якщо ми збережемо ці темпи розвитку, – високі односторонні (хоча я прихильник двозначних) – то, думаю, ми зможемо через двадцять років уже інакше дивитися одне одному в очі, розуміючи, що вивалилися з пострадянського болота. Не тільки ментально, а й економічно.

В.Ф.: Саакашвілі добре впорався з коаліцією. Якою була тактика?

К.Б.: Він працював із партіями, він працював із кожним депутатом індивідуально, інші люди теж працювали з депутатами. Плюс дуже серйозна партійна дисципліна і створення коаліцій всередині коаліцій, які додали ту чи ту проблему. Я за цим спостерігав, обіймаючи посаду міністра, що з його офісу вийшло найбільше законів. Багато з цих законів ми самі проводили через парламент, зокрема, я особисто.

Дискусії точилися дуже гострі і компроміси, звісно ж, були. Я збрехав би, сказавши, що це була безкомпромісна дорога до світлого майбутнього. Компроміси виникали весь час. Наприклад, коли ми писали якісь закони, я навмисно закладав у них екстремальніші речі, розуміючи, що треба буде чимось поступатися і що важлива не тільки якість, але і кількість цих поступок. Я легше поступався, коли йшлося про незначні екстремальні речі.

В.Ф.: Путін теж прийшов до влади в Росії як президент коаліції, і десь до 2003 року це була робота коаліційна. У чому відмінність між двома політичними режимами? Один перейшов межу, інший – утримався?

К.Б.: Усі щасливі сім'ї схожі одна на одну, а кожна нещаслива сім'я – нещасна по-своєму. Важко порівнювати.

В.Ф.: Головне питання – це корупція?

К.Б.: Це є наріжна проблема. І ще, звісно, вибори. Але на них теж, напевно, треба дивитися через призму корупції.

У Грузії постало питання – як цієї проблеми позбутися. У Росії стояло багато інших завдань, але саме такого не виникло.

В.Ф.: Була чергова антикорупційна риторика.

К.Б.: Вона не була головною. Російська політика не будувалася навколо боротьби з корупцією.

В.Ф.: Спробуймо ще раз узагальнити: дерегулювання, податкова реформа...

К.Б.: І очищення, очищення, очищення, очищення від корупції.

В.Ф.: Люди в Росії кажуть: Росія значно багатша (вже майже \$15 000 на душу населення) за Грузію в 2003 році, країна не стоїть на краю прірви, отже, немає такого мотиватора, як у Грузії.

К.Б.: Що значить, країна не на такому рівні? Я думаю, є африканські країни, які тільки заздрили б Грузії 2003 року. А є європейські країни, яким нинішнє російське життя здаватиметься жебрацьким.

В.Ф.: Уявімо, що в Росії до влади прийшла нова коаліція. Якщо ми подивимося на склад різних маршів, до неї входять ліві, націоналісти і ліберали. Щоб прийти до влади, вони повинні зробити революцію. Чи правильно казати, що метою грузинської революції теж була демократизація режиму?

К.Б.: Зокрема й це. Народу набридло, що йому втелюють людей, яких він не обирає. У цьому сенсі революція 2003 року – це те ж саме, що сталося через вісім років і три тижні в Росії. Великих відмінностей я не бачу.

Я апелюватиму не лише до мого бачення, а й до того, що відбувається в світі. Скажімо, нещодавно до влади в Гватемалі прийшов цікавий уряд. З одного боку люди, які здобули освіту в університеті Франсіско Маррокіна, зокрема й президент – один із перших випускників цього університету, що є серед найліберальніших (з європейського погляду) або лібертаріанських (з американського) навчальних закладів світу. А друга частина уряду – колишні польові командири комуністичних партизанських загонів. І нічого, країна існує, і навіть щось позитивне відбувається. Мені казали, що міністр фінансів там комуніст і колишній польовий командир, але він хороший фінансист, бо не любить бездумно витратити грошей і взагалі майже аскет³⁷. Якщо підібрати правильних людей, уряд буде дієздатний.

До того ж, багато з того, що ми робили, не має – з погляду філософії – лівого чи правого забарвлення. Скажімо, ви видаватимете паспорти

в дуже стислі терміни, – це лібертаріанство чи троцькізм? Ні, це просто швидко видані паспорти. А якщо у вас не буде черг і хабарів для охочих отримати водійські права – це що?

В.Ф.: Як на російський погляд – це руйнування парадигми: держава перестає бути господарем і стає слугою.

К.Б.: Але це не належить до категорії «право-ліво», це інший вимір. Я думаю, що всі люди – і вкрай лівих, і вкрай лібертаріанських поглядів – радіють, коли немає черг на отримання прав. Або, наприклад, після того як я вже пішов з уряду, 2009 року, ми дозволили продавати ліки, якщо вони зареєстровані в розвинених країнах світу.

Це технократичні рішення, а не ліві чи праві. Вони виникли в рамках правої парадигми – як зменшити держрегулювання, як зробити так, щоб воно мінімально заважало життю – але, як на мене, результат не має нікого дратувати.

В.Ф.: Крім тих, хто втратив джерела корупційного доходу і скорочених бюджетників.

К.Б.: Так, але це не «ліво-право». Це групи інтересів, що дуже часто прикриваються лівою риторикою. Але це лише риторика, а не суть. Не думаю, що Маркс, Ленін чи Троцький заперечували, щоб німецькі ліки продавалися в Грузії без додаткової сертифікації чи щоб по паспорти не було черг. Хоча так, багато з того, що ми зробили, було проти лівих ідей.

Візьмімо основне питання – корупцію. Я думаю, вона однаково неприйнятна і для лівих, і для правих, якщо вони чесні. І навпаки: вона однаково прийнятна і для нечесних лівих, і для нечесних правих. Тому дуже важливе питання мандата. Переймається російський народ корупцією чи не переймається? Думаю, це питання правильної, в хорошому сенсі, політичної риторики. Політична сила матиме підтримку, якщо пояснить, що через регулювання і корупцію в Москві – пробки, дорогі ліки, недоступне житло, бракує зарплатні і таке інше (а так воно і є), що саме корупція породжує нерівність, яка так ріже очі громадянам Росії. Звісно, це потрібно чітко артикулювати, пояснювати зрозумілими народами образами.

Одна річ, якщо ми кажемо: «Бачте, одні мають можливість чудово жити, а інші такої можливості не мають, тому не дозволюмо красти тим,

³⁷ У травні 2012 року, коли відбувалася ця розмова, міністром фінансів у Гватемалі був Павел Сентено з правоцентристської Патріотичної партії, який розбудував звичайну академічну кар'єру.

хто краде, тоді всі отримують більше». І зовсім інша річ, якщо ми кажемо: «Ось бачите, як вони крадуть, тому введемо якнайбільший податок, а потім будемо розподіляти». Оце – хибне рішення. Слід правильно артикулювати і не треба пустопорожніх дискусій.

У російській пресі я читав дивовижну полеміку про те, який штраф треба накладати на корупціонерів. Як на мене, це взагалі нонсенс. Про які штрафи може йтися? Просто у в'язницю саджати.

В.Ф.: У звіті Світового банку зазначено, що дуже важливим пунктом є те, що грузинський уряд з самого початку продемонстрував свою відданість боротьбі з корупцією. Що повинен зробити лідер у Росії, щоб усі сприйняли сигнал: боротьба з корупцією – це серйозно, це не просто з'ясування стосунків з опонентами?

К.Б.: Зробити так, щоб боялися друзі. Щоб боялися вороги, зробити нескладно.

В.Ф.: Але для того, щоб своїх було впіймано на крадіжці, потрібен певний час. А ми говоримо про ситуацію, коли новий керівник щойно прийшов до влади.

К.Б.: Для того, щоб свої прокралися, на жаль, довго чекати не треба. До того ж, нічого страшного, якщо ви очищатимете політичну сцену від попереднього корумпованого покоління. Не думаю, що це сприйматиметься як помста.

Я знаю багатьох членів російського уряду, і мені здається, що їхня роль у корупції різна. Можливо, у когось щось є. Важливий розмір. Найголовніших корупціонерів слід покарати насамперед. Якщо, звісно, перед тим не буде укладено якоїсь суспільної угоди про амністію.

В.Ф.: Але такий план передбачає, що є Всевидяче Аль-ЕфЕсБі, що веде реєстр і кожному новому правителю надає рейтинг корупціонерів...

К.Б.: І це теж є. Мені здається, що уряд має всі інструменти. Для цього існує міністерство внутрішніх справ, Слідчий комітет, ФСБ, міністерство юстиції.

Інакше – навіщо? Є правоохоронні органи, але вони право не охороняють. Так нащо вони здалися? Заощадьмо хоча б, чи як.

В.Ф.: Питання діалектичне. Прийшовши до влади, нові люди отримують

ють ось ці квазіправоохоронні структури, що право не охороняють, а порушують: прокуратура, ФСБ...

К.Б.: Їх треба почистити. Мотлох такий, знаєте.

Вас узяли на роботу водієм машини, яка вчора ще торохтіла. Прийшовши в гараж, виявляєте, що, по-перше, бензину катма, колеса знято...

В.Ф.: Двигуна немає.

К.Б.: Двигун є, але він не працює. Якись частини розібрано. Авто може котитися, тільки якщо ви підштовхуватимете його. Але саме зараз їздити машина не може. Є така проблема. Існує два способи.

Перший – повіситися відразу. Життя не вдалося, мені дали машину, що не працює, прощайте, не згадуйте злим словом, вважайте мене – залежно від контексту – комуністом чи антикомуністом. І повіситися або кинутися з урвища.

А друге – це зрозуміти технологію відновлення працездатності цієї машини. Знайти старі шини, встановити – вони не дуже хороші, можуть тріснути, але певний час іще прослужать. Бензин у закамарках пошукати, трохи залити, щоб хоча б до бензоколонки доїхати. Золотий годинник вилучити, щоб на бензоколонці було що закласти в обмін на пальне. Подивитися, прочистити...

В.Ф.: В якій послідовності впроваджувалися в Грузії реформи?

К.Б.: Всі одночасно. Ідея про послідовність реформ глибоко помилкова.

В.Ф.: Я запитую не про пріоритетність, а про історичну послідовність дій.

К.Б.: Почалася боротьба з корупцією.

В.Ф.: За допомогою тієї машини, яка не могла їхати?

К.Б.: Так, за допомогою абсолютно неіездатних інструментів, людей, які отримували мізерну платню, людей, які працювали за драйв, за любов до батьківщини, почалася ця робота.

В.Ф.: І такі ще залишилися в органах?

К.Б.: Немає ж білих і чорних людей, всі мають певне обарвлення, яке теж доволі мінливе. Є персонажі, яких, здається, абсолютно неможливо використати, але цілком можливо, що за якоїсь ситуації навіть вони зможуть придатися.

Поліція та міністерство державної безпеки Грузії і бюджету особливого не мали.

В.Ф.: Скільки зберуть...

К.Б.: Так. Зарплатня слідчого була сміховинна, а річний оборот – серйозний. Більше того, він міг сам наймати криміналістів, перекладачів. Вони так і робили – комусь платили \$500, комусь \$5000. Такий госпрозрахунок. Мені розповідали, що Міністерству держбезпеки бюджету вистачало лише на 10% реального споживання бензину. Цей рядок у бюджеті було залишено, щоб просто означити їхнє існування.

В.Ф.: Які знакові кроки боротьби з корупцією було здійснено з таким ось апаратом?

К.Б.: Кілька гучних «посадок». Без цього не вийде нічого. Це можна вважати негуманним, too much, воно може подобатися чи не подобатися, але без цього нічого не вийде.

Ще раз кажу: є проблема, коли у вас через політичну трансформацію виникла якась конвенція, щось на зразок пакту Монклоа про корупцію. «Хто давнє пом'яне, той лиха не мине».

В.Ф.: Ви, як я розумію, поєднували батіг із пактом.

К.Б.: У Грузії не було якогось особливого пакту.

В.Ф.: Рік тому ви самі розповідали, що тим, хто корумпував і був занурений у корупцію з головою, сказали: житимете за новими правилами – живіть.

К.Б.: Бо неможливо покарати мільйон людей. Тим більше зараз ті, хто дає хабарі, і ті, хто їх бере, однаково криміналізовані, але завдання було витіснити корупцію насамперед із держапарату, а не почати боротися з сотнями тисяч грузинів, які давали хабарі. Боротися – з тими десятками тисяч, які їх брали, а ще краще з тими кількома тисячами активних диригентів і конструкторів всього цього.

Ви ж хочете створити політичну конструкцію, що переможе. Та чи можна перемогти з конструкцією, що каже: «Ми суворо покараємо всіх, хто давав хабарі». Один давав менту, бо дорогу не там перейшов, інший – у ЖЕК, бо йому щось не хотіли ремонтувати. «А ми вас усіх зараз посадимо». Та пішов ти! Тут усе дуже просто.

В.Ф.: Гучні ув'язнення знакових корупціонерів. Це був хаотичний набір найодіозніших осіб?

К.Б.: Деяких із них було оголошено заздалегідь. Міші [Саакашвілі] допомогло те, що за Шеварднадзе він певний час був міністром юстиції і паралельно з парламентом почав був кампанію боротьби з корупцією. Потім Шеварднадзе його «пішов», але сліди цієї боротьби залишилися, зокрема у вигляді якихось мішеней, людей, за якими в'язниця плаче.

Ми ж допускали угоду з правосуддям – наприклад, коли людина пробула у попередньому ув'язненні кілька місяців, здала награване або значну його частину.

Скажімо, ректор сільськогосподарського інституту, що ми його нещодавно купили. Та частина Тбілісі, де я живу, а це величезна ділянка міста, тисяча гектарів, належала цьому інституту. І він усе це господарство продав за півдолара плюс два долари згори. Ніхто ж не рахував, за скільки він продав. Були люди, які казали: так, я купив і дав за це \$3000. Але статистики ніхто не вів. Було ясно, що він брав хабарі. Його заарештували.

Тут у вас яка проблема? З одного боку – жадлива ситуація з бюджетом: немає грошей наймати людей або на те, щоб купувати комп'ютери для ведення слідства. По-друге, у вас купа справ. Він три місяці посидів. Його можна ув'язнити ще на вісім років або змусити компенсувати збиток. І немає можливості з'ясувати, як це було, бо у вас ще півтисячі аналогічних справ.

Він почав плакати і бідкатися, що у нього нічого немає. «Так, я брав хабарі, точніше продавав за готівку, і обліковував ці гроші, але це були невеликі гроші. Припустімо, є у мене сто тисяч». Добре, ходімо до судді, сто тисяч, і ми тебе відпускаємо. Не мільйони, які він заробив, як потім з'ясувалося.

«Через тиждень я заходжу в магазин, куди я зазвичай не заходжу, бо він дуже дорогий, – розповідав мені нещодавно міністр юстиції (тоді він був генпрокурором³⁸). – Стоїть людина і прицінюється до найдорожчого пальта за п'ять тисяч ларі. Я думаю: хто ж це такий. Обертається – ректор».

38 Зураб Адейшвілі (1972 р.н.) – генеральний прокурор (2004-2008), міністр юстиції Грузії (2008-2012).

І що тут робити? Не садитимеш же його вдруге за те, що обдував.

В.Ф.: А як із такого штибу діями чинити в Росії?

К.Б.: Мені здається, треба все-таки частину посадити. Найшаленіших.

В.Ф.: А з рештою, що робити? Люстрація?

К.Б.: І це теж. Не повинно бути відчуття безкарності. Десь потрібно провести чітку межу.

Важливо ось ще що враховувати. Якою мірою це ще відбувалося в рамках другого, «звичаєвого права», що існує в Росії.

В.Ф.: Про що це ви?

К.Б.: Є – російське законодавство, а є певне право, чинне для Путіна, і там досить суворі правила. Наприклад, своїх не кидають. За винятком якихось радикальних випадків людину не позбавляють усього майна. Візьмімо Гусинського. Він отримав гроші, хоча в нього ще й банк завалився, тому сальдо було не на його користь.

В.Ф.: Лужков, Бородін... Кодекс вольностей дворянських.

К.Б.: Зі мною таке ж трапилося. Я продав ОМЗ дешевше, ніж компанія коштувала на ринку, до того ж не в найкращий момент. Міг би продати через два роки, і заробити вдвічі більше. Плюс у мене купили з тридцятивідсотковим дисконтом, себто міг отримати в три рази більше. Але мені заплатили гроші чесно, не обманули, нічого.

Чим це спричинено, це інша річ, може, це утилітарні мотиви. Але є думка, що не можна людину позбавляти всього. У законодавстві є перелік, чого людину не можна позбавляти: двох пар трусів, пари штанив, шахової дошки, і таке інше. А якщо вона живе на Півночі, то в неї не можна забрати отару оленів, якщо вона не перевищує п'ятдесят голів. Саме цю отару оленів залишили Гусинському, Батуриній. І це теж частина звичаєвого права.

У його рамках люди по-різному поведуться. Дехто дотримувався, дехто порушував, сваволив, тобто переступав усілякі межі, що існують, зокрема, і в кримінальному світі, де свої норми звичаєвого права.

Скажімо, Кудрін. Ясно, що він теж корупціонер, людина, так би мовити, безпринципна, і я з власного прикладу знаю, що він може приймати волюнтаристські рішення, але ніколи не чув, щоб він чинив свавілля³⁹.

39 В оригіналі вжите слово «беспредел».

Він крав у відведених рамках, на своїй галявині, але нікого не «замовляв» і не чинив симонії, не продавав місця заступників. Думаю, це сильно відрізняється від поведінки яких-небудь керівників Росриболовства.

Я все продав у Росії, але маю міноритарну частку в одному бізнесі та квартиру в Москві. Мені її не радять продавати. Зачекайте, каже ріелтор, ось зараз в «Олімпбуді» почнуться реформи. «І що?» Квартира дорога, розташована в дуже хорошому місці, велика, у новому будинку. «Зачекайте, – каже. – буде багато людей, які зможуть купити таку квартиру. Зараз їх мало, а буде вдвічі більше».

Зараз я роблю ремонт в Аграрному університеті, і виявив, що в одному флігелі руйнується опорна стіна, бо для неї використали не бетон марки М500, а суміші річкового мулу з піском із невеликою кількістю цементу. Є люди, які нажилися на будівництві, бо завищили кошторис. А є люди, які занизили якість так, що будівля могла обвалитися. Ми зміцнили цю стіну за день до землетрусу. Нам просто пощастило, інакше все завалило би, як картковий будиночок.

Одні – свавільці, а інші – злодії. Одних слід карати за найсуворішими законами, а з іншими можна м'якше. Відпустити – це ж не означає, що вони потім почнуть процвітати, але є різниця між майже чесною людиною і майже бандитом. Бо якщо ви цього не врахуєте, буде робесп'єрівщина.

В.Ф.: Ясно. А кейс Шувалова – це «свавілля» чи «рамки звичаєвого права»?

К.Б.: Я деталей не знаю. Шувалов фактично торгував інсайдерською інформацією, trading in influence.

В.Ф.: Дитячі забавки.

К.Б.: (Сміється). Але якщо він справді буде дачу завбільшки дванадцять тисяч квадратних метрів, то це – свавілля.

В.Ф.: З якого метражу починається свавілля?

К.Б.: В Азербайджані кажуть: украв гроші – побудуй завод. Вкрав іще – знову побудуй. Заводи твої, але створи робочі місця. Таке протестантське злодійство. Вкрав багато грошей, живеш скромно, непогано живеш, але бізнес розвиваєш. А якщо з'явилися гроші і ти побудував дачу завбільшки дванадцять тисяч квадратних метрів – це ні в тин, ні в ворота.

Для відчуття справедливості потрібно дуже чітко розрізняти злодіїв і свавільців. Зрозумівши точно, що є в людських головах, і втіливши це, матимемо відчуття справедливості.

В.Ф.: А чи розуміють самі люди, що в них у головах?

К.Б.: Природа про нас подбала, не треба рефлексувати, ви повинні просто це зрозуміти і зробити.

В.Ф.: У голові у росіян і в грузинів приблизно однакові думки?

К.Б.: Думаю, так.

В.Ф.: А як же імперський синдром?

К.Б.: Ми про іншу частину мозку зараз говоримо: вкрав – не вкрав. Якщо різниця і є, то не якісна, а кількісна. Свідомість народу, який не вважає виконання законів добром, але розуміє, що тотальне невиконання загрожує чимось геть жахливим.

Уявіть, що треба щось полагодити в під'їзді. Заробляєте ви п'ятдесят тисяч рублів, а на ремонт із вас вимагають триста. Швидше за все ви віддасте. І не скажете: «Це свавільці». А якщо у всьому під'їзді замерзають батареї, ви телефонуєте в ЖЕК, і вам кажуть: спершу завезіть гроші, а вже потім ми приїдемо... Оце беззаконня.

Я не культурний антрополог, щоб красиво пояснити, де проходить ця межа, але цілком очевидно, що в одному випадку хабарництво сприймається як такий собі звичай, а в іншому – як хамство, нахабство і треба дати по голові.

Лікар, який вимагає гроші перед тим, як зробить операцію, напрошується на «дати по голові», а лікар, який зробив операцію, після чого ви даєте йому гроші, і він кладе їх до кишені, у певному сенсі невинний. Але якщо ви не будете розрізняти, і казатимете *dura lex sed lex*, то все загине.

Дуже важливо в певний момент зупинитися. У Грузії якось виникла величезна кількість справ, пов'язаних із майном, здобутих не зовсім правомірно. «Не зовсім правомірно» включало в себе багато різного. Найрадикальніший випадок. Рішенням президента чоловікові передали півтора гектара землі там, де, як казав Лермонтов, «сливаюся, шумят струи Арагви і Куры». Вийшовши від Шеварднадзе, він нахабно замастив кому треба і отримав п'ятнадцять гектарів. Або був випадок, коли мер міста

десять років тому дозволив почати будівництво, не маючи на це належних повноважень. І в якийсь момент у нас почалися масові реквізиції. Чому? Бо не було застосовано норм звичаєвого, «заднього» права. Один шахрай, а інший взагалі ні при чому, він і хабарів не давав, йому належала квартира, а потім з'ясувалося, що будинок збудовано незаконно.

Це спричинило жахливу невпевненість, бо хтозна – купиш, а потім виявиться, що щось було неправильно зроблено, і у тебе відберуть майно.

Я дуже багато часу витратив на те, щоб з цією ситуацією боротися, закликаючи повернутися до норм звичаєвого права. І в серпні 2007 року нинішній міністр юстиції, який був тоді генпрокурором, сказав: «Ти вдираєшся у відчинені двері. Пояснювати це треба не мені, і не [міністру внутрішніх справ] Вану Мерабішвілі, а двомстам нашим слідчим, а їм ти цього не поясниш. Ти напиши закон».

І ми написали закон про легалізацію майна. Шкодує, що не зробив цього раніше. Ми провели межу між порушеннями, пов'язаними з неправомірними рішеннями держорганів, і шахрайством та рештою злочинів, які визнані в усьому світі. Якщо ти це отримав через шахрайство, то це одне, а якщо це чиновники помилилися, не ту печатку поставили, то це не твоя проблема. Щодо майна це працює. Нащо слідчому вдиратися у відчинені двері?

Так само було наприкінці 2004 року, коли ми зробили податкову амністію. Межу було проведено так: усі відкриті справи тривають, всі решту – амністують.

Це дуже важливо, бо інакше виявиться, що вся країна не платила податків, уся країна неправильно отримала майно. У якийсь момент могло виявитися, що в третині Тбілісі житло побудовано незаконно. І що робити?

В.Ф.: Але саме в Тбілісі активно руйнували незаконні споруди.

К.Б.: І це зіграло величезну негативну роль. Я вважаю, що через це у нас сталися події 7 листопада 2007 року. Там було три компоненти: перший – висока інфляція, другий – оце ось, і третій – дуже високе зростання [економіки], коли механізми перерозподілу просто не встигли подіяти. Високе зростання з високою інфляцією спричинили більшу диференціа-

цію, ніж зазвичай. Інфляція була 15%, а зростання – 12%. Майже 30% номінального зростання ВВП. У когось реальні доходи зросли в півтора разу, а у когось зменшилися на 20%. Тобто, кілька тригерів було.

На початку 2007 року Карл Більдт⁴⁰ казав: «У вас така висока інфляція, що скінчиться вона демонстраціями». Але ми так раділи з економічного зростання, що не дослухалися до нього.

В.Ф.: Озираючись назад, чи можна сказати, що закон про легалізацію майна потрібно приймати одночасно з податковою амністією, а не три роки потому? Це загальний пакет – підведення ризику.

К.Б.: Так, треба було. Думаю, це стосується і Росії. У наших країн спільна специфіка: все приватне майно в Росії і Грузії з'явилося внаслідок трансформації державного майна. Цієї проблеми немає в Англії чи в інших країнах.

У всьому світі, принаймні в системі континентального права, якщо ви відкинете нормативний акт, то для вас буде скасовано всі наслідки цього акту. Умовно кажучи, якщо ви схвалили акт, що ця вулиця називається Хрещатик, а потім його скасували, то ця вулиця більше не називається Хрещатиком. Уся приватизація відбувалася на основі нормативних актів, а скасування цих нормативних актів – нікчемна річ, тьху – хто видав, той може і скасувати. У більшість законів про приватизацію в різних країнах, зокрема в Грузії, закладено різні механізми. Наприклад, є механізм судового розірвання приватизаційної угоди, тобто недостатньо лише скасувати акт. Але і в Україні, і в Грузії, і в Росії дуже велика кількість майна перейшла в приватні руки не через закон про приватизацію. Квартири, наприклад, – це не закон про приватизацію, земля під будівництво – не закон про приватизацію. Навіть продаж земель у багатьох випадках – це не закон про приватизацію. А в тих законах не враховано спеціальних механізмів, тому дуже легко все руйнується. І звісно ж, від цього слід захистити всіх. Інакше виникає страх. Коли ми в Грузії в 2008 році перед виборами опитували людей, цікавлячись їхньою думкою про руйнування цих будівель, для 18% це було дуже важливо. Коли зноситься щось

40 Карл Більдт (1949 р.н.) – прем'єр-міністр (1991-1994), міністр закордонних справ Швеції (2006-2014).

готове, навіть незаконно збудоване, це викликає протест. Люди не люблять ентропії.

В.Ф.: Реформа правоохоронної системи. У мене складається враження, що є дві великі відмінності між грузинськими силовиками – МВС, службою безпеки, прокуратурою, що не мали жодного престижу та поваги в суспільстві, і аналогічними установами в Росії, які...

К.Б.: А хіба їх поважають?

В.Ф.: Згідно з опитуваннями чимало молоді хотіло б працювати в ФСБ.

К.Б.: Ага, а ще дівчатка хочуть стати повіями.

В.Ф.: І друга відмінність: позиції російських силовиків у владі набагато міцніші, ніж грузинських – за Шеварднадзе.

К.Б.: Мені здається, кілька речей можна зробити більш-менш безболісно. Наприклад, позбавити прокуратуру загального нагляду. Над усім, що відбувається в світі, не треба жодного нагляду. У Киргизстані за мою порадою це зробили, гірше не стало. Навіщо це? Прокурор зараз може перевіряти, чи дотримується ваша редакція закону про материнство і дитинство. На дідька вам це? Воно взагалі комусь треба?

І, відповідно, відрізати все це міліції. Жодного загального нагляду. Жодних перевірок дотримання постанови про загальний добробут, про заборону праці підлітків. Хай переймаються винятково кримінальністю.

Якщо хтось вважає, що в інтересах суспільства, коли міліція ходить і перевіряє законність встановлення кондиціонерів, то краще на п'ять років це скасувати.

Взагалі треба різко скоротити контакти з громадянами. Чому скасування техогляду дуже важливе? Не через величезні збитки для народного господарства – насправді це копійки. А через те, що це місце масової корупції. У Росії, напевно, десятки мільйонів людей мають щороку приходити в міліцію і там щось таке робити...

Слід проаналізувати всі точки масового контакту і, якщо глибока реформа неможлива, видалити їх.

Плюс треба поглянути правді у вічі і визнати, що ДАІ в принципі не може створювати жодної корисної суспільної вартості, а лише – зменшувати її, і все це ліквідувати до собачої матері. Все, що може відбуватися,

вже відбувається: їздять під кокаїновим кайфом, п'яні чи просто «відморожені», хоч і при здоровому глузді. Тільки найдивніші люди мають ілюзії, що без ДАІ буде безлад на дорогах. Не буде безладу.

Якщо ДАІ з якихось причин шкода, то можна звільнити там кожного четвертого, п'ятого, двадцятого, і залишити 25%. Мало ДАІ – це теж нормально.

В.Ф.: А що робити з ФСБ – органом, який, по суті, має ті ж прерогативи загального нагляду?

К.Б.: Ми ж із вами розуміємо, що ФСБ насправді не потрібна. Я думаю, значна її частина вже добре заробила. Одна з причин, чому вдалося це зробити [в Грузії] – в міністерстві держбезпеки була реальна корупція, і всі щось мали.

В.Ф.: І було куди подітися після звільнення.

К.Б.: У когось магазинчик, у когось кілька машин, можна піти таксистом, зайва квартира, яку можна здати...

В.Ф.: Їм є що втрачати і вони не підуть в партизани...

К.Б.: Їм, безсумнівно, є що втрачати. Збройне повстання ФСБ неможливо собі уявити. Я можу уявити збройне повстання прикордонників, яких годувала тільки їхня робота, або якихось поліцейських, скажімо, в Москві. А феєсбешники можуть бути незадоволені, але щоб повстати...

В.Ф.: Повстати проти чого? Проти розформування служби?

К.Б.: Це залежить від того, наскільки великий мандат. ФСБ ж п'ять років не існувало. Була якась будівля.

Одного разу на нас дуже серйозно «наїхали». Приятель одного з наших партнерів сказав, що має знайомого заступника директора ФАУЗГ⁴¹. Ця агенція зовсім недавно була виділена з КДБ, там теж були генерали. І цей генерал нам каже: «Так, так, можу допомогти». Як? «У мене є знайомі дагестанці». До чого тут дагестанці, у тебе армія, флот! До дагестанців ми й самі можемо звернутися. «Але це хороші дагестанці». Дякую. Обійдемося без дагестанців.

Тобто не було цієї ФСБ. Ну й ще раз її не буде.

Звісно, для них важливі їхні символи – Дзержинський і таке інше, ну то й – до бісової мами.

В.Ф.: Хочете сказати, що вони набагато більші конформісти за поліцейських...

К.Б.: Нинішнє покоління – суперконформісти.

А друге, що можна зробити, – це методом ударного перегону підвищити і перевести в поліцію.

В.Ф.: Дехто вважає, що саме ця тактика – ефесбешники на чолі МВС – призведе до деградації поліції.

К.Б.: Так, ви хочете зіпсувати МВС. Те МВС, яке вже і так погане.

В.Ф.: У Грузії ви фактично створювали ці інститути з нуля.

К.Б.: Так, але наша ФСБ не мала такої ролі. Міністерство держбезпеки було дітищем Гіоргадзе, який скоїв невдалий замах на Шеварднадзе, і після цього служба безпеки почала слабшати, слабшати, слабшати.

В.Ф.: Якщо підсумувати: ви вважаєте, що в Росії така радикальна перебудова правоохоронних органів, як у Грузії, неможлива.

К.Б.: Коли я був маленький, умів полювати на бджіл. Я підкрадався, брав їх за обидва крильця, і вони не могли мене вкусити. Потім одна мене вжалила, і відтоді я вже не можу цього робити.

Усе залежить від людини. Якщо вона вірить, що їй це вдасться, то їй це вдасться. А якщо боїться, то можна спробувати м'якший варіант.

В.Ф.: Що робити з судами?

К.Б.: З судами важко. Оскільки там неможливо зробити job description, вони становитимуть проблему ще багато десятків років. І з цим потрібно буде жити.

В.Ф.: У чому полягає проблема з судами в Грузії?

К.Б.: Ми багато говорили на цю тему з міністром юстиції. Він каже, щойно кидає судову систему без нагляду, там одразу починається корупція. У різних форматах, не конче з валізами грошей, але все одно... Я сам це бачив кілька разів. Ось і виходить, що наші судді відносно чесні, але слабкі.

Була реформа прокуратури, після чого дуже багатьох людей із прокуратури було переведено в судову систему. Вони лояльні до влади, і це

⁴¹ Федеральна агенція урядового зв'язку та інформації – спецслужба, створена на базі 16-го управління КДБ СРСР, що проіснувала в Росії з 1991 по 2003 рік.

загалом неправильно; вони зазвичай зашорені, це вам не американські судді – «у моєму суді я цар і бог»; вони довго не можуть прийняти рішення, хочуть подумати, їм важливо не помилитися; вони як служиві люди. Але це зменшує корупцію. Такий ось trade-off вийшов.

Я свого часу думав, і вважаю, що мав рацію: треба створювати якусь форму конкуренції в судовій системі, нехай навіть не ідеальну конкуренцію. Тоді ця система зможе якось підтягуватися. Створити набір справ, які може вирішувати ad hoc арбітражний склад. Завдяки конкуренції не судів, а суддів виникає система, здатна виростити бодай десяток дуже якісних фахівців. Якщо людина ad hoc може судити, то її призначатимуть, призначатимуть і призначатимуть. У країні з'явилося б п'ятнадцятеро дуже тямущих суддів, яким би всі вірили, вони б десять років вирішували ці питання без жодної корупції, їхні рішення були б збалансовані, правильні. І тоді їх можна вже було б використовувати для побудови системи.

В.Ф.: Відомий вам консультант Микола Коварський, з яким ми зо два роки тому обговорювали реформу МВС, стверджує – і ця позиція в Росії поширена, – що без реформи суду переробити правоохоронні органи неможливо. Як я розумію, грузинський досвід показує, що це не так.

К.Б.: Треба запитати в нього – він же був у Грузії, вивчав реформу МВС.

В.Ф.: Я опублікував його статтю про це в російському Forbes⁴².

К.Б.: Ваню Мерабішвілі вважає, що це найкраща в світі стаття про реформу МВС. Він її рекомендує всім, хто приїжджає: ось є стаття Коварського, прочитайте.

В.Ф.: Тобто, пов'язувати реформу МВС з реформою судової системи не треба?

К.Б.: Думаю, не треба. Це залежить, зокрема, від організації чиновницьких інститутів. Можна частину справ виводити з суду через адміністративні рішення. Плюс, звісно, повинні судити суди присяжних. Вони дуже важливі не просто тому, що мають елемент справедливості. У них ще й величезне виховне значення, адже багато людей відчувають це на собі.

42 Николай Коварский. Порядок по-грузински – <http://www.forbes.ru/ekonomika-column/vlast/52396-poryadok-po-gruzinski>.

Маю знайомого. Зараз він громадянин Америки і двічі вже був у журі [присяжних]. Для нього найважливіша подія в житті – не те, що він захистив докторську, не те, що він щось винайшов, а участь у тому журі. Він усім про це розповідає.

Такий досвід не минає марно. Якщо у вас було тисяча судових справ, отже п'ятдесят тисяч людей пройшло через селекцію, а десять тисяч брали участь як присяжні. Виходить така собі масова юридична освіта.

В.Ф.: Чи постає перед Грузією питання про незмінність Саакашвілі?

К.Б.: Він істотно сильніший за решту. Ми з ним це не обговорювали, але загалом зрозуміло, що навіть якби він мав право балотуватися, то це не було б корисно для Грузії. За новою конституцією великі повноваження має прем'єр-міністр, і формально для нього таке прийнятно. Цю роль він міг би приміряти на себе і бути активним прем'єр-міністром. Інша річ, мені здається, що і для нього це не найправильніше: «тефлоновість» втрачається, а разом із нею – політична стійкість. Якщо найголовніший політик – прем'єр-міністр, і йому загрожує недовіра, то все, партію треба списувати. Це вже буде не «тефлоновий», а «антитефлоновий» політик, треба сковорідку викидати. Може, він стане спікером парламенту.

В.Ф.: Мене цікавить загалніше питання – спадкоємність політики.

К.Б.: Дуже важливий момент у цьому контексті, як сильно реформи змогли позначитися на житті громадян. Нічого незворотного не існує, просто люди повинні бути на боці незворотності. Вони мають розуміти, що все подорожчало, з'явилися черги скрізь і знову просять хабар, бо хтось інший прийшов до влади. І вони повинні проголосувати знову за попередню владу. А як інакше забезпечити незворотність?

В.Ф.: Тобто найкраща гарантія – демократичні механізми.

К.Б.: Звісно. Нічого ж кращого не придумано. Жодна країна світу не здатна зараз перейти до цензової демократії. Незрозумілий механізм, як це може статися без розстрілу більшої частини населення.

У Росії, наприклад, зараз триває реформа корпоративного права. Російський народ вона не хвилює. Єдине питання, що його може зацікавити, – чи не виникнуть черги на перереєстрацію. Реформа корпоративного права

дуже важлива, і для економічного розвитку країни вона може означати більше, ніж – повторюю – скасування техногляду. Але скасування техногляду стосується двадцятьох мільйонів сімей, а ця реформа – двохсот тисяч. Тому техногляд має більший популістський ефект, ніж корпоративне право.

Треба поєднувати.

Скасування техногляду матиме винятково хороші наслідки, це не популізм, але популістська компонента у нього більша.

В.Ф.: Ви маєте на думці поєднання популярних і технократичних реформ?

К.Б.: Йдеться про реформи, що спричиняють і видимі покращення. Я йду і я бачу. І це стосується не двадцятьох осіб, а двадцятьох мільйонів. Просто треба скласти перелік десятків головних місць контакту людини з державою і спробувати бодай три з них покращити. І все це гучно продати. Інших способів я не бачу.

Покарання через позбавлення волі не можуть мати тривалого ефекту. Це одноразовий розворот. Потім ви повинні іноді для підтримки порядку це робити.

Мені здається дуже важливим відчуття у російському суспільстві, що світ зрештою влаштований справедливо. Якщо на держслужбу неможливо влаштуватися без блату, це породжує значно гостріше відчуття несправедливості, ніж будь-який коефіцієнт Джині.

Розділ IV

ПОЛІТИКА

Кобулеті, Грузія, Georgia Palace Hotel

22 лютого 2014 року

Наприкінці січня ми домовилися з Кахою зустрітися в Кобулеті та присвятити два дні роботі над книжкою.

Я вилітав із Києва у ніч із п'ятниці на суботу. Напередодні президент Віктор Янукович уклав угоду з опозицією, а потім раптом покинув столицю.

Революція перемогла. Перед Жульнами пікет самооборони перевірів мої документи. Російський паспорт їх не зацікавив, ловили «регіоналів», які вслід за Батею розбігалися з Києва.

У кутаїському аеропорту імені Давида Будівельника за мене ледь не побилися таксисти, які гуртом чатували на поодиноких лютневих мандрівників. Через півтори години я дістався до Кобулеті, де ніщо не нагадувало про структурні проблеми грузинської економіки. Було не по-лютнево тепло, море, оповите золотистим серпанком, пестило гальку, а за кілька тисяч кілометрів звідси, у Києві, переможці намагалися підібрати владу.

Чекаючи на Каху, я проходжався передпокою готелю і зустрів горезвісного экс-мера Києва Леоніда Черновецького. У свідомості киян він стійко асоціювався з двома неприємностями – величезними неприбраними заметами взимку 2009-2010 і «дерибаном» або розпродажем за копійки тисяч гектарів столичних земель. Через кілька років після відставки Черновецький пояснював свої вчинки тим, що приватизовував «із принципу» (нехай краще земля криво перейде в приватні руки, ніж чесно залишиться в неефективно-

му держсекторі), і наголошував на шанобливому ставленні до грузинських радикальних реформ.

Прийшов Каха, і я розпочав розмову про створення мозкового тресту, який готував би нову хвилю реформ у пострадянських країнах, апелюючи не до урядів, а до суспільства. Моя ідея полягала в тому, що новий think tank міг би працювати з усім політичним спектром – і з чесними правими, і з чесними лівими.

В.Ф.: Радикальні рішення можуть бути затребувані як правими, так і лівими. Боротьба з бідністю через обнуління митного збору – чудова ідея, що для тих, що для тих.

К.Б.: Не думаю, що таких нейтральних реформ дуже багато. Більшість із них має ідеологічну складову. Обнуління... Тут же питання таке: чи використовують противники реформи ідеологічні аргументи? Логіка боротьби змушує суперників використовувати аргументи політичного характеру, на які ви мусите відповідати політичними контраргументами, зрештою, *pop-partisan* реформи стають дуже навіть *partisan*.

Скажімо, я теж думав, що бувають цілком нейтральні реформи. Наприклад, спростити візовий режим, скасувати візи для більшості громадян розвинених країн. Спочатку заперечення були не політичні, а технократичні, мовляв, консульства зароблятимуть менше грошей. Зараз, через дев'ять років, як це було зроблено, виникла нова тема: ми себе не поважаємо, як можна, наїхали, і таке інше.

В.Ф.: Правий дискурс.

К.Б.: Я, до речі, не розумію, чому фашистів називають правими – де там знайшли праве?

В.Ф.: Можна назвати це націонал-соціалістичним дискурсом.

К.Б.: Так, Гітлер був соціалістом... І ось уже відсутність візового режиму стала питанням політичної дискусії.

Або спочатку ви відкриваєте митні кордони, маючи на меті боротьбу з бідністю, а потім хтось починає говорити про захист національного виробника, згубний глобалізм – там є ціла серія пов'язаних наративів і це вже переходить у політичну площину.

В.Ф.: Грунтівницька⁴³ реакція.

К.Б.: Була б грунтівницька, якби тільки казали: «Ми не розвиваємо вітчизняного капіталізму». А до цього ще додається глобалізація, яка нас усіх занастить, перетворить на педерастів, Ротшильди, Більдерберзький клуб... І нейтральні реформи виявляються дуже навіть політично забарвленими.

В.Ф.: Ви вважаєте, що переформатування лівої частини спектра – нереалістичний сценарій? Цього не може бути, бо не може бути ніколи?

К.Б.: Ні-ні, це може бути. У Євангелії від Матвія сказано: не по словах судить, а по справах, і не може у древа злого бути плід солодкий, а у доброго древа плід гіркий⁴⁴.

Є приклади, коли ліві здійснювали реформи. У Новій Зеландії першу хвилю реформ у 1980-х провадили соціалісти. Міністр фінансів і лідер реформ Роджер Дуглас був спадковим лівим політиком – ще його діда і батька обирали до парламенту. І Дуглас теж обирався на лівих гаслах. Просто він дуже добре описує, як зрозумів, що у лівій частині спектра немає розв'язання проблем, що постали перед Новою Зеландією. І, звісно, риторично це було зроблено не як праві реформи, хоча зрештою – вплинуло на еволюцію самого Дугласа. Фактично він створив Лібертаріанську партію, об'єднання АСТ (Association of Consumers and Taxpayers), яке бере участь у виборах.

В.Ф.: До новозеландського прикладу люблять звертатися як до парадоксу, хоча його згадують і щоб показати: будь-який притиснутий до стінки уряд, незалежно від забарвлення, змушений щось робити.

К.Б.: Пам'ятаєте, я вам розповідав про Гватемалу, де комуніст, міністр фінансів, бореться за бюджетну дисципліну⁴⁵. Тому що – просто немає грошей.

В.Ф.: Ну так – бореться за народну копійку.

43 Від «грунтівництва» (рос. «почвенничество») – течії російської суспільної думки, спорідненої зі слов'янофільством, протилежної західництву («западничеству»). Виникла у 1860-х рр. (прим. перекладача).

44 Мт. 7:18: «Не може родить добре дерево плоду лихого, ані дерево зле плодів добрих родити».

45 Див. прим. до розділу «Навальний».

К.Б.: Іноді дуже важливу роль відіграють зовнішні обставини. Наприклад, у Грузії Революція троянд була радше лівою, ніж правою. Але існувало два зовнішніх елементи, які врешті-решт зробили її швидше правою на весь подальший період. По-перше, владу в США тоді тримали неконсерватори, а по-друге, – була вакансія в Європейській народній партії, це таке міжнародне партійне об'єднання. Я, звісно, трохи перебільшую, але ці елементи зовнішньої ситуації допомогли сформувати Єдиний національний рух⁴⁶ як праву партію. Хоча в Європі правих партій майже немає, це прагматичні партії – як і Національний рух.

Деякі реформи в Грузії були правими. Але загалом я думаю, що електорально праві економічні політики неможливо реалізувати. В маргінальних частинах, що стосуються регулювання, ви можете щось зробити, але якщо дивитися на бюджет, то правий бюджет може існувати, тільки якщо він був такий історично. Створити його з лівого не вдасться. Навіть два видатних уряди, що скоротили бюджетні видатки більш ніж на 5% ВВП, – це уряди Тетчер і Хосе Марії Аснара в Іспанії – не зробили бюджет правим. Він став прагматичним. Модерати в Швеції...

В.Ф.: У Швеції була гостра економічна криза. Є ж іще приклад Примакова, який скоротив бюджетні видатки мало не на 10% ВВП...

К.Б.: Через відсутність грошей.

В.Ф.: У середині нульових Путін дав собі волю, але на тлі тієї ж України російський бюджет із держвидатками приблизно 37-38% ВВП мав дуже і дуже пристойний вигляд...

К.Б.: У разі meltdown відбувається скорочення де-юре: грошей і до цього не було, бюджет, можна вважати, і раніше був скорочений... Яка різниця – я вам плачу половину зарплати чи скорочую її вдвічі? Хоча другий варіант – менш приємний. Другий робить мене свідомо винним, тоді як у першому – я жертва обставин. І тут починається популізм.

Одного разу ми купили підприємство на Крайній Півночі. До нашого приходу ситуація там була така: втрачено замовлення, себто доходи, але

46 Грузинська партія, створена 2001 року Михайлом Саакашвілі. У 2004-2012 рр. була ядром правлячої коаліції. Після поразки на парламентських виборах восени 2012 року (40,4% голосів за партійними списками) перейшла в опозицію.

співробітники залишилися. І директор збирав співробітників, оголошував про підвищення зарплати, але казав, що грошей немає. І так протягом декількох років. Зарплата зростає неймовірно, перевищуючи платню в регіоні у багато разів, грошей працівники не отримували, але директор мав вигляд доброї людини. Потім уже директору, якого ми призначили, довелося окремо розмовляти з кожним із чотирьохсот співробітників про необхідність скоротити зарплату. Зате вони почнуть її нарешті отримувати. Це було важке рішення, багато хто був незадоволений, вони думали: як же так, мені винні стільки грошей.

В.Ф.: Грошова ілюзія.

К.Б.: Так. Оце – популізм. Директор намагався досягти короткострокової мети: не здійсмайте бунту, ви матимете вдвічі більшу зарплату. Але поки що її нема.

В.Ф.: Просто Стівен Джобс якийсь.

К.Б.: Тобто?

В.Ф.: Мотивація негрошовими засобами.

К.Б.: (Сміється). Негрошовими через відсутність грошей. Це навпаки, хороший приклад популізму.

В.Ф.: Повернімося до політичного інструментарію правих та лівих. Чи справді інструментарій та ідеологія аж так намертво пов'язані?

К.Б.: Політика – це ж стадна річ. Ліві і праві живуть отарами. Існують ідеї фундаментально праві і фундаментально ліві, наприклад, ідея допомогти ближньому. Це може дуже приваблювати, тому що ми всі – homo sapiens, такий в нас душевний устрій. Але на обох флангах сформувався також інструментарій, як втілювати ці ідеї в життя. Наприклад, коли йдеться про соціальну допомогу, там є те, що називається means testing, перевірка потреби. Людина приходять у соціальну службу. «Вам погано?» Погано. «Ось вам допомога». А є категоріальний підхід. «Ви безробітний? Нате гроші». Байдуже, що ви безробітний банкір, який щойно поцупив двадцять мільйонів із власного ж банку. Банк розорився, і банкір без роботи. За законом він має отримати допомогу, бо він належить до категорії безробітних. Здавалось би, чому дві форми допомоги – це ідеологічна царина? Постає питання чистої ефективності. Але все одно, через те, що всі

так чи так ходять гуртом в одній отарі, що самоідентифікується як ліва, вважається, що категоріальна допомога значно краща.

В.Ф.: Бо передбачає значно більший обсяг перерозподілу...

К.Б.: Рівно такий передбачає обсяг перерозподілу, скільки є грошей.

В.Ф.: В Україні кілька відсотків ВВП – це субсидії «Нафтогазу», щоб компенсувати низькі ціни на газ для населення. Що більша площа, яку ти опалюєш, то ти багатший, і держава надає тобі більшу допомогу. Саме це – якщо міркувати на крок уперед – геть не ліве рішення.

К.Б.: Це за результатами. Але у тому-то й річ, ліві та праві – це насамперед риторика. Надто – ліва. Чому? Бо риторика – це популізм, а правий популізм менш ефективний, надто в Європі. В Америці, можливо, ще правий популізм якось діє... Словом, головний популізм – лівий.

В.Ф.: Можливо, це пов'язано з тим, що лівий популізм апелює до міфу про царство Боже на землі?

К.Б.: Погано влаштоване Царство Боже на землі.

В.Ф.: Це вже праві інсинуації. Людину ж створено не для того, щоб у поті чола добувати хліб свій. А для того, щоб в райському саду вона отримувала насолоду. І нічому не треба вчитися.

К.Б.: Тобто, ліві – це повернення до райського життя ще до первородного гріха?

В.Ф.: Ліві – це «Чувак, ось є гроші, можна нічого не робити, поділити, ти зможеш більше відпочивати, менше працювати, наблизитися до початкового стану людини перед скоєнням первородного гріха». Я формулюю дуже приблизно, бо з погляду справжнього лівого трибуна Тіберія Гракка, який перерозподіляє земельні ділянки, категоріальна допомога, звісно ж, неприйнятна. Чому це nobili і вершники отримують субсидії, а простому ветеранові ніде голови прихилити?

К.Б.: Думаю, це все частина політичного процесу, який до жодних глибоких філософських досліджень не має стосунку. Політика – це апеляція до перших почуттів, залежно від рівня розвиненості або зіпсованості суспільства. «Ці засранці хочуть підвищити ціну на газ, і ви більше витратите!» Якщо ви не можете перебити це таким же соковитим гаслом...

Вам не треба бути Фуко, занурюватися в нетрі лівих думок, вибудувати з них якийсь красивий логічний палац, чому правильним є ліве, а не праве. Все значно простіше. Вже потім приходять вчені, мислителі, які намагаються з усього цього побудувати струнку гіпотезу. Потім із цієї їхньої гіпотези, теорії теж народжуються нові чудовиська – як у випадку з Марксом. Але чудовиська з'являються не з глибини марксизму, а з його поверхні. Це як море, яке хвилюється лише на поверхні, а на глибині – спокійне.

В.Ф.: Враховуючи що найбільший відгук вчення Маркса здобуло в аграрних країнах...

К.Б.: Про це, якщо не помиляюся, сам Маркс писав у листі до Енгельса. Мовляв, буде катастрофа, коли так станеться. Так і сталося. Та й більшість християнських фанатиків ніколи не читали Біблії. Читання Біблії – це один із найдієвіших способів уникнути фанатизму.

В.Ф.: Особливо – давньоєврейською та давньогрецькою.

К.Б.: Ну це вже цілком вбиває ген фундаменталізму.

Я хотів завтра повернутися додому, але не знаю, чи зможу. Сьогодні коло Мцхети розкривають могилу ченця, який мав славу чудотворця, щоб перепоховати в Тбілісі. Дорогу біля мого будинку перекрили на чотири дні, нічого не працює. Ми скасували заняття в понеділок.

В.Ф.: Який побожний грузинський народ.

К.Б.: Це не побожність. Це і є наслідок не читання Біблії.

В.Ф.: І все ж я й далі наполягатиму, що інструментарій, який історично асоціюється з правим чи лівим, – це умовність.

К.Б.: Певним чином, так. Але я дуже здивувався, дізнавшись, що means-tested допомогу вважають ультраправим екстремізмом. Я ж уважав це розумною поступкою лівим ідеям. Бо ясно, що будь-яка допомога розбещує. З одного боку, людям потрібно допомагати, а з іншого – як учив нас Ніцше – вони від цього слабшають і втрачають мотивацію. І ось це така собі поступка лівим ідеям. А потім з'ясувалося, що ліві її гнівно таврують.

На російському телебаченні зараз обговорюють запровадження соціальної норми споживання газу. Ми зробили те ж саме з електрикою. У нас тариф на електроенергію тріступеневий: якщо споживаєш мало – платиш

низький тариф, трохи більше – вищий, а як ще більше – тоді тариф справді високий. Теж дуже багато було опору, і я вважав, що це теж певна поступка лівим ідеям, якась така соціальна відповідь.

В.Ф.: Прогресивний податок.

К.Б.: По суті так. Це впроваджено, до речі, у деяких країнах. У Каліфорнії такий тариф на воду. Зараз так зробили і для комунальних послуг у Росії – для газу та електрики. І це спричинило хвилю обурення.

В.Ф.: Це ще й пігіванський підхід.

К.Б.: Чому?

В.Ф.: Бо стимулює енергозбереження.

К.Б.: Ні, мета полягала не в стимулюванні енергозбереження. Я вважав це частковою лібералізацією. Моя ідея полягала в тому, щоб звільнити верхню частину тарифу.

Перша група споживання – сім центів, друга – дев'ять, а потім уже вільний тариф. Дозволити вільну конкуренцію, точніше, не давати забороняти вільної конкуренції – і буде тариф як тариф. Це не пройшло. І стала часткова лібералізація.

Навіть ви зарахували це до лівих заходів, натомість зараз у Росії це критикується як правий фашизм. І що менш кремлівським є засіб масової інформації, тим суворіше він критикує «антинародний» захід, хоча насправді – він цілком народний. Бо це не в конвенції лівих рішень.

Коли «Газпром» удвічі підвищив ціни для Грузії, точилася дискусія про субсидування цін на газ. Я приніс із дому квитанцію (у мене великий будинок, енергонеєфективний) і сказав: «Ось погляньте, скільки я плачу за газ». А там взимку було майже тисяча ларі, тобто \$600. І ви хочете дати мені ще \$600. А ще більше ви хочете дати Бадрі Патаркацишвілі, бо в нього великий палац у місті...

В.Ф.: Таке ставлення до «справедливості» може мати ще одне пояснення. Великий будинок належить заслуженій людині, і суспільство, оскільки людина таки шанована, повертає їй борг.

К.Б.: Такий аргумент ніхто ще, крім вас, не придумав.

В.Ф.: Не скажіть. «Афганці» чи чорнобильці, яких в Україні сотні тисяч і які б'ються на сходах Верховної Ради за те, щоб їх не позбавляли

пільг, саме так і розуміють справедливість. І така самісінька історія була з монетизацією пільг у Росії. Чому люди обурились? Експерти пояснювали: не тому, що замість послуг їм дали гроші, а тому, що не поцікавилися їхньою думкою. Вони ж уважали, що це визнання їхніх заслуг перед батьківщиною, а тут якісь негідники прийшли і все відпиляли.

К.Б.: Я й кажу, що всі ці думки в головах у політиків. Там насправді відбувається боротьба, і вона не глибинна, а поверхова. Це буря на поверхні моря, всередині ж – нічого не відбувається. У цьому суть політики, на жаль.

В.Ф.: Якщо політика конкурентна, то можлива боротьба і в глибині.

К.Б.: Все одно вона буде на поверхні. Боротися в глибині майже неможливо.

В.Ф.: Припустімо, є ліва партія – як КПРФ в Росії. Нею вже понад двадцять років керують «старпери», які не домоглися серйозних результатів. І молоде пагіння хоче цю стару шушваль прибрати. Це стимулює молодь до нових ідей.

К.Б.: Вони мають придумати нове поверхнєве гасло.

В.Ф.: Я називаю це політичним підприємництвом.

К.Б.: На здоров'я, але це все одно на поверхні. Вони скажуть: треба гнати хвилю не так, а ось так.

В.Ф.: Здійснюймо тепер праві реформи, щоб допомогти бідним. Звісно, вони не називатимуть їх «правими реформами», але ніщо не заважає їм послуговуватися цим інструментарієм.

К.Б.: А можуть навіть і так називати. Коли на останніх виборах партія комуністів Молдови пояснювала, чому за неї треба голосувати, то її головний радник – забув прізвище – сказав: «Ми єдина партія, що спромоглася на ліберальні реформи».

В.Ф.: А боротьба виробників соків за споживчий ринок – це боротьба на поверхні?

К.Б.: Саме так. Тут оперують параметрами, які легко зрозуміти, – обсяг, ціна, смак.

Або ви повинні підняти питання з глибини: вміст антиоксидантів. Ви можете сказати, що головне в соках – це саме той вміст, і ваш сік краший,

бо в ньому більше антиоксидантів. Або взяти ще глибшу тему. Але насправді в такій глибині змагаються тільки дуже нішеві продукти.

В.Ф.: Теоретики бізнесу описують тривимірний простір стратегічного маркетингу: одна вісь – це виробнича досконалість, хороше співвідношення витрат і випуску, друга – близькість до клієнта, третя – інноваційність або якість продукту. Якщо хочеш захопити частку ринку, ти не можеш бути лідером з усіх цих трьох пунктів. І якщо ти апелюєш до тих, хто переймається антиоксидантами, то спершу дивись, чи можна в цій ніші що-небудь заробити.

К.Б.: Ясно, але це все одно буде нішевий продукт. Є хороший приклад – боротьба Pepsi з Coca-Cola. Вони б'ються вже більше ста років, і це змагання триває не в глибині. Ви все одно удосконалюєте інструментарій боротьби на поверхні.

Є продукти – літаки, ракети, комп'ютери, – де ви не можете досягти успіху, борючись на поверхні. Тобто, в цих продуктах глибинна будова відразу лізе назовні.

В.Ф.: Наведу такий приклад із новітньої російської історії. Судячи з усього, що ми знаємо про створення виборчого блоку «Єдність», його придумано гіпотетично-дедуктивним методом. Борис Березовський висловив упевненість, що російський народ потребує мужика-господаря, після чого великі дослідження цю гіпотезу підтвердили. Зліпили блок і вручили його Путіну, який саме вів воєнну кампанію на Кавказі.

К.Б.: Ви тільки підтверджуєте мою думку про поверховість. Росія мала сто двадцять проблем – економіка, устрій країни, корупція. Що коїться на Кавказі – не першочергова справа. Було обрано поверхневу течію і сказано: тепер ми будемо гнати хвилю отак.

Складна маркетингова комунікація розрахована на ринок товарів для фахівців. Ніхто не приймає емоційного рішення щодо того, який краще літак купити – Boeing чи Airbus. «Airbus! У них така реклама, я в захваті! Купімо Airbus!» Думаю, що це 0,01% серед усіх чинників, які впливають на рішення.

Я мав справи з товарами для фахівців: екскаваторами, дробарками і таким іншим. Покупці іноді знали предмет так само добре, як мої

інженери, може, навіть краще. Але це спеціальний товар, який не рекламують. Ви купуєте не тому що це покупка через імпульс: гроші є, чому б не купити – приємно буде на душі.

У цьому сенсі компанія відрізняється від людини. Людина живе емоціями. Що досконаліша компанія, то вивіреніші там корпоративні процедури, тим менш вона людяніша.

В.Ф.: Досконала компанія як Архіпелаг ГУЛАГ – парадокс капіталізму.

К.Б.: Ідеальні компанії намагаються штучно олюднитися, щоб створити якийсь позитивний образ. Зрозуміло, що споживачі компанії не тільки ті, хто купує її продукти, а й ті, хто йде туди працювати, хто живе неподалік від її офісу. І щоб їх задурити, щоб створити імідж людськості, фірма дбає про гігантських панд, улаштовує на навчання сліпо-глухонімих співаків, опікується бездітними матерями-одиначками.

В.Ф.: Ми прийшли в цю точку, відштовхуючись від міркувань про генератор ідей для всього політичного спектра. Чи можливий такий генератор, чи буде він затребуваний?

К.Б.: Можливий, так.

В.Ф.: Хочу додати аргумент на користь того, чому це може бути затребувано. Росія, Україна, Грузія перебувають на порозі зміни політичних поколінь. Десь конкурентніша політика, десь менш конкурентна, але навіть в ЦК КПУ була неабияка конкуренція. Отже у нових фракцій, які хочуть заявити про себе, які прагнуть заробити політичний капітал, саме зараз повинен виникати попит на ідеї.

К.Б.: Це можливо, але дуже рідко. Такою, наприклад, була ситуація з податками в Росії наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років. Пригадую, «Ведомости» опитали представників усіх фракцій парламенту – КПРФ, ЛДПР, ОВР та інших. І всі сказали, що з податками треба щось робити, бо жити так геть неможливо. Тоді розкол пролягав по лінії Мінфін і все людство, весь політичний клас був «за» податкову реформу. Думаю, точнісінько такий консенсус виникне сьогодні в Україні щодо боротьби з корупцією. Чи буде він щирий – хтозна. Але якщо запитати: «Хто вважає, що боротьба з корупцією – це головне завдання України?» – думаю, позитивну відповідь дадуть всі, навіть комуністи.

В.Ф.: Боротьба з корупцією – одне з центральних положень передвиборчої програми кандидата в президенти Януковича і його Партії регіонів.

К.Б.: І Регіони, і Батьківщина, і Удар – усі скажуть: так, треба боротися. Тут є суспільний консенсус, і політики відповідають на нього позитивно не тому, що так думають, а тому, що по-популістському відчують, якої відповіді від них очікують.

Мені здається, така згода іноді можлива з одного питання. Дуже-дуже рідко – з двох. Чи можлива така згода з шістьох питань? Хіба що один раз за всю історію людства.

Розділ V

РЕВОЛЮЦІЯ

*Кобулеті, Georgia Palace Hotel
22 лютого 2014 року*

Їдучи до Кобулеті, я заодно мав передати Касі запрошення від президента Київської школи економіки Павла Шеремети відвідати українську столицю. Через п'ять днів після розмови, що публікується далі, Шеремету було призначено міністром економічного розвитку в уряді Арсенія Яценюка, і його запрошення набуло, так би мовити, апаратної ваги.

Ідею залучити Бендукідзе до реформ після перемоги революції ми з Шереметою почали обговорювати ще в кінці січня. Цінність Кахи, на мій погляд, полягала навіть не в унікальному досвіді грузинських реформ – зрештою, схожі реформи, тільки раніше, сталися в країнах Балтії, Польщі, Словаччині. Мені здавалося важливим допомогти українцям засвоїти його спосіб мислення: гострокритичний до інститутів перехідного суспільства, безстрашний, а часом нещадний.

Були і біографічні, і політичні причини, чому Бендукідзе був небайдужий до України. Київ – перше місто за межами Грузії, що він його відвідав у дитинстві. Саме тоді однією з його улюблених страв стала котлета по-київськи. І звісно, успіх України був для Бендукідзе важливою віхою на шляху подолання радянського прокляття, про яке ми багато говорили протягом останнього року його життя.

Під час нашої першої ґрунтовної розмови про Україну ми аналізували постреволюційну ситуацію і стратегію нового уряду. До початку окупації Криму залишалося п'ять днів, кортеж Віктора Януковича, який втік із Києва, метався

східними і південними областями... Я пишу ці рядки в січні 2015 року: Україна втратила Крим, на Донбасі – незагойна рана, економіка падає, країна на порозі фінансової катастрофи. Головного ворога революції – корупцію – досі не здолали. Що ж, не все відразу.

В.Ф.: Який може бути план боротьби з корупцією в Україні – шість-сім першорядних пунктів?

К.Б.: З того, що я чув, зрозуміло, що найкорумпованіші сфери в Україні – це держзакупівлі, судова система, збір податків. Якщо є політична воля, то можна йти на фронтальний наступ. І робити реформи там, де хочеться і можеється одночасно, не боячись виснаження політичного капіталу. Можна реформувати держзакупівлі – робімо прозорі електронні закупки, матимемо велику економію. Будуть незадоволені, але не дуже багато, не маса – кілька сотень.

В.Ф.: Логіка колективних дій, що працює у зворотному напрямі: суворі популярні реформи.

К.Б.: Так, вони передбачають досить обмежене коло постраждалих.

В.Ф.: Тому й популярні.

К.Б.: Вони не будуть надто популярні, бо – малопомітні.

Є реформи з очевидним результатом. Зникнення черг на отримання держпослуг, наприклад. Оскільки в Україні дуже багато чого належить до цієї категорії, то тут, я думаю, проблем немає. Лікарні почнуть працювати інакше.

В.Ф.: Як має діяти перехідне правосуддя і чи довго воно триватиме? За оцінкою Андерса Ослунда, «Сім'я» Януковича краде з бюджету по \$10 млрд на рік. Будь-якому уряду, що прагне макроекономічної стабільності та балансування бюджету, дуже знадобилися б ці гроші...

К.Б.: \$10 млрд – це яка частина ВВП?

В.Ф.: Більше 5%. Можна подивитися на це ще й так: вкрадене за останні три роки – це в сумі два пакети фінансової допомоги від Росії. Чи варто боротися за повернення награваного?

К.Б.: А як це можна зробити? Це питання про те, чи ця революція – остання.

Якщо остання: «Ми створюємо незалежну Україну, це не та країна, що була досі», – тоді можна сказати: «Все, починаємо з чистого аркуша».

Шукати, де хтось щось украв, – ох... Умовно кажучи, вкрали 15% ВВП. Почавши зараз боротьбу за справедливість, найближчі три-чотири роки ви приречені на стагнацію. Тому що ви надсилаєте месидж... Отримуючи ці гроші, вони ж не склали їх у великих сейфах, а купували якісь активи. Тобто, всі активи в Україні – підмочені.

В.Ф.: Не всі, тільки активи бізнесменів із політичними зв'язками, politically connected.

К.Б.: Дайте-но мені простий рецепт, як визначити – які активи підмочені, а які ні. Уявіть, я йду вулицею і помічаю красиву будівлю чи ресторан. Як я визначу, він politically connected чи ні?

В.Ф.: Залежно для чого він вам потрібен – хочете там поїсти чи купити його?

К.Б.: Я хочу його купити.

В.Ф.: Добросовісним покупцям нічого не загрожує.

К.Б.: А може, господар цього ресторану, магазину, готелю вкрав гроші на держзакупівлях, ними дав хабар податковій інспекції і, зрештою, не сплатив податків. Я купую цей актив, і до мене приходять податкова міліція. Нащо це мені здалося? Я краще зачекаю чи куплю в іншій країні.

В результаті ви три роки не будете зростати.

В.Ф.: Це вирок будь-якому уряду.

К.Б.: Правильно. Ви за ці три роки втратите ті ж гроші. 15% ВВП, або й більше, буде викинуто заради того, щоб поновити справедливість.

В.Ф.: Це аргумент. Але з іншого боку, в таких країнах, як Україна, найвигідніші інвестиції – це інвестиції в політику. Другого січня я розмовляв з мером Львова, Андрієм Садовим. Одне з його запитань було в «яблучко»: як зробити так, щоб люди йшли у владу не для того, щоб вкрати гроші, вкласти їх у передвиборчу кампанію, а потім знову вкрати... Як покінчити з цим політичним regretuum mobile? Напевно, тут потрібен і батіг і пряник. Батіг – у вигляді санкцій за заробляння грошей політикою...

К.Б.: Мені просто здається, що пошук украдених грошей ні до чого не приведе. Я думаю, потрібно ухвалити такі закони про вибори, щоб якнай-

сильніше знизити їхню чутливість до грошей. Перше – це максимальна прозорість передвиборних фондів і обмеження індивідуальних пожертв, коли ви не можете вкласти, наприклад, більше \$50 000.

В.Ф.: Обмеження де-юре і зараз є, але це абсолютно не контролюється.

К.Б.: Звісно, необхідно добре це контролювати. Вони ж на щось ці гроші витрачають?

В.Ф.: Наприклад, на продуктові набори для виборців.

К.Б.: Цього ж не приховаєш. Вони ж не одній людині таємно дали...

Друге – це держфінансування політичних партій. Цей захід неоднозначний. Я знаю багато нормальних людей, які проти. Але він дозволяє існувати партіям, які готові не продаватися. Коли середній клас не сформований, немає інститутів, що дозволяють цьому класу зберігати політичні уподобання, партії дуже персоналізовані... Партія Кличка – вона яка, права чи ліва?

В.Ф.: Правоцентристи.

К.Б.: Це хіба так очевидно? А чим вони відрізняються від Партії регіонів?

В.Ф.: Регіони – це така ідеологічно радянська партія.

К.Б.: Вона правоцентристська?

В.Ф.: Я б назвав їх правими соціалістами.

К.Б.: Але реально – це партія Януковича, а то – партія Кличка. Завтра Кличко передумає, і партії не буде.

Найправильніше, звісно, – 40 років порпатися у всьому цьому лайні, щоб сформувалося, виросло правильне політичне поле. Але якщо ви вважаєте, що немає часу, то можна стимулювати зростання (і це завжди суперечливо – чи можна стимулювати зростання). Якщо ви фінансуєте партії, тоді вони існують не за рахунок того, що є людина, яка приносить гроші. Якщо у партії є \$5 млн від держави, а її лідер – Сидор Сидорович, то є стимул боротися, щоб його усунути, якщо ви бачите, що можете з ним програсти вибори. І ви розумієте: якщо він не принесе гроші, партія не зникне.

В.Ф.: Тобто лідер перестає бути головним фандрайзером.

К.Б.: Навіть не фандрайзером, а інвестором. У нас головний інвестор⁴⁷ особисто очолював «Грузинську мрію».

Потрібно виписувати великі штрафи за порушення правил фінансування кампаній і підтримувати ефективний та прозорий механізм контролю. Говорити легко і просто, робити складно, а втім... Тоді і тільки тоді в партії можливі перевибори.

В.Ф.: А де взяти незалежний деполітизований орган, який каратиме за нечесну політичну боротьбу?

К.Б.: Деполітизований – це складно. Багатопартійний.

У цієї системи є мінус. Вона сильно обмежує вхід нових партій. Але ідеальних систем немає, чимось доведеться жертвувати.

В.Ф.: В Україні за допомогою демократичних процедур із другої спроби прийшла до влади і спробувала підірвати демократію якась, умовно кажучи, ФПГ або ОЗГ, політичним крилом якої була Партія регіонів. У 2004-2005 роках фінансово-економічну потужність цього угруповання підірвано не було. Якщо залишити її так, як є, то Україна наразиться на цю проблему втретє, вчетверте, вп'яте.

К.Б.: Як ви її підірвете? Ахметова⁴⁸ розкуркулите?

В.Ф.: До Ахметова є запитання, але я про інше. Босів цього угруповання слід притягнути до відповідальності за крадене.

К.Б.: А вони не втечуть?

В.Ф.: Втечуть – оголосити в розшук. Адже це був неприхований грабіж. Є інтернет-ресурси, що вони вираховували розрив між закупівельними та ринковими цінами на тендерах. Новому генпрокурору зробити двадцять кліків – і можна починати провадження.

К.Б.: Ціною всього цього буде відсутність економічного зростання.

В.Ф.: Тобто, розібратися з казнокрадами неможливо навіть у точковому режимі?

47 Грузинський мільярдер Відзіна Іванішвілі. Створений ним восени 2011-го блок «Грузинська мрія» за рік переміг на парламентських виборах (55% голосів за партійними списками), усунувши від влади Єдиний національний рух. У жовтні 2013-го, підтриманий «Мрією» Георгія Мартвелашвілі, був обраний президентом Грузії.

48 Ринат Ахметов (1966 р.н.) – основний власник багатопрофільного холдингу СКМ, найбагатший українець протягом 2000-2010-х років (Bloomberg Billionaires оцінював його статки на 31 грудня 2014 в \$9,8 млрд).

К.Б.: У якомусь дуже точковому – можливо. Особисто з Януковичем.

В.Ф.: А що робити з кривими приватизаційними угодами? Ви самі мені розповідали, що в Грузії людям, які нажилися на держмаїні за Едуарда Шеварднадзе, доводилося доплачувати.

К.Б.: Було не так уже й багато таких епізодів. Я вів чотири таких угоди, бо розумів, що здатен вести ці переговори і що не можу доручити це комусь іншому, боячись, що вони скурвляться. Я брав на себе величезний ризик: мене могли обвинуватити у корупції (і таки обвинуватили). Ніхто ж не радіє, коли його змушують доплатити \$20 млн

Усі такі спроби в Україні зведуться до того, що найпростіше прийти до Міттала⁴⁹, нехай доплачує за «Криворіжсталь». Він не українець, у прокуратуру грошей не занесе, не підкуповуватиме журналістів.

В.Ф.: У Міттала теж є інструменти. Янукович спробував його притиснути і отримав по голові від Ніколя Саркозі.

К.Б.: Янукович не мав народної підтримки. А тут усе буде під гаслами «Відновлюймо справедливість».

Відновлення справедливості, націлене на майбутнє («У нас таки буде справедливість»), – діло хороше, а от як відновити її, уже порушену, – хтозна.

Тоді ви повинні ліквідувати весь олігархічний клас. Візьмімо хоча б Фірташа⁵⁰. Якщо цілком відновити справедливість, то скільки в нього грошей повинно залишитися?

В.Ф.: Припускаю, десь півтора мільярда доларів боргу «Газпрому».

К.Б.: Він спокійно це все терпітиме? Навряд чи. Він запекло боротиметься. Або виїде з країни, і якщо у нього ліквідні активи, ви нічого не отримаєте.

49 Лакшмі Міттал (1950 р.н.) – основний власник Arcelor Mittal (статки на 31 грудня 2014 року, за оцінкою Bloomberg Billionaires, – \$13,4 млрд). У 2005 році Mittal Group придбала на аукціоні найкрупніший металургійний комбінат України «Криворіжсталь» за \$4,8 млрд

50 Дмитро Фірташ (1965 р.н.) – український бізнесмен, власник хімічних заводів, медіа-групи і газорозподільних компаній. Восени 2014 розслідування Reuters встановило, що на початку 2010-х підконтрольний Кремлю Газпромбанк відкрив Фірташу кредитні лінії на \$11 млрд. Чекає у Відні рішення суду про екстрадицію в США за обвинуваченням у підкупі індійських посадових осіб.

В.Ф.: У нього заводи.

К.Б.: Ви прийдете туди і скажете: без суду і слідства, на підставі революційної правосвідомості протягом доби ми вам наказуємо все віддати і ніколи більше не судитися з державою? Це ж не так буде. Ви на багато років прирікаєте ці активи на судові процеси, і в них ніхто не буде інвестувати.

В.Ф.: Відійдімо трішки вбік. Є коло людей, які придбали свої активи на політичних зв'язках, на підкупі. Як вирвати у них жало і чи потрібно це робити?

К.Б.: Розумієте: потрібно – але неможливо. Ви не можете провести межі: де олігарх, де младоолігарх, мікроолігарх, а де підприємець. Немає цієї межі. Ви всіх зачепите. Потрібно, навпаки, прибрати страх.

Хороший приклад – те, що сталося в Грузії в 2012 році. Вибрали нову владу. За нового уряду економічне зростання не повинно зупинятися – він іще нічого не зробив. Воно повинно принаймні тривати, а може й прискорюватися, адже вони [правляча коаліція «Грузинська мрія»] кажуть, що все буде краще, прозоріше, жодного насильства, вільний бізнес і таке інше. Зростання зупинилося. Чому?

Тому що було гасло: ми зараз відновимо справедливість, ми всіх, хто був пов'язаний із колишньою владою, викриємо, покараємо. Це породжує невизначеність.

Я хочу цю компанію купити, а що далі буде – чорти його батька знають. Я хочу іншу купити – дідько його знає. А якщо я ще й фінансово підтримував попередню правлячу партію, то це найгірший варіант. Може, мене теж покарають? Отже, треба гроші виводити з бізнесу, складати в мішки і чекати, що буде.

В.Ф.: Абсолютно згоден із вашим змалюванням мультиплікатора страху: хочемо покарати десятьох, а паралізуємо все. У 2005 році Юлія Тимошенко обрала саме таку лінію, і поплатилася прем'єрством.

Григорій Явлінський свого часу просував ідею амністії капіталів. Задум полягав у тому, щоб вирвати політичне жало в олігархів, давши їхньою бізнесу спокій.

К.Б.: Не розумію, як.

В.Ф.: Ішлося про амністію їхньої власності, можливо, зі сплатою певного податку, до того ж їх фактично – не знаю, як можна це прописати і чи можна – буде дискваліфіковано і вони більше не зможуть брати участі в політиці. Вони, по суті, позбуваються громадянських прав.

К.Б.: Ця ідея не життєздатна. Як це позбуваються громадянських прав? Їх що, позбавляють права висловлювати думку? «От би у нас школи трохи краще працювали» – «П'ятнадцять років тобі!» Він не буде обиратися, ніколи не голосуватиме? З них і так мало хто голосує. Що вам буде з того, що, умовно кажучи, Фірташ приїде на виборчу дільницю? Чи його коли-небудь кудись обирали?

В.Ф.: Фінансування політики – теж входить до переліку обмежень.

К.Б.: Як можна заборонити фінансування політики чорними грошима? Воно й так заборонено.

У мене була така чудова історія. Здається, на початку 1998 року. RAND Corporation заснував російсько-американський форум для лідерів бізнесу двох країн. Задум був у тому, щоб вони спілкувалися, і американці починали краще розуміти Росію, а росіяни – Америку. Двічі на рік збиралися в Москві і Вашингтоні (зараз – у Нью-Йорку). Приїжджали помітні американські бізнесмени, політики, які пішли в бізнес, просто політики. Серед засновників цього руху були провідні члени кабінету Джорджа Буша – Доналд Рамсфелд і Пол О'Ніл. Від Росії в цьому брали участь усі, хто себе називає олігархами. Я теж один із членів-засновників цього господарства.

Одного разу російський учасник скаржився на корупцію, як вона всім уїлася в печінки. А Рамсфелд на це і каже: «Мені здається, є простий рецепт, як подолати корупцію, – потрібно ухвалити закон про її заборону». Всі російські учасники регочуть, а американці серйозно кивають головою: так, так....

В.Ф.: Чудова ідея!

К.Б.: Його здивувала така реакція. Естер Дайсон – вона тоді була головою ради директорів ICANN, який дає доменні імена – каже: «Я думаю, Дональда неправильно переказали, він сказав, що треба заборонити корупцію». Всі: «Ха-ха-ха-ха!» Чому вони сміються? Перерва. І один із учасників,

який народився і виріс у Радянському Союзі, а освіту інвестиційного банкіра здобув у Америці, тобто мав би знати особливості обох світів, спробував нам пояснити: «Розумієте, американці думають, що закон – це результат волевиявлення більшості, отже, його виконують. Що це за закон, який не виконують? Ми самі так вирішили, а потім цього не робимо? Так бути не може». А американцям він пояснював, що росіяни сміються не тому, що вони циніки, просто у них є закони, яких не дотримуються («Як це є закони, яких не дотримуються?» – «А отак»). Я досі не впевнений, що в тій суперечці сторони зрозуміли одна одну.

Ми ж з вами знаємо, що в наших країнах законів можуть не дотримуватися. І тому я не дуже добре розумію, як можна досягти цієї справедливості. Хіба що привезти якихось божественних істот, щоб вони їх виконували.

В.Ф.: З погляду економічної доцільності з вами важко не погодитися. З іншого боку, уряд повинен цю історію якось продати людям. Ми знову нікого не чіпаємо. Дев'ять років тому нікого не чіпали і маємо те, що маємо...

К.Б.: Так, може, треба когось трошечки зачепити. Ледь-ледь.

В.Ф.: Запропонувати олігархам скинутися до фонду підтримки реформ...

К.Б.: Це один зі способів. Залежно від серйозності намірів уряду за одного сценарію такий фонд збере \$10 млн, за іншого – \$100 млн, а за найфантастичнішого – кілька мільярдів.

В.Ф.: Чи лідери фінансово-промислових груп не сприймуть амністію як слабкість нового режиму? Як не дати їм повернутися до старих трюків?

К.Б.: У вас будуть нові закони, нові виконавці. Якщо вони не працюватимуть, тоді – байдуже хто – старі олігархи цим скористаються чи нові. Проблема в тому, що інакше ви знищуєте капітал. Ви робите не тільки революцію, але і запроваджуєте воєнний комунізм.

Знищення капіталу – це процес на роки, він заважає створювати новий капітал, а без нового капіталу не буде економічного зростання. Енергія розпаду існуючого капіталу зрушить економічний годинник України назад.

В Україні – найгірша економічна динаміка серед пострадянських республік, попри те, що вона не зазнала такого жакливого падіння, як Грузія чи Таджикистан. Грузинська економіка зменшилася до 28%⁵¹ від початкового рівня. Це катастрофічний результат. Німецька економіка після поразки у Другій світовій війні скоротилася тільки до 40%. Балтійські країни – до шістдесяти з гаком. В Україні ж особливого зменшення не було.

В.Ф.: Спад був глибший, ніж у Росії, – на 60%.

К.Б.: Це нормально. Але вона ніяк не виросте, розумієте.

В.Ф.: Це те, про що я кажу і пишу за кожної нагоди. Так склалося, що українська національна ідея досить соціалістична. Як ідеологи самостійної України наприкінці XIX – на початку XX століття інтерпретували втрату незалежності козацькою державою? Вони дійшли висновку, що це – наслідок відриву старійшини від громади – козацької знаті від простолюдю. Знаць використовувала сприятливі моменти зовнішньополітичного затишшя для того, щоб перетворитися на магнатів польського зразка, і на цьому грала Москва. Коли відсутня об'єднанча національна ідея (в XVII-XVIII століттях її і не могло бути), егалітаристська тиранія московитів ближча масам, ніж якась шляхетська республіка. І ось цей наратив став соціалістичною підкладкою під українською ідеологією.

До речі, у Грузії перший після жовтневої революції уряд був соціалістичним.

К.Б.: Я розумію проблему. От є олігархи, яких народ начебто вважає винними в усіх нещастях... Чого, до речі, в Грузії не було: вкрали, але це Шеварднадзе винен.

В.Ф.: В Україні трохи складніша картинка. Є олігархи і є Сім'я. Олігархи, за всієї їхньої нездатності робити нормальний бізнес, принаймні не грабували.

К.Б.: Я вам уже казав, що одна з проблем України полягала в тому, що вона занадто любила свої заводи.

Якщо вона перестане їх любити, неефективні самі відімруть, ефективні залишаться, але разом із тим треба створити умови для економіч-

51 За оцінкою дослідницького центру CASE, реальний ВВП у Грузії впав ще сильніше – приблизно на 80%.

ного зростання, для виникнення нових компаній. Погляньте на список S&P 500 або Fortune 500 п'ятдесят років тому і сьогодні: виявиться, що там тільки дві компанії збереглися, решта – нові.

Україна має такий чудовий приклад як WhatsApp. Ян Кум, хлопець із містечка, що неподалік Києва, приїхав до Америки, створив компанію, продав за \$19 млрд

В.Ф.: Я знаю, як залагодити цю проблему – заборонити молодим українцям виїжджати за кордон. Країна їх виховала...

К.Б.: Нехай мучаться.

Колишній українець продав свою частку в Whats App за \$11 млрд У кого з українських бізнесменів є \$11 млрд?

В.Ф.: Ахметов, за оцінкою Forbes, має більше. Всі решта – значно менше.

К.Б.: Людина народилася і виросла в Україні, у шістнадцять років поїхала, у нього п'ятдесят працівників, і він заробив \$11 млрд Треба створити атмосферу, щоб це було можливо в Україні. Тоді ніхто й не згадає про таку проблему як олігархи.

В.Ф.: Насправді ключове питання – як знищити коаліцію, що під популістськими гаслами закриває доступ для всього нового. 90% українських власників, бізнесменів підпишуться під словами, що потрібно підтримувати національного виробника.

К.Б.: І в Америці так само. І у Франції. Економічний націоналізм відроджується в усьому світі.

Я якось хотів купити завод⁵² бурового обладнання в Румунії. Там були дуже сильні профспілки – шість профорганізацій, п'ять синдикальних, одна незалежна. І я мав дуже складну зустріч із цими профспілковими діячами, які пояснили мені між іншим, що головна мета Америки – знищити цей завод, бо він під час Другої світової війни виробляв гаубиці і в принципі може, якщо треба, відновити виробництво. Але то американці, а це ви – з Радянського Союзу... Якесь містечко за сімдесят п'ять кілометрів від Бухареста, ну звідки така дурниця в мізках береться?

52 Завод UPET в Тирговіште.

Мене приголомшило, коли з'ясував, що українські сільськогосподарські олігархи борються проти того, щоб земля була власністю. Це дуже здивувало. Ідеологія «не пускати».

В.Ф.: Хто ж зможе приборкати цю коаліцію?

К.Б.: Народ. В Україні ж навколо європеїзації все сталося. Я думаю, зараз мандат на це чіткіший. Хочуть українські олігархи захистити себе? Авжеж, а хто не хоче? Коли ці люди отримують право вирішального голосу – ось в цьому проблема.

В.Ф.: Тут же головна проблема в тому, що реформатор виступає проти вже існуючих сильних груп інтересів на користь або розрізаних груп, або ще не створених.

К.Б.: Це питання майстерності політичного популізму чи пропаганди. Мені здається, що реально Україна не зможе піти на радикальні реформи. Основне, за що слід боротися зараз, – це прозорість. Боротьба з корупцією має бути головною, це можна буде пояснити людям, і в цьому підтримка з'явиться. А решта залежить від того, як це сприйматиметься.

Я припустився багатьох помилок, коли ми ліквідували антимонопольне відомство. Зокрема, намагався спочатку пояснити, що думав із цього приводу Гайек⁵³. Потім зрозумів, що промахнувся, і почав казати: там корупція, тому спершу приберімо, а потім створимо спочатку.

Розділ VI ЛОГОС

*Кобулеті, Georgia Palace Hotel
22 лютого 2014 року*

Мова зайшла про Лазіку – проект нового міста на березі Чорного моря, який Саакашвілі придумав, а Іванішвілі заморозив. Ми весь час спілкувалися з Бендукідзе на цю тему, ось і цього разу не могли не поговорити про соціально-інфраструктурну інженерію в країнах, що відстали від розвинутого світу.

К.Б.: Паралельно з Лазікою наші однодумці працювали в Гондурасі, і їм вдалося. Зараз там обрали нового президента, і одним із пунктів його передвборчої програми було саме це нове місто.

В.Ф.: З окремою судовою системою?

К.Б.: Навіть із окремими законами. І хлопці, американці та місцеві, які цим опікувалися, дуже інтенсивно взялися за справу. Вони вже уклали угоди з крупними інвесторами, готовими будувати інфраструктуру. Я став членом ради із застосування найкращих практик.

В.Ф.: А яке воно – будівництво нового міста за сучасних умов?

К.Б.: Я, правду кажучи, не впевнений щодо цієї ідеї. Досвід будівництва міст з нуля є в Південно-Східній Азії. Десь вдалий, десь геть програшний: самоволя архітекторів і не завжди вдале розташування. Китайці побудували кілька порожніх міст, які вже й народилися примарами.

У принципі, тут головне інфраструктура – кілька основних будівель і генеральний план розвитку. Але план повинен бути досить м'який, щоб можна було...

53 Фрідріх фон Гайек (1899-1992) – австрійський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки (1974 р.).

В.Ф.: Пристосовуватися до обставин.

Чому ці міста важливі? Бо теоретично вони можуть стати точкою зростання на певній території, яка «заражатиме» решту країни найкращими практиками?

К.Б.: Одну причину ви вже назвали. Друга пов'язана зі страхами іноземних інвесторів. Чого вони бояться? Всі більш-менш трудомісткі бізнеси (за кількох винятків) хотіли б працювати в країнах з маленькою заробітною платнею, зі зручним географічним розташуванням, можливо, з якимись природними ресурсами. Інвесторів відлякує не тільки кардинальний ризик революції, коли все змінюється зі шляху. Деякі ризики, наприклад, пов'язані з валютою, усунути досить просто. Доларизувати – і вже жодна девальвація не страшна. Це хороший спосіб невеликого підвищення інвестиційної привабливості країни.

А друга група ризиків пов'язана із законодавством і судовою системою; їх так просто не оминеш. Дуже часто глибока реформа всього законодавства з різних причин неможлива. Причина одна – політична, але у неї є низка підпричин. Скажімо, це викличе різкі рухи в країні, міграцію з міста в село, із села в місто, безробіття, нехай навіть його швидко здолають, все одно неприємно, рвучка зміна рівня чийось доходів. Найправильніший шлях, звісно, – це якщо ви вважаєте, що в Англії хороший інвестиційний клімат, то і треба робити країну типу Англії – в довгостроковому плані.

В.Ф.: Влаштувати Славну революцію.

К.Б.: І Славну революцію, і те, що відбувалося до неї, – короля карали на горло. Якщо все це робити, то років через вісімсот усе владнається. У наш час навіть швидше – може, й через вісімдесят усе буде добре. Але цих вісімдесяти років немає...

В.Ф.: Ця мотивація зрозуміла. Але там є інша проблема. Спільна для Лазіки і Сколково.

К.Б.: Це різні приклади. Ідеологічно різні.

В.Ф.: Я саме хочу показати, що є спільного. Обидва проекти було задумано, як двигун зростання, захищений від особливостей всередині країн. І там, і там є спільна проблема – відсутність credible commitments з боку держави.

К.Б.: Чого, даруйте?

В.Ф.: Гарантій держави, що викликають довіру.

К.Б.: Чому?

В.Ф.: Бо Медведєв виявився жалюгідним...

К.Б.: Саме оце і важливо. Все залежить від того, як ви це організуєте. Звісно, якщо Росія піде війною проти Сколково, то жодні commitments не зарадять.

Рівень гарантій добре опрацьовується, наприклад, коли створюється currency board. Його можна робити по-різному. Можна просто оголосити, що валюта прив'язана. Але хороший currency board, це коли він – швейцарська юридична особа і перебуває в юрисдикції Швейцарії. А не України – якщо ви коли-небудь надумаете це робити.

В.Ф.: Українські газети напишуть, що злочинний режим переписав на швейцарську компанію всі золотовалютні резерви.

К.Б.: [Газети], досі контрольовані Януковичем... І тоді навіть якщо у вашій країні революція, вибори-перевибори, все одно нічого не можна вдіяти.

В.Ф.: А хто цю швейцарську фірму засновує? Як її контролювати?

К.Б.: У вас прописаний механізм її контролю. Хай там як, вона мусить бути незалежна і деполітизована. Там великого розуму не треба – \$100 прийшло, дев'яносто гривень пішло, і навпаки. Має бути рада з колишніх керівників центробанків декількох країн. Плюс ретельно прописані корпоративні процедури. До речі, схожим чином це організовано в гондураській раді: там двадцять одна людина і всі – іноземці.

Хороший приклад – Магдебурзьке право. Ясно, що король міг напасати на Краків і його розорити. Але це, так би мовити, радикальний варіант. Ми знаємо, що крім Магдебурзького права, були Любекське і Данцигське, були ганзейські міста, були вільні міста в Священній Римській імперії (вільні в тому сенсі, що не підпорядковувалися феодалам, а були безпосередньо імперськими містами) – це сприяло урбанізації та розвитку Європи.

Чи можна це скасувати? Можна, звісно. Київ був магдебурзьким містом, але потім це скасували. Якщо бомба впаде – credible чи не credible –

на цьому все закінчується. Якщо ви зробите такий проект в Зімбабве, де Мутабе і Цвангіраї, це буде не так ефективно. Інша річ – у звичайній країні, що не надто розвивається. Особливо це важливо для країн, які хочуть залучити принципово новий тип інвестицій – наприклад, збираються розвинути сучасні технології (само собою, це не найправильніше бажання), і для країн із високим рівнем безробіття. У випадку з Грузією це був абсолютно природний хід думки: якщо ви не можете експортувати стільки робочої сили за кордон через квотування, відсутність угод з іншими країнами...

В.Ф.: Краще імпортувати капітал.

К.Б.: За ідеальних обставин я був би противником цього. Я не сприймаю вільних зон, вільних міст і такого іншого, тому що краще працювати в масштабах всієї країни. Досвід вільних зон Грузії свідчить, що вони не дуже ефективні не тому, що ми погано їх зробили, а тому, що такий невеликий градієнт на їхню користь... В решті країни податок на прибуток – 15%, а у вільній зоні – 0%, 45% і 0% – це велика різниця, відрив відбувся б просто на очах. Ще в зонах є невеликі послаблення щодо податку на доходи фізичних осіб. За рахунок цього вони розвиваються, але буму там бути не може за п'ятнадцятивідсоткового податку на прибуток в усій країні.

Я колись обговорював цю дилему з моїм товаришем Марком Клуґманом. Він один з ідеологів цієї зони в Гондурасі і колишній спічрайтер президента Рейгана. «Уяви, що в тебе діти в країні хворіють на поліомієліт, і ти їх не щеплюватимеш, поки не винайдеш вітчизняної вакцини, – каже Марк. – Ні, американської вакцини не треба, нам треба створити нашу, вітчизняну, танзанійську». Наслідки зрозумілі.

Робити в масштабі всієї країни? Якщо можна. А як ні?

В.Ф.: Ідея цих міст раціональна і зрозуміла – це майданчики для експериментування.

К.Б.: Коли ми створили першу вільну зону в Грузії, я їх назвав економічними лабораторіями. Ви там впровадите щось, що спричинить дискусії. Впровадили, подивилися – функціонує. То зробімо це і в інших місцях.

В.Ф.: Ця ідея хороша не лише для країн, що розвиваються. Для Західної Європи, з її політичною ригідністю, проекти міст з нуля, де діють

ліберальніші правила, – теж багатообіцяльні. Питання, наскільки це політично може бути здійснено.

К.Б.: Цю ідею треба продавати. У Сеуті⁵⁴ сам бог велів би це зробити. Багато відповідних рис у Мальти, статки якої сформувалися багато в чому через те, що це був офшорний центр. Так само – Джерсі, Гернси, Монако.

В.Ф.: Називати економічні зони лабораторіями – це в дусі критичного раціоналізму.

К.Б.: Розкажіть мені, що це таке.

В.Ф.: Так називав свою філософію Карл Поппер. Австрієць, віденець.

К.Б.: Як і більшість великих людей ХХ століття.

В.Ф.: Найближче до предмета нашої розмови вчення Поппера про науку. Як захищати те чи те твердження до наукових? Твердження, що його неможливо спростувати чи фальсифікувати, ненаукове, каже Поппер. Через те, що абсолютного знання не існує, у політичній чи соціальній сфері Поппер дотримується принципу *piecemeal social engineering*. Це хороший метод для сильно розвинутої країни, де рух уперед можливий тільки маленькими кроками: пробуємо щось, якщо діє – приймаємо, ні – відмовляємося.

Зрозуміло також, що експериментальний метод не може замінити дедукції. Це ще одне важливе досягнення Поппера, який показав дедуктивний, гіпотетичний корінь багатьох відкриттів і вчень, що до нього їх вважали суто емпіричними, тобто узагальненням великого числа спостережень.

К.Б.: Цікаво. Ніколи не думав у цій площині.

В.Ф.: І Поппер, і Гайзенберґ, який із ним полемізував, дивилися не тільки навколо себе, але й усередину себе. У Гайзенберґа є відома інтелектуальна автобіографія «Кроки за обрій». У Поппера теж є інтелектуальна автобіографія.

Слушна нагода поговорити про вашу інтелектуальну біографію. Ви ж не критичним раціоналістом народилися?

К.Б.: Напевно. Я був маленькою дитиною.

В.Ф.: У Гайзенберґа є кілька сплесків спогадів з юності про те, що його повернуло до квантової механіки. Разом із однокласниками з класичної

54 Ексклав Іспанії на узбережжі Марокко.

гімназії влітку 1919 він допомагає одному із загонів, що перед тим поклали край Баварській радянській республіці. Щоранку він залазить на дах семінарії з якоюсь книжкою. Якось він прихопив «Тімея», космологію Платона, і це один із моментів кристалізації його зацікавлення фізикою.

К.Б.: Треба ж. Я не знав, які джерела, виявляється, мала квантова механіка.

В.Ф.: Кінець XIX – початок XX століття – дуже напружений інтерес до Греції, частково завдяки Ніцше, переосмислення грецької класики, висунення на перший план архаїки. Це, до речі, одне із джерел нацизму. Багато інтелектуалів, той же Гайдеггер, прийняли нацизм, частково через захоплення архаїкою. Гайдеггер дуже любив Геракліта, досократиків, а тут приходять хлопці, кажуть «Кров і ґрунт» і мають дуже гераклітичний вигляд.

Але повернімося до вашої інтелектуальної біографії, звідки і куди ви йшли.

К.Б.: Теоретизуючи на ходу, я думаю, що в становленні людини беруть участь і nature і nurture, причому роль nature дуже велика, просто нам поки важко це виміряти. Одним із найнесподіваніших для мене відкриттів в останні роки було те, що моя сестра дотримується тих же політичних поглядів, що і я. Чому це має дивувати? Вона старша за мене на тринадцять років, я поїхав з Тбілісі двадцятидворічним. До того часу вона вже одинадцять років була заміжня. Ми разом росли всього десять років, тобто дуже мало. Я дорослішав у Москві, в абсолютно іншій атмосфері, поки вона жила в Тбілісі. Я натураліст, вона лінгвіст – зовсім різні галузі знань. Взагалі вона арабіст, але займалася сакральними текстами Межиріччя. Я повернувся до Грузії зі сформованим світоглядом і з подивом для себе виявив, що у нас багато на що однакові погляди.

В.Ф.: Вона весь цей час жила в Тбілісі?

К.Б.: Так. Вона була ученицею Гамкрелідзе⁵⁵, редактором його книжок, потім покинула це, узялася за бізнес – уже в дуже зрілому віці, в п'ятдесят із гаком.

В.Ф.: Успішно?

55 Тамаз Гамкрелідзе (1929 р.н.) – видатний грузинський індоєвропеїст.

К.Б.: Так, досить успішно. На початку 2000-х вона почала працювати з нерухомістю і відтоді продала в сумі кілька десятків тисяч квадратних метрів.

І я з'ясував, що у нас однакові погляди. Так дивно – до найменших дрібниць. Вона вживала фрази, які б і я вжив.

Існує багато досліджень, які показують, що праві та ліві погляди залежать не тільки від того, як людину виховували, а й від початкового стану.

В.Ф.: До речі, погляди залежать не лише від того, як людину виховували, а й від того, кого він сам виховував. Наприклад, батьки дівчаток в Америці швидше голосуватимуть за демократів, ніж за республіканців.

К.Б.: І потім я це бачив ще не раз. Є naturally born консерватори і є такі ж ліваки.

Слово «лібертаріанство» взяв не так давно – дві тисячі якогось там року. Завжди вважав себе лібералом. Приїхав до Америки, виступав у Cato Institute, і назвався лібералом. На мене дуже дивно подивилися, а потім пояснили, що в Америці лібералом називають людину зовсім інших поглядів, протилежних до моїх.

Дуже велику роль у моєму інтелектуальному вихованні зіграв мій фах – те, що я біолог. Біологія, особливо якщо цікавитися еволюцією, дає дуже хороший погляд на життя в цілому. Не в Енгельсовому сенсі⁵⁶ – життя як спосіб існування білкових тіл, а взагалі на світобудову.

В.Ф.: Маленька репліка: наша з вами розмова теж стосується світобудови.

К.Б.: Біологія – це свого роду резюме багатьох філософських пошуків, починаючи від Арістотеля і закінчуючи квантовою фізикою.

В.Ф.: Бо вона шукає наукові відповіді на питання про розвиток і зміну?

К.Б.: І тому, і тому що теорія еволюції, як її придумав Дарвін і як вона потім розвинулася, – це насправді предтеча явищ, які було відкрито вже значно пізніше, – термодинаміки, теорії інформації. Дарвін до цього підійшов, постулюючи те, що було вивчено вже згодом. Геніальний постулат.

В.Ф.: Ось вам дедуктивний метод у роботі.

56 Фраза з твору Енгельса «Анти-Дюринг».

К.Б.: У мене був такий випадок у житті. На початку дев'яностих була якась школа, під Москвою – економіка, що робити, те-се. Я досить активно брав участь. Якимось підходить до мене чоловік і каже: «Я здивований, коли ви встигли прочитати книжку Гайека, адже я її переклав і видав буквально місяць тому. І, як на мене, вона навіть ще не надійшла в книгарні. Коли ви її прочитали?» Я запитую: а хто такий Гайек? «Тобто?». Ну, хто такий Гайек? «Хіба ви не читали Гайека?». Як я міг читати, якщо я його не знаю.

В.Ф.: А що за книжка?

К.Б.: «Згубна самовпевненість». Це був Ростислав Капелюшний, він зараз працює у Вищій школі економіки. Він побіг і приніс мені книжку. Я її читаю і думаю, що вже десь проходив це все.

Навіть не дійшовши до кінця, почав дивитися бібліографію. Цю книжку я переглядав, ця – у мене є, про це я читав в іншому місці. Там література така специфічна, ні з чого не випливало, що вона мусила стати цеглинками цієї філософії. Я свого часу дуже цікавився квантовою фізикою – і у Гайека цього багато, цитати Бора. Посилання на Нідгема, в нього в 1930-і роки вийшла відома книжка, – «Історія ембріології». А, ось Бен-там, я про нього щось читав, або Джон Боннер і його *The Evolution of Culture in Animals*, а ось – *Neural Darwinism*⁵⁷. І я зрозумів, що якимось чином у певних, несподіваних для себе місцях, став дотичний до Гайека. Деякі з цих теорій велику роль зіграли в розвитку біології, деякі – незначну, бо біологія – дуже емпірична наука, яка часто відторгає зайве теоретизування. Але менше з тим...

Ось Гайек цитує *The Triumph of the Darwinian Method* Майкла Гайзліна. Я власне цієї праці не читав, але ясно, що вона не про орну землю. Я або якісь предтечі цієї роботи читав, або якісь подальші книжки. Думаю, ось як цікаво буває, – начебто геть інша сфера.

В.Ф.: Ви щойно дали розгорнуте узагальнення інтелектуального розвитку. Цікаві біографічні деталі. Добре було б відновити послідовність – хронологічний метод далеко не все пояснює, але він корисний для розстановки віх.

57 Книга нобелівського лауреата Джеральда Едельмана.

К.Б.: А іноді навіть дуже багато чого пояснює.

В.Ф.: Отже, в 1992 році ви вже знали, що думаете так само, як Гайек.

К.Б.: Це, наче зробити відкриття, а потім дізнатися, що воно вже існувало за сто років до тебе. Колись прийшов був один знайомий проконсультуватися. «Ми вчора з хлопцями сиділи, придумали, що тут будуть магніти, там обмотка, і це рухатиметься». Я кажу: звісно. «Як здорово, ми таке придумали». А я йому: ви придумали електродвигун. «Як? Це існує? Атож. «Ах, а ми думали».

В.Ф.: У Борхеса є оповідання «П'єр Менар, автор Дон-Кіхота». Менар ставить перед собою мету написати твір Сервантеса від першого до останнього слова.

К.Б.: Він знає, що «Дон Кіхот» існує?

В.Ф.: Він знає, але ви ж не вивчите двох томів Сервантеса напам'ять. Ви мусите сісти і повторити творчий акт. Як практикуючий підприємець, колишній біолог, стає носієм цілісного світогляду?

К.Б.: Цілісність – діло наживне. Я спілкувався з людьми. Чимось цікавишся, про щось думаєш, як, що, чому. У мене мало хороших рис, але одна є. Я намагаюся, щоб усе, що я знаю, поєднувалося. Уявляючи будову всесвіту, я думаю про якусь велику машину з шестірнями, і не може бути так, щоб якась шестірня оберталася в одному напрямку, а інша – у протилежному. Вони повинні в одному напрямку обертатися. Як в тестах Бенетта⁵⁸. А коли щось не сходиться, я про це починаю думати⁵⁹.

58 Тест на механічну тямучість, орієнтований на виявлення технічних здібностей досліджуваних.

59 На жаль, ми не встигли ґрунтовно поспілкуватися на світоглядні теми. Публікую нижче уривок з нашої літньої розмови, що відбулася 20 серпня в київському готелі «Інтерконтиненталь».

К.Б.: Мій покійний батько сказав: коли я помру, щоб не було музики. Але коли люди-на помирає, його думка вже нікого не цікавить...

В.Ф.: А чому музики не хотів? Не хотів, щоб за душу брало, щоб усі ридали?

К.Б.: Він дуже не любив формальних речей. Він узагалі всі ці урочисті ритуали ненавидів. Я теж загалом...

В.Ф.: Він був віруючий?

К.Б.: Не знаю. Ніколи ми про це не говорили. Він точно не був людиною релігійною. Він не хрестився, не молився. Я думаю, що, як і більшість людей точних наук, він був, напевно, позитивістом-агностиком. Але агностики все одно віруючі, хоча це не виражається у формах релігійних.

В.Ф.: Ви маєте на увазі – в моральному сенсі «віруючий»?

В.Ф.: Чи були ви антирадянщиком?

К.Б.: Я був членом комуністичної партії і антирадянщиком одночасно. Я в партію вступив рано – ще студентом став кандидатом. По-перше, замолоду я щиро вірив. Майже всі студентські роки вірив. Комунізм – така ідея красива: доброта, всі можуть робити все, що хочуть... Курсу з другого я не був ортодоксальним, бо на другому курсі зрозумів, що Сталін не зовсім хороша людина. Дискутував із друзями і вони мене переконали, що він був покидьком. Спасибі їм за це. Я десять років був членом партії. Вийшов після подій 1989 року в Грузії.

К.Б.: Я підозрюю, що в моральному сенсі всі люди віруючі. Я бачив дуже високоморальних людей, які дивувалися, як можна бути віруючими. Але як може бути невіруюча людина моральною, не зрозуміло.

В.Ф.: Достоевському не зрозуміло, а мені зрозуміло. Автономна від божественної сили мораль – це принаймні красиво. Невіруючі праведники.

К.Б.: На чому це ґрунтується?

В.Ф.: На естетиці. «Гуртом і смерть не страшна».

К.Б.: Не знаю, я не великий шанувальник Достоевського, але...

В.Ф.: «Який же я капітан, якщо бога немає».

К.Б.: Коли Кант казав, що зоряне небо наді мною, і моральний закон у мені, – він віруючий чи невіруючий?

В.Ф.: Гадаю, Кант агностик. Як стародавні греки побудували таку прекрасну цивілізацію? При тому, що в нашому розумінні віруючими вони не були. Вони знали, що після смерті кінець, у кращому разі – холодними тінями майоріти в підземеллі Аїду.

К.Б.: Вони не вірили в потойбічний світ. Китайці – віруючі? Одного мого знайомого з університету в Екс-ан-Прованс китайці якось запитали: «Ось ви згадуєте часто якогось бога. Що це таке, і чи не можна десь стисло почитати про нього?» Питання – віриш чи не віриш.

В.Ф.: У такому випадку віруючий – це той, хто допускає, що у житті є сенс.

К.Б.: Хороше визначення, але віруючий – у ще ширшому значенні слова – це той, хто розуміє, що є постулати, які потрібно приймати без доказів, далі копати неможливо.

В.Ф.: Отже, будь-який геометр – віруючий.

К.Б.: Той, хто каже, що паралельні ніколи не перетинаються, – віруючий. А той, хто каже, що якщо вони не перетинаються – то ось така геометрія, якщо перетинаються – інша... Тут немає віри, тут «якщо, то».

В.Ф.: Нещодавно читав книжку про Кропоткіна. Ось що мене в ньому вразило: він хотів, щоб у нього був абсолютний цілісний світогляд, щоб уявлення про те, як діяти і як живе соціальний світ, випливало з його уявлень про фізику та хімію.

К.Б.: Я його дуже добре розумію.

В.Ф.: Так, ми говорили в Кобулеті саме про це. Водночас не зрозуміло, чому одні й ті ж закони повинні діяти у світі соціальному і світі фізичному. Там можуть спрацьовувати цілком різні механізми.

К.Б.: У соціальному світі набагато складніші системи, але вони ж не можуть порушувати законів тяжіння. Закон Ома – всюди закон Ома. Не буває ж так, що конституція змінюється і закон Ома вже не актуальний. У вас не може бути нічого такого, що суперечить закону Ома».

В.Ф.: Перестали платити внески?

К.Б.: Я знявся з обліку в Брежнєвському райкомі, а в жодному іншому не поновився. Вийти з партії – не існувало такої юридичної форми. Тебе могли виключити, але якби ти спалив партквиток, це не мало б жодних наслідків.

А по-друге, я думав, що партквиток – це інструмент, що допоможе мені бути успішним, зніме штучні перепони, які завжди виникали перед безпартійними в їхньому кар'єрному зростанні. Дуже все просто – не такий уже я хороший. Водночас придумав приватизацію – для себе, сам. Побачивши, що почала розкручуватися інфляція, зрозумів: це через надлишок грошей. Звідки я це знав? Просто розмірковував. Виявилось, що ці міркування слушні. Правда, що таке емісія центробанку, було поза межами моїх знань. Думав, якщо держава візьме і продасть якісь речі, то кількість грошей зменшиться, й інфляція мине.

В.Ф.: Який зв'язок?

К.Б.: Маєте грошовий навіс. У вас ціни ростуть тому, що грошей більше, ніж потрібно. Якщо ви продаєте активи і не повертаєте цих грошей в обіг, то й інфляції нізвідки взятися.

В.Ф.: Ви кажете про стерилізацію. До речі, одна з головних претензій Явлінського до Гайдара в тому, що він лібералізував ціни до зняття грошового навісу через малу приватизацію.

К.Б.: Насправді, мала приватизація не призвела б до зняття грошового навісу. Зараз, майже через двадцять п'ять років, я вже розумію, що слід іще й перестати друкувати гроші. Якщо їх весь час друкувати, то грошовий навіс ви не знімете.

В.Ф.: Однієї інституційної реформи для зняття грошового навісу недостатньо.

К.Б.: Але цього не розуміли і в центральному банку. У Держбанку СРСР, думаю, з монетаризмом було дуже скрутно. Навіть у його простій формі.

В.Ф.: Як тривало ваше перетворення на ортодоксального ліберала?

К.Б.: Мені пощастило з кількома людьми, які мене збагачували знаннями. Був такий Реформ-клуб, створений 1992 року Гайдаром. Я там багато чого для себе довідався.

В.Ф.: І хто входив до цього клубу?

К.Б.: Там були Дмитрієв, Ілларіонов, Міша Леонтєв, Андрій Нечаєв, Лацис, Сабуров, Андрій Вавілов⁶⁰; кілька людей із бізнесу. Відповідальним секретарем цього клубу була нинішня дружина Ослунда.

В.Ф.: У чому полягав функціонал? Освітні семінари?

К.Б.: Це був майданчик, на якому міг виступати Гайдар, але не як трибун, не повний зал збирати, а так...

В.Ф.: Потренуватися.

К.Б.: Так. А по-друге, це допомагало зрозуміти, про що ми думаємо, що в нас у головах.

В.Ф.: Ви були фокус-групою.

К.Б.: Напевно.

В.Ф.: А хто вас туди привів?

К.Б.: Здається, Міша Леонтєв – хоч як це дивно зараз чути. Тоді він був носієм великого древка лібералізму. Ми з ним дуже дружили.

В.Ф.: А як ви познайомилися з Леонтєвим?

К.Б.: Він працював у газеті «Московські новини – бізнес» – Business МН. У нас був спільний товариш, мій заступник протягом багатьох років, колишій журналіст Леонід Скопцов. Він працював у «Соціндустрії» разом із Леонтєвим і всіх знав. Економічний журналіст, психолог за освітою. Скопцов мене з багатьма познайомив – з Леонтєвим, з Нарзікуловим, з Бергером, Беккером⁶¹.

60 Михайло Дмитрієв (1961 р.н.) – російський економіст і політик. У 2000-2004 рр. – перший заступник міністра економічного розвитку і торгівлі Германа Грефа. У 2005-2014 рр. – президент «Центру стратегічних розробок». Андрій Ілларіонов (1961 р.н.) – російський економіст, у 1992-1993 рр. – заступник директора Робочого центру економічних реформ при уряді Росії, в 2000-2005 рр. – радник президента Росії з економіки. Михайло Леонтєв (1958 р.н.) – російський журналіст, в 1990-х роках ліберального, в 2000-х пропутінського спрямування. З січня 2014 року віце-президент «Роснафти». Андрій Нечаєв (1953 р.н.) – міністр економіки Росії в 1992-1993 рр. Отто Лацис (1934-2005) – радянський, російський ліберальний журналіст. У 1987-1991 рр. – перший заступник головного редактора журналу «Комуніст». У 1991-1997 рр. – політичний оглядач газети «Известия». Євген Сабуров (1946-2009) – міністр економіки, заступник голови Ради Міністрів РСФСР (серпень-листопад 1991 р.), віце-прем'єр уряду Криму (березень-листопад 1994 р.). Андрій Вавілов (1961 р.н.) – перший заступник міністра фінансів Росії (1992-1997).

61 Рустам Нарзікулов (1965 р.н.) – російський економічний журналіст, у 1990-і роки працював у Business МН, «Сегодня», «Независимая газета». Михайло Бергер (1953 р.н.) – головний редактор газети «Сегодня», «Ежедневного журнала». Олександр Беккер (1951 р.н.) – журналіст «урядового пулу», працював у газетах «Сегодня» і «Ведомости».

В.Ф.: Журналісти вас цікавили як джерело інформації?

К.Б.: Швидше я їх цікавив – взяти в мене інтерв'ю, щось запитати. З ким знайомлять, із тим і знайомишся. Міша був надзвичайно красномовний, різкий, радикальний... До того ж він прекрасно куховарить – просто розкішно. Я досі пам'ятаю царську юшку, яку він приготував.

В.Ф.: За радянськими мірками Михайло зараз обіймає посаду статс-секретаря міністерства нафти.

К.Б.: І газу. Це ж і було міністерство нафти і газу – будівля на Софійській набережній, де зараз штаб-квартира «Роснафти». Звісно, його погляди дуже змінилися.

Там я також познайомився з Віталієм Найшулем. Віталій дуже багато чого пояснив мені. З Андрієм Ілларіоновим та рештою.

Я брав участь – ще в Росії, коли був представником бізнесу, але вже як один із керівників РСПП – у реформі ліцензування. Я, правду кажучи, мало у цьому тямив. Був такий фізіократ Гельвецій, який сказав, що знання невеликої кількості принципів звільняє від знання великої кількості подробиць⁶². Я прихильник цього твердження і леза Оккама. Пам'ятаю, ми сиділи в Міністерстві економіки, Еля Набіулліна була тоді першим заступником міністра при Грефі. Я Елю знав добре, бо після того, як уперше пішла з міністерства, вона два роки в мене працювала⁶³. Я ставився до цього питання не з позицій лібертаріанця, тим більше, що й слова тако-го ще не знав. Наприклад, обговорюємо ліцензії на знищення щурів, на дератизацію. Я запитую: слухайте, а чи можу я знищити щурів? Можу. У себе вдома можу знищити? Можу. А в сусіда можу знищити щурів? Не можу. Де логіка? До того ж щури не знають, у себе в квартирі я їх знищую чи у вас.

В.Ф.: За першої ситуації ви ризикуєте вчинити самогубство, а за другої – вбивство.

К.Б.: Чому?

В.Ф.: Якщо неправильно застосуєте отруту.

62 Точна цитата: «Знання певних принципів легко заступає незнання деяких фактів».

63 Голова Центрального банку Росії, у 1998-1999 рр. працювала заступником голови правління Промторгбанку, що належав Бендудідзе.

К.Б.: Як труять щурів? Колись давно, років вісімдесят тому, миш'яком. Зараз основний препарат – зоокумарин. У гризунів кумарин викликає розрідження крові або навпаки згущення. Людину зоокумарином не вб'єш.

Якби це я ходив з якоюсь жахливою отрутою, всіх труїв, усі б умирали... Насправді ж у житті такого не буває. Уявімо, що я вам видав ліцензію – а ви взяли і насипали забагато отрути.

В.Ф.: Ви мене покараєте.

К.Б.: Але людина ж померла? В Україні у вісімдесятих роках був випадок: одна сім'я, озлобившись на весь світ, отруїла, здається, більше десяти людей талієм⁶⁴. Молодша донька працювала в їдальні, мала для цього всі необхідні документи. То й що? Прийшла людина, насипала отрути, і все.

Зрештою багато чого прибрали – доволі радикальне вийшло дерегулювання. Без жодної ідеології, просто прибрали, прибрали, прибрали, прибрали.

В.Ф.: Цікаво, що значна частина бюрократичних дурниць – це навіть не спадщина Радянського Союзу, а результат спалаху регуляторної сверблячки 90-х.

К.Б.: За Радянського Союзу все це було, але переважно – за «явочним» принципом. Ти – санепідстанція, сама й визначаєш, як тобі краще працювати. Дератизацію здійснюєш ти і тільки ти. Жодної ліцензії не потрібно було, бо ніхто, крім одного державного органу, який сам собі встановлював правила, не міг цього робити. Тому всі регуляторні речі – це результат начебто лібералізації. Виникла можливість щось робити, і відомства боролися за збереження хоч якихось функцій. Санепідстанція казала: чорт із вами – не ми знищуємо щурів, але ми хоча б будемо контролювати, хто це робить.

За Радянського Союзу держава була і суб'єктом, і об'єктом, і ким завгодно. І власність – державна. Що тут ліцензувати?

В.Ф.: Але загалом дерегулювання – це глобальний рух. З ліцензуванням борються не тільки в колишньому СРСР.

64 Сумнозвісна «справа Іванютіної». В 1970-80 роки сім'я Іванютіної-Мацибори-Масленко (мати, батько та дві дочки) убила тринадцятьох осіб. Головною отруйницею була молодша донька Тамара Іванютіна.

К.Б.: Зі змінним успіхом.

В.Ф.: Така властивість людських спільнот на цій стадії суспільного розвитку?

К.Б.: Регулювання виникає через страх перед чимось. Минає час, і стає зрозуміло, що боятися нема чого. Ще є такий чинник як інституціональна сила чи слабкість регулятора. Деякі регулятори організовані дуже ефективно стосовно захисту своїх прав. Є відоме дослідження щодо FCC в Америці – комісії зі зв'язку, коли її керівник Гувер фальсифікував і провокував певні процеси, прагнучи показати, що без нього радіо не існуватиме і взагалі Америці кінець⁶⁵. І є FDA⁶⁶. Економічне значення FDA – величезне. Десятки мільярдів доларів щорічних видатків, що індуковано цією регуляцією, – це сотні тисяч людей, які помирають, бо не отримують своєчасно ліків. І можливо, ще сто-двісті тисяч не помирають завдяки тому, що немає небезпечних ліків. Такого балансу ще ніхто не підводив.

В.Ф.: Кілька років тому був гучний скандал з індійським виробником дженериків Rainbaxu, який виробляв плацебо під виглядом загальновідомих препаратів. До певного моменту це не викликало запитань у FDA. Але згодом, коли почали досліджувати, відкликати дозволи на поставки у заводів, що не дотримувалися норм, де було цілком сфальсифіковано звітність, – усім цим опікувалася саме FDA. Як іще долати такі схеми?

К.Б.: Суворо караючи. Ви бачили людину, яка в здоровому глузді виходить на вулицю і стріляє з дробовика в юрбу дітей? Бачили? В Америці раз чи двічі на рік хтось божеволіє і саме це й робить. Але чи стається таке у повсякденному житті? Захотілося постріляти, вийшов постріляв. Чому так ніхто не робить? Бо ясно, що тебе уколошкають.

Років зо два тому я спілкувався з одним виробником ковбас у Грузії. Він накрив стіл, усе було дуже смачно. Я запитую: а чому немає сухої ковбаси на кшталт салямі? Я її дуже люблю. «Ми такої не виробляємо». Чому? «Боязко». А чому боязко? «Це дуже тонка технологія. Непомітно

65 31-й президент США Герберт Гувер (1874-1964) як міністр торгівлі (1921-1928) зіграв ключову роль у створенні попередника FCC – Federal Radio Commission, що мала широкі дискреційні повноваження.

66 Food and Drug Administration – Управління з нагляду за якістю харчових продуктів та ліків у США.

може прокрастися ботулізм і станеться летальний випадок. Мені лячно». Чого лячно? «Ну як – уявляєте, я таку ковбасу зроблю, хтось з'їсть її і помере. Мене ж родичі просто вб'ють». Про судову відповідальність він навіть не подумав.

В.Ф.: Суворий зворотний зв'язок.

К.Б.: Звичайний зворотний зв'язок: тебе вб'ють, і все. Як на мене, – це головна відповідь.

У Грузії є група проєвропейськи налаштованих лівих. Вони закидають мені, що у нас не регулюють, як у Європі, того, п'ятого, десятого. «Бендукидзе каже, що ринок усіх розсудить. Як ринок може розсудити? Ось недавно був випадок, виявилось, що в шаурму додавали осятину». По-перше, не розумію, що в цьому поганого. А по-друге, потім з'ясувалося, що не в шаурму додавали, а в зоопарк відправляли... А що змінилося б, якби існувало регулювання? Ця шаурмівня мала б ліцензію, інша – теж, двісті п'ятдесят ліцензій.

Торік в Ірландії зчинився гучний скандал. Їхній найбільший виробник м'яса, компанія, яку створив харизматичний лідер, купувала старих коней і додавала їхнє м'ясо в яловичину, бо це дешево. У цієї компанії ліцензіями, я думаю, просто кожен куточок тіла заклеєний. Тому має бути суд і покарання, щоб більше не кортіло. І слід розуміти, за що це покарання. Ви додали в ковбасу більше, ніж треба, крохмалю – тут незрозуміло, за що карати, немає ж жодної шкоди. Відчепіться. А якщо зробили ковбасу, від якої людина померла, то ясно, що вас треба за ґрати посадити. Оце і є справжня регуляція. Бо тоді всі будуть обережні. Бо з ліцензією все занадто легко: отримав папірець і ні про що не думаєш. Чули про ефект Пельцмана? Чудова людина, мій знайомий, професор Чиказького університету, він, можливо, нобелівську з економіки отримає, якщо доживе. Це єдиний ефект в інституційній економіці, що його названо іменем відкривача. Пельцман стверджує, що коли знизити в людини сприйняття ризику, вона поводитиметься ризикованіше. Наприклад, пристібаючись паском в автомобілі, ви втрачаєте пильність.

В.Ф.: Гордон Таллок казав, що замість ременя безпеки водієві потрібно вставляти шип у рульове колесо – щоб краще пильнував.

К.Б.: У Пельцмана є малюнок: водій кермує, а перед ним таке вістря. Один із паском, інший – із вістря. Питання: який водій обережніше їхатиме? А ще є правило Сміда, який емпірично досліджував, що визначає кількість аварій. З'ясувалося, що число загиблих у автокатастрофах не залежить ні від чого, крім кількості машин в країні і чисельності населення – нелінійно, але залежить, Тобто від правил⁶⁷ – ліве, праве, суворе не суворе, – це не залежить.

В.Ф.: Це суперечить попередньому ефекту: водії, які пристібаються, вважають себе в більшій безпеці, тому охочіше перевищують швидкість, ніж не пристебнуті⁶⁸...

К.Б.: Коли ви пристібаєтесь, гине більше пішоходів. Якщо не пристібаєтесь – гине більше тих, хто в автівці.

В.Ф.: Мені йдеться про той очевидний факт, що за меншого рівня автомобілізації число загиблих на душу автомобіліста в Росії вище, ніж у Європі.

К.Б.: Треба подумати, чому так. Смід перевіряв це на багатьох країнах. І є дуже хороший результат на прикладі Америки. Там в одних штатах необхідно пристібатися, в інших – необов'язково. Це правило запроваджувалося в різний час. Масштабна статистика, і нічого, що б указувало, начебто ремені на щось упливають.

У Росії це може бути пов'язано з керуванням у п'яному стані чи ще з якимись чинниками, яких у Європі немає, бо там культура інша, а не тому що там заборонено, а в Росії – можна. У Росії ще нещадніші санкції, ніж у Європі, – нульовий проміле. Важливо, що відбувається насправді. Чи п'ють і скільки саме водії вантажівок, які возять пшеницю в Тульській області.

В.Ф.: Навіщо далеко ходити? Із запровадженням нульового проміле такса даїшників зростає в кілька разів, якщо не вдєсятеро.

67 Насправді, згідно із законом Сміда, у всіх країнах, починаючи зі США і закінчуючи Новою Зеландією, число загиблих в автомобільних аваріях людей зростає пропорційно до збільшення кількості машин на дорогах лише до певного моменту, а згодом поступово і безперервно знижується.

68 Чистий ефект від використання паска безпеки, що спрямований на зниження випадків загибелі серед водіїв, але провокує їхню необачну поведінку, дорівнює нулю: як з'ясував Сем Пельцман, загальне число смертей серед водіїв не змінилося.

К.Б.: Атож. Ясно, що в Росії можна купити індульгенцію. Я Путіну пропонував ліквідувати ДАІ на початку 2003 року. Він сказав: ну що ви, це ж тридцять п'ять тисяч смертей! Очевидно ж, що ДАІ не має жодного ефекту. Як можуть регулювати дорожній рух люди, які всі без винятку беруть хабарі? Це нонсенс.

В.Ф.: Хабарі зазвичай беруть за щось. Це теж своєрідна санкція за порушення. Те, що штраф дістається не державі, а йде в кишеню даїшнику, – це вже інша річ.

К.Б.: Але ж порушення все-таки є. Все одно правил не виконують.

В.Ф.: Ну ось Гарі Бекер, який працював із економічною теорією покарань...

К.Б.: Ви про те, що погане керування машиною має ціну.

В.Ф.: Якщо прибрати даїшників взагалі, то ризик невинного водіння знизиться до нуля.

К.Б.: Незрозуміло. Там же багато інших чинників. Ти можеш нахабно їздити, розуміючи, що тобі ніщо не загрожує. Зухвало їздиш – вдарять у дупу твоєї машині, і все. Корумпованість правоохоронних органів страшенно все деформує...

В.Ф.: Пропонуєте розглядати ширший контекст?

К.Б.: Контекст, безперечно, ширший. Скажімо, «мої “Жигулі” в'їхали у “Гелендваген” бандитів і вони мене на “лічильник” поставили» – ця фраза має значення тільки в країні, де немає некорумпованої правоохоронної системи. Правильно? На який лічильник вони мене поставили – та пішли вони! Вони можуть на мене позиватися, я розорюся, але «поставили на лічильник»... Або ще гірше – вони в'їхали в мій «Запорожець» і поставили мене на лічильник...

Гній, який виникає від корумпованості даїшників, отрує всю Росію, сто сорок мільйонів людей. А якщо, прости господи, смертність підвищиться до п'яти тисяч осіб, погано, звісно, але думаю, це менше зло, ніж занепад всієї країни.

В.Ф.: Можливо, це той різновид корупції, що його просто слід легалізувати?

К.Б.: Як легалізувати? Штрафи ж існують.

В.Ф.: Існує офіційна таблиця покарань, а також – конкурс серед компаній, що претендують на стягнення штрафів в окремих регіонах...

К.Б.: Ця система наскрізь прогнила. Що точно не можна зробити – це вилікувати її терапевтично.

В.Ф.: Легалізація корупції, про яку я кажу, – цілком радикальне рішення. Приватизуємо ДАІ.

К.Б.: Хтозна, в чому полягає конкурентність, але без неї дуже складно створювати такі системи.

В.Ф.: Як це – без неї? Віддаємо на відкуп право стягування штрафів на відкритій конкурсній основі.

К.Б.: Це рішення не буде повноцінним. Навіть якщо ці люди хотітимуть чесно працювати, у разі бандитського наїзду розбиратися все одно буде поліція, а вона – корумпована.

У вас є діжка. У неї в дниці – діра. Змінюючи її конфігурацію, матеріал, із якого зроблено стінки, рідину, що в неї налито, температуру, тиск і таке інше, ви, звісно, можете трохи змінити ситуацію, але насамперед треба залатати днище.

В.Ф.: Ось я і пропоную: ліквідуймо ДАІ, а контроль за дорожнім рухом віддаймо приватним фірмам.

К.Б.: Ліквідувати ДАІ можна, але передати її функції на конкурсній основі страховим компаніям не вдасться. Бо поліція все одно буде корумпована.

В.Ф.: Чому? Я ж не пропоную реформу поліції обмежити ліквідацією ДАІ. Поліцію ми теж якось змінюватимемо.

К.Б.: «Якось» не вдасться. Є відома історія про бандитів, які «кришували» трасу Москва-Петербург. Якось вони вирішили легалізуватися, створивши страхову компанію – для вантажів і машин, що користуються трасою. Ця компанія прийшла в Тверську область. Усі дороги під наглядом, у того квазідаїшника – відеореєстратори по всьому тілу, GPS, попісати відходить – теж реєструється. Скільки отримав – стільки й віддав, отримав зарплату, заплатив податки, все як має бути. І ось на нього наїхали: у його машину врізався «Гелендваген», звідти вийшли здорові лоби. Він їм: «Ви порушили пункт двадцять дев'ятий правил». «Петю, битку давай.

По голові чи в зад встромити?» Він знову: «Ви порушили!» «По голові чи в дупу?» «Ви порушили!» «Він хоче в дупу. Нагинай його Вітю». Можливо, він матиме вибір: товстим кінцем всередину – що боляче, але так легше виймати, я гадаю, або тонким, що не так боляче, але виймати дуже боляче. І все. Це задача на теорему існування. У вас десь повинна бути стінка: ви до неї дійшли, а далі вже справедливість.

В.Ф.: Інакше кажучи, приватні компанії не можуть виробляти публічного блага.

К.Б.: Можуть. Але воно буде неякісне, бо система, що захищає право компанії це адмініструвати, прогнила.

В.Ф.: Добре. Припустімо, ми так реформуємо цю систему, що вона очиститься.

К.Б.: І поліція теж очиститься? Тоді, звісно, можна. Але ви кажете: потрібно довести теорему. Є дві леми: лема перша, лема друга. Лема перша проста, лема друга складна. І ми зараз сперечаємося про першу. Натомість лема друга – як поліцію реформувати – ось що складно.

Берія доповідає Сталіну: «Йосифе Віссаріоновичу, ми знайшли людину, яка вигадувала неймовірний пристрій для боротьби з німецько-фашистськими загарбниками, але погоджується розповісти про нього лише вам. Ми його били, катували, мовчить». «Ведіть його». Входить винахідник, весь закривавлений: «Йосифе Віссаріоновичу, я придумав таку річ чудову – ящик, і якщо ви особисто натискаєте на цю кнопку, то – гоп, і Гітлера нема». Сталін каже: «Хороший винахід, дуже корисний. Як вас звати?» «Іван». «Іван – чудове російське ім'я, прекрасний винахід. Як воно працює?». «Та хтозна, як працює, я придумав, а далі вже нехай вчені розробляють у шарашках».

От таке ви пропонуєте.

В.Ф.: Я просто продовжую ваш діалог з Путіним.

К.Б.: Ні, скасувати цілком...

В.Ф.: Контраргумент політика на вашу пропозицію: тридцять п'ять тисяч смертей – велике зло. Він навіть не каже, що сімдесят тисяч здорових хлопців-даішників залишаться без шматка хліба. Він аргументує благоприсойніше: ніхто ж насправді не рахував, як впливає на смертність

відсутність чи існування державної агенції, що стежить за дотриманням правил на дорогах. Протягом нашої розмови виникло рішення: поліцію реформуємо повністю, а контроль за дотриманням правил дорожнього руху передаємо в приватні руки.

К.Б.: Поліцію реформуємо всю, та ще й це відсікаємо. Ну тоді звісно, про що мова? Ця функція жодного стосунку не має до специфічної ролі держави. Це як техогляд – його може здійснювати поліція, а можуть приватні компанії.

В.Ф.: Інша річ, що техогляд не пов'язаний безпосередньо з накладенням санкцій за порушення, хоча якщо тобі за результатами огляду потрібно замінити якусь деталь – це теж матеріальна санкція.

К.Б.: Авжеж, це можна аутсорсити. Все можна аутсорсити, навіть багато чого в поліції. Бувають і в'язниці приватні.

В.Ф.: Бойові дії можна надавати аутсорсингу.

К.Б.: Це багато століть робиться. Ландскнехти – це що таке? Компанія з надання силової підтримки.

Розділ VII

СУДОМИ

Кобулеті, Georgia Palace Hotel
22 лютого 2014, вечір

Першого дня ми проговорили годин п'ять. Час було вечеряти. Я заговорив келих білого вина, непитущий Бендукідзе – воду.

В історії наших із Кахою дискусій був тільки один сюжет, через який ми ледь не посварилися. 2011 року під час дводенної лібертаріанської школи в Одесі Каха розповідав про Радянський Союз – у звичній для нього саркастично-нищівній манері. В якийсь момент я визнав за необхідне голосно повідомити з місця, що починаючи з Хрущова радянські керівники намагалися будувати свою версію «суспільства загального благоденства». Каха жакливо розгнівався. Ретроспективно я радий, що хоча б раз побачив його таким лютим, і не заздрю його опонентам, проти яких він уважав за можливе застосувати свою фірмову зброю (у Москві розповідали, що знавісний Бендукідзе міг і попільничкою пожбурити).

Цього разу підстав для сварки не було, хоча мова зайшла про радянську спадщину, чи, точніше, прокляття, що не дає нормально розвиватися колишнім республікам СРСР. За великим рахунком ми з Кахою оцінюємо радянський період однаково: нічого хорошого в ньому не було, а те, що дехто вважає хорошим, – наслідок виняткового таланту і життєвої стійкості поневолених радянським ладом народів. У ХХ сторіччі вони могли досягти значно більшого, якби не комуністична тиранія.

В.Ф.: Чи відчуваєте ви, що ми перебуваємо зараз на зламі? Я про пострадянські країни.

К.Б.: Хтозна. Радянський Союз був жахливим інструментом повної кастрації націй. Тільки балтійські країни не встигли цілком деградувати. А решта... Матеріал так було спалюжено, що не лише сучасного суспільства за стільки років ніде не збудували, а й не створили взагалі нічого розумного. Ніде. Ми відчуваємо тривалий нестерпний біль побудови держав.

В.Ф.: Коли я кажу про злам, мені не йдеться про те, що завтра настане щастя.

К.Б.: Те, що відбувається в Україні, – це, звісно, частина цього великого зламу. Те, що в Грузії, – так само. Виявилось, що радянська імперія швидко не вмирає.

В.Ф.: Жодна імперія швидко не вмирає.

К.Б.: А як щодо Австро-Угорської? Де її судоми?

В.Ф.: Хороший приклад. Є роботи, які показують, що ті регіони України та Польщі, які були під Австро-Угорщиною, істотно відрізняються від тих, що входили до складу Російської імперії.

К.Б.: Правильно – там немає такої смердючої агонії. Катерина Журавська це досліджувала⁶⁹.

В.Ф.: Агонія була. Згадайте відтинок між світовими війнами. Поляки беруть участь у поділі Чехословаччини, угорці, які, ми це бачимо, досі не можуть позбутися свого імперського синдрому, захоплюють частини Чехословаччини та Румунії...

К.Б.: До речі, онучка останнього імператора, Габрієлла фон Габсбург, була послом Грузії в Німеччині.

В.Ф.: Звісно Габсбурги – надзвичайно симпатична династія. У Львові не так давно проводили опитування щодо найпопулярнішого історичного

⁶⁹ Професор Паризької школи економіки Журавська написала дві праці, присвячені «відлунню імперій» у сучасній політиці та економіці центрально- і східноєвропейських країн: Persistent Anti-Market Culture: A Legacy of the Pale of Settlement after the Holocaust (2012 року в співавторстві з Іреною Гроссфельд і Олександром Роднянським) і Cultural vs. economic legacies of empires: Evidence from the partition of Poland (2014 року у співавторстві з Іреною Гроссфельд).

діяча. І на першому місці був не король Данило Галицький, не Степан Бандера, а імператор Франц-Йосиф.

К.Б.: Її батько, Отто фон Габсбург, – відомий лібертаріанець. Він не був курцем, але в день боротьби з курінням курих цигарки з солідарності з пригнобленою меншістю.

Я зараз працюю над книжкою, присвяченою останнім двом століттям грузинської історії. Не пишу, швидше редакую і організовую.

Грузію частинами поглинула Росія, яка була хоч і маргінальною, але європейською імперією, може, з меншою повагою до прав людини, з більшою централізацією, з масою інших проблем, але у неї був шанс розвиватися. Потім уже саму Росію окупували більшовики, далі більшовицька Росія захопила Україну, Грузію... Сталася подвійна окупація: іншою країною, а потім ще й більшовиками. Найдужчою гнилизною тхне від більшовицької окупації. Я міг би додати: повірте як комуністу.

В.Ф.: Сьогодні Партія регіонів виступила зі спеціальною заявою, в якій осудила злочинний режим Януковича.

К.Б.: (Сміється).

В.Ф.: Мовляв, він зробив мільйонну партію заручницею інтересів корумпованої Сім'ї.

К.Б.: Ці смердючі трупні судоми пов'язані не з імперією як такою, а з тим, що це була більшовицька імперія. І я бачу в цьому головну проблему Росії. Ми ж з вами – українці і грузини... Не знаю, як ви себе ідентифікуєте.

В.Ф.: Я росіянин.

К.Б.: Ми з українцями зможемо, сподіваюся, з цього вирватися. Росії з цього вирватися буде значно важче.

В.Ф.: Згоден. Російським політикам дуже важко сформулювати ідеї, які б так чи інакше уже не присвоїв Путін.

К.Б.: Бо завдання полягає в тому, щоб відсікти отруту, а отрута – у всіх.

В.Ф.: Просто за Путіна рівень інтоксикації в крові різко підвищився. Недарма його люди захопили телебачення і мінімізували всі...

К.Б.: Потоки інформації.

В.Ф.: Так, знищували свободу преси, щоб формувати громадську думку.

Чим була силова політика Росії на теренах СНД в 90-х? Придністров'я, Абхазія, Осетія – шматки, кинуті силовикам, щоб вони не заважали ліберальним перетворенням усередині країни. Ми це вже обговорювали п'ять років тому, але мені і сьогодні здається, що якби Саакашвілі виявив щодо Абхазії і Південної Осетії більше мудрості й терпимості, така політика була б значно ефективніша.

К.Б.: Вона не могла бути ефективною.

В.Ф.: Але зараз же у вас ці території просто відторгнуто...

К.Б.: Їх завжди було відторгнуто. Просто називалося це інакше.

Пам'ятаєте президента [Південної Осетії] Тібілова? Про нього в Москві розповідають такий анекдот:

– Здрастуйте, я президент Тібілов.

– Чий, даруйте, президент?

В.Ф.: Ви не дали мені домоворити...

К.Б.: Добре.

В.Ф.: Путін, який впроваджує ліберальні реформи і приборкав Чечню, і Саакашвілі, який робить ліберальні реформи, повернув Аджарію і готується ось-ось повернути Осетію і Абхазію, – за великим рахунком це один і той же патерн. Чому я вважаю, що зараз ситуація гірша, ніж була до офіційного визнання Москвою двох республік? Тепер їхнє повернення можливе тільки внаслідок остаточного краху не просто путінського режиму, але і фактично всієї державності Росії.

К.Б.: Так. Але і до 2008 року було те ж саме. Якби президент Тібілов або президент Кокойти або президент Чібіров (за Чібірова якісь шанси, може, ще були) вирішили помиритися з Грузією, це бажання тривало б максимум півгодини. Бо жодної суверенної волі осетинської республіки не існує. Навіть тамтешні прем'єр-міністри жодного разу там не були – це чиновники з Ульяновської області, з Челябінської.

З абхазами начебто не так очевидно, але, думаю, там те ж саме, навіть більшою мірою. Якщо ми перетворимо Аджарію на штат Каліфорнія, вони перетинатимуть кордон, переселятимуться сюди, бо це громадяни нашої країни. Але завжди залишаться троє людей, які уособлюють режим...

В.Ф.: Мені легко уявити собі ситуацію, коли демократично обраний президент Росії чи прем'єр-міністр у російській парламентській республіці погоджується з тим, що території ці повертаються до складу Грузії, якби ситуація залишалася такою, як до війни. Зараз це вже важко уявити.

К.Б.: Думаю, поки Північний Кавказ не відпаде від Росії, цього не станеться. Просто розпад самої Росії неминучий.

Я зрозумів, чому я не класичний лібертаріанець. Я не противник війни. Я нічого прекрасного у війні не бачу, просто війна – це продовження політики. Я мав суперечку з цього приводу з Ясіним в Одесі. Уявіть собі, що на Землю прилетіли інопланетяни, які нічого не знають про російську історію. І ось вони сіли та почали спостерігати потоки матеріалів і грошей між Чечнею і Росією. Думаю, вони дійшли б висновку, що була війна, яку Чечня виграла. А оскільки вона не в змозі окупувати Росію...

В.Ф.: Вона надала Росії право заплатити їй контрибуцію.

К.Б.: Невелику, до того ж.

В.Ф.: Не знаю, чому вам це здається парадоксальним. Такий висновок запрошується.

К.Б.: Євген Григорович сказав: ні, все нормально, тільки б не було війни. Це, до речі, демонструє позицію: платити і платити – тільки б не було війни. У російського народу ситуація, звісно ж, найтрагічніша.

В.Ф.: В університеті наприкінці 80-х у мене був друг-абхаз. Ми навіть літали в Сухумі, коли там спалахнули сутички через відкриття філії Тбіліського університету. Абхазі і тоді, і зараз вважають, що Грузія – теж імперія, тільки маленька.

К.Б.: Сахаров розвивав цю ідею.

Насправді в Абхазії ситуація геть, як у хуту і тутсі. Бельгійці сказали: у кого більше десяти корів – це один народ, у кого менше – інший, і ненавидьте тепер одне одного. Це ж квазіетнічний конфлікт в Абхазії. Просто етнічна риторика...

В.Ф.: У вас дуже різні мови.

К.Б.: Так, абхазька мова від грузинської відрізняється, це цілком інша група, але хуту і тутсі теж у дечому інакші, може, вони певні звуки вимов-

ляли по-різному, бо одні більше м'яса їли, а інші менше. Звісно, є етнічні абхазі. Але протистояння там не лише у цьому.

Ось приклад. У 2009 році міністром освіти Грузії був Ніка Гварамія. А в той само час його троюрідна сестра (чи брат) – міністр освіти Абхазії. І це не якийсь чудернацький кунштюк.

На початку 1970-х я відпочивав у Піцунді, знімаючи квартиру в абхазької родини. Там був хлопець на два роки молодший за мене, він весь час порівнював: ми абхазі – такі, а ви, грузини, – такі. Одного разу приходжу з моря – «Жигулі» нові стоять, відчинено всі двері, багажник, люди якісь виходять. Запитую, хто це. «Це батьків брат приїхав із Грузії». Вони були етнічні грузини, але записалися абхазами. Для цього були стимули. Записався абхазом – протягнули за національною квотою в голови колгоспу. В партію прийняли позачергово.

Я іноді дивлюся в youtube новини абхазького телебачення і розумію, що кров урешті-решт нічого не означає; відсотків вісімдесят тамтешніх діячів – грузини, а етнічних абхазів дуже незначна частка. Прем'єр-міністр у них грузин, попередній президент був етнічний грузин. Розумієте?

Звісно, легко підняти народ за допомогою етнічних гасел. Навіть християнські демократи це використали в післявоєнній Німеччині, а не тільки колишній Радянський Союз. Насправді конфлікт у Абхазії був зіткненням двох еліт – орієнтованої на Тбілісі і орієнтованої на Москву. Пропорція грузинів у еліті, орієнтованій на Тбілісі, була вища, в еліті, орієнтованій на Москву, – нижча (але все одно більшість). Ось хуту і тутсі. Їм сказали: «Ви – хуту, а ви – тутсі. Запишіться в хуту – будуть вам корови. Якщо не запишетесь, не матимете нічого».

З осетинами не така ситуація. З боку Грузії там були і помилки – силові дії, дурні гасла і таке інше, я цього не заперечую. Але і цю карту було розіграно штучно.

В.Ф.: Дестабілізація прилеглих регіонів перетворилася на стрижневий елемент зовнішньої російської політики.

К.Б.: Наприкінці 80-х – початку 90-х років політика Росії була ad hoc і часто не випливала з глибокого аналізу верховних осіб. Тоді це були спонтанні дії.

В.Ф.: Я теж вважаю, що підтримка контрольованого хаосу в ближньому зарубіжжі – зовсім необов'язковий елемент російської зовнішньої політики, просто в якийсь момент він грав роль віддушини для силової частини еліти, яка відчувала, що програла. Останні десять років показувати, які сусіди ідіоти, – це вже частина внутрішньої пропаганди. Насправді, Путіну не потрібні ці клаптики території, чорт із ними, але це хороший спосіб демонструвати свою крутість обдуреному населенню. Щойно чинник авторитарної влади минає, тобто зникає нездорова агресія, базована на комплексах, і немає необхідності штучно підтримувати свою популярність, усе врівноважується.

Візьмімо ту ж таки битву за Україну. Путін так любить Україну, так хоче нею володіти, що випустив на ринг найстрашнішого і найнефективнішого політичного важковаговика Росії – Сергія Глазьева, який два місяці їздив-лякав Україну «ми вас зараз у баранячий ріг зігнемо», натомість лише посилював прагнення еліти ухвалити що завгодно – хоч із Євросоюзом, хоч із мусульманською лігою... Для Путіна це був чистий елемент піару: показати росіянам, які вже десять років дивляться брехливе телебачення: помилуйтеся, як ми тиснемо цих недолюдей.

К.Б.: Про Глазьева я взагалі не розумію.

В.Ф.: Навіщо його нацькували на Україну?

К.Б.: Навіщо його тримати при собі? Неможливо одночасно слухати Глазьева і Набіулліну з Грефом.

В.Ф.: Хай там як, усі все одно в зраї.

К.Б.: Мені здається, що насправді це боротьба за Путіна його оточення, у якому є відносно прозахідне, проліберальне крило.

В.Ф.: Боротьбу оточення Путіна за Путіна придумав сам Путін, щоб усіх контролювати.

К.Б.: Є крило, яке походить від Бурбуліса і Гайдара...

В.Ф.: Хто там від них залишився?

К.Б.: Греф, Чубайс, Набіулліна, Улюкаєв.

В.Ф.: Мені здається, Улюкаєв утратив будь-яке забарвлення, зв'язок із тим періодом, коли він був референтом Гайдара. Я чув, до речі, ви з Чубайсом минулої осені сильно посперечалися.

К.Б.: Так, він гостював у мене. Він каже: «Все правильно, треба було окупувати [Абхазію і Південну Осетію], тому що це безпека південних кордонів». І тоді я замислився про трагічну долю російського народу.

В.Ф.: Пізньюрадянський інтелігент Чубайс не є представником російського народу. Швидше, це представник радянського народу, який зараз намагаються відтворити в Росії.

К.Б.: А де мені ще взяти російського інтелігента?

В.Ф.: Просто Росія – найбільший уламок найбільшої в світі імперії з глобальними амбіціями.

К.Б.: І вони її задушать.

В.Ф.: Коли ти стоїш на передньому краю національно-визвольної боротьби – це одна історія. Це посилює, підвищує шанси реформаторів на успіх у решті пострадянських республіках. А Росію двічі травмовано розпадом власної імперії – моторошною бійнею, що розігралася після 1917-го, і безславним кінцем у 1991-му. Як – із суто управлінського погляду – і далі намагатися склеїти цей великий народ? Склеюють поверненням у стару ідеологічну колію, змішуючи самодержавство-православ'я-народність із чекізмом і перемогою у Великій вітчизняній війні.

К.Б.: У цієї ідеології майже немає противників – ось в чому річ. Ви Дмитра Сухіненка не знаєте?

В.Ф.: Ні.

К.Б.: Творець компанії «Рінако». Дмитро, як і кожен українець, був колись справжнім російським націоналістом. Він їздить на «Уазику» Росією і спілкується з людьми, щоб зрозуміти, чого вони хочуть. Він дуже песимістично налаштований, але вважає, що є справжні російські патріоти, які хочуть, щоб Росія відторгла Північний Кавказ і, може, ще щось, і почала жити щасливо. Але таких дуже мало. Всі, кого ми знаємо сьогодні як опозицію – від м'якої в особі Кудріна і Чубайса до нещадної, штибу Навального, – всі вони існують у рамках імперської ідеї.

В.Ф.: Щодо Навального, Немцова і Касьянова не погоджуся. Навальний буквально сьогодні написав: одчепіться від України, нам від неї нічого не треба, крім того, щоб там був мир, нормальний транзит і дотримання прав усіх груп населення.

К.Б.: Я розумію вашу любов до Навального, але яке йому діло до груп населення? Про які групи йому йдеться?

В.Ф.: Про десять мільйонів росіян.

К.Б.: Яких росіян?

В.Ф.: Російськомовних, на Півдні і Сході. Я росіянин, в Одесі таких – половина. «Потьомкінські села» – чули, напевно. Це все великі міста на півдні України, починаючи з Дніпропетровська, який називався Катеринославом. Міста, побудовані на слабо заселених територіях, відвойованих у Оттоманської порти.

К.Б.: Ну і що вам до цього? Вони етнічні росіяни, і що?

В.Ф.: Вони мають право отримувати освіту рідною мовою...

К.Б.: Чому вони мають право, а дагестанці не мають?

В.Ф.: Це неправильно стосовно дагестанців.

К.Б.: Ну так спершу у себе розберіться.

В.Ф.: Дагестанці теоретично мають таке право.

К.Б.: Віртуально мають...

В.Ф.: І українці в Росії повинні мати...

К.Б.: У світі п'ять осетинських шкіл: дві в Осетії, три – в Грузії, в Кахетії⁷⁰. Право є? Є. А я можу? Ні, не можеш. У цьому і полягає трагедія імперськості, весь час хочеться пальцем по столу постукасти. Уявіть собі, що іспанці виступають із заявою про неприпустимість обмеження іспанської мови в Гватемалі.

В.Ф.: Гватемалу вони втратили двісті років тому, відтоді біль послабився.

К.Б.: Я намагався зрозуміти, чи відчувають гватемальці і латиноамериканці загалом ностальгію за Іспанією. Я навіть не зміг пояснити питання. Розмовляють іспанською – то й нехай собі розмовляють.

В.Ф.: А є приклад Франції, яка всіляко заохочує франкофонію у своїх колишніх колоніях і бере активну, навіть провідну участь у поліцейських операціях. Будь ласка: досі сидить у французах імперський синдром.

К.Б.: Це швидше почуття відповідальності. Вони вийшли з Малі, а там заворушення.

70 Полемічне перебільшення. Тільки в Ленінгорському районі Південної Осетії п'ять осетинських шкіл.

В.Ф.: То вважаймо, що певна частина росіян це теж сприймає як відповідальність.

К.Б.: Проблема в самому устрої. З якого це дива Чечня раптом стане частиною Росії?

В.Ф.: Чому я повинен захищати чи придумувати щось далеке для мене?

К.Б.: Для вас далеке, а для Навального близьке.

В.Ф.: Не варто сперечатися, хто краще прочитає думки Навального. Я хочу лишень сказати, що можна бути громадянином Росії, якому небайдуже, чи можуть його родичі в Україні вільно користуватися російською мовою, і водночас бути прихильником того, щоб українці, які живуть у Росії, мали право вивчати свою мову в школах, щоб російських істориків, які вивчають історію України не з порослих мохом імперсько-радянських позицій, не переслідувало ФСБ.

К.Б.: Їх не переслідуватимуть, не буде такого.

В.Ф.: Але ж є такі історики.

К.Б.: Є, але невдовзі не буде, бо держстандарт зараз затвердять, Чубар'ян напише правильний підручник...

В.Ф.: У Росії є історики, які ставляться до України не як до молодшого брата, а як до гідного об'єкта дослідження.

К.Б.: Проблема ж не в Україні. Просто коли це все б'є через край, Україну теж заливає. В російському устрої проблема, і її не розв'язано або може бути розв'язано лише в рамках кривавого з'ясування стосунків, м'яко кажучи.

В.Ф.: Як ви тоді поясните, що в 1991 році ніхто в Росії жодним чином не сумнівався в доцільності відділятися від решти республік? Середню Азію не хотіли продовжувати годувати, вважали, що неправильно утримувати Прибалтику силою. Ідею відокремлення наприкінці 80-х – на початку 90-х народ активно підтримував.

К.Б.: Так, у карикатурних формах. Начебто проблема Росії в тому, що немає російської компартії. Грузинська, естонська є, а от російської немає, нас обдурили.

В.Ф.: Думка ретельно намагалася знайти хоч якісь шляхи виходу з важкої ситуації. Мені досить легко уявити, що іще через двадцять років

нарешті точно так само спокійно відпустять тих, хто хоче пожити самостійно.

К.Б.: Якщо вони раніше не вийдуть самі зі зброєю в руках.

В.Ф.: Поки що втрати від боротьби за незалежність перевищують зиск. За фактом Путін у національних республіках – у Чечні, Татарстані, Башкирії – віддає владу на відкуп національним елітам. Фактично, це радянська політика в Середній Азії⁷¹.

К.Б.: А як тоді можна побудувати в Росії правову державу? Я вбив людину в Москві, украв у неї п'ятсот мільйонів, приїхав до Грозного, розпочав бізнес і половину записав на Рамзана Ахмадовича. Ось як це має відбуватися? Судові виконавці приземляються в аеропорту Грозного і що далі?

В.Ф.: Зникають, а наступні вже не прилітають.

К.Б.: Отже, розбудувати нормальне суспільство неможливо.

В.Ф.: Проблема в тому, що сьогодні в Росії виграти вибори під гаслом «Даєш правову державу» нереально. Напевно, це підтримає 10-15% населення...

К.Б.: До чого тут вибори? Цей дискурс узагалі відсутній. Про це не говорять на Першому каналі, про це чомусь не пишуть.

В.Ф.: Еліта вважає занадто високими витрати переходу до правової держави, яка також і в їхніх інтересах, тому що сьогодні ніхто, включаючи Сечіна, не застрахований від незаконних репресій. Їм вигідніше і простіше підтримувати статус-кво, відсікаючи всі альтернативні думки, за допомогою пропаганди та адміністративного тиску.

К.Б.: Народ російський такий розумний, що приховує цю величезну проблему, щоб ніхто не подумав...

⁷¹ Сумнівне твердження, такий штамп є в обігу серед московської громадськості з часів Гдіяна-Іванова (хоча чомусь, враховуючи справу Мосторгу, не кажуть про особливій практиці керування московською торгівлею чи Краснодарським краєм за часів Медунова). Русифікація зі зміною алфавіту (чого не було ні в Прибалтиці, ні в Грузії, ні у Вірменії), московська цензура і утиски національної інтелігенції в Середній Азії були набагато сильніші, ніж у Прибалтиці чи Закавказзі. Постатей на кшталт Костянтина Гамсахурдіа чи Олександра Солженіцина там неможливо було уявити, крупні підприємства було безпосередньо підпорядковано союзним міністерствам, у столицях переважало російське населення. Здебільшого цей штамп обумовлений демонізацією Шарафа Рашидова, першого секретаря компартії Узбецької РСР, хоча він належав до цілком лояльного покоління середньоазійських перших секретарів, які на початку 1960-х замінили самостійніших діячів (прим. *Сірлібая Айбусинова*).

В.Ф.: Її просто не сприймають як аж таку нагальну, щоб усе покинути...

К.Б.: Ніхто?

В.Ф.: Це нагальна проблема для 10-15%.

К.Б.: Чому вони не пишуть, не говорять про це?

В.Ф.: «Ведомости» і «Новая газета» пишуть, «Эхо Москвы» розповідає.

К.Б.: Що?

В.Ф.: Наприклад, що чекісти – наволоч.

К.Б.: З чекістами все ясно. Чому не кажуть про Чечню, про Дагестан?

Канцлер Горчаков організував продаж Аляски за \$7 мільйонів. Йому сказали: ви розкидаєтесь Росією. Він відповів: «Ні, не я розкидаюся Росією, а Росія зосереджується». Чи був він щирий – це вже інша річ.

В.Ф.: Ви маєте на думці, що він добре продав цю історію?

К.Б.: Принаймні це. Насправді, не протоки треба загарбувати, слід відвойовувати країну. Ви живете, не відчуваючи країни під ногами. Треба повернути народів Москву, Пітер, Нижній, Твер, Калугу, Воронеж.

У Грузії є люди, які кажуть: нам Абхазія і Осетія не потрібні, треба перед ними вибачитися, і нехай буде що буде. Вони не дуже популярні, звісно.

В.Ф.: Скільки б за них із такою програмою проголосувало? Відсотків п'ять?

К.Б.: Десь так.

В.Ф.: Я думаю, у Росії за відділення Північного Кавказу проголосують відсотків тридцять, а може, і сорок. А якщо чесно організувати кампанію, то й більше п'ятдесяти. Ступінь оскаженіння від геть іншої культури дуже високий.

К.Б.: Вони ж проголосують і за те, щоб їх бомбардували.

В.Ф.: Так.

К.Б.: Загалом, шкода Росію.

В.Ф.: Мені важко вам опонувати. Я бачу, що зараз якось зрушити з мертвої точки воза російського свідомості, засраної телевізором і нехиттю...

К.Б.: Просто немає сміливих людей. Не в сенсі громадянської сміливості. Бо ця думка, як і кожна різка думка, могла би принаймні спричинити широкий розгляд – нехай навіть у режимі опаскудження.

В.Ф.: Такі люди є, просто вони не належать до публічної політики.

Вони вільно пишуть про це блоги, оприлюднюють на власних інтернет-ресурсах, але це не має резонансу... Той таки Навальний, перш ніж у 2008 році взятися за проблему розграбування держкомпаній, пробував боротися проти точкової забудови Москви, за права москвичів, потім – намагався рухатися...

К.Б.: Що більше ви розповідаєте, то менше він мені подобається.

В.Ф.: ...намагався рухався ще кудись. У моєму розумінні його відмінність від російських націоналістів, які пропагують повернення до новгородської республіки, в тому, що він послідовно шукав резонансну тему. Тему Новгорода, переосмислення російської історії і російської ідеї просто не підхоплюють. З якогось моменту пости про крадіжки в держкомпаніях почали коментувати, поширювати, цитувати у «Ведомостях», у Forbes, вивішувати на сайті «Эхо Москвы». З'ясувалося, що ця тема затребувана політичним ринком.

Лабораторія продукування ідей щодо того, як Росії жити, куди рухатися, працює, ідеї є в широкому асортименті, просто це не затребувано.

К.Б.: Якщо я в інтернеті наберу «Чечню треба відпустити з Росії», я знайду посилання?

В.Ф.: Напевно. Або «вигнати з Росії». «Чечня, геть із Росії». Просто будь-який політик, навіть несистемний, як Олексій, намагається наблизитися до виборця... Чечня, послугуючись терміном американської політики, сприймається як «третья рейка», – питання, що його краще уникати, бо здобудеш погужний антирейтинг. Думаю, що і Путін в глибині душі не розраховує на те, що Росія коли-небудь асимілює Чечню і чеченці стануть частиною російського народу. Для нього це суто ситуативне цинічне рішення.

Те, що чеченські менти приїжджають і з'ясовують стосунки у сутичках в Москві, широко обговорюється у вузьких колах. А іноді виходить і в широкі.

К.Б.: Ось знайшов петицію: «Чечню відокремити від Росії».

В.Ф.: Знаєте, в чому мене переконав досвід останнього півроку в Україні? Потрібно бути максимально скептичним не тільки щодо оптимістичних прогнозів і сценаріїв, але й не меншим чином – до песимістичних.

К.Б.: Тобто?

В.Ф.: «Усе втрачено, надії немає».

К.Б.: Це взагалі нісенітниця.

В.Ф.: Погляньте: літо 2013-року, Україна. Найбільший незалежний медіа-холдинг UMH Group переходить під Сім'ю. Мені багато хто телефонує, хвалить за те, що я відмовився працювати з новим власником, але підтекст такий: ми, українці, ніколи так не вчинимо. Один інвестбанк'єр подзвонив мені: «Як тобі допомогти? Ти ж розумієш, ми нація зрадників».

Було абсолютне відчуття, що смикатися безглуздо. З іншим інвестбанк'єром у серпні пили каву, він каже: ну от, зараз Янукович намагатиметься щось зробити, але схоже, що жодних варіантів, окрім як продати Україну Путіну, у нього не залишається. Буденно так каже – який сенс емоційно ставитися до подій, на які не можеш вплинути.

Потім, після нашої з вами листопадової зустрічі у Тбілісі, колеги по Forbes вчинили демарш: редактори і репортери заявили, що звільняються, бо новий власник намагається ввести цензуру. Не хтось один, а двадцятьє осіб – з побутового погляду повелися, як ідіоти. Цілий тиждень ця подія була головним предметом обговорення в Києві. Мабуть, її обсмуктували б іще тиждень, якби 21 листопада прем'єр Азаров не розпорядився відкласти ухвалення договору про Асоціацію з ЄС. І того ж вечора на Майдан вийшли півтори тисячі людей, наступного – ще більше, на недільне віче прийшло близько ста тисяч, попри те, що опозиція була впевнена: через розчарування у Помаранчевій революції народ не підняти. І раптом із цілковитої безнадії виникає абсолютно масова воля до боротьби.

Чи взяти, скажімо, Болотну. Можна, звісно, говорити, що великий російський народ міг би і яскравіше виступити, але це була справді геть несподівана річ. Я опинився 5 грудня 2011 в Москві – напередодні один з моїх друзів у ФБ, Ілля Файбисович, почав закликати вийти до пам'ятника Грибоедову, щоб виступити проти фальсифікацій на виборах. Виникає раптове відчуття, як твоє особисте ставлення, що все – миритися з цим уже не можна – стає масовим. Ти йдеш Бульварним кільцем до Чистих Прудів – холодний дощ, під ногами болото, і поруч з тобою туди ж рішучою ходою ідуть десятки, сотні людей.

Інша річ, що в 2011-2012 році у Росії ніхто не готовий був воювати з державою. Гасло «Нам потрібна інша Росія» зі зброєю в руках захищати не збирався ніхто.

Тому, з одного боку, я згоден, що не дуже зрозуміло, як розгойдувати російську ситуацію – навіть на рівні наративу, але це, я думаю, рано чи пізно таки станеться.

До чого закликають автори петиції?

К.Б.: Піти.

В.Ф.: Якби чеченська проблема була проблемою Грузії, що б ви з нею робили?

К.Б.: Не знаю.

В.Ф.: А як би ви чинили на місці президента Росії в 1994-му?

К.Б.: Тоді ж було простіше, ніж зараз.

В.Ф.: Чим саме?

К.Б.: Можна було б одночасно дозволити Чечні і, можливо, Дагестану вийти на якихось особливих умовах у вигляді буферних республік абощо. Була ж за часів СРСР Тува окремою країною. Це вона вже під час війни приєдналася. Така собі часткова фінляндизація. І паралельно скерувати сили на...

В.Ф.: Репатріацію росіян із Чечні?

К.Б.: Ні. Сепаратизм тоді був жахливий. Уральська республіка, Россель почав друкувати уральський франк. Треба було вдарити по таких явищах. Там – м'яко, тут – суворо. Тоді б усе було нормально.

В.Ф.: Стосовно росіян – суворо, а стосовно Кавказу – м'яко. Суперечлива концепція, навряд чи вона здобула б велику популярність. Тим більше, що для того ж Россея це був радше інструмент адміністративного торгу, ніж вибору шляху.

К.Б.: Він чоловігя, звісно, не надто глибокий, але якби ідея уральської незалежності мала якесь продовження, то він би її розвивав, виторговуючи дедалі більше і більше самостійності. Бо якщо ти торгуєшся, а тобі дають, дають і дають, то зрештою матимеш усе цілком.

Сказано ж: бий своїх, щоб чужі боялися.

В.Ф.: Повторю: навряд чи така політика здобула б популярність у Росії.

К.Б.: Можливо. Але ж Чечня була просто чорною дірою.

Пам'ятаю, якось приїхав я до Архангельського на зустріч із помічником Черномірдіна Микитом Масленниковим. Я тоді всім надокучав щодо зниження податків. Він каже: «Кахо, дорогий, не можу я зараз з вами це обговорювати, я місто газом забезпечую. Бо в місті скоро газу не буде». Коли кажуть просто «місто», про що йдеться? Про Москву, звісно. Не Пензу ж. Я думаю: «Господи, це означає, що Лужкова скоро, мабуть, попруть. Бо якщо Лужков не здатен добитися газопостачання... Але ж начебто в Москві є газ». А він мені: «Так, бо там уже два дні нема його». Як немає? Я ж у Москві живу, є там газ. «Та до чого тут Москва?» А про що ви? «Я про Грозний».

Заждіть, Микито (не-пам'ятаю-його-по-батькові), я ж коли сюди їхав, радіо в машині працювало, там казали, що наша авіація бомбардувала Грозний. «Так». То навіщо ж газ? «Ну як же ж, там же наші громадяни».

Такий приклад бюрократичної шизофренії. Ти або бомби, або постачай.

В.Ф.: Імперська складова.

К.Б.: Російсько-чеченський конфлікт на словах уже почався, Чечня проголосила незалежність, послали всіх під три чорти, а нафту в напрямку Грозного і далі помпували, помпували, помпували...

В.Ф.: Тому що не визнавали факту незалежності.

К.Б.: Спочатку навіть не розуміли, що можна відрізати. Потім довго дискутували. Сперечалися, чи пропускати на митній території документи з чеченськими митними кодами і печатками, на яких зображено лежачого вовка. Чеченська митниця – з юридичного погляду – незаконне утворення. Про що тут дискутувати?

Я і сам був учасником таких перемовин. Коли прийшли дудаєвці, вони витіснили частину міністрів із будівлі уряду. Одночасно існував уряд Чечено-Інгушської республіки і уряд Ічкерії. Уряд Ічкерії здебільшого перебував усередині будівлі, а Чечено-Інгушетії – на подвір'ї. Я брав участь у нарадах і там, і там. Ці моменти зламу дуже цікаво спостерігати. Люди, звісно, не готові до цього.

В.Ф.: Крах імперії – це завжди важко. Згадаймо хоча б Індію.

К.Б.: Важко, важко.

В.Ф.: Багато чорнила розлило у Великій Британії та решті європейських країн у 40-50-тих роках з приводу деколонізації. Суецька криза 1956 року,

яка допомогла Радянському Союзу придушити повстання в Угорщині, була однією з фантомних імперських судом у Великій Британії та Франції.

Не можна ставити хрест на Росії, хоча останні одинадцять років країна рухалася в неправильному напрямку. А щодо першої чеченської війни, то я вважаю її величезною історичною помилкою. Ніхто не розумів, яка там зчиниться бійня. До того ж головний мотив Єльцина був – уплинути на рейтинг.

К.Б.: Він же не розумів, що станеться. Паша Грачов казав, що зараз...

В.Ф.: Головними яструбами були Єгоров⁷² і Черномирдін.

К.Б.: Військові стверджували, що це раз плюнути.

В.Ф.: Грачов був проти.

К.Б.: Проти війни, може, і був, але: «Завдання виконаєте?» – «Завдання виконаємо!».

В.Ф.: А взагалі війни задля відновлення територіальної цілісності й престижу після падіння імперії – це теж неминучість. Узяти хоча б Алжирську війну.

К.Б.: Я ж не проти воєн, я просто кажу, що сьогоднішня Росія про себе не думає. Дискусія про те, як облаштувати Росію, практично відсутня в суспільній свідомості. «Як?» – запитую я, наприклад, Чубайса. «Росія стане правовою державою, і всі народи, що входять до неї, будуть...» Ось такі фрази я переважно чую. Але майже ніхто в Росії не здатен конкретно відповісти на запитання, то як же її облаштувати: що буде з Північним Кавказом. І це пов'язано не лише з тим, що Путін обдурює.

В.Ф.: Не можна тільки забувати, що Росію саме зараз захоплено.

К.Б.: Звісно.

В.Ф.: І немає стимулів до колективних дій... Можна спробувати, але тебе або заберуть, або схоплять з імовірністю 99%. У цьому сенсі Кремль, безперечно ж, добре навчився обмежувати доступ до політики на дальніх підступах.

К.Б.: Я б лише Кремль не обвинувачував. Сам колись так думав і вважав, що Чечню слід угамовувати.

72 Микола Єгоров (1951-1997) – губернатор Краснодарського краю (1993-1994), міністр у справах національностей і регіональної політики (1994-1996).

Розділ VIII

ВІЗЕРУНОК

Кобулеті, Georgia Palace Hotel

23 лютого, неділя, 2014 року

Ранок розпочався, звісно ж, з читання українських новин. Я переказав зміст одного матеріалу, що в ньому було описано бухгалтерію «Межигір'я» – розкішної і позбавленої смаку резиденції Віктора Януковича. Одна стаття видатків не могла не привернути моєї уваги: «Моніторинг засобів масової інформації щодо цін на нерухомість за 2010 рік». Замовник заплатив за цю роботу майже \$6 млн – за такі гроші в Україні можна було б розпочати випуск кількох загальнонаціональних газет або журналів.

К.Б.: І хто ж це таке замовив?

В.Ф.: Одна з наближених до Януковича «помийних ям»⁷³. Економічне значення не зовсім зрозуміле – чи це відкат, чи відмивання, чи може, ухилення від сплати податків. Це треба ще з'ясувати.

Кошторис на люстри в резиденції – \$38,5 млн

К.Б.: Скільки?

В.Ф.: \$38,5 млн

К.Б.: Доларів?

В.Ф.: Доларів.

К.Б.: Люстри?

В.Ф.: Люстри. Цікавий також кошторис будівельних робіт: хабар енергонагляду – шістсот гривень.

73 Йдеться про компанії, створені для незаконних, тінювих операцій, а також виконання певних робіт в інтересах своїх бенефіціарів (прим. перекладача).

К.Б.: Це Янукович дав хабара?

В.Ф.: Так. А ще там є стаття «Взятка. Тендер. Пуцца» – \$32580.

К.Б.: Пуцца?

В.Ф.: Один із його об'єктів. Дуже цікавий механізм роботи корумпованого режиму. Здається, Жванецький розповідав анекдот на схожу тему. Когось відмовлялися прописувати в Одесі, паспортистка вимагала хабар. Знайшли міліцейського генерала, щоб це залагодити. За певний час той телефонує: я все зробив, прописка буде, але все-таки треба заплатити паспортистці.

К.Б.: У нас був такий випадок. Коли Саакашвілі з дружиною завітав до Азербайджану, Сандра⁷⁴ зустрічалася з Мехрібан Алієвою⁷⁵. Домовилися, що вона відкриє філію своєї благодійної організації. Сандра відправила виконавчого директора цієї організації в Баку. Та туди-сюди, туди-сюди, нічого не вдається зробити. Розповіла Сандрі, Сандра – Міші. Міша телефонує до Алієва, Алієв робить вказівку, цю жінку викликають в міністерство юстиції, чи хто там за таке відповідає, міністр каже: «Ми так поважаємо Грузію, так хочемо, щоб ви працювали, все буде нормально – не хвилюйтеся. Ось, будь ласка, візьміть конверт, передайте, куди слід, і все зареєструють».

В.Ф.: Звичаєве право, як ви це називаєте.

К.Б.: А як інакше, так же недобре.

В.Ф.: Азербайджан узяв витрати на себе. Це просто ще одна ілюстрація важливості принципів права. Що це за неправове рішення – зареєструвати без хабара?

К.Б.: Один із високопоставлених працівників посольства Азербайджану розповідав, що він разом із двома партнерами контролює азербайджанську митницю на грузинському кордоні. Ось як він це описував: «Я можу провезти товар безкоштовно? Ні, я плачу – мені в цих доходах належить лише третина. Тому я даю хабар».

В.Ф.: Як працювати в політиці в добу Wikileaks, коли будь-що і будь-коли може сплисти на поверхню?

74 Сандра Рулофс (1968 р.н.) – дружина екс-президента Грузії Михайла Саакашвілі.

75 Мехрібан Алієва (1964 р.н.) – дружина президента Азербайджану Ільхама Алієва.

К.Б.: А чого, власне, соромитися? Мер Талліна навіть установив веб-камеру у своєму кабінеті.

В.Ф.: Тобто, він вирішив із понеділка не казати і не робити нічого такого, що не можна було б показати в прямому ефірі.

К.Б.: Це теж не панацея. Коли Жванія⁷⁶ був прем'єром, засідання уряду відбувалися в прямому ефірі. У цьому було щось хороше, але і погане теж – через суперечки. Адже люди через деякий час забувають, що їх показують, і, як у реаліті-шоу, перестають реагувати на камери. Або є інша крайність – члени кабінету красувалися, зображали турботу про молодь, про літніх людей, дітей і жінок. Після смерті Жванії транслювати перестали.

В.Ф.: Чому?

К.Б.: Гадаю, тому що до кінця вже мало хто додивлявся – нецікаво: сидять, усіякі дурниці обговорюють.

В.Ф.: Все одно камера, навіть якщо ніхто не дивиться, дисциплінує. Антон Іванов⁷⁷ висував ідею транслювати судові процеси в інтернеті. Не щоб це хтось дивився, а щоб учасники процесу не виходили за рамки.

Взагалі, це цікаве питання – як технології змінюють суспільство. Протягом останніх п'ятнадцяти років посилювалося враження, що демократія видихається – через технологічні та соціальні зміни. На Заході виборча явка неухильно падає...

К.Б.: Ні, але там дуже щільно, ніс до носа, конкурують політичні сили. Західні політики ретельно працюють із кожною групою. «Ми не дбаємо про одноногих стареньких із півдня, треба терміново для них щось придумати». На Заході зараз практично не буває landslide victory – 51% на 49%, 48% на 52%. Або як у британському парламенті: кворум – три людини. Оскільки це нікому більше не цікаво. Це, до речі, теж демократичне рішення: я не хочу голосувати, без мене обійдуться.

Технології, на мій погляд, навпаки, створюють нові можливості для демократії. Почати з того, що громадська думка формується більш інтерактивно. Двадцять років тому вийшла стаття в газеті. Тридцятьох осіб

76 Зураб Жванія (1963-2005) – один із лідерів грузинської Революції троянд, прем'єр-міністр у 2004-2005 роках.

77 Антон Іванов (1965 р.н.) – голова Вищого Арбітражного Суду Росії (2005-2014).

відгукнулися і написали авторові листи. Вони не знали одне одного, листів одне одного теж не читали, не знали – чи прочитав їх адресат, чи ні. А сьогодні опублікувала людина статтю в газеті – не тридцяті, а триста осіб на неї відреагували, і ці триста людей одне одного бачать.

В.Ф.: Мою вчорашню статтю у «Ведомостях»⁷⁸ поширили майже дві тисячі людей.

К.Б.: Отже, дві тисячі людей порекомендували прочитати її іншим?

В.Ф.: Так.

К.Б.: І ви це все бачите, до того ж, там виникають такі міні-статті. Хтось каже: «О, здорово!» або: «Це казна-що», а хтось пише п'ять абзаців притомного тексту, на який реагує ще хтось. Виникає геть інша структура обміну інформацією – саме обміну.

В.Ф.: Я назвав би це обговоренням.

К.Б.: Так, обговорення, але воно набагато жвавіше за те, що могло виникнути лише двадцять років тому.

В.Ф.: Те, що ви описуєте, це радикальне підвищення ефективності дискусії. Але коли я казав про технології, то мав на гадці інше – технології змінюють соціальну структуру. Є знаменита історія про те, що в Америці розмивається середній клас. Безліч так званої розумової роботи, що її, здається, неможливо замінити машинами, сьогодні автоматизують або відправляють на аутсорсинг до Індії.

К.Б.: Я не зовсім розумію, що таке «розмивається». Середній клас розширюється чи перестає існувати?

В.Ф.: Ті, хто тридцять років тому належав до середнього класу, сьогодні – нові бідні. Навіть слово спеціальне придумали – «прекаріат». Бо їхні знання та вміння або автоматизовано, або передано на аутсорсинг в інші країни.

К.Б.: Мені здається, середній клас – це, як і в будь-якій класифікації такого штибу, річ штучна. На відміну від натуральних класифікацій у науках про природу. Це спрощений погляд на речі через призму такого собі стандарту споживання. Скажімо, є будинок і машина, отже, ти середній

78 Федорин В. Конец доктрины Медведева // Ведомости. – 2014. – 22 февраля.

клас; яхта – upper middle class, літаєш чартером – уже вищий світ. Будинку, автомобіля не маєш, отже ти бідний.

Міська легенда про середній клас була пов'язана зі структурою робочих місць: машина потрібна, щоб їздити на роботу, дім, щоб жити з родиною. Технології розмивають цей спосіб життя. Людина з комп'ютером живе в селі, без автівки, керує десятками мільйонів доларів на біржі. За яким критерієм вона належить до середнього класу? За рівнем доходів – перебуває вочевидь вище, а формально він – ніхто. З біографії Елона Маска⁷⁹ бачимо, що значну частину свого успішного життя він не підпадав під характеристику середнього класу. Жив в якихось поганих готелях, у слаборозвинених країнах.

В.Ф.: Аскеза.

К.Б.: Не аскеза. Він мав бізнес, але не мав грошей. Ось приклад, що ми його вчора обговорювали. Ян Кум. До якого прошарку він належав рік тому? От розділімо: бідний, середній клас, верхній середній клас... Отже?

В.Ф.: Хтозна, був якимсь маргіналом.

К.Б.: Його навряд чи й представником середнього класу можна було назвати. А минув рік – \$11 млрд Не пам'ятаю, хто сорок років тому написав про китайців, що вони можуть жити або в халупі, або в палаці. Живе-живе-живе-живе, потім – бум – побудував собі палац. Або не побудував. «Поки в країні не з'явиться середній клас, ми приречені, уряд зобов'язаний сприяти виникненню середнього класу!» Це все міфи. Як уряд може сприяти виникненню середнього класу?

В.Ф.: У мене на думці було навіть не це...

К.Б.: Мене просто сам термін «середній клас» дратує.

В.Ф.: Ми живемо всередині зміни технологічного устрою, індустріальний устрій витісняється постіндустріальним. У цьому постіндустріальному світі починає працювати «економіка зірок». Як у спорті: один гравець б'є м'яч трохи далі і отримує \$10 млн, а інший не має нічого.

К.Б.: Будь-який зрілий ринок так улаштований.

В.Ф.: На будь-якому зрілому ринку «переможець отримує все»?

79 Елон Маск (1971 р.н.) – американський підприємець, засновник компаній PayPal, SpaceX, Tesla Motors.

К.Б.: Люди різні. І це суперечить роздумам про середній клас. Коли ви бачите щось нове, ви змальовуєте його і те, що на нього схоже, одним словом. Але в міру дозрівання ринку – зараз я кажу про ринок у буквальному значенні, а також про ринок як місце, де відбувається обмін інформацією, ви починаєте розуміти, що А краще, ніж Б. Минає ще якийсь час, і ви усвідомлюєте, що А у багато разів краще за Б. У спорті все ясно: двадцять сантиметрів, тридцять сантиметрів просто міряти. А там, де немає об'єктивної шкали вимірювання, тобто всі вимірювання – суб'єктивні? Ось погляньте. Відродження. Скільки коштують картини Мікеланджело порівняно з картинами якогось Сидорова?

В.Ф.: Я всміхаюся, бо ваше запитання нагадало мені перелік картин, які MacDougall's продав Януковичу, щоб прикрасити Межигір'я. Там перший рядок – «щось там у туалеті», і назва полотна, щось пов'язане з яхтами. \$1200 коштує.

К.Б.: Тисяча двісті? Щось занадто дешево.

В.Ф.: Просто цікавить норма відкатів.

К.Б.: Який відкат із \$1200? Сама картина може бути відкатом.

Уявіть, що ви король. До вас приходить живий Мікеланджело. На скільки більше ви готові будете заплатити Мікеланджело порівняно з невідомим нині художником, яким-небудь Ман'єліні?

В.Ф.: Залежно, скільки заправить.

К.Б.: А заправить він ого-го, апетит має дай Боже, йому хлопчики подобаються. Вдесятеро більше заплатите?

В.Ф.: Домовленість – це продукт цілковитої згоди сторін.

К.Б.: Ви ж розумієте: він прийде і скаже: Ман'єліні – дурень, я намаляю набагато краще, навіки тощо. Заплати мені в п'ятдесят разів більше. Ви його пошлете під три чорти. Так усе й відбувалося. Думаю, доходи Мікеланджело, Леонардо, Рафаеля відрізнялися від доходів їхніх сучасників упівтора-вп'ятеро. Буває, що дохід генія відрізняється в негативний бік – візьмімо хоча б Модільяні. Потім люди дивляться: ця картина краща, а та – гірша. А ця – просто неперевершена, аж голова йде обертом. Минає років триста-п'ятсот, і за неї платять у сорок-п'ятдесят разів більше, ніж за роботи менш геніальних сучасників. Є картина за \$100 млн, а є –

за \$50 000. Чому так відбувається? Ми дедалі краще розуміємо, як оцінювати речі.

Або ще один приклад. Скажімо, сто років тому китайці приїхали до Лос-Анджелеса, Голлівуду. Хочуть профінансувати зйомки фільму. Їм кажуть: ось є хороший актор, а є слабший. Скільки заплатите хорошому, а скільки слабкому? Яка в них була різниця в зарплатах?

В.Ф.: Десятикратна?

К.Б.: Навряд. Двократна, можливо. А зараз яка різниця?

В.Ф.: Десятикратна. Хоча, насправді, як торік заявив Спілберг, ця модель більше не діє.

К.Б.: Не діє, але... таки діє. \$20 млн для top tier – це хороший дохід, а погані паралельно ще підмітають і заробляють \$20 000. Різниця тисячочкратна. У цій моделі, можливо, є певна неефективність, але вона не в тому, що дуже велика різниця, а в тому, що це може бути не пов'язано з реальною якістю – дуті авторитети, дуті зірки.

В.Ф.: Повертаючись до лементувань щодо звуження середнього класу. Річ не в коефіцієнті Джині. Просто спосіб життя сильно і стрімко змінюється. Люди оцінюють своє буття відповідно до певних модельних історій, які їм розповідали у дитинстві. «Вивчисься, синку, на слюсаря, матимеш шматок хліба, житимеш, як люди». Така індустріальна модель – професія на все життя. У постіндустріальному світі ця історія звучить інакше: «Дивись, як добре грає Мессі». Або: «Поглянь, скільки заробив отой мільярдер». Це історії про виняткові досягнення. У цьому і полягає проблема. Не всі можуть бути переможцями, не всі можуть бути героями. Усвідомлення того, що немає стандартної історії успіху в столярванні чи слюсарюванні, створює новий набір проблем, напружень у соціумі.

К.Б.: Життя змінюється.

Колись я читав статтю про економіку «Формули 1». Подумалося: «Матері його ковінька, Шумахер заробляє стільки ж, як великий завод». Є величезні світові хімічні концерни, що отримують менший прибуток, ніж Шумахер. У нього все – прибуток. Або майже все.

Конкуренція між оцінками, між продуктами, моделями полягає в тому, що щось коштує вкрай дорого, а щось – дуже дешево. І що сильніше

ми до цього причетні, то краще, тому що пошук правильних цін – це як дарвінівська еволюція.

У сучасній Франції кухарів формально вважають робітниками, blue collar, згідно з якоюсь давньою класифікацією. Сто років тому хороший кухар відрізнявся від поганого тим, що заробляв удвічі більше. Зараз кухарі-зірки в усьому світі отримують удесятеро більше. Ескоф'є видано величезним накладом усіма мовами. Те ж саме відбувається скрізь, хоч куди гляньте. Назвіть письменника, який у XIX сторіччі розбагатів завдяки своїм творам.

В.Ф.: Жюль Верн, Дюма.

К.Б.: Слова «розбагатів» щодо них я не вживав би – вони просто «добре жили».

В.Ф.: Якийсь Гобсек за мірками сучасного городянина жив не дуже добре.

К.Б.: Він був upper middle class. Роулінг написала Гаррі Поттера і стала найбагатшою людиною в країні. Глобальний ринок, звісно, теж відіграє в цьому значну роль.

В.Ф.: Змінюється структура стимулів діяти.

К.Б.: Вона чіткіше вималювана. Це як гра в лотерею. Лотерея з високим відсотком виграшів і дуже маленьким джек-потом, менш успішна, ніж лотерея з великим джек-потом і малим відсотком виграшів. Візьміть концепцію X-Prize. Ти пропонуєш \$10 млн тому, хто перший відправить людину у приватній суборбітальній ракеті на висоту, що в двадцятьоро перевищує попередній рекорд. На цю ідею злітається двісті компаній, кожна з них витрачає, може, \$5 млн, а загалом \$1 млрд витрачено в гонитві за \$10 млн і це правильно.

В.Ф.: З приводу цього сюжету два роки тому виникла дискусія на Ялтинському форумі Пінчука. Річард Бренсон розповідав, що ми, приватний бізнес, за одну мільйонну того, що було витрачено наддержавами на космічну гонитву, розв'яжемо ті ж завдання. Але тут виникає запитання. Чи не тому так виходить, що приватний капітал у космосі – це карлики, які стоять на плечах у велетнів. Адже ясно, що цей капітал базується на технологічному доробку, створеному саме під час перегонів наддержав.

К.Б.: Є й інші приклади. Одним із мегапроектів у біології було секвенування геному людини. Брали участь Америка, Англія, Японія, Китай, Німеччина, Франція – величезний консорціум, витратили \$3 млрд. Крейгу Вентеру це все набридло, він створив приватну компанію, набрав грошей і зробив те ж саме за \$100 млн – паралельно, не стаючи на плечі ніяких велетнів.

Радянська науково-технічна інтелігенція досі дотримується думки, що оборонні видатки стимулюють розвиток економіки. Нічого дивного в цьому немає. Ось зараз Обама планує картувати весь людський мозок.

В.Ф.: Цим Пол Аллен⁸⁰ опікується.

К.Б.: Картувати мозок – хороше завдання, але чому це має централізовано робити федеральний уряд за бюджетні кошти? Ви обираєте сьогоднішню технологію і кажете: «У мене грошей хоч греблю гати, тому я впораюся з допомогою цієї технології». Але саме цим ви заважаєте розвитку нових технологій, що картуватимуть мозок не за мільярд, а за п'ять мільйонів. Зараз є фантастичні технології: який нейрон із яким з'єднаний і таке інше... Добре, що їх устигли створити, поки цю програму ще не запущено. Якби вона існувала десять років тому, нічого цього не було б.

Люди інстинктивно тягнуться до видатних ідей. Один мій знайомий філософ у Грузії ходив і казав: «Нам треба побудувати великий колайдер». Навіщо? – запитую. «Для об'єднання народу потрібна видатна ідея». Щось у цьому є месіанське.

В.Ф.: Як на мене, це радше ностальгія за масовим суспільством, індоктринованим загальною середньою освітою, ідеологією. Атавізм, приречений на вимирання.

К.Б.: Я не можу точно відповісти на це запитання. Людина ж не ідеальна істота.

Піфагор учив, що ідеальною є сфера. І якби людське суспільство складалося з ідеальних людей-сфер, тоді б у ньому діяли суворі закони...

В.Ф.: Безтрепетне серце досконало округлої істини...

К.Б.: Хто це сказав?

В.Ф.: Парменід.

80 Пол Аллен (1973 р.н.) – співзасновник Microsoft.

К.Б.: І все було б дуже просто – пружно одне від одного відскакували б. Але наша форма складніша за сферу. Щойно ви припускаєте, що пружного відштовхування не існує, у вас з'являється певна структура – злипаються, об'єднуються, виникають візерунки і таке інше. Здається, що потрібен якийсь головний малюнок, і ми всі повинні до цього головного візерунка, до якоїсь видатної ідеї прагнути.

Гадаю, без елемента насильства таке неможливо. Інша річ, що у людей різна схильність до насильства. Ті, хто більш схильний до нього, іноді перемагають і називаються «президент», «прем'єр-міністр», «влада». Якщо в їхніх головах закладено, що має бути великий візерунок, вони починають нас у ці візерунки влітати. Без прагнення людей до великих ідей незрозуміло, нащо їм таке потрібно. Роби свою справу, чого ти лізеш іще кудись?

Певним чином це, звісно, наслідок виховання. У нас виховують раціональність. І тут така дилема: з одного боку людина розуміє, що майбутнє непередбачуване, а з іншого – її вчать, що слід правильно вгадати майбутнє і під цю справу заточити ножі. Звідси всі ці програми і стратегії: «У нас є програма-2020!», «А у нас – 2030», «2049!», «3127!!» Чому 3127? Та дідько його знає, просто число подобається.

Я до радянських економістів ставлюся, м'яко кажучи, скептично. Коли був міністром економіки, президент сказав, що треба створити якусь економічну раду. Я намагався його відмовити, бо такі ради – це казна-що, але потім погодився, подумав, що навряд чи він часто її збиратиме. «Тільки мене теж запишіть, будь ласка, до цієї ради».

І ось у великій залі засідань уряду зібралися професори сивочолі. Міша спізнюється, вони спілкуються між собою. Мене ігнорують: подумаєш, приїхала якась людина нехороша, щойно призначена, а тут – заслужені економісти, треба було з ними порадитися. Ось один такий сивочолий каже іншому: «Чув, у вас в інституті побудували модель розвитку економіки Грузії на найближчі двадцять років».

Я думаю: ого, нічого собі! Це ж яка величезна і безглузда робота. Бай-дуже, що такої моделі неможливо побудувати – зате мейнфрейми гудуть, мільярди біт на хвилину або секунду переробляють, моделюють, нелінійне програмування...

Мені як міністрові було підпорядковано інститут економіки. Невже це зробили там? Думаю, треба піти послухати, як там усе гуде. Чому я серйозно це сприйняв? Міністерство було розташоване, здається, в колишній будівлі Держплану. Там один потрійний поверх, зі стелею вісім метрів заввишки, відвели під обчислювальні машини. Вони мали бути такі великі, що чотириметрової стелі могло не вистачити, тому зробили восьмиметрову, щоб техніка не перегрівалася. Data center радянського кроку. Зали цієї, звісно ж, не використовували, бо взимку її неможливо було обігріти. А в інституті, – думаю, – мабуть, працює. Господи! А другий сивочолий відповідає: «Так, усе правильно. Більше того, недавно доробили модель на сто років».

Боже, які величезні змарновано ресурси через геть неправильне припущення, що можна прогнозувати.

Через кілька днів приходять до мене директор цього інституту – дуже шанована людина. За радянських часів він був прем'єр-міністром Грузії. Проситься у відставку. Дуже гідно повівся. Я призначив на його місце молодого хлопця, випускника Російської економічної школи. Мені його Ксенія Юдаєва порадила. Яюсь запитую в нього: то як, гудуть оті мейнфрейми? «Та немає там ніяких комп'ютерів, – відповідає. – Шість персоналок – ото й усе». Але ж, – кажу йому, – вони таке дослідження зробили, я розумію, що то нісенітниця, але попри те, що це економіко-математичне дослідження безглузде, воно ще й затратне.

Він починає дізнаватися, і з'ясовує таке: в цьому інституті працювали молоді хлопці, доволі тямущі і цілком успішні (один у нас сьогодні – проректор). Вони підробляли переважно написанням дисертацій для людей. Один, той, який зараз проректор, написав п'ять дисертацій – одну для себе, чотири – для інших. Заробіток не бозна який, але на хліб йому вистачало. А інший хлопець добре володів екселем. І він писав у цій програмі таблиці: якщо випуск такий-то, то ціни – такі-то. Він зсував ті цифри на один стовпчик, і в нього виходив прогноз на 2005-й рік. А хтось захищав на цьому дисертацію. Потім – на 2006-й, 2007-й, аж до 2020-го дійшов. А коли я став міністром, хлопець зрозумів, що довго це не триватиме, і зсунув цифри відразу на сто років. Так виникла модель...

В.Ф.: Оптимального функціонування економіки через сто років.

К.Б.: А чому я цьому повірив? Коли Юрій Маслюков став першим віце-прем'єром в уряді Примакова, він мовив чудову фразу: «Ми зараз збираємо дані, будемо завантажувати їх у комп'ютер у сотому інституті (є якийсь такий інститут, «скринька» тобто, п/с⁸¹ №100), і вони, комп'ютери, нам скажуть, що робити.

В.Ф.: Кришталева куля.

К.Б.: Так, кришталева куля, тільки з великою кількістю різних дротів, іще й гуде: вжих, вжих. Я тоді посміявся з цього подумки, але останній голова Держплану СРСР, віце-прем'єр уряду Росії наприкінці 1998-го – на початку 1999-го серйозно вважав, що зараз завантажити дані, і матиме всі відповіді. Просто на збір даних потрібен час. А комп'ютери чекали вже, гули, розкривши приймальні отвори.

І це теж така невитравна людська риса. Одна з найглибших дилем – наше ставлення до майбутнього. Періодично на цих школах у Грузії In Liberty ми опитуємо молодь про те, що вона думає про майбутнє. Багато хто думає, що труднощі прогнозування пов'язано винятково із недостатньою потужністю комп'ютерів. Будуть потужніші, зникнуть і проблеми.

В.Ф.: У творі про соціалізм Мізес іще в 1920-их роках пояснив, чому радянські економісти з Центрального економіко-математичного інституту в 1970-их роках, Маслюковський комп'ютер у сотому інституті й грузинські майстри екселя в 2000-их роблять безглузду роботу. Не можна досягнути неосяжне, якщо максимально спростити. Проте, на мікрорівні такі моделі все одно будуються – наприклад, бізнес-плани.

К.Б.: Доводиться, звісно. Просто до цього треба ставитися без фанатизму. Я не прихильник стандартизованої освіти, але хотів би, щоб усі усвідомили певні фундаментальні речі. Крім особистих уподобань щодо тих чи тих філософських побудов, існують іще й точні знання. Вам подобається план, мені не подобається план – це смакові речі. Але те, що задача трьох тіл⁸² не розв'язується – це вже питання точної науки. Вона

⁸¹ П/с – поштова скринька (прим. перекладача).

⁸² Задача трьох тіл – класична задача небесної механіки, що полягає у визначенні відносного руху трьох тіл (матеріальних точок), що взаємодіють відповідно до закону тяжіння Ньютона (наприклад, Сонця, Землі та Місяця). Загалом не існує аналітичного розв'язку

не розв'язується не тому, що комп'ютер слабенький, її просто неможливо розв'язати в загальній формі. Перша і друга теореми Геделя⁸³ існують в об'єктивній реальності, а не є результатом того, що Гедель чогось не розумів. Навпаки, він дуже доладно пояснив, що нічого доладно пояснити не можна. Навіть не фізик має збагнути засади квантової механіки: існує невизначеність, пов'язана не з недостатнім шліфуванням інструментів, а з властивостями простору і часу. І коли всі це нарешті усвідомлять, тоді, звісно, поменшає спроб за допомогою великих комп'ютерів точно розрахувати, де ми перебуватимемо через сто років. А зараз ідеї, що цього не можна досягти, здаються неортодоксальними. Періодично з'являються послідовники Насіма Талеба (не знаю, що такого хорошого він зробив). «Неможливо передбачити появи чорного лебедя» – Ах! Як глибоко! Це вже багато сотень років відомо, що нам не дано цього ні передбачити, ні розрахувати. Та одначе...

І, звісно, виховання змушує нас брехати. В людини запитують, чи думає вона про майбутнє. «Та йди ти, я живу спонтанно». Так відповіді може митець. Але якщо бізнесмен каже, що взагалі не думає про майбутнє, не робить бізнес-планів, не має ні стратегії, нічого, то він не підійме грошей на біржі, не отримає кредиту банку. Знаю по собі, як ми всі брешемо.

Після мого виступу на конференції (початок 2000-х) підійшов один чоловік і каже: «Кахо Автанділовичу, я за вами спостерігаю вже понад десять років, і зрозумів, що ви ретельно розраховуєте кожен крок і наперед знаєте, що буде». Що я можу на це сказати? Я ж не скажу: «Дурниці». Кажу: «Так, так, доводиться».

В.Ф.: У наш непростий час...

К.Б.: Так, так, а куди дінешся, а що робити... Приємно. Це властивість людського розуму – впорядковано змальовувати хаотичні події. Ти бачиш

цієї задачі. Відомо лише декілька точних розв'язків для спеціальних початкових швидкостей і координат об'єктів.

⁸³ Теореми про неповноту, доведені Куртом Геделем (1906-1978) у 1930-х роках. Перша стверджує, що коли формальна система арифметики не суперечлива, то в ній знайдеться формально не розв'язне твердження, тобто така замкнута формула А, що ані А, ані ¬А не є теоремами цієї системи. Друга теорема Геделя про неповноту стверджує, що А можна взяти у формулу, яка в природний спосіб висловлює несуперечливість формальної арифметики.

хаос у чистому вигляді, тобі хочеться про нього розповісти, тому намагаєшся додати певної логіки, спрямувати – навіщо, звідки, куди, чого хотів, чого досяг.

Колумб, хай йому грець, помилився. Він хотів до Індії, а опинився бозна-де. Колумб був людиною безпринципною, жадібною, прагнув добряче заробити. Йому було однаковісінько, чиї гроші витратити – в одній країні, в іншій. Він усім казав: «Я зроблю вашу країну великою державою. Не хочете? Ну то йдіть під три чорти». «А давайте тоді я вашу країну зроблю великою. Теж не хочете? Ідіть...». «А давайте – вашу, бо я патріот». Хтозна, чи казав він таке насправді, але цілком міг би. «Добре, ось тобі гроші». «Потрібно рухатися в цьому напрямку». «Чому?» «Бо я так думаю». Єдина Колумбова неповторна особливість: жадібність породила в ньому завзяття. Цинга, шлунок болить, команда просить повертатися додому. Ні, відповідає Колумб, уперед, уперед, уперед. І зрештою побачив береги Антильських островів. Дякувати Богу, він після цього помер, і ми знаємо, що це була випадковість: він просто помилився.

Я завжди уявляю: а що, якби Колумб дожив до дев'яноста років. Приходить до нього журналіст і запитує: «Христофоре (як там його по-батькові) Петровичу, скажіть, як ви відкрили...

В.Ф.: Як вам це вдалося?

К.Б.: Як вам це вдалося? А той відповідає: «Я з дитинства сильно захоплювався географією».

Замість того, щоб сказати: «Я був страшенно жадібним хлопчиком». «Я сильно захоплювався географією. Я вивчав праці древніх учених. Я зрозумів, що на Захід від Європи є ще один материк. Я думав: а куди відлітають птахи і звідкіля вони повертаються? До того ж, знаєте, це так очевидно для людини з моїми знаннями, що Земля кругла і всі континенти не можуть перебувати на одній стороні Земної кулі – мають бути і з іншого боку. Логічно? Логічно. Але народ був не готовий до цього. Не готовий. Інший континент... Я його називав Індією, бо так простіше було пояснити невігласам – Індію всі знали, там грошенята, адже люди жадібні, захланні, ласі до багатства. На жаль, низький рівень освіти в Європі не дозволив кільком королівським домам правильно оцінити мої ідеї. До речі, треба

більше грошей вкладати в освіту, виховувати науково-технічну інтелігенцію. Але врешті-решт знайшлися люди, які повірили в цю ідею, повірили в мене. Так, звісно, я ні пари з вуст не пустив, що там буде новий континент, бо ж, знаєте, середньовіччя, темрява страшна панує в тих королівських домах, несамовита темрява».

В.Ф.: Антисанітарія.

К.Б.: «Антисанітарія, темрява у буквальному сенсі і, звісно, в сенсі освіти. Тому я закликаю краще навчати нащадків королів».

В.Ф.: Звеличувати свої вчинки заднім числом притаманно людям.

К.Б.: Так. Діяльність, спричинена жадібністю, пояснюється благородними романтичними прагненнями, пошуками чогось. Успіх завдяки такому хизуванню з випадкового має перетворитися на закономірний. Уявіть собі: я приходжу до учнів і кажу: «Діти, зараз я вам розповім про випадковий успіх однієї жадібною людини». Або: «Зараз розповім про закономірний успіх людини, яка прагнула відкриттів». Що благородніше звучить? Звісно, друге. Бо саме такі стандарти закладено у нас вихованням.

В.Ф.: Але водночас існують люди, схильні ризикувати і готові долати труднощі.

К.Б.: А з чим пов'язана схильність ризикувати? Сьогоднішня культура неоднорідна, різні речі ми оцінюємо по-різному. Мені дуже складно уявити, як романтизуватимуть Сема Волтона⁸⁴. Людина хотіла заробити купу грошей і заробила їх. П'ятеро його нащадків матимуть понад \$100 млрд. Але ніхто не носить майки з портретом Волтона. Носять – із портретом Че Гевари. Ви коли-небудь бачили майку з зображенням Ротшильда?

В.Ф.: Зі Стівом Джобсом носять.

К.Б.: Бо Джобс поведився, як Колумб із мого прикладу. Він же не сказав, що хотів заробити багато грошей, тому створив таку компанію. Першого разу її просрав, але потім порозумнішав... Він же не так усе пояснював.

В.Ф.: Біля Кастилії була Португалія, де жив попередник і певним чином антипод Колумба з вашої притчі – Енріке Мореплавець⁸⁵. Він був

84 Сем Волтон (1918-1992) – засновник найкрупнішої у світі мережі гіпермаркетів Walmart.

85 Енріке Мореплавець (1394-1460) – португальський інфант, син короля Жуана I.

принцом, який не мав шансів успадкувати корону. Зате створив такий собі аналог Сколкова – державну програму з дошукування шляху до Індії навколо Африки. За кілька десятиліть існування цієї програми португальці досягли визначних успіхів.

К.Б.: Васко да Гама – частина цієї програми?

В.Ф.: Ні, це окрема історія. За Енріке Мореплавця португальці не дісталися до Індії, але просунулися до Сьєрра-Леоне, і це стало підґрунтям для подальших відкриттів. Вони прагнули дістатися Індії, щоб заробити якнайбільше грошей, але було в цьому прагненні щось іще⁸⁶. Енріке спорядив багато великих експедицій, кожна з яких зазнавала суттєвих втрат, досягала більших або менших успіхів. З погляду бізнесу, задум абсолютно безнадійний, такий собі космічний проєкт⁸⁷. Так, на інших планетах, напевно, теж є коштовні метали, але скільки часу доведеться витратити, перш ніж туди вдасться долетіти. Ось вам, будь ласка – ірраціональне прагнення нового. Боротися і шукати, знайти і не здаватися.

Про історію Енріке Мореплавця я замислився, коли в Росії заговорили про Сколково. Держпроект, що...

К.Б.: Ясно: потім витрати спишуть, залишаться тільки плоди. Cost-benefit аналіз не обдуриш – достоту космічна програма.

В.Ф.: Ми з вами дотримуємося таких поглядів: а) держава мало чого хорошого може зробити; б) навіть у фундаментальній науці приватна ініціатива краща за державну. Але грапляються приклади – як із Енріке Мореплавцем, що підготував епоху видатних географічних відкриттів, які показують, що насправді різні підходи можуть бути дієві і приносити додаткові знання.

К.Б.: Я сто разів згоден. Кажу ж, що наслідки завжди непередбачувані, тому хороший результат може дати навіть геть негодяще бажання.

Членство в ООН має сто дев'яносто чотири країни. Уявіть собі, що міністр фінансів кожної з них візьме мільйон доларів з казни, вони з'їдуться

86 Британський журналіст Найджел Кліф у книжці «В пошуках християн и пряностей» (М., 2014) докладно змальовує релігійні мотиви Енріке Мореплавця, який прагнув віднайти міфічне християнське царство Пресвятого Іоана.

87 Проєкт був самоокупний: з Гвінеї португальці привозили золотий пісок, а з 1444 року почався імпорт темношкірих рабів: за життя Енріке їх завезли 20000 (прим. Сірлібая Айбусинова).

до Нью-Йорка і почнуть там грати в азартну гру. Якесь країна може виграти величезні гроші. Якщо це буде Америка, для неї ці гроші нічого не значитимуть, але якщо виграє Вануату або Сан-Томе і Принсіпі, то їхнє життя кардинально зміниться, бо вони ризикнули і виграли. А якась країна точно виграє. До того ж, найімовірніше, це буде бідна країна, бо бідних більше. Точно за цією ж схемою може відбутися багато чого іншого.

Історія – це результат усіляких дій: осмислених, безглузких, випадкових, шкідливих, нешкідливих. Головне, яка з них ефективніша. Ефективніше дати людям свободу, чи позбавити їх цієї свободи, і самому вирішувати, що робити? Навіть поглянувши на космос я, правду кажучи, не дуже розумію cost-benefit більшості космічних програм. Ціною несамовитих зусиль досягли мізерного результату. Візьмімо Curiosity⁸⁸ – неймовірно красиво, приголомшливо, дуже багато розумових зусиль було затрачено на цю справу, грошей сила-силенна. І що? Який результат?

В.Ф.: Зростання престижу інженерного фаху.

К.Б.: Можливо. Але це монарші вчинки. Монархові начхати на життя простих людей, він краще зведе собі піраміду.

Коли я ще жив у Росії, мені здавалося, що коли держава декларує себе як соціальну, записуючи це до Конституції, або за фактом, визначаючи відповідні цілі, – тоді треба на все дивитися через цю призму. Я пропонував у всіх виступах замість слова «гроші», «скільки там мільярдів», казати «стільки-то пенсій»...

В.Ф.: Пропонуємо витратити сто мільйонів пенсій на...

К.Б.: Так. «Ми хочемо витратити десять мільйонів пенсій на Большой театр». Або: «Треба витратити двадцять мільйонів пенсій на підтримку АвтоВАЗу». І народ зовсім інакше це почне сприймати. Якби хтось зараз сказав мені: знаєте, пенсіонерам більше не треба, вони і так прекрасно живуть...

В.Ф.: Два батони на день – це вже надмірність.

К.Б.: Так. Тоді інша річ. Але якщо ти витрачаєш гроші категоріально на всіх, кому за шістьдесят, розуміючи, що деяким цих грошей не вистачає,

88 Програма НАСА, під час якої доставлено на Марс і успішно там функціонує марсохід третього покоління Curiosity.

і кажеш: «Для престижу Росії треба витратити мільярд пенсій протягом п'яти років, щоб підняти суднобудування». Але ж соромно, товариші: у країні сила-силенна морів, Москва – місто п'яти морів, а в нас катер, побудований у Франції. Давайте ми зараз у пенсіонерів... А ще краще просто оголошувати: відберімо гроші у пенсіонерів і використаємо на щось інше. Просто заберімо. «Знаєте, прийшла велика алюмінієва компанія, – пояснює прем'єр-міністр. – Бракує грошей. У неї є певні активи, але вона їх не готова продавати, бо це дуже невигідно зараз. І їй потрібно допомогти. Ми тут із міністром фінансів та міністром економіки порадилися, – треба забрати пенсії...»

В.Ф.: У ста тисяч людей.

К.Б.: «...лише у ста тисяч людей на десять років, і тоді ця алюмінієва компанія розбагатіє».

В.Ф.: Якись популістські у вас були настрої.

К.Б.: Це не популізм. Це означає називати речі своїми іменами.

Мені дуже подобається фрідманівська ідея негативного податку на доходи фізосіб. Всі громадяни сплачують податки, як і зараз, а потім усі отримують однаковий чек від держави. Гроші розподілено, а далі вже самі. Дуже хороша ідея.

В.Ф.: Самі все фінансуйте?

К.Б.: Все, більше грошей нема. Всі віддали вам і вирівняли. Своїм колегам по кабінету я іноді пояснював цю ідею таким чином. Бюджет Грузії становив, грубо кажучи, три мільярди доларів. Якщо три мільярди розділити серед мільйона сімей (саме стільки їх у Грузії), то кожна отримає \$3000. Я зараз не враховую moral hazard, втрату мотивації і таке інше – це велика проблема, і ясно, що як лібертаріанець я – фундаменталіст щодо moral hazard. \$3000 на сім'ю достатньо, щоб її не вважати бідною. Вона матиме достатньо грошей на харчування, на одяг, на житло, дітям на освіту.

А зараз подумаймо, що ми у цієї сім'ї заберемо – це цілком новий погляд. Ми заберемо в неї гроші на оборону. Добре, забрали \$500 млн, \$2,5 млрд залишилося. Зараз бюджет більший, тому це має ще мальовничіший вигляд.

В.Ф.: Гарзд, забрали в кожній сім'ї \$500 на оборону.

К.Б.: Так. Забрали. Суди потрібні? Потрібні. Поліція потрібна? Потрібна. Заберімо іще дещо. Президент, уряд, міжнародні переговори – це все крихти.

На що іще потрібно забрати? На дороги – бо, щоб побудувати дорогу, скоординуватися дуже важко, не просто швидко між собою домовитися півмільйону людей...

Отже, ми дали родині \$3000, забрали \$1000. Що іще треба забрати? «Заберімо гроші на фінансування освіти». Але навіщо забирати гроші на освіту, якщо люди самі її можуть профінансувати. Тим більше, що освіта – це не те, чого потребують лише деякі сім'ї. Освіта потрібна майже кожній родині. Майже в кожній сім'ї є дитина, а якщо ні, то дітей мають близькі родичі, та й дорослі освіти потребують. Тому залишимо їм гроші на освіту. Охорона здоров'я – так само. Вони зараз усі застрахуються – на \$2500 на сім'ю застрахуватися не проблема, найкращий пакет придбають. Якщо покупців буде багато, тоді й пакети значно подешевшають. І так далі.

Цю ідею, звісно, неможливо реалізувати, але це хороший тест на те, що держава повинна або може централізувати, які суспільні блага (я погано розумію цей термін) вона може виробляти, а які з тих благ насправді такими не є, а є просто результатом хижацького привласнення.

Якщо ви залишаєте людям гроші на освіту, то створюєте ситуацію, за якої її буде нормально фінансовано. Наука ж у таких країнах як Грузія та Росія, фінансується не тому, що без цього людство залишиться без великих відкриттів. А навіщо тоді? Є така думка, що для того, щоб забезпечити належне викладання і генерувати наступне покоління професорів, вчені повинні мати відповідний рівень, тобто провадити наукову роботу, дослідження. Мовляв, добре викладають лише ті, хто сам розщеплює ядро (хоча насправді це не зовсім так). Але даймо краще університетським викладачам добре заробити, а виші вже самі, з зароблених на навчання грошей нехай фінансують науку – якщо треба. Так само і медична наука фінансуватиметься, бо медицина буде розвиватися.

Вчені – народ розумний.

В.Ф.: І згуртований.

К.Б.: Згуртована група розумних людей із дуже конкретними інтересами. І вони всьому світові, всій планеті Земля пояснюють, що їм потрібно давати гроші окремо на дослідження.

Розділ ІХ

БІЗНЕС

*Кобулеті, Georgia Palace Hotel,
Київ, остерія «Пантагрюель», готель «Інтерконтиненталь»
23 лютого, 21 серпня 2014 року*

В одному з квартальних звітів «Об'єднаних машинобудівних заводів (Група «Уралмаш-Іжора»)» за 2000 рік перерахуванню посад, що їх гендиректор компанії Каха Бендукідзе обіймав у попередніх п'ять років, відведено з 27-ї по 32-у сторінку⁸⁹. Двадцять дев'ять компаній, галузевий діапазон –

89 Не можу відмовити собі в задоволенні подати весь перелік (зі звіту ОМЗ за ІV квартал 2000 року):

член ради директорів (1991-1999), головний керівник (1993-1998) ВАТ «Народна нафтова інвестиційно-промислова Євро-Азіатська корпорація (НІПЕК)»;
голова ради директорів (1996-2000) АК «Промислово-торговий банк»;
голова ради директорів (з 1993) ЗАТ «Бізнеспроцес»;
член ради директорів (1993-1999) ВАТ «НІПЕК-Інформзв'язок»;
член ради директорів (з 1994), голова ради директорів (1994-1998) ВАТ «Суднобудівна фірма «Алмаз»;
член ради директорів (з 1995) ВАТ «Завод «Красное Сормово»;
голова ради директорів (1995-1999) ВАТ «Волганафта»;
голова ради директорів (з 1995) ВАТ «Індустріальна група Біопроект-НІПЕК»;
голова ради директорів (1996-2000) ВАТ «Уральський завод важкого машинобудування»;
голова ради директорів (1996-1999) ВАТ «Заполярнафтогазгеологія»;
генеральний директор (з 1998) ВАТ «Об'єднані машинобудівні заводи (Група Уралмаш-Іжора)»;
генеральний директор (з 2000) ТОВ «Об'єднані машинобудівні заводи»;
член ради директорів (з 1997), голова ради директорів (1997-1998) ВАТ «Морський завод «Алмаз»;
член ради директорів (з 1997), голова ради директорів (1997-2000) ВАТ «Легпромінвест»;
член ради директорів (1997-1999) ВАТ «Східсимвугілля»;
член ради директорів (1997-1999) ВАТ «Ямалтрансбуд»;
член ради директорів (1997-1999) ВАТ «Ілекнафта»;

від важкого машинобудування і суднобудування до нафторозвідування і супутникових систем зв'язку. Бендукідзе присвятив бізнесу («зароблянню грошей») понад чверть життя: шістнадцять із гаком років із п'ятдесяти восьми. Переповісти такий період за дві бесіди, ясна річ, неможливо. За дужками залишився пік його ділової кар'єри з 1998-го по 2004-й рік⁹⁰: експансія в атомну промисловість, розміщення акцій ОМЗ на Лондонській біржі, невдале злиття з «Силовими машинами» Володимира Потаніна, і, нарешті, продаж ОМЗ бізнесменам, наближеним до російської влади.

В.Ф.: Гортав днями біографію одного російського діяча. Автор виконав великий обсяг роботи, довго спілкувався з героєм, з його оточенням, і так полюбив свого персонажа, що готовий був виправдовувати його з приводу і без приводу. Виникало бажання якнайшвидше закрити книжку. Не люблю авторів, які страждають на стокгольмський синдром.

К.Б.: Я вас не мучитиму, щоб не спричинити стокгольмського синдрому.

В.Ф.: Ще не знаю, як зробити, щоб наша книжка не потонула в сиропі. Щоб це була чесна книжка.

член ради директорів (1997-1998) ВАТ «Пурнафтогазгеологія»;
член ради директорів (1998-1999) ВАТ «Північна нафтогазова компанія»;
голова ради директорів (1998-2000) ВАТ «Перша гірничорудна компанія»;
член ради директорів (1998-1999) ВАТ «Інформкосмос»;
член ради директорів (з 1998), голова ради директорів (з 1999) ВАТ «Іжорські заводи»;
член ради директорів (1998-2000), голова ради директорів (1999-2000) ЗАТ «УМЗ-інжиніринг»;
член ради директорів (1998-2000), голова ради директорів (1999-2000) ЗАТ «УМЗ торгова компанія»;
генеральний директор (з 1999), член ради директорів (1999-2000) ТОВ «Орловська сталепромислова компанія»;
генеральний директор (1999-2000), член ради директорів (з 1999) ТОВ «Лізинг обладнання машин і технологій»;
голова ради директорів (1997-1998) ВАТ «Уральські машинобудівні заводи»;
член ради директорів (з 2000) ВАТ «ІМЗ-Урал»;
член ради директорів (з 1995), генеральний директор (з 2000) ВАТ «Уральський завод важкого машинобудування».

90 У 2002-му і 2004-му Бендукідзе дав «Ведомостям» два великих інтерв'ю, що слугували за найповніший опис його бізнес-практики протягом цього періоду: «Нет такого сектора, который был бы лучше других» // Ведомости. – 2002. – 26 июня; «Баланс нарушен» // Ведомости. – 2004. – 5 февраля.

К.Б.: Розповідати про бізнес у Росії початку-середини 1990-х років не просто. Як і кожен бізнесмен, я пережив багато різного, перебуваючи на межі чи за межею певних законів, коли з нас вимагали хабарі...

В.Ф.: Мені йдеться про чесність в іншому сенсі. Про певні свої вчинки, неоднозначні навіть не з погляду закону, а з погляду права, герой може розповідати або занадто патетично...

К.Б.: Не хотів би ані патетики, ані самобичування. Просто я зрозумів, що про той час розповідати, спираючись на факти, не вдасться. Вам же не потрібна нудна розповідь? А щоб вона була цікава, то повинна дотикатися до якогось «театру комерційних дій». Більшість людей, про яких я розповідаю, досі живі, здорові, і я не хотів би, щоб вас або мене вбили. А що як хтось образиться. Я розповідав вам про книжку Міші Зигаря. Ця історія мене багато чому навчила. Здавалося, починалося все так цікаво, а потім: «А цей накурився анаші». Ну навіщо ж так? Людина жива...

В.Ф.: І вже не курить, а нюхає...

К.Б.: Але головне – не зрадіє з цієї згадки. Може і помститися «нерозумним хозарам» – і журналістові, і Бендукідзе.

Без таких подробиць книжка, звісно, може здаватися дещо компліментарною. Завдання непросте: написати про людину, яка багато років бізнесувала у Росії, отже той бізнес не був ідеальний, чистий, прозорий...

В.Ф.: Спробуймо про це поговорити стриманіше, уникаючи таких зворотів як «нанюхався, накурився анаші». Як ви, біолог за освітою і фахом, опинилися в бізнесі?

К.Б.: Це був 1987 рік. Я жив у Москві, завідував лабораторією в Інституті біотехнологій. Грошей на життя мені вистачало. Бракувало – на реактиви, прилади і на доплати працівникам. Одна колега мене до живісінських печінок доїла, що їй потрібно підвищити зарплату. Я рік ходив по бюрократичних кабінетах, але так і не зміг дістати додаткових грошей для лабораторії.

Завдання було дуже локальне – заробити трошки, щоб здобути більшу свободу в науковій роботі. І я почав думати, як це зробити. Мені здавалося, що заробляти можна, не напружуючись.

У СРСР саме дозволили робити бізнес – створювати кооперативи...

Я цим зацікавився, інші сусідні завлаби – «завлаб'я», як ми себе називали, – теж, ми навіть об'єдналися, п'ятеро людей, здається. Створили кооператив, який донедавна ще існував.

В.Ф.: Як він називався?

К.Б.: «Помічник». Я з цього кооперативу вийшов досить швидко. Ми всі були такі, знаєте, вчені, не пристосовані до конкретних справ, і далі тривалих дискусій діло не пішло.

Паралельно свій кооператив створили ще два завлаби⁹¹. Я прийшов до них найматися на роботу. Вони в мене запитують: «Ти якийсь досвід заробляти гроші маєш?». Який же в мене може бути досвід? – відповідаю. «Може, фарцував?» Та ви що, – дивуюся. – Як я міг фарцувати?

В.Ф.: Для вас це було табу?

К.Б.: Це ж злочин за радянськими законами. За це – в'язниця. «То може, ти двері зміцнював?» – допитуються далі.

Був такий бізнес у Москві – можливо, єдиний вільний бізнес у сто відсотково зарегульованому місті. Можна було отримати патент і легально заробляти, зміцнюючи людям двері. У радянських новобудовах вони були кволі, і приватні бригади їх зміцнювали⁹², щоб не можна було вибити ногою. Ні, – відповідаю. «Може, в будзагонах щось будував?» Ні, нічого такого не робив. «Який же з тебе бізнесмен? Йди, займайся наукою. Коли заробимо багато грошей і відкриємо інноваційну фірму, ми тебе покличемо, керуватимеш науковими роботами».

91 2006 року в інтерв'ю Михайло Могутов розповідав, що свою діяльність в кооперативному русі вони з Михайлом Юр'євим розпочали в 1987 році, організувавши самостійний структурний підрозділ кооперативу «Інтер» (http://www.apn-nn.ru/context_s/17681.html, переглянуто 21 січня 2015). Згодом до них приєднався Бендукідзе, разом із яким вони створили громадську організацію з правом ведення господарської діяльності – об'єднання «Біопроект».

92 Зміцненням дверей займався в 1983 році Могутов. Ось що він розповідав про це в інтерв'ю 2006-го: «Ми... організували бригаду, яка зміцнювала одвірки. Така робота коштувала 25 карбованців, на ті часи це були дуже пристойні гроші, а часу треба було витратити, максимум, 20-30 хвилин. Ми використовували чудо-техніку – перфоратори, що легко довбали бетон, хоча всі конкуренти користувалися звичайними дрелями. Бригада була дуже маленька: майстер, що виконував безпосередньо всю цю роботу з перфоратором, і двоє так званих «наймачів», які ходили, обдзвонювали квартири і пропонували наші послуги». (http://www.apn-nn.ru/context_s/17681.html, переглянуто 21 січня 2015). Могутов також працював у будзагонах.

Так я пішов ні з чим. Справді, на Бога, який із мене бізнесмен. Потім вони мене все-таки покликали. Їм потрібна була людина, яка керувала б виробництвом і продажем препаратів. Це була досить високотехнологічна частина бізнесу, в якій я добре тямив, навіть руками міг щось зробити, якщо треба. Був автором цілої низки штамів бактерій. Отак я опинився у бізнесі.

Спочатку намагався ставитися до нього як до чогось допоміжного. Почала зростати інфляція, і я зрозумів, що коли не підробляти, то зарплати моєї, двісті вісімдесят карбованців, на життя не вистачить. Думав, зароблятиму, щоб нормально поїсти, квартиру купити, найняти іще людей у свою лабораторію і доплачувати їм. Принципово не хочу ніякого великого бізнесу, хочу наукової роботи.

Була в нас дискусія, хтось доводив: треба розбудовувати великий бізнес, треба рости... Я думав: яка дурниця, там стільки невинного ризику, до того ж – це Радянський Союз – великий бізнес візьмуть і просто приб'ють. Ну навіщо? Ми ж усі маємо науковий бекграунд, то й заробляймо собі помалу...

Кілька років боровся з собою. Звіз в офіс отакенний стос ксерокопій – свіжих статей, які треба було прочитати. Рівно через рік, так і не розгорнувши, викинув їх у смітєвий кошик.

В.Ф.: Скільки було співзасновників?

К.Б.: П'ятеро.

В.Ф.: Хтось із них зараз відомий?

К.Б.: Міша Юр'єв був потім віце-спікером Думи. Міша Могутов уже досить довго у фармацевтичному бізнесі в Москві. Один із партнерів, який згодом приєднався, зараз директор великого інституту⁹³.

Один із засновників на прізвище Дурманов рано відійшов від справ. Він багато років очолював російське антидопінгове агентство.

В.Ф.: Пам'ятаю, ви розповідали історію, як, сидячи в Грозному, дивилися по телевізору у прямому ефірі виведення військ із Чечні, – а вулиця, якою вони начебто саме проходили, була безлюдна.

93 Йдеться про Михайла Бебурова (1946 р.н.), директора НДІ генетики та селекції промислових мікроорганізмів.

К.Б.: Це була пізня осінь 1992-го. На кадрах, які показували в Москві, падав сніг, а на вулиці, що веде до аеропорту Ханкала, сяяло сонце, жодних опадів, тобто це були кадри незрозуміло чого...

В.Ф.: Домашня заготовка. А в чому полягала суть вашої роботи з Грозненським НПЗ? Ви працювали трейдером?

К.Б.: Ні, що ви, просто так нічого не можна було експортувати. Було заборонено купувати і перепродувати, можна було переробити. Ми орендували перегінні установки на кількох НПЗ – спершу на ГНОС, Грозненському нафтооргсинтезі, потім, коли там стало неможливо працювати, перебралися на Уфимський НПЗ ордена Леніна. Купували нафту, орендували цех, зараховували всіх на роботу, починаючи з начальника цеху, платили директорів, брали якийсь відсоток собі, а вони отримували фіксовану суму. Потім уже експортували прямогонний бензин, гексан, гептан. Це не був гігантський заробіток, на вільному ринку нафта вже чимало коштувала.

Всі ці перебудовні фірми, зокрема й ті, що танки експортували⁹⁴, – всі вони працювали в такий спосіб.

В.Ф.: Тюнинговані танки – як власне виробництво.

К.Б.: Це ж нічим не регулювалося. У Радянському Союзі нікому й на думку не могло спасти, що хтось почне виробляти танки. Це зараз треба мати ліцензію на виробництво, а директор має пройти ліцензування у ФСБ.

Якщо забути про ситуацію з цінами, що були суворо регульовані, то нічого іншого в Радянському Союзі не було. Податків, можна вважати, не було. Був тринадцятивідсотковий податок на прибуток, 6% за бездітність і 25% – на прибуток споживчих кооперативів Центросоюзу.

В.Ф.: Ще ж був податок на прибуток, який реформував Рижков. До того всі підприємства платили відповідно до індивідуальних ставок. Рижков уніфікував ставку. Але Радянський Союз це не врятувало.

К.Б.: Так, бо залишався контроль над цінами і все, що було пов'язано з плануванням.

94 На початку 1990 року в СРСР спалахнув скандал, коли з'ясувалося, що кооператив АНТ намагається вивезти за кордон танки – як тягачі.

В.Ф.: Якби Горбачов у 1988 році скасував контроль над цінами і розпустив Держплан, Союз би зберігся?

К.Б.: У 1988-му вже ні, але якби в 1986-му – то зберігся б.

В.Ф.: Спалах національно-визвольної боротьби все одно вже неможливо було зупинити.

К.Б.: Так для цього існував КДБ. А в 1988 році було вже пізно. Люди вже втратили страх. Одного разу в нашому інституті на партзборах один із присутніх встав і сказав: «Я член партії, але все одно не розумію, чому в нас не може бути багатопартійної системи».

Завідувач лабораторії, глибоко радянська людина, жодної фронди, не єврей, не узбек – дуже кондовий, гадаю, він зараз «кримнаш». Я його потім запитую: Геннадію, а ви не боїтеся? «Нехай, – каже, – уже все можна». А в 1986-му ще боялися. У 1985-му Юр'єва заарештували за те, що він читав детектив «Журналіст для Брежнева», і хотіли посадити.

В.Ф.: Міністр палива та енергетики гайдарівського уряду Володимир Лопухін любить розповідати, як вони з'ясували в кінці 1991 року, що радянське міністерство нафтової промисловості роздало квоти на вивезення півторарічного видобутку сирової нафти...

К.Б.: Сімсот мільйонів тонн.

В.Ф.: Ви тоді були далекі від цих високих матерій?

К.Б.: Я навіть не знав, як до них підступитися. Не розумів, як функціонує вся ця система ліцензування обсягів експорту.

Ми працювали за іншим принципом. За радянським законодавством, що діяло і після розпаду СРСР, спільне підприємство з іноземним капіталом мало право переробляти та експортувати без ліцензування. Ми мали справу не лише з нафтопродуктами, а й із величезною кількістю дурниць. Багато грошей протринькали.

Було спільне підприємство з Ліваном⁹⁵. Хороші хлопці, але не бізнесмени. За головного у них був лікар за освітою, хороший лікар. Якось він каже: «У Лівані щойно закінчилася війна (це було десь 89-го року), електрики немає, і нескоро з'явиться – лінії електропередач зруйновано. Поставмо в Ліван вітряні енергоустановки.

95 СП «Маджесс» надалі володіло блокуючим пакетом НІПЕК.

Йому йшлося про те, щоб просто купити і продати. Але купити-продати було неможливо, треба було виготовити. Ми орендували цехи НВО «ВітроЕн» у Підмосков'ї, закупили креслення, матеріали, виготовили кілька комплектів на багато сотень тисяч доларів, це були для нас великі гроші. Поставили двадцять комплектів у Ліван, аж раптом з'ясували, що в тій місцевості, де потрібна вітроенергія, немає сильних вітрів. Потрібно, щоб вітер був понад чотири метри на секунду, якщо не помиляюся. Дядько того лікаря встановив одну вишку в себе на подвір'ї. Коли я приїхав був у Ліван, вона не крутилася. А там, де вітер чотири метри на секунду, люди не хочуть жити, бо занадто вітряно. Ці комплекти лежали, поки ми просто не продали їх як металеві труби і генератори, компонентами. «Ну добре, – каже цей наш партнер. – Поставмо свічки, якщо світла немає».

Вивчили виробництво свічок. Дізналися, що згідно з ДЕСТом свічка повинна горіти чотирнадцять годин, не обпливаючи, а згораючи...

Він був джерелом багатьох таких фальшивих замовлень. «У мене є замовлення з Йорданії на сто тисяч шкільних парт. \$60 за парту». Насправді не було у нього ніякого замовлення, просто десь щось почув краєм вуха.

Організували виробництво парт. Найняли конструкторів-пенсіонерів, які раніше ракети виробляли. Не знаю, як вони виробляли ракети, бо парти їм вдалися не дуже добре.

В.Ф.: Скільки встигли виготовити?

К.Б.: Кілька тисяч штук – кілька контейнерів. Приходимо до нашого ліванця і кажемо: Ось, є вже в нас парти. «Які парти?» Ти ж замовляв. «Так це ж півроку тому було». Але ж ми виробництво організували. «А вони вже купили. Це якісь ліванські торгаші...» То що, парт уже не треба? «Ну давайте, можливо, я продам». Так нічого і не продав.

Або ще організували неймовірного розміру виробництво бджолиної отрути, воно повинно було принести нам десятки мільйонів доларів. Але потім виявилось, що та отрута нікому не потрібна.

В.Ф.: А з чого ви взяли, що на неї має бути великий попит?

К.Б.: Розумієте, як воно було: якісь люди писали нам, що дуже хотіли б купити. А для чого цю отруту використовують? Лікують рак. Дивимось

на ціну – ого, нічого собі, кілька тисяч доларів за один грам. Тобто, все це мало дуже правдоподібний вигляд.

Ми знайшли бджоляра, який мав свої пасіки, запровадили контроль за якістю... Бджоляр продав квартиру, другу залишив дружині, вкрав у нас півкіло бджолиної отрути і втік через Білорусь у Європу. Ми його переслідували, а він вислизав. Сподівався заробити кілька мільйонів доларів, а зрештою продав цю отруту за демпінговою ціною, бо вона нікому не потрібна. Через півроку той бджоляр повернувся, пропивши і проївши всі гроші, які у нього залишилися від попереднього життя.

Ми багато таких дурниць вчинили. Червона ртуть – її просто не може бути в принципі, немає такої речовини. Побилися об заклад. Привезли банку «червоної ртуті», а там – кіновар. На банці написано – завод «Хімреактив», Пенза.

Ми вклали гроші в якісь наукові розробки, абсолютно безглузді. Здавалося, ось зараз ми профінансуємо якийсь відкриття і отримаємо продукт, що завоює світ.

Мізки працювали просто: цю річ можна виготовляти за карбованець, а в магазині її продають за п'ять. Уявляєте, десять тисяч вкладаємо, а заробимо – сорок. «О! А чому десять тисяч, краще мільйон, а заробимо чотири!» «Неймовірно, чотири мільйони!» «Давайте».

Потім з'ясовувалося, що все це неправда, і вартує не карбованець, і за п'ять це не продаси, і взагалі – так багато не потрібно, та й матеріалу не дістанеш.

Головною проблемою тоді було, де купити сировину, матеріали. Їх треба було діставати, тобто шукати, вмовляти, пробивати, долати перепони.

В одного із членів кооперативу був приятель-хімік, трошки з побутовою хімією возився. Одного разу він приходить і каже: «У мене є рецептура виготовлення пористого мила, воно у воді плаває. Діти у ванній купаються, це ж буде добре для них».

Як часто буває у вчених, на цьому його ідея не закінчувалася. Він запропонував робити не просто шматки мила – їх уже виготовляв якийсь кооператив, умовно кажучи, в Ужгороді.

В.Ф.: Фігурки тварин?

К.Б.: Фігурки тварин – це було б добре, качечки і таке інше. Він чомусь хотів робити класичні скульптури, не можу зараз відтворити його логіки. Саме мило – брудно-коричневого кольору і дуже смердюче: до нього обов'язково потрібно додавати ароматизатори і барвники. Чоловік цей дістав на своєму дослідному виробництві яскраво-рожевий барвник. Виготовляв фігуру, приносив, а ми повинні були випробовувати, вдалося йому чи ні. Як перевірити, що мило плаває? Ми опускали цю фігуру у відро, яким користувалася наша прибиральниця, і чекали, скільки вона протримається на поверхні.

Уявіть картину: тридцятисантиметрова скульптура Давида яскраво-рожевого кольору, на невеликому п'єдесталі, трохи нахилившись, плаває у воді. А оскільки мило розчиняється, то від нижньої частини спускаються у воду рожеві шмарклі. Я добре пам'ятаю цього рожевого Давида.

Це так нічим і не закінчилося. Як і багато інших ідей. Виявилося, що із виробничників, яких ми найняли, мало хто здатен був доводити діло до кінця. Почати можуть, розмовляти можуть, ходити можуть, а завершити – не можуть.

Це, до речі, дуже велика біда програмістів, сформованих у Радянському Союзі. У великих західних компаніях їм доручали тільки локальні речі, бо тривалих проектів вони не здатні довести до кінця. Зробити бета-версію, потім готову версію, продати, там будуть якісь недоліки, ти робиш якісь латки, щоб їх усунути, – оце їм ніяк не вдається. Вони весь час хотіли зробити щонайдосконаліший продукт.

Ми фінансуємо якісь дослідження, а людина потім приходиться і каже: «А знаєте, мені це вже набридло». Стривай, як набридло? «Ну, набридло». Ми тобі зарплату заплатимо. «Не хочу зарплати, там Сорос гранти роздав, я їх візьму. Взагалі котігся до дідька».

Розробка, яку автор кинув на півдорозі, мертва. Іншому передати – це означає витратити ще більше грошей. І всілякого такого було багато, на жаль.

Ми займалися нафтопереробкою, книговиданням, робили реактиви для досліджень – те, з чого я почав бізнес, випускали пластмасові вироби,

розробили свою модель кольорового проекційного телевізора. Оце саме і був приклад безглузкого перфекціонізму. Коли ми виготовили кількості таких телевізорів, з'ясувалося, що вони нікому не потрібні.

Складали також комп'ютери, прилади.

В.Ф.: Який був масштаб вашого бізнесу на момент розпаду Союзу?

К.Б.: У 1991 році наш оборот сягав десятків мільйонів карбованців. Важко зараз сказати, скільки це в доларах. Частину продукції ми продавали на внутрішньому ринку, а зовнішні та внутрішні ціни тоді дуже відрізнялися.

В.Ф.: Наприкінці 1991 року ви вирішили створити нафтову компанію. НІПСЕК вона називалася. Взимку 1992-го провели масову підписку на акції. Чому цей проект провалився?

К.Б.: Він виявився безперспективним, бо держава вирішила приватизувати нафтові активи так, що до них майже неможливо було підступитися. Це перше. По-друге, це була одна з перших відкритих підписок і ми вирішили, що треба розшукати фахівців, які будуть цим проектом керувати. Знайшли відомого нафтовика, який свого часу очолював велике об'єднання⁹⁶. Розумна людина, енергійна. Але він цими грошима розпорядився дуже дивно.

В.Ф.: Почнімо спочатку. У середині 90-х ви казали⁹⁷, що ця ідея народилася в листопаді 1991 року під час вечері в ресторані «Пекін». Хто ще брав участь у мозковому штурмі?

К.Б.: Я вже всіх не пам'ятаю. Був Льоня Скопцов, про якого я вам розповідав...

В.Ф.: Ви вже розуміли, що Союз на ладан дихає?

К.Б.: Було видно, що щось не так, але в те, що Союз розвалиться, я не вірив. 25 грудня до мене в кабінет увійшла офіс-менеджер і каже: «Кахо Автанділовичу, Радянський Союз розпався». А я їй: Зачиніть двері, я тут працюю, а ви якісь дурниці верзете, відволікаєте. «Та розпався ж Радянський Союз». Тобто? «Горбачов зрікся престолу». Та ну що ви таке кажете,

96 Генеральним директором і президентом НІПСЕК був Анатолій Гуменюк, який у 1976-1985 роках очолював виробниче об'єднання «Комінафта».

97 Каха Бендукидзе: Империя, рожденная вирусом. // Коммерсант Деньги. 1996. 13 октября.

не може бути. А що ж буде замість Союзу? «Ну от – Росія буде». Яка Росія? Про що ви?

У «Пекіні» у нас виникла ідея, що треба йти у видобуток, переробку нафти, створювати вертикально-інтегровану компанію. І під цю справу можна підняти капітал. Що ми і зробили.

В.Ф.: Йшлося про видобуток чи про купівлю вже готових компаній?

К.Б.: Звісно, йшлося про видобуток – тоді ще не передбачався продаж нафтових підприємств. Слова «приватизація» в нашій свідомості ще не існувало. Ми збиралися шукати родовища, якимось чином отримувати права на видобуток, бурити і видобувати нафту.

Ця ідея, на жаль, нічим не скінчилася. Коли я почав цим займатися, виявилось, що всі гроші вже витрачено⁹⁸. Кілька мільйонів доларів – не пам'ятаю вже чи п'ять, чи три. Тоді це були величезні гроші, але все одно...

В.Ф.: Якби ваш гендиректор їх не витратив, що можна було б з ними зробити?

К.Б.: Цих грошей тоді вистачило б, можливо, щоб пробурити одну свердловину. Але ми ж не планували ось так узяти і піти її бурити, а що як там відразу ж заб'є фонтан нафти. Ні. Це був лише початок шляху. Потім можна було б залучати позиковий капітал. Гроші вже до того часу майже протриькали.

В.Ф.: Як у Пелевіна?

К.Б.: У Пелевіна?

В.Ф.: Гроші витратили на усілякі розкоші.

К.Б.: Ні. Комусь позичили. Позичати, коли у вас інфляція 100% на місяць і кількакратна девальвація за рік, – безглуздя. Позичили під високий відсоток – припустімо 50% на місяць, але все одно ясно, що ставка нижча, ніж інфляція. Частина грошей вклали в якісь безуспішні проекти. Комусь дали гроші, щоб він купив за кордоном автомобілі, привіз, а ми б їх продали і заробили. Все було добре – тільки машин ніхто не привіз. Частина було вкладено ще у щось.

В.Ф.: Казначейство не змогло керувати ліквідністю...

98 Бендुकідзе став головним керівником НІПЕК у 1993 році.

К.Б.: Раду директорів де-факто усунули від діяльності, і коли ми встановили контроль, грошей там уже майже не було.

В.Ф.: Досить багато записалося на купівлю акцій НІПЕК.

К.Б.: Десятки тисяч. Іноді дивіденди виплачувались. Викуповувалися акції. Але загалом, це один із багатьох невдалих проектів.

Я почувався за це відповідальним. Адже ідея була моя, гроші просрали, треба хоч щось урятувати. Але мало грошей – це мало грошей, нічого не вдієш. Не нуль, але дуже мало.

В.Ф.: Знамениті розгнівані вкладники – з ними якось домовлялися?

К.Б.: Це ж не вкладники, це акціонери. Я спілкувався з досить багатьма людьми. Я не можу сказати, що серед них були такі, хто приніс останнє. Все одно ці гроші у них «псувалися». Сьогодні на них можна було купити годинник, а через місяць – хіба що годинникову стрілку. Якби вони не вклали в нашу компанію, їхні гроші через місяць перетворилися б просто на сміття.

Було кілька відносно великих вкладників. Але середній внесок був менший \$100. Було в тебе \$50 доларів, ризикнув, уклав їх і... Ми ж теж вклали і нічого не отримали.

В.Ф.: Рекет, дахи, злодії?

К.Б.: На початку ми намагалися всього цього максимально уникнути. Були дуже обережні.

Загалом, звісно, без лайна в житті ніхто нічого не зміг зробити. Це дуже неприємно, коли погрожують тобі, родичам. Кілька наших топ-менеджерів змушені були вивезти свої сім'ї з Росії.

В.Ф.: Це який рік?

К.Б.: Дев'яносто третій, напевно.

В.Ф.: Механізм такий: ви стаєте помітними і – починається?

К.Б.: Це стається раптово. У вас якийсь контракт, що не виконується, або ви з якоїсь причини затримуєте його виконання, тоді з'являються люди, починають гойдати [ситуацію] сюди-туди. Це тільки в якійсь абстрактній ідеальній ситуації комар носа не підточить...

До речі, потім, уже в середині, у кінці 90-х, дещо змінилося. Кримінал існував, але я знаю бізнеси, які тоді виникли, вирости і яким не ви-

пало порпатися у тому лайні. По-перше, компаній стало більше, ніж бандитських груп, яких цікавив простий доступний бізнес. Багато що їх не приваблювало чи й відлякувало. Дуже характерний приклад – завод «Уралмаш». Єкатеринбург – сильно криміналізоване місто. Там діяли три угруповання – Центральні, Сині (це злодії) і Уралмашівські. До уралмашівського угруповання належали люди, які колись працювали на заводі і мешкали в поселеннях навколо нього...

В.Ф.: У робітничих кварталах.

К.Б.: А це третина міста. Незважаючи на те, що уралмашівське угруповання було велике – навіть як на Росію, вони ніколи на завод не приходили. По-перше, вважали, що на такому великому підприємстві спробуй зрозумій, що саме слід робити, а по-друге, боялися, що держава може повестися неадекватно.

В.Ф.: Їм не подобалася red tape.

К.Б.: Вони боялися, що влізуть, а потім про це дізнається, скажімо, якийсь великий начальник у Москві. Єльцин же був першим секретарем Свердловського обкому, багато разів відвідував завод. Директором, коли ми туди прийшли, був колишній перший секретар обкому комсомолу⁹⁹, який працював іще з Єльциним. Колишній директор «Уралмашу», Микола Рижков, був прем'єр-міністром, ще один колишній директор – радянським міністром будівельного, дорожнього та комунального машинобудування¹⁰⁰. Мер, губернатор – усі так чи так пов'язані... Там не було якоїсь фантастичної маржі, як у випадку з алюмінієм: купив тонну за тисячу рублів, продав за \$2000 доларів, майже все, що заробив, – прибуток. На «Уралмаші» якщо продав екскаватор за кордон, то ще хтосьна, прибуток матимеш чи збиток.

Потім уже, року 98-го, уралмашівські почали підкочуватися і пропонувати співпрацю: «А може, ми до ради директорів приєднаємося?»

В.Ф.: Допоможемо розвиватися...

К.Б.: Так.

⁹⁹ Віктор Коровін (1952-2006) гендиректор «Уралмашу» (1992-1999).

¹⁰⁰ Євген Варначов (1932 р.н.) – гендиректор виробничого об'єднання «Уралмаш» (1978-1985).

В.Ф.: Це прелюдія. А далі?

К.Б.: На цьому все і скінчилося. Я сказав: ні, дякую. Розійшлися. Кілька разів доводилося з ними спілкуватися. Їх потім знищили – думаю, що менти. Останнього з могікан знайшли повішеним у камері.

В.Ф.: Хабарова¹⁰¹.

К.Б.: Саме він зі мною і розмовляв. Його батько був секретарем Красноуфимського райкому під Свердловськом. Хабаров – кандидат педагогічних наук, «інтелігент від револьвера», так би мовити. Досить розумна людина. Він був у них спікером і одним з лідерів. Утім, зараз це звучить дивно, ставився до нас шанобливо: люди взяли на свої плечі вантаж проблем. Ви знаєте Сергія Недорослева?

В.Ф.: Так.

К.Б.: Дуже колоритний чоловіча і хороший оповідач. Він багато через що пройшов, багато заводів купив, продав, грошей заробив, але для нього – він виріс у Барнаулі – директор Барнаултрансмашу, який їздив на чорній «Волзі» і носив чорне шкіряне пальто, – досі такий собі напівбог.

В.Ф.: Ходорковський розповідав про свою повагу до радянських директорів заводів, з яких він у юності хотів «делать жизнь».

К.Б.: Він же готувався стати директором порохового заводу. Хімік-технолог. Як він сам казав, за радянських часів директорами заводів вибухових речовин призначали навіть євреїв. Розстрільна посада – або посадять, або вибухнеш. Насправді, уралмашівцям нічого не вартувало б забрати завод. Вони переоцінили супротивника.

В.Ф.: Ви хотіли згадати останню зустріч з Хабаровим.

К.Б.: Ми обідали в японському ресторані в готелі Radisson на площі Київського вокзалу. Розмова була ні про що, про життя: «Давайте...» Ні, не треба... «Але ж якось...»

Розмовляючи з ними, дуже важливо було не вживати неправильних слів. Є відомий анекдот. Виходять дядько і бандит на балкон. Незручна мовчанка. Дядько каже: «Завтра буде хороша погода». А бандит йому: «Ну дивись, я тебе за язик не тягнув – за «базар» відповіси» (*Сміється*).

¹⁰¹ 27 січня 2005 року Олександра Хабарова знайшли повішеним у камері СІЗО №1 Єкатеринбурга.

Це дуже точно підмічено, тому що найменша зачіпка... Ці люди спеціалізуються саме на пошуку зачіпок.

В.Ф.: І скільки разів ви опинилися в ситуації, коли давали зачіпку?

К.Б.: Достатньо одного разу, щоб потім багато років виплутуватися. Людей, які вскакували в таку халепу кілька разів, думаю, вже просто немає на цьому світі.

В.Ф.: Друга зачіпка фатальна?

К.Б.: Одна зачіпка означає, що хтось уже вгризся вам у бік. З другою розбирається той, хто вгризся перший. Третя зачіпка – ви вже не актив, а пасив.

В.Ф.: Не відповідаєте займаній посаді.

К.Б.: Так. У цьому разі «дах» уже більше часу витрачає, щоб розв'язати створені вами проблем. Це спрощена модель, але правильна.

В.Ф.: Однієї зачіпки достатньо, а далі нехай уже той, хто зачепився, сам розбирається з агресивним середовищем.

К.Б.: Універсального рецепту, як зберегти цілісність і безпеку, не було ні в кого. Іноземці дивляться на це так: людина порушувала закони, тому була змушена захищатися за допомогою кримінальних сил. Але це ж брехня. Це не відповідає тодішнім реаліям. Ніякої держави не було. Якби ви тоді прийшли в міліцію і сказали: я плачу податки, технічні регламенти всі виконую, санепіднагляд, держпожнадгляд і всі решта претензій не мають, а на мене «наїхали» – захистіть. Звісно, ніхто б не захистив.

В.Ф.: І тоді виникла паралельна, приватна юстиція.

К.Б.: Вона навіть не була паралельна. Державної ж не існувало. Якось знайомі бізнесмени звернулися до одного поважного генерала: «На нас так наїхали! Несила більше терпіти». «Думаю, могу вам допомогти, – відповів він. – У мене тут є одна бригада з Кавказу, дуже порядні хлопці. Вони за невелику частку всі ваші проблеми вирішать».

В.Ф.: Загалом добір підприємців у 90-ті був природним чи протиприродним?

К.Б.: І таким, і таким.

В.Ф.: Стохастичний розподіл шансів.

К.Б.: Не такий уже і стохастичний. По-перше, можна дивитися на лю-

дей, які вижили. Це переважно неординарні особи. Трошки грошей можна було заробити стохастично. Зовсім трошки. Але утримати протягом десятиліть, будувати – ні. Ці люди і далі досягають успіху вже за іншої ситуації, в централізованій державі. Хтось мені подобається, хтось ні, але всі вони непересічні.

В.Ф.: А в чому їхня таємниця? Високий ступінь пристосування і дотримання певних меж?

К.Б.: Це і розум, і засади, і дуже специфічний risk taking, що відрізняється від аналогічного поняття, яке використовують на Волл-стріт. Боротися і не здаватися – теж важлива риса.

В.Ф.: Як вас занесло у важке машинобудування?

К.Б.: Укази про ваучерну приватизацію мені страшенно не сподобалися. Вони не були ні економічно ефективні, ані справедливі. Я ходив і всім пояснював, що це неправильно, неправильно, неправильно... Вже значно пізніше я зрозумів, що це був компроміс і, як кожен компроміс, він не міг бути красивий. Будь-який компроміс – електичний.

А потім я подумав: ну що я молотиму язиком, міркуватиму «на користь бідних» про те, що це неправильні схеми. Які є, такі є. Треба зрозуміти, як з цього отримати прибуток.

Як вчені ми дотримувалися індустріальної моделі збагачення. Ми весь час прагнули щось виробляти.

В.Ф.: Індустріальний фетишизм.

К.Б.: Можна і так сказати. Треба винайти щось, як Нікола Тесла чи Генрі Форд, виробити цього якнайбільше і таким чином заробити гроші. Потім знову щось винайти і так далі, і так далі. І я почав думати, що ж його зробити. Була така товста книга – точніше, робочий документ: усі підприємства Російської Федерації, що їх збиралися приватизувати. Вони містили дані про кількість зайнятих і, здається, все. Дуже куца інформація.

Я зрозумів, що деякими секторами займатися не варто. Скажімо, неможливо створити організовану структуру в лісовій промисловості. Я вже мав негативний досвід: 1990-го року намагався організувати лісорозробки в Нижньовартівському районі, у верхів'ях річки Вах. І двоє наших партнерів, яким належало 49%, розікрали бізнес уцент.

В.Ф.: Цей бізнес неможливо моніторити здалеку.

К.Б.: Моніторити неможливо – найближче банківське відділення було за сто п'ятдесят кілометрів звідти. Там і зараз, якщо ви були в тих місцях, знайти що-небудь організоване дуже складно. Деградовані робітники, спиті інженери – це жах. Ми на цьому не втратили нічого, крім нервів, часу і невеликої кількості грошей. Але все одно прикро.

В.Ф.: Зате купили таким чином експертизу.

К.Б.: Так, купили експертизу, що є сфери, в які не варто втручатися. До цієї ж категорії я зарахував сільське господарство, бо там таке само. Тим більше, що землю тоді не збиралися продавати. А також – легку промисловість, confectionary і таке інше, бо вирішив, що там, швидше за все, просто вб'ють.

В.Ф.: Чому саме там?

К.Б.: Вони генерують такий кеш... Хіба складно продати шоколадні цукерки? Чи алкоголь? Ти відразу виробляєш споживчий продукт і можеш продати його просто біля прохідної дистриб'юторам, магазинам. І цей кеш, найімовірніше, вже хтось контролює. Або як можна уявити собі пивзавод, яким ходять інтелігентні люди, купують пиво, вибивають чеки, платять податки, ПДВ. Це ж казка.

Ми не хотіли проблем, не були готові до такого рівня risk taking, інакше були б зараз вдсятеро більші або ж перебували б на такому ж рівні нижче – під лінією горизонту.

Держава заявила, що ніколи не допустить приватизації нафтової промисловості, тому купувати щось у цій царині було безглуздо, з огляду на загальнодоступну тоді інформацію. Ти міг би стати тільки міноритарним акціонером.

В.Ф.: Але на той час основні претенденти на нафтову галузь уже зібралися?

К.Б.: Вертикально інтегрованих компаній у 1993 році ще не було.

В.Ф.: Алекперов уже повним ходом створював ЛУКОЙЛ.

К.Б.: Так, але на початку ЛУКОЙЛ не мав жодної ваги, це просто була організація, створена кількома нафтогазовидобувними управліннями.

В.Ф.: Я розумію, просто до того часу на вході вже стояли кандидати...

К.Б.: Не скажіть. А хто претендував на «Нижньовартовськнафтогаз»? Директором там був Віктор Остапович Палій, і хто знав, що це підприємство стане частиною ТНК?

В.Ф.: Палій і претендував.

К.Б.: Я його знаю особисто, він не мислив у таких координатах – як і більшість червоних директорів.

Ми купили на ваучерному аукціоні акції ярославського заводу «Красний маяк». Наші співробітники приїхали сповістити про це очільника підприємства. «Неправда», – сказав він. «Невже ми вас обманюємо?» «Усе це неправда», – наполягав директор. «Що саме?» «Ваучери неправда, аукціон неправда і акції неправда. Все неправда. Я акцій не випускав. Звідки вони у вас можуть бути?»

Він і справді сам не випускав акцій. Корпоратизацію здійснював Фонд держмайна. «Аукціонів я ніяких не бачив, і ваучери ці ваші – взагалі незрозуміло, що», – каже директор. – «Тому, хлопці, ви тут ні до чого».

За півроку ми його зняли, бо він узагалі нічого не розумів – ні що виробляє, ні почім продає, ні чому саме за такою ціною, а не за іншою.

В.Ф.: А що він виробляв?

К.Б.: Він робив вібратори для будівництва. У Радянському Союзі виготовляли поганий бетон. Вважали, що краще багато поганого цементу, ніж мало хорошого. Поганий цемент треба було ущільнювати, тому стояли робітники з вібраторами і так – бу-бу-бу-бу – ущільнювали. До речі, за Союзу це була ціла ідеологія. Вважалось, що в деяких галузях треба виробляти поганий продукт. З якихось міркувань позаекономічних.

В.Ф.: Це те, що перебудовні публіцисти називали диктатом вала?

К.Б.: Не обов'язково. Це ще й спотворена система цін. Ось послухайте вставну новелу. За Радянського Союзу було велике виробництво білково-вітамінних концентратів, що його зараз не існує. Можливо, пам'ятаєте масові протести проти будівництва заводу в Кірішах? Там зараз завод «Нафтооргсинтез», який входить до «Сургутнафтогазу». Деякі підприємства, наприклад, в Красноярську, працювали на гідролізованому спирті, але більшість – на дизельному паливі.

Ви брали чисте дизельне паливо, вирощували на ньому спеціальні дріжджі, і потім додавали їх у тваринні корми. Ми як біотехнологи навіть думали, що добре було б нам отримати один такий завод, ми б там щось придумали. Але коли я почав за допомогою калькулятора ці заводи вивчати, то з'ясував, що вони споживали чи на \$500, чи на \$600 мільйонів дизельного палива, а виробляли продукції – за найоптимістичнішими оцінками – на \$200 млн

В.Ф.: Радянський варіант імпортозаміщення.

К.Б.: Радянський Союз провадив доктрину білкової незалежності, хоч як смішно це звучить. Вважали, що країна має виробляти стільки білка, скільки потрібно для внутрішнього споживання. Я 1987 року розмовляв на цю тему з директором мого інституту Огарковим¹⁰² – великим фахівцем у цій царині. Я йому кажу:

– Всеволоде Івановичу, Радянському Союзу не вистачає лізину, і цю проблему залагоджують, будуючи завод із виробництва лізину (такий завод будувався тоді у Шебекіно). Є ж, кажу, просте рішення – віддати землю селянам.

А він:

– Ну ви й скажете – землю селянам віддати. Завод побудувати – це справа Держплану, а землю селянам – це питання політичне, про що ми говоримо взагалі.

Побудувати заводи простіше, ніж дати селянам землю. Радянський Союз щороку імпортував величезну кількість соєвого шроту як джерела білка з Америки і Канади. А потім з'ясували, що достатньо навіть не віддавати селянам землю у власність, а просто пустити їх на неї. І сталося диво. Про це ж насправді ніхто не пише. Радянський Союз був хронічним імпортером зерна: компанія «Експортхліб» продавала продукцію

¹⁰² Всеволод Огарков (1926-1987) – член-кореспондент Академії медичних наук СРСР, у 1973-1979 роках – перший директор НВО «Біопрепарат», що розробляло таємну біологічну зброю всупереч міжнародним зобов'язанням СРСР. У 1987 році став лауреатом Державної премії СРСР «за розробку і промислове освоєння маловідходної технології виробництва високоякісних хлібопекарських дріжджів». У своїх мемуарах перебіжчик Кен Алібек (Ken Alibek, Biohazard. Random House, New York, 1999, p.22) характеризує Огаркова, як «безликого, але приємного генерала», вихідця з 15-го управління Міноборони, що відповідало, починаючи з післявоєнних часів, за розробку біологічної зброї.

за кордон лише до кінця тридцятих років, а потім узялася за імпорт. А тепер на місці СРСР виникло три країни, – Україна, Росія і Казахстан – які зараз входять до п'ятірки найбільших експортерів зерна у світі.

В.Ф.: Просто перестали субсидювати власне тваринництво...

К.Б.: І це теж, але головне – просто дали людині можливість розпоряджатися плодами своєї праці.

В.Ф.: Як я пам'ятаю, обсяги виробництва зерна не надто збільшилися.

К.Б.: Обсяги трохи вирости, а споживання зменшилося. Адже у СРСР не тільки тваринництво субсидювали, а й ціну на хліб. Чим годували худобу в селі? Купували в місті батони, замочували, а потім давали свиням. З цим боролися, годувати худобу хлібом – це був кримінальний злочин, але ніхто цього закону не дотримувався.

Це був не тільки результат субсидювання. Якщо ви в селі виробили зерно, то воно вам не належало. Ви мусили його здати, потім його везли на борошномельний комбінат і робили з нього хліб. Худобину люди могли годувати лише хлібом, а не зерном. Надзвичайно спотворена система.

Пригадую, якось на нараді я запропонував міністру економіки Андрію Нечаєву: давайте ми візьмемо у вас дизельне паливо, а повернемо не білково-вітамінний концентрат, а відразу м'ясо – ту ж кількість.

В.Ф.: І що Нечаєв?

К.Б.: Відповів, що все не так просто. Якусь дурницю сказав. Він же не дуже на цьому розумівся.

В.Ф.: Мабуть, думав про робочі місця. Що ваша раціоналізаторська пропозиція знищить усю галузь.

К.Б.: Ні, робочі місця були в Білорусі, на одному з заводів, куди відправляли дизпаливо, а назад отримували концентрат. Я кажу: не треба туди везти, дайте нам. Зрештою, так і сталося, коли з'явилися нафтові компанії і перестали задешево продавати дизпаливо.

В.Ф.: Повернімося до вашої участі в приватизації.

К.Б.: У нашому списку залишилася важка промисловість, приладобудування, машинобудування в широкому розумінні, хімічна промисловість. А також частина легкої промисловості, целюлозно-паперова,

частина деревообробної, індустрія будматеріалів. Ще багато чого залишилося, але нічого такого, де руку підставив, а в неї кеш сиплеться.

Я створив графік реальної та уявної вартостей. На одній осі – уявна вартість підприємства, на іншій – реальна. Умовно кажучи, сталеливарний завод виробляє реальну продукцію і для громадської думки ці вартості збігаються. А було підприємство зі смішною назвою «Ямалнафтогаззалізобетон», що ми його в якийсь момент купили, а потім продали... Воно жодного стосунку не мало до нафти і газу, а просто виробляло залізобетонні плити. Але назва «Ямалнафтогаззалізобетон» викликала повагу.

В.Ф.: Вона сповнена величі.

К.Б.: Величі, так. До речі, потім у цьому селищі – зоні Харп – працював Платон Лебедев. Це на Полярному Уралі.

Я порівняв два заводи – «ЗІЛ» і «Уралмаш», і зрозумів, що «ЗІЛ» привабливіший, ніж є насправді, а «Уралмаш» – менш привабливий. Бо всі знають холодильники і машини марки «ЗІЛ», а «Уралмаш» виробляє хтозна-що, ніхто його продукцію в побуті не використовував. Потім з'ясувалося, що таки моя правда.

Оскільки це були масові аукціони, важливу роль там відігравав психологічний чинник – хочуть люди вкладати туди гроші чи ні, а не професійна оцінка. «Ямалнафтогаззалізобетон» нікому не був потрібен, зате поманливий, а треба було купувати недооцінені, але потрібні підприємства. Потрібні за суттю, але недооцінені публікою. Так ми отримали чотири квадранти...

В.Ф.: Фінансової інформації у вас не було?

К.Б.: Яка фінансова інформація? Що продається завод «Уралмаш», я дізнався з газети «Коммерсант»: ось скоро буде аукціон, і ось який він хороший... Хіба не байдуже, що там написано? Радянські стандарти бухгалтерського обліку не давали жодної релевантної інформації.

Ми намагалися брати відчутні параметри, навіть формулу розробили: площа і кількість зайнятих. Більш-менш діяло, хоча іноді виявлялося, що площу вказано неправильно – якось гектари переплутали з квадратними метрами. Тому ми вирішили, що нас цікавить кілька заводів, з якими ми працювали, – або щось впроваджували, або використовували їхню

продукцію, або щось переробляли. Ось із ними і будемо цілеспрямовано працювати.

Деякі наші співробітники казали: «Треба купити відсотки три-чотири». Чому лише три-чотири? «А навіщо нам більше? 3-4% купимо і будемо в раді директорів засідати».

Вони, мабуть, читали оповідання про Волл-стріт. Ясно, що 4% General Electric – це до біса. А 4% в заводі Самарської області, на якому триста працівників, – це ніщо. Хтось придбає потім 51% – і все. Тобто, треба намагатися купити контроль.

А ще я сформулював принцип «килимової приватизації» – треба купувати випадково. Щось продається – слід певну кількість ваучерів у це вкласти.

В.Ф.: Схоже на індексний фонд.

К.Б.: Можливо. Але все одно остаточна мета – купити контроль.

Перших дві покупки зараз точно не пригадаю. Третій був «Уралмаш». Це був всеросійський аукціон, жодного крутіства не могло бути. Аукціони сконструйовано так, що там у принципі нічого не можна було «підкрутити»: одночасно здавалися ваучери у багатьох містах, і лише неймовірна фальсифікація могла дати вам невелику перевагу.

За два тижні до цього відбувся аукціон із приватизації «ЗІЛу». І все сталося, як я і передбачав. На «ЗІЛ» подали набагато більше заявок. Я довідався їхню кількість і вирішив, що на «Уралмаш» можна подати вчетверо менше і отримати трохи кращий або приблизно такий же результат. Я багато моделював, досить примітивно, але, знаєте, примітивні моделі від складних нічим не відрізняються. Якщо у вас мало даних, примітивна модель дає майже стільки ж інформації, скільки і складна. У мене виходило, що ми отримуємо від 11% до 18%. Отримали 17,4%.

Так само ми змодельювали, скільки коштуватиме ваучер. Було ясно, що їх роздадуть, але хтозна, як їх збирати.

В.Ф.: Номінал був десять тисяч рублів.

К.Б.: Так, але платили в процесі торгів за нього потім тривалий час відповідно до наших моделей – ціну від двох до чотирьох доларів. Якщо ціна зростала, це означало, що почав заходити іноземний капітал.

Ми спершу думали, що доведеться їздити в села, але дуже швидко виник ринок, який виконував цю роботу за нас. Треба було просто прийти на біржу РТСБ і там купити будь-яку кількість ваучерів.

В.Ф.: А як ви це фінансували?

К.Б.: 3 оборотів, із кредитів. Щось продали.

Спершу реальних учасників було дуже мало. Тільки через рік ми почали надбувати на аукціонах інвесторів нашого типу. Пропозиція дуже сильно перевищувала попит. Були анекдотичні випадки, правда, не з нами. Якесь жінка віднесла всі ваучери своєї сім'ї на один чековий аукціон і купила невеличкий консервний завод. Просто ніхто більше не подав. А вона за сім ваучерів купила 29% консервного заводу.

В.Ф.: Що можна було зробити з 17% «Уралмашу»?

К.Б.: Нічого. Річ у тому, що керівництво заводу саме хотіло купити. Це смішна історія. Ми витратили майже півмільйона доларів, а вони хотіли купити за \$70 000. Позичили гроші в банку, придбали ваучери. Від них була заявка типу Б, себто якщо акції виявляться дорожчі, вони не купують. Акції виявилися дорожчі, вони їх не придбали і мали через це культурний шок. У холі заводоуправління висять ордени Трудового Червоного Прапора, орден Леніна, монгольський орден Полярної Зірки, такий орден, сякий орден. Керівники ставали прем'єр-міністрами, міністрами, завод відвідував Мао, Джавахарлал Неру. Аж раптом якісь незрозумілі люди з Москви.

Вони кажуть: «Дуже добре, що ви прийшли, нам потрібні інвестори. Нам треба \$132 млн на дванадцять років під 3% річних для модернізації, інакше ми завтра зупинимося».

Але, – кажу, – таких грошей із такою ставкою не буває. І на дванадцять років теж не буває. «Справді? Тоді ми зупинимося». Ну, там побачимо.

Це був Радянський Союз у масштабі трьохсот гектарів. Технічний директор – дуже хороший чоловік, з яким ми потім довго працювали – веде нас показувати бурову. Ось ми, пояснює, зробили бурову, навантаження на гак отаке, ось вона і так робить, і с'як. Я запитую, а скільки коштує? «Оце так ви запитання поставили, Кахо Автанділовичу. Скільки коштує.

Я думаю, шість». Шість чого? – цікавлюся. «Шість мільйонів». Шість мільйонів чого? Доларів, рублів? «Не знаю – не брехатиму».

Дуже розумний чоловік, блискуче мислить. Але це ніколи не належало до його компетенції, ніхто в нього не цікавився, скільки це коштує. Не ставили йому таких запитань.

В.Ф.: Скільки ви часу витратили, щоб установити контроль?

К.Б.: Три-чотири роки. Але контроль теж, знаєте, така річ... Можете мати 100% акцій, а вас не слухатимуться, бо там якісь інші стейкхолдери – губернатор, шмубернатор. У нас, дякувати Богу, такого не було.

В.Ф.: І завод усе одно генерував кеш?

К.Б.: Ні. Він кеш не генерував ніколи – і зараз не впевнений, що генерує.

В.Ф.: Тобто? Продукцію продавав?

К.Б.: Продавав, але кеш не генерував. Ми провели дуже серйозну реструктуризацію, після якої він кеш іноді генерував, а іноді ні. Але прибутку за міжнародними стандартами не мав.

Я, в принципі, пишаюся реструктуризацією на «Уралмаші» та на «Іжорі» – двох гігантських монстрах радянської промисловості. Інша річ, що коли ми вийшли з цього бізнесу, продавши акції Об'єднаних машинобудівних заводів, наступне покоління керівників вирішило, що реструктуризація була від лукавого і треба повернутися до джерел. Як заповідали Сталін і Орджонікідзе. Але ця дорога веде в нікуди.

Взяти хоча б п'ятиповерхову будівлю друкарні. Її треба хоча б обігрівати.

В.Ф.: А як вона опинилася в складі заводу – багатотиражку випускали?

К.Б.: Звісно. Багатотиражку, оголошення, креслення... Устаткування – початку двадцятого століття, німецькі верстати.

В.Ф.: За перемогу над Німеччиною?

К.Б.: Можливо. Теплиця була, де вирощували огірки за собівартістю в кілька разів вищою, ніж на ринку. Це щоб у робітників були свіжі огірки в заводській їдальні. І таке інше. Ці огірки ми просто подарували місцевій єпархії – може, ченці щось вирощуватимуть.

В.Ф.: Хотіли розорити православну церкву?

К.Б.: Ні, ні. У нас були хороші стосунки з місцевою єпархією, з архієпископом Єкатеринбурзьким і Верхотурським. Ми в Орджонікідзенському районі храм збудували. Це була не моя ініціатива, але я її підтримував. Район виріс під час індустріалізації і там узагалі храмів не було. Народ же повинен десь молитися, якщо хоче.

Був там і ковбасний завод. Хороший бізнес, але навіщо він нам? Щоб за низькими цінами забезпечувати їдальню ковбасою?

Ми провели кілька етапів реструктуризації. На першому етапі швидко вивели і продали все, що не було пов'язано з машинобудуванням, – ковбасний завод, друкарню, величезний пральний цех і так далі. Багато грошей на цьому не заробили, але принаймні позбулися головного болю. Ніхто не ходить і не просить купити нову пральну машину. Головний ресурс у вас – це менеджер, який приймає рішення. І якщо він переймається огірками, друкарнею і пранням спецівок...

Потім побачили, що всі ці бізнеси почали генерувати кеш. У друкарні виготовляли двоколірні афіші для всього міста – з'ясувалося, що їх можна друкувати лише на таких верстатах.

У нас була внутрішня АТС – така собі маленька телефонна компанія. Ми її виділили, продали менеджменту, точніше навіть не продали, а уклали угоду, що продамо. У них з'явилася виручка, від виручки – зарплата. Не буде виручки – не буде зарплати, більше виручки – більше зарплати. Вони заметушилися, побігли по навколишніх будинках, узялися вкладати угоди на охоронну сигналізацію, друге, третє, десяте... Не знаю, в якому вони зараз стані, може, їх теж уже повернули.

Обидва заводи мали величезні транспортні цехи. Сотні важких машин. Навіщо вони нам – ми ж не транспортна компанія. Ми маємо виробляти обладнання, а хтось – перевозити. Такі активи ми почали виділяти на другому етапі. Це був надзвичайно успішний експеримент, хоча спершу працівники навіть не розуміли, що коїться. Я їх запитував: який обсяг ринку перевезень? Вони думали, мені йдеться про межі міського кварталу. А я на глобус показую – отут. Ах тут... Що ми можемо? А чому не можемо?

На Іжорі в них була ще й будівля завбільшки сорок тисяч квадратних метрів. За кілька років директор сказав: «Мені вже п'ятдесят, а я тільки

щойно зрозумів, що машині гараж не потрібен. Машина повинна весь час їздити».

Навіщо машині гараж? Адже вантаж весь час возять. У них зросла виручка, у нас знизилася видатки. По-перше, ми почали вибирати, у кого купити ці послуги, по-друге, змінився підхід. Коли начальник цеху повинен замовити внутрішній транспорт, зателефонувавши в транспортний відділ і покричавши, це відбувається десь у плановому відділі. А тут ви розумієте, що потрібно буде підписати квитанцію, яка просто з ваших грошей відмінує щось за перевезення.

Потім ми перейшли до реструктуризації основних виробництв. Ми або продавали неважливе, або розділяли на окремі компанії, що повинні були одна з одною встановлювати практично ринкові відносини. Це дуже сильний момент. Дуже важливе розуміння менеджерів, що вони мають певний капітал і за цей капітал треба якось платити. Ідея, звісно, не нова, мене цього разу надихнули новозеландські реформатори – вони перші почали рахувати, скільки у державних відомств капіталу, і відповідно скорочувати їхній бюджет. У промисловості це широко впроваджується, називається EVA – enterprise value added (скільки компанія створює доданої вартості на капітал). Нічого надприродного, але цей підхід дає дуже багато.

Майбутній директор нашої стовідсоткової «дочки», яка виготовляє інструмент, приходив і переконує, що йому треба передати два цехи: там верстати унікальні, та й не можна ж інакше, а на подвір'ї він буде відвал із циндри робити. Добре, – кажу, – хлопці, давайте все поррахуємо. За кожен квадратний метр ви повинні будете зі своєї виручки виплачувати... Основні фонди ти береш в оренду за дуже пільговою ставкою – не за ринковою, і просто сплачуєш певні гроші.

За два тижні він приходив до мене і каже: «Не підсовуйте мені другий цех, якого лисого він мені потрібен?» Ви ж казали, що не обійдетеся без цього. «Але ж там лише один розточний верстат, я переведу його сюди. Та й подвір'я не потрібне, забирайте все, не треба нічого. А якщо є менша будівля, я її візьму».

Розумієте? Виявилось, що це не потрібно, те не потрібно. Виділені нами стовідсоткові «дочки» зруйнували багато міфів. Був міф, що

металургія ніколи не генеруватиме кешу. Виділили стовідсоткову дочку. «Вам потрібні поковки?» А скільки ви просите? «Стільки-то». За такі гроші, ми купимо у Франції. «З Франції ще транспортувати треба. Давайте я продам трохи дорожче, ніж у Франції, але без транспортування». Домовилися. Виявилося, що металургійний цех і кеш генерував, і віддавав орендну плату, що її акумулювали і використовували для утримання інфраструктури. Це дало можливість і видатки знизити, і продуктивність підняти. Виникло кілька цілком успішних компаній, які діяли на своїх спеціалізованих ринках. Але потім усе це вирішили згорнути.

В.Ф.: Нові господарі все знову скуповують?

К.Б.: Не знаю, як вони це роблять. Мені здається, іноді прокуратуру використовують.

В.Ф.: Навіщо витрачати гроші, якщо є прокуратура.

Під час приватизації ви діяли як фонд прямих інвестицій, що купує проблемні активи для реструктуризації.

К.Б.: Не зовсім. Ми придбали заводи, щоб створити компанію. От хоча б інструментальний бізнес: ми самі для себе виробляли інструменти. Були чотири крупних цехи на чотирьох виробничих майданчиках. З них ми створили одну компанію «Інстрел» з виручкою \$7 млн. Це, звісно, не гігантська компанія, але і не іграшкова. Ще коли були нашою «дочкою», вони почали думати, що виробляти. Почали шукати замовлення, поїхали на виставку, і таке інше. Ми продали її менеджменту, який залучив інвестора. Хотіли залишити тільки те, що було нашою ключовою компетенцією.

В.Ф.: Побудувати вертикально інтегровану компанію з виробництва нафтогазового обладнання.

К.Б.: Не лише нафтогазового. Ще й гірничодобувного, гірничодобувного розмельного, екскаваторного, а також валки і верстати безперервного лиття заготовок, і якісь маргінальні речі на кшталт крупорушок¹⁰³.

В.Ф.: А це що таке?

¹⁰³ Восени 2003 року компанія ОМЗ, до складу якої входили, окрім «Уралмашу» і «Іжорських заводів», ще дев'ять машинобудівних підприємств, розкрила структуру власності. Бендुकідзе належало 25,93% компанії. Виручка ОМЗ за 2002 рік становила \$435 млн, чистий прибуток – \$39 млн, ринкова капіталізація на кінець вересня 2003-го – \$276 млн

К.Б.: Ними зерно мелють на крупу.

В.Ф.: З бізнесмена-сумісника ви перетворилися на реструктуризатора важкого машинобудування, створеного товаришем Орджонікідзе. Ходорковський, здається, назвав вас якимось рятувальником російської нафтової галузі, який дуже знадобилося ваше обладнання.

К.Б.: Можливо. Бо такі ми змогли адекватно відповісти на різке підвищення попиту після 1998 року.

Розділ X

ЄВРОПА

Кобулеті, Georgia Palace Hotel
 23 лютого 2014 року

Як ліберал, що накопичив капітал у беззаконній стихії пострадянського ринку, може ставитися до Європейського Союзу? На початку двотисячних ліберальний консенсус у Росії був такий: європейський тягар регулювання лише сповільнить наш розвиток, тому з Європою треба дружити «на відстані», немає жодної потреби реальної інтеграції (тим більше, «вони» весь час навчають нас манер, набридли).

Думаю, що до Грузії Бендукідзе від'їжджав саме з таким баченням Євросоюзу. Є апокрифічна історія, начебто під час першої зустрічі з представником ЄС у Тбілісі новий міністр економіки в лоб заявив співрозмовнику, що на обговорення всіх питань вони мають півгодини. Підготовлений раніше план дій ЄС-Грузія Бендукідзе назвав «сміттям». Кілька разів мені довелося бачити спалахи люті Кахи, спрямовані на несимпатичного йому адресата. Тому психологічна правда в цьому апокрифі безумовно є.

Але *tempora mutantur et nos mutamur in illis*¹⁰⁴. За неповних десять років Бендукідзе виробив значно глибше ставлення до Європи, ніж було притаманне російському ліберальному консенсусу на початку двотисячних.

К.Б.: Я нещодавно читав працю¹⁰⁵, яка доводить, що економіка пов'язана з властивостями мови. Не бачили?

¹⁰⁴ Часи змінюються, і ми змінюємося разом із ними (лат.)

¹⁰⁵ Chen M.K. The Effect of Language on Economic Behavior: Evidence from Savings Rates, Health Behaviors, and Retirement Assets // American Economic Review. 2013. Vol. 103. № 2.

В.Ф.: Ні.

К.Б.: Знайду і надішлю. Автор аналізує сприйняття мовами майбутнього – чи сильно воно відокремлене від сьогодення. Навіть у романо-германських мовах це сприйняття відрізняється, не кажучи про ще кардинальніші відмінності, як, скажімо, в угро-фінських. Автор доводить: що чіткіше майбутнє відокремлене від сьогодення, то більше грошей люди накопичують.

В.Ф.: Тобто вища норма заощаджень?

К.Б.: Так.

В.Ф.: Поппер дуже воював із історицизмом і есенціалізмом. Історицизм – це коли кожен новий вчинок пояснюється пройденим шляхом. Закономірність, про яку ви кажете, не можна зводити до закону. Мовна свідомість може змінюватися завдяки обміну знаннями, імпорту інститутів, економічному зростанню. Разом зі збільшенням ступенів свободи людина починає підніматися над історичною граматиною.

Це підтверджується тим, що країни розвиваються на різних швидкостях, незважаючи на лінгвістику. У 1990-ті роки Росія була лідером реформ на пострадянському просторі. За Путіна вже Грузія успішніша, ніж Росія, адже вона має кращий поступ у побудові сучасного суспільства.

К.Б.: Звісно. Країни рухаються на різних швидкостях, але водночас за поганих періодів може накопичуватися досвід, а за хороших – навпаки, бо занадто вже все добре. І коли, маючи на гадці проблеми, що виникали у нас, казали: «Ах, так у вас там демонстрації, у вас там сутички з поліцією!», я відповідав: учимося, учимося, нічого страшного немає.

У цьому є, напевно, щось ніцшеанське.

Ми не можемо отримати це знання із Синьої книги. Немає ж такої книжки *How to build a nation for dummies*.

В.Ф.: In ten days.

К.Б.: Або in ten years. А якби й існувала, то там було б написано: захищай свої права, посилай усіх на три букви, борись за те, що тобі болить. Гноблять – борись, щось не подобається – борись. У боротьбі здобудеш ти право своє. І сформується інститути. Тому що інститути – це наслідок боротьби. Коли я читаю сльозливі статті економістів, нехай навіть

нобелівських лауреатів, що, мовляв, у колишніх соціалістичних країнах реформи відбувалися неправильно, бо слід було спершу побудувати інститути, і тільки тоді... Побудувати інститути... А де цегла і розчин для будівництва? Виявилось, що цеглини і розчин для розбудови – це вуличні сутички, демонстрації, мордобої, голод, холод, відсутність електрики, коли треба...

В.Ф.: Робити операцію в лікарні.

К.Б.: І люди кажуть: ні, я хочу не так, а отак. І вони знаходять загалом прийнятний спосіб життя, і бояться чинити інакше. Ось вам інститути. А як їх побудувати, з яких матеріалів? Та ні з яких – це ж очевидно.

Як на мене, це дуже важливий момент. Навіть те, що відбулося в Грузії. Мені не подобається новий уряд. Я вважаю, що він зробив багато помилок. Він сильно не любить конкретно мене. Мені через це некомфортно. Але казати, що це загибель Грузії? Ні, це не загибель. Як би ми без цього навчилися? Без цього ми б не здогадалися, як вибори проводити, яких людей обирати, чому вірити, чому не вірити. До того ж, я впевнений, що це не остання наша помилка. Ми ще багато таких помилок зробимо. Мине не вісімсот років, а вісімдесят, і ми, можливо, будемо вже навчені. Хоча nation-building у сучасному суспільстві та сучасному світі – набагато складніше, ніж у XVIII-XIX сторіччі. Можливо, все відбуватиметься швидше, але значно складніше.

Зараз хоч хто яке суспільство побудує, воно буде сильно лівим. Загальне виборче право дуже в цьому сенсі ускладнює завдання. Ясно, що нікуди від нього не подінешся – обставини, сусіди, світовий порядок, Більдерберзький клуб, масони – байдуже. Будь-яка реальна сила не дозволить побудувати дискримінаційне суспільство.

Одна річ – закладати основи в суспільстві, де є ценз голосування, а інша – у суспільстві, де його немає.

Грузія – хороший приклад. [«Грузинська мрія»] Виграли вибори, просто пообіцявши «халяву». Хіба таке могло статися в Англії XIX сторіччя? Кому Дізраелі повинен був обіцяти халяву? Фактично ж не було кому. Загальне виборче право дуже ускладнює будівництво. Зате якщо вдасться, споруда буде міцна.

В.Ф.: У XX сторіччі поділ на розвинені країни і країни, що розвиваються виявився дуже стійким. Країни, що приєдналися до клубу розвинених, можна перелічити на пальцях, незважаючи на те, що в усьому світі, в усіх країнах відбувалися одні й ті ж процеси. Накопичення знань, технологій...

К.Б.: Якщо ти рухаєшся так само швидко, як і решта, то лише зберігаєш розрив.

В.Ф.: Здебільшого розрив збільшився.

К.Б.: Перед нашою зустріччю я саме вставляв у свою презентацію картинки. Якщо європейські країни будуть рости зі швидкістю 1%, а Грузія зі швидкістю 9%, то у нас є шанс наздогнати деякі з них через тридцять років, а деякі ми і тоді не наздоженемо.

В.Ф.: Який у вас зараз ВВП на душу? Тисяч шість доларів¹⁰⁶?

К.Б.: Так. Якщо тридцять років рости зі швидкістю 6% – це буде фантастичний результат. А Франція, наприклад, зростає зі швидкістю 1%.

В.Ф.: 6% – це подвоєння за дванадцять років.

К.Б.: Тобто за тридцять років це, вважайте, зростання в шість разів. Франція за цей час виросте в 1,4 разу.

В.Ф.: Мабуть, є сенс урахувувати не лише обсяг ВВП на душу населення, але й інші показники розвитку.

К.Б.: Решта показників пов'язані з цим. Не може бути суперрозвинених інститутів у бідних країнах. Зазвичай немає такої жорсткої кореляції, як у країні, де ВВП на 10% вищий, а інститути на 10% кращі. І ясно, що країни з хорошими інститутами теж раніше були бідні.

Але що таке розвинені інститути, різні дослідники уявляють дуже по-різному.

В.Ф.: Але ж є більш-менш загальноприйняті класифікації політичних систем – Політія IV...

К.Б.: Як на мене, це значним чином залежить від смаків.

А ще – трошки схоже на дослідження короля Бутану, що має містити Gross National Happiness. Тобто GDP не годиться, а якийсь Global Institutional Capacity Index – цілком підходить.

¹⁰⁶ У жовтні 2013 року МВФ оцінив душевий ВВП Грузії (за паритетом купівельної спроможності) у \$6087, Франції – у \$35680.

Можна уявити три країни з душевим ВВП у \$40000, \$4000 і \$5000, і може виявитися, що в країні з \$4000 інститути кращі, бо країна з \$40000 – це Екваторіальна Гвінея, в якій взагалі немає інститутів. Бо які там можуть бути інститути, якщо це фактично монархія, організована внаслідок самозахоплення? Яка-небудь Гана може бути набагато бідніша, але інститути там значно якісніші, ніж в Екваторіальній Гвінеї чи Намібії. Але якщо такі екстремальні випадки багатства, пов'язані з тією чи іншою рентою, виключити, то, мені здається, можливий тільки дуже маленький люффт. Адже якщо в країні вже багато років є хороші інститути, то чому вона не розвивається, чому не переганяє сусідів?

В.Ф.: Щось не пригадую таких прикладів.

К.Б.: Був у нас міністр, який казав: «Що ви все торочите про іноземних інвесторів? Невже грузинських немає? Є. Вони не мають грошей, то й що?»

Грошей немає, отже – не інвестор. Є – інвестор, ні – не інвестор. Фраза «найкрупніший бізнесмен, успішний підприємець, але грошей у нього немає» позбавлена сенсу. Ви самі сказали, що бізнес – це та царина людської діяльності, яку найлегше квантифікувати.

В.Ф.: Це ви сказали.

К.Б.: Ні, слово «квантифікація» додали ви.

В.Ф.: Я завжди на вас посилаюся, цитуючи цю фразу.

К.Б.: Якщо ви про суть – звісно. Заробив більше грошей – молодець. Заробив менше – вибач. Може, ти хороша людина. Я радий. Вчений, проповідник, мислитель. А в бізнесі так: у тебе шістнадцять мільйонів, у нього – вісімнадцять, тому він кращий. У нього вісімнадцять мільярдів, а в тебе вісімнадцять мільйонів – він набагато кращий.

В.Ф.: Це не стосується «бізнесменів», які вкрали з бюджету.

К.Б.: Треба, звісно, говорити про порівнювані речі. Немає ж країн, що заохочують крадіжки з бюджету.

В.Ф.: Є тільки окремі партії, що стають заручниками «корумпованої Сім'ї»¹⁰⁷. Ви як, до речі, вважаєте: Партії регіонів простіше самоліквідуватися чи вдавати, що вона ні до чого?

¹⁰⁷ Вдень 23 лютого парламентська фракція Партії регіонів публічно відмежувалася від Януковича, обвинувативши президента-втікача в тому, що він зробив «мільйонну партію заручником однієї корумпованої сім'ї».

К.Б.: Що значить «простіше»? Морально? Я не знаю, яке законодавство у вас, в Україні.

В.Ф.: Партію створити досить легко.

К.Б.: Створити легко. А як щодо розподілу місць у виборчій адміністрації та Центрвиборчкомі? Там партійні квоти?

В.Ф.: Так.

К.Б.: Те ж – і в місцевих виборчих колах. Це капітал, який зникає разом із партією. На прикладі Грузії можу вам сказати, що зберегти стару партію вигідніше, ніж створити нову такої ж сили. Тому що в тебе залишається держфінансування, нехай і незначне. Якщо немає спонсорів, ти можеш зберегти невеликий апарат, і матимеш місця у виборчих адміністраціях усіх рівнів.

Досвід комуністів свідчить, що народ у нас терплячий. Вони покаються, посплять голову попелом.

У Росії всі провладні партії, що існували до «Єдиної Росії», згинули. У Грузії Національний рух – це перший випадок, коли правляча партія не зникла після поразки на виборах.

В.Ф.: У Польщі в 1990-х – першій половині 2000-х мало не кожні вибори призводили до перебудови партійної системи. Переможені сходили з політичної арени.

К.Б.: Вони розпускали партію?

В.Ф.: Партія залишалася, але цю нішу посідали інші політичні сили, а та, що прогнала, ставала маргінальною.

К.Б.: Може, у них просто інакше виборче законодавство. Це дуже важливий чинник. Через це навіть малопотужні старі партії беруть в альянси. Це як торгівля будівельними ліцензіями: можна створити нову компанію і отримати ліцензію, а можна купити компанію з ліцензією.

В.Ф.: Як проводити люстрацію? І чи потрібна вона взагалі?

К.Б.: Масову? Не Сім'ї Януковича?

В.Ф.: Масову.

К.Б.: Щоб прибрати кого?

В.Ф.: Старий політичний апарат.

К.Б.: До чого тут люстрація? Виженіть – от і все. Навіщо це називати люстрацією?

В.Ф.: Щоб назад не просочилися.

К.Б.: А якщо людина пройде всі тести, якщо вона нормальна – тоді що?

В.Ф.: У Польщі був такий процес, в Україні є схожі настрої. Погляньте, скільки ітерацій відбулося зі зміни керівництва, але стара бюрократична каста збереглася.

К.Б.: Розумію. Але до чого тут люстрація? В чому ви обвинувачуватимете якусь конкретну людину? Що вона працювала заступником начальника фінансового управління Міністерства внутрішніх справ? «Так, працював. То й що? Чого ви хочете від мене?» «Ми повинні вас люструвати». «За що? Я калькулятором користувався, екселем, рахунки є, щодня ходив на роботу і виконував завдання керівника. У вас є якісь претензії конкретно до мене? Януковича не люблю. Тимошенко не люблю. Кличка не люблю. Яценюка не люблю».

В.Ф.: Люблю дружину і сина.

К.Б.: «І в принципі, мені подобається партія комуністів». Вітренко – була у вас така...

В.Ф.: Прогресивна соціалістка.

К.Б.: «Ось мені Вітренко подобалася. Я за неї голосував». Я б на їхньому місці в Страсбурзький суд подав із прав людини: на підставі надуманих обвинувачень мене позбавляють права працювати, робити улюблену справу.

В.Ф.: «За що ви хочете мене люструвати? Я ж нічого не робив!»

К.Б.: Люстрація передбачає, що люди брали участь у чомусь поганому, і це – задокументовано. Були членами партії, працювали в спецслужбах.

Мені просто здається, що це зараз неважливо. Інша річ, якщо є політична воля і ви кажете, що вам не потрібні люди, які раніше працювали в апараті.

Я кілька разів був у Будинку українського уряду, і мені завжди здавалося, що я повернувся назад, у якісь радянські роки. Все було немов звідти – від килимів і гасел про трудові звитяги до секретарок. Люди з короткими краватками, взуття запилужене, чорне, з товстою підошвою.

В.Ф.: Російський Білий дім 1990-х.

К.Б.: Просто одне й те ж. Якщо ви хочете цього позбутися, то ви кажете: «Ти міністр чого?» «Освіти». «Так шуруй до себе в міністерство, і зроби так, щоб там були нормальні люди, а ми тут тебе підтримаємо».

Питання розв'язано. Навіщо іще раз про це ухвалювати закон? Закон потрібен для тих випадків, коли виконавець не може виявити волі. Але якщо він не може її виявити, то яка різниця? Він візьме ідіотів – не колишніх ідіотів, серед яких, можливо, траплялися і фахівці, а – майбутніх ідіотів. Чим майбутні ідіоти кращі за минулих, не розумію.

У Грузії мали люструвати осіб, які співпрацювали із КДБ. Але це неможливо зробити. Всі архіви в Росії, залишилися лишень якісь копії. Ми ж не можемо запитати в Росії: «А хто ваші агенти в нас?» Вони надішлють список, але...

В.Ф.: ...як до цього ставитися, абсолютно незрозуміло.

К.Б.: Я думаю, що найправильніша відповідь Росії – це надіслати випадковий перелік, щоб там були і ті, хто співпрацював, і ті, хто не співпрацював. Та й занадто багато часу минуло від 1991 року.

Думаю, треба просто дати політичну настанову на оновлення кадрів. Можна навіть постанову Ради ухвалити.

Які можуть бути варіанти? У новому Виборчому кодексі, що прийняли в Грузії, записано: після місцевих виборів дванадцять-тринадцять тисяч осіб, які працювали в місцевих органах влади, звільняються, бо припиняються їхні повноваження, і вакансії слід заповнити заново. Ось це можна зробити. Хоча це, можливо, занадто сильно. В Америці, коли змінюється адміністрація, звільняють три тисячі осіб...

В.Ф.: Політичних призначенців?

К.Б.: Так. В Америці – три тисячі, а в Україні могло би бути, скажімо, півтори-дві тисячі. Міністри, заступники міністрів і, можливо, начальники департаментів. У вас скільки міністерств? Зо тридцять?

В.Ф.: П'ятнадцять. Разом із міністерством культури. У вас, до речі, є таке?

К.Б.: Є. Ми ж культурна країна. Насправді, багато разів обговорювали, що з ним робити. І, в принципі, наче ясно, що воно не потрібне. Але у Міші [Саакашвілі] була така політична відповідь: це ще одна людина, яка може говорити про щось від імені держави. Ще один спікер, балакуча голова, так би мовити.

В.Ф.: Ви ж самі розповідали, що в 2007 році Міша всім заткнув рота і сам почав говорити від імені держави з приводу усіх питань.

К.Б.: Ні, ні, «заткнув рота» в тому сенсі, що заборонив членам уряду виявляти нелояльність.

В.Ф.: Заборонив думати вголос.

К.Б.: Ти можеш думати вголос, але спочатку з'ясує, навіщо тобі цей уряд. Ідеться про партійну дисципліну. У нас же тоді був не коаліційний уряд, де одні вважають так, а інші інакше.

Уже вкінці, коли я йшов, ми навіть підготували такий план: збільшити кількість міністрів, членів кабінету, але зменшити число міністерств. Зробити так, щоб було багато міністрів без портфелів, держміністрів, які відповідають за конкретні речі. Коли Нова Зеландія проводила найкрупніші реформи, у них було тридцять п'ять міністрів. Міністр рибальства окремо, міністр з розвитку регбі окремо і таке інше. І нормально.

Мало міністерств – це добре. Швейцарський варіант. У них там семеро осіб у кабінеті. Але не це головне. Головне – функції. Якщо ви наліпите багато дрібних міністерств, то вони встигнуть понавигадувати безліч усіляких дурниць. Безумовно, крихітним міністерствам на таку експансію доведеться витратити більше часу. Наприклад, я дуже скоротив міністерство економіки, і воно досі майже не оговталось.

Міністерство сільського господарства скоротили ще дужче, бо чого там тільки не було – просто пекло. Його зменшили вп'ятеро, а потім іще в півтора разу. Змінився один міністр, другий, а третій найняв якогось ідіота, колишнього міністра сільського господарства Сербії. Той зробив якусь діагностику, Світовий банк оплатив цю роботу. Це жах, написав він, я ніколи не бачив, щоб було таке невелике регулювання і таке катастрофічно мале число чиновників сільського господарства на душу населення. І навіть таблиці, де у мене ця презентація є: в інших країнах один аграрний чиновник припадає на дванадцять тисяч людей, а в Грузії їх – кіт наплакав.

В.Ф.: І вдалося йому підвищити забезпеченість грузинських селян чиновниками?

К.Б.: Він мав нещастя в моїй присутності виступити в місії Міжнародного валютного фонду. Я з'ясував, що сільськогосподарський експорт

Сербії, розташованої в серці Європи, менший, ніж сільгоспекспорт Грузії, яка від того серця далеко, і головний торговий партнер тієї країни оголосив ембарго. Він був такий дурний... Таких дурнів так приємно «мочити», що аж огидно, я б сказав. Він вимагав переписати корів, кожен пронумерувати і занести до централізованої комп'ютерної бази.

В.Ф.: Паспортизація корів – прогресивний захід.

К.Б.: Корови – це був лише початок, далі він пропонував до дрібних тварин переходити.

В.Ф.: Чому ви на нього розсердилися? Він просто пропонував запровадити європейську практику.

К.Б.: Так, це частина так званої traceability. Спалахи коров'ячого сказу дуже сильно вплинули на зміну регуляції в цій сфері. Виникла надмірна зарегульованість. Ви все повинні враховувати. Ви годуєте корову сіном, тому мусите ідентифікувати походження сіна. Виробник сіна повинен знати, на якій ділянці він його скопив. Ви щось з'їли, держава повинна мати можливість відстежити весь шлях – не до корови, а ще далі.

Сільськогосподарський комісаріат – найвеселіший в Єврокомісії. Такі кумедні речі придумують. Моя найулюбленіша єврорегуляція пов'язана зі свиньми. Річ у тому, що якщо їх тримати в одному загоні, то вони одна одній відгризають вуха. Їм хочеться пожувати щось, і вони беруться за вуха: ам-ням-ням. Щоб цього не сталося, за «темних» часів, років десять тому, свиням обрізали вуха і хвостики. Потім вирішили, що це негуманно. Що робити? Обрізати не можна, отже треба давати іграшки. Щоб свині гризли замість сусідського вуха цяцьку. До того ж дерев'яні іграшки давати не можна, там скалки. Скажімо, в Англії за недавання свиням іграшок штрафують на півтори тисячі фунтів, а за злісне недавання загрожує в'язниця.

В.Ф.: Прогресивна держава. Хіба права свиней не треба захищати?!

К.Б.: Як можна кинути людину за ґрати через свиню? Я геть не розумію. Це вже просто зміщення базових цінностей. Оштрафувати – добре, нехай, хоча теж не розумію. Але до в'язниці – це ж казна-що.

Євросоюз має сайт, який називається «Про нас брешуть». Там пишуть: «Про нас кажуть, що ми регулюємо кривизну огірків, начебто ми

регулюємо покарання за те, що свиням не дають іграшок. Це неправда». А де ж правда? Євродиректива змушує держави ухвалити закони про покарання за те, що свиням не дають цяцьок. Яке буде покарання – це держави мають вирішити. Брехня, що ми ув'язнюємо. Ми не регулюємо кривизни огірків. Ми ні до чого. Кривизну огірків регулює геть інший орган – Європейський союз виробників огірків.

Коли я працював над free trade agreement з Європою, для мене цей сайт був джерелом безкінечної радості. Читаєш його, і дивиєшся. «Це неправда, що ми регулюємо розмір упаковки чаю. Упаковки чаю можуть бути будь-якого розміру, якщо вони відповідають таким-то параметрам». Я підозрюю, бюрократична машина працює так, що в самому Брюсселі цей сайт ніхто не читає. Просто неможливо уявити, що таке можна створити.

В.Ф.: Те, що ЄС переборщив із регулюванням, це очевидно. На ваш погляд, як може розвиватися ця ситуація?

К.Б.: Атож, це цікаво. Особливо, якщо серйозно постане питання про вступ до ЄС, скажімо, України.

Річ у тому, що compliance cost¹⁰⁸ в Європі дуже високі. Я не зустрічав праць із точного підрахунку compliance cost у Євросоюзі, але дуже добре пораховано compliance cost в Америці. За розрахунками Small Business Administration, зараз це десь \$7000 per employee, що становить приблизно 15% американського ВВП на душу. Немало, але терпимо. Правда, деякі правильні американські економісти вважають, що такий рівень compliance cost фактично зупиняє розвиток острова Гуам, частково Пуерто-Рико, американських Віргінських островів, себто недорозвинених територій. Але з іншого боку, скільки на Гуамі народу – тисяч сімдесят, може, навіть менше¹⁰⁹. І це non-issue.

В Європі, судячи з тих неофіційних даних, які я бачив, витрати вищі. Деякі експерти оцінюють їх у десять тисяч євро на працівника. Це означає дуже просту річ: країни з душевим ВВП меншим, ніж десять тисяч євро, в принципі не можуть існувати. Вони можуть існувати, виникнувши всередині Євросоюзу, тобто у них ВВП, умовно кажучи, становитиме двад-

¹⁰⁸ Витрати на дотримання всіх правил та норм.

¹⁰⁹ За даними бюро перепису США, населення острова Гуам у 2010 році становило 105805 осіб.

цять тисяч євро, і десять із цих двадцяти з'їдатиметься регулюванням. Але країна, у якої... Який в Україні душевий ВВП?

В.Ф.: \$3900

К.Б.: Це за поточним обмінним курсом, а за паритетом купівельної спроможності скільки?

В.Ф.: Близько \$7400.

К.Б.: Така держава як Україна за такого регулювання просто не може існувати. Всі гроші йдуть на регулювання, нічого не залишається. Тому якби Україна вступила в Євросоюз, було б чудово.

Як розв'язували цю проблему з малими країнами – Латвією, Литвою, Болгарією? Малим країнам давали єврофонди. У тебе, умовно кажучи, compliance cost сягає \$5 млрд, на тобі чотири, мільярд потерпиш. Яюсь так переживемо. І це відбувалося, коли compliance cost були нижчі – адже вони щороку нарощуються. Умовно кажучи, Румунія отримувала багато грошей з єврофондів, бо вона велика країна, але теж не гігантську кількість.

Якщо Україна приєднається до Євросоюзу, буде цікаво. Матимемо політично зрозуміле рішення, і ясно, що частину compliance cost можна відтермінувати: «Це ми будемо лише в 2030 році впроваджувати, а це – в 2028-му». Та все одно в Україні ВВП вочевидь нижчий, ніж compliance cost, а завбільшки Україна така, що єврофондів на неї не вистачить. Ми зараз можемо говорити, що Україна має щороку отримувати – з урахуванням compliance cost – щонайменше десять мільярдів євро.

В.Ф.: А як ви залагодили цю проблему в грузинській угоді про Асоціацію?

К.Б.: Там дуже багато застережень. Цим саме опікувалися мої колишні співробітники – зараз вони працюють в Університеті – і їхні колеги в міністерствах. Переговори тривали дуже довго, і нам весь час ставили за приклад Молдову, Україну та Азербайджан, бо вони підписували все.

В Україні про compliance cost узагалі ніхто не думав. Одного разу Фонд Яценюка запросив на свою конференцію мене і Вато Лежаву, мого колишнього заступника. У конференції брали участь люди цілком цивілізовані – тобто ті, хто правильно сприймає багато речей. Але вони взагалі не розуміли, про які compliance cost іде мова. Було видно, що про

це не було жодної дискусії. А потім українці сказали: «Ну, знаєте, може, це в Грузії у вас так. Українські закони такі жадливі, що європейські – хоч би які вони були – кращі».

Якісь кращі, якісь гірші, але головне ж не закони, а створені ними конкретні регуляції.

Ясно, що десять тисяч євро визначається за ПКС, і в Україні ця сума може бути менша, але все одно вона буде дуже значна. Реформування молочного сектора Литви обійшлося в \$2 млрд У вас молочний сектор, підозрюю, якщо не вдєсятеро, то вшестеро більший за литовський. Де ви візьмете \$12 млрд?

В.Ф.: А чому Грузію не злякали непідйомні compliance cost?

К.Б.: Ми постаралися мінімізувати. Коли мова про Україну, то це, я вважаю, питання виживання.

Звісно, добре було б, якби галушки самі умочувалися в сметану і лізли до рота. Було б чудово. Але яка реальність?

У мене є теорія двох Європ. Про одну з них ми знаємо з літератури: «Три мушкетери», романи Гюго, Діккенса. Ця Європа виробила в собі повагу до прав людини, толерантність, enlightenment, liberte, egalite, fraternite. І в цьому сенсі вся сучасна цивілізація – те, що ми називаємо цивілізацією – європейська. І Америка – європейська цивілізація, і Японія, а Сінгапур – це взагалі радикальна, прогресистсько-модерністська спроба європеїзуватися. Успішна, я вважаю.

І звісно, для Грузії ця Європа важлива. Бо саме це наш дім, а не Афганістан з Іраком. Один міністр ельцинського уряду так пояснював це в Кремлі років зо двадцять тому: «В одному кутку сидять Мейджор, Коль, Ширак. В іншому – Каддафі, Хомейні, ще хтось. Ви заходите в кімнату. “Куди підете (Єльцина запитує) – до цих чи до тих?” “До цих”. Ну то це і є наш історичний вибір».

В.Ф.: Про якого міністра мова?

К.Б.: Про колишнього міністра зовнішньоекономічних зв'язків Олега Давидова. Це він – автор західної експансії «Газпрому». Він і Комаров¹¹⁰.

¹¹⁰ Юрій Комаров (1945 р.н.) – директор спільного підприємства «Вінгаз», «дочки» «Газпрому» і BASF/Wintershall (1991-1996), гендиректор «Газекспорту» (1996-1999), що відповідав за весь експорт «Газпрому».

В.Ф.: Ви про скупку активів?

К.Б.: Ні – ще до скупки. Я і про створення спільного підприємства з Wintershall, що прокачує газ, і про довгострокові контракти. «Газпром» же як продавав: «Скільки хочеш газу?» Стільки. «На». Комаров потім був генеральним директором «Газекспорту», а тридцять років тому він саме брав участь у підписанні двадцяти-, тридцяти-, сорокарічних контрактів. Take-or-pay – все те, з чим Євросоюз сьогодні бореться, придумали ці дві людини.

У цьому сенсі зрозуміло, що і для України Європа – це дім. У цього дому також є вимір, пов'язаний із безпекою. В одній кімнаті з Євросоюзом танцює ще й НАТО. Якби не Росія, можна було б ще думати. Але якщо ти прагнеш тривалої стабільності, йди туди.

Є й інша Європа. Вона виникла ситуативно. Це бюрократична брюссельська Європа єврочиновників, їй, насправді, від сили двадцять років. Формально – більше, але значна частина всіх її регуляцій – досить молоді.

Як і будь-яка безвідповідальна бюрократична система, вона породжує чудовиськ. Брюссель ніхто не обирає, у нього немає виборців, немає парламенту, який би його контролював, нікого не можуть відкликати – нічого такого нема. Це як ЦК КПРС. Який стосунок євробюрократ має до народу? Головне для нього – що скаже начальник. А той йому: «Молодець! Чудову дурницю написав». І мені ця Європа не подобається. Але це така річ: оскільки вона неефективна, то, напевно, рано чи пізно вона зміниться. Плюс – дилема, пов'язана з безпекою: Європа – це ще й псевдонім НАТО, при тому, що твій сусід – Росія, яка весь час перебуває в стані імперських переживань і судоми тіпають її тілом.

В.Ф.: Росії прикро...

К.Б.: На що вона ображається? Смикає за волосся і допитується, чому ти її не любиш. Або кнопки на стілець підкладає, а коли чує крик жертви, пропонує: «Полюби мене». Не треба підкладати кнопок – що за поведінка? Мачистська держава, від слова «мачо».

Ясно, що вибір на користь Європи. Але я дуже радів, коли європейська конституція не з'явилася на світ. Я молився за те, щоб фронт чехів і поляків, які були проти неї, переміг. Я думаю, що брюссельська Європа

дісталася того порогу, після якого бюрократія ростиме далі, але це чимраз сильніше дратуватиме народ. Уже в одній країні, іншій країні серйозні люди, міністри кажуть: що за дурниця, скільки можна, дайте більше свободи.

В.Ф.: А є ще й зовнішній конкурентний тиск...

К.Б.: Це теж. Що хорошого в європейській цивілізації? Завдяки гнучкості їй щоразу вдавалося впоратися з проблемами. Щоразу. Немає проблем, що вона б їх не подужала. Розвиваючись, розв'язувала проблеми. Проблему з комуністами залагоджено. Як залагоджено? Це може подобатися чи не подобатися, але це як підпалюють ліс – вогонь вогнем – головне, щоб пожежа не поширювалася. Виник тред-юніоністський рух, що за риторикою багато в чому перегукувався з комуністами, але був значно безпечніший, бо не прагнув захопити владу силою. Виникла проблема фашизму – подужали і її. Так, кров, боляче, але владнали, самі.

В.Ф.: Як це самі?

К.Б.: Європейська цивілізація: не тільки Європа, але й Америка.

В.Ф.: Є ж концепція, що фашизм – це така відповідь на комунізм, і велика громадянська війна в Європі почалася 1917 року...

К.Б.: Так, а закінчилася в 1945.

В.Ф.: Або у 1989-му – з падінням Берлінської стіни.

К.Б.: Якщо так вважати, то закінчилася вона позавчора, коли Янукович утік.

В.Ф.: Нещодавно Ніал Фергюсон запропонував хороший уявний експеримент. Погляньмо, каже він, на світ у 1914 і в 2014 році. Що змінилося? Ми побачимо, що за великим рахунком усе це страшне, залізне, жорстоке двадцять століття – з комуністичним Китаєм і десятками мільйонів жертв, комуністичною Росією і десятками мільйонів жертв, двома світовими війнами – нічого не змінило. Можна подивитися на сучасну Росію, сучасний Китай: вони значно більш схожі на себе в 1914-му, ніж на себе в середині століття. Штурмували небо, а потім повернулися до себе, колишніх. Марнота всіх прогресистських рухів...

К.Б.: Що ж, хороший погляд. Хороший.

В.Ф.: Єдина відмінність – мінус імперії.

К.Б.: Так. Хоча можна вважати Європейський Союз – вінцем.

В.Ф.: Четвертим рейхом?

К.Б.: Його можна вважати четвертим рейхом і перемогою ідей Наполеона. Тобто, це колективна творчість Карла Великого, Наполеона і навіть Франца Йосифа.

Створивши Євросоюз і Шенгенську зону, Європа повернулася до початкового стану, коли людина зі Львова (цього, правда, поки що нема) або з Гданська могла дійти без документів до Лісабона. Брат і сестра моєї бабусі вчилися в Турині: він на інженера, вона на економіста. Він помер від запалення легень, а вона повернулася з Італії, коли, як я думаю, стало зрозуміло, що Муссоліні – ворог. Викладала в Тбіліському університеті французьку та італійську. У неї залишилися якісь документи, з яких було вирізано голову Муссоліні – боялися репресій.

В.Ф.: Наскільки неминучий супутник інтеграційного проекту – брюссельська бюрократія?

К.Б.: Це не є щось неминуче – просто зараз саме так це працює. Є два напрями розвитку Євросоюзу, і обидва призводять до глибокої трансформації. Один напрям – це рух до конфедерації: ну їх, ці брюссельські правила, рамкові закони зберігаються лише в невеликих сферах, а з рештою національне законодавство саме розбиратиметься. Якщо будуть рости такі партії, як UK Independent Party, то цей рух посилюватиметься. Другий напрям, навпаки, веде до створення реальної європейської супердержави з парламентом, який призначає уряд. Тоді виникає підзвітність. Проблема ж у її відсутності. Я живу в Польщі, мені не подобається певний закон, і що я маю робити? Куди скаржитися?

В.Ф.: У Москву.

К.Б.: Ага, у «Спортлото», як співав Висоцький. Я піду в свій уряд, там мені скажуть: а що нам робити? Поскаржитися депутату, якого ми обрали до Європарламенту? Він скаже: «Я взагалі тут ні до чого, я ні на що не впливаю». Європарламент – це ж...

В.Ф.: Громадська палата.

К.Б.: Так. Хтозна, що робити.

Деякі країни опинилися в ще гіршому становищі. Норвегія, наприклад. Вона не член Євросоюзу, і у них є такий термін – fax demoscasy.

Попередній прем'єр-міністр Норвегії розповідав: сиджу в кабінеті, приходять факс із Брюсселя, що тепер буде так. У норвежців з Європою односторонній зворотний зв'язок. Вони домовилися, що виконуватимуть брюссельські закони в рамках європейського економічного простору. Незрозуміло тоді, навіщо Норвегії свій парламент.

В.Ф.: Для обговорення питань місцевого значення. Як у СРСП – республіканські міністерства місцевої промисловості.

К.Б.: Було, пам'ятаю. Ця система нестабільна. Не може в демократичній Європі існувати уряд, непідзвітний народу. Він може існувати двадцять-тридцять років, але сто – не може. Він повинен трансформуватися, стати підзвітним.

Як зараз це працює в Брюсселі? Я знаю одну людину, яка очолює Антитрестівський департамент у директораті комунікацій. Нашою мовою – начальник департаменту в міністерстві зв'язку. Працює в Брюсселі понад двадцять років. Він не лібертаріанець, але близький до цього, відвідує лібертаріанські конференції. Одного разу він пояснив, як організовано регулювання, пов'язане з частотами. Чоловік опікується цим понад двадцять років, і думаю, що його розуміють і здатні з ним дискутувати від сили троє людей. Усе. Двадцять із гаком років тому його взяли на роботу, і він її виконує. А хто повинен йому сказати: «Ні, Васю, ти помиляєшся»? Запит депутата Сидорова... Нічого цього нема. Тому ця система повинна трансформуватися. Або в той, або в зворотний бік.

Інша річ, що не треба плекати ілюзій, що асоційоване членство чи вступ до Євросоюзу приведе до вибуху економічного зростання.

В.Ф.: Слово «вибух» пов'язане з чудотворством, тому який сенс обговорювати?

К.Б.: Є люди, які в це вірять, навіть економісти. Я всім кажу, візьміть шість, два, чотири відсотки зростання, зведіть в ступінь і дізнаєтеся, на скільки піднесеться економіка через стільки-то років. «А якщо в Євросоюз вступити?». Як це змінить швидкість зростання? Для Грузії вступ до Євросоюзу має єдине, хоча й колосальне, значення: у нас надлишкові трудові ресурси, приєднання здатне це нормалізувати.

В.Ф.: Коли йдеться про Україну, використовують два аргументи.

Перший – великий ринок, другий – імпорт інститутів. Тобто, здача частини суверенітету, яку зараз українець непродуктивно використовує національна еліта.

К.Б.: Європі Україна, звісно, може замінити Китай.

В.Ф.: І повторити шлях Східної Європи, яка стала місцем, куди переїжджала вся трудомістка промисловість із Західної.

К.Б.: І навіть більше – адже Україна ще дешевша.

В.Ф.: Зараз іще дешевша за Китай.

К.Б.: Вона – як Китай. Ось погляньте (і забудьмо сільське господарство): Китай – це вісімсот мільйонів осіб міського населення. Думаю, що Європа посідає – це можна перевірити – 20% у китайському експорті, не більше. Тобто це еквівалентно ста шістьдесятьом мільйонам людей. Вирішили з Китаю таку країну і вона працює тільки на Європу. Україна – менша, але порівняти можна. І де ті обмеження, які не дозволяють Україні робити те, що робить Китай? Я не знаю таких обмежень. Трудові ресурси такі ж дешеві.

В.Ф.: Дешевші.

К.Б.: Залежить від провінції.

В.Ф.: Буквально днями надібав цифру – \$10 000 на душу населення за паритетом купівельної спроможності в Китаї.

К.Б.: Мені здається, це завищена оцінка.

В.Ф.: Джерело – МВФ.

К.Б.: Ой, та чому ви переймаєтеся ПКС? Ви ж не за ПКС експортуєте. По-друге, я ж кажу про весь Китай. Включно з Шеньчженем, де, я думаю, тисяч вісімнадцять доларів на душу припадає, включаючи Шанхай, Гуандун. А візьміть який-небудь Синьцзян, Хунань – там, гадаю, значно менше. Там же саме відбувається перетік всього цього low cost manufacturing у глиб країни.

Мої знайомі мають два заводи: один у Тбілісі, другий – у Шеньчжені. Електрика в Китаї вдвічі дорожча, ніж у Тбілісі, робоча сила... За \$300, \$500, \$600 уже ніхто не працює. Електрика надходить із переборами, тому вони мають свою дизельну ферму на той випадок, коли зникає струм. Плинність кваліфікованих кадрів – висока.

Робоча сила в Україні коштує або так само, або менше, кваліфікація і трудова мораль аж ніяк не гірші, може, навіть кращі, навичок, що їх просто так не здобудеш, немає ні в Китаї, ні тут. Плюс – транспортне плече. У Львові: виготовив меблі – довіз на вантажівці до Берліна. У Хунані: виготовив меблі, довіз за той же час до Шанхайського порту. Довезти до Шанхайського порту те, що ти виробив у Синцзяні, – це те саме, що з Єкатеринбурга доправити до Берліна чи, може, аж до Мадрида. Тільки гіршою дорогою.

Маленька країна на кшталт Грузії не може грати такої ролі. А в Україні і місцевий ринок доволі великий, завбільшки, мабуть, як ринок Бельгії. Він не те, щоб шалено цікавий, але таки цікавий. Це ж завжди важливо. Я хочу щось виробляти, а в країні виробництва купуватимуть чи ні? Якщо це анклав, де нічого не купуватимуть, – то це специфічна продукція. А якщо мій товар і там матиме попит, то я почну з невеликого заводика, продаватиму половину на внутрішньому ринку, половину – на експорт. Потім експорт нарощуватиму, а внутрішні продажі поступово зростатимуть. І в цьому розумінні, звісно, Україна зможе замінити Китай.

В.Ф.: Ось ще один, третій, аргумент на користь якнайтіснішої інтеграції з Євросоюзом.

К.Б.: А респта вже залежить від того чи зможе Україна цим успішно скористатися, чи ні. Буде у неї шестивідсоткове зростання чи двовідсоткове. Якщо вона буде добре рости, то досить скоро, через десять років, вийде на рівень найбідніших країн Євросоюзу – Болгарії, Румунії.

В.Ф.: Щодо Грузії ви такого варіанта не розглядаєте?

К.Б.: Знову дуже багато пов'язано з Україною. Якщо буде політичне рішення прискорити вступ України до Євросоюзу...

В.Ф.: Зараз максимум, чого можна чекати від Євросоюзу, – що Україна може претендувати на вступ до ЄС у віддаленому майбутньому.

К.Б.: Це, звісно, у політичному сенсі поставить питання, а чим Грузія гірша? Ми що, теж повинні криваве побоїще учинити? Зрозуміло, що зараз переважає загалом консервативний підхід: «Хлопці, не розширюймо більше Євросоюзу, годі вже. Скільки можна? Там прибудували, там квартира, там квартира, там якісь незрозумілі цигани, румуни, угорці,

словаки, словенці. Хто це такі, а хто його знає, болгари якісь. Ну вистачить, не треба, бо скоро ми тут перестанемо розмовляти людською мовою».

Коли йдеться про Україну, аргументи зрозумілі: якщо ЄС не підтримує, то кінець, Росія її захопить. І у разі євроінтеграції України – у Грузії з'являється шанс. Велика проблема Грузії – це те, що, як сказав мені Баррозу¹¹¹ вісім років тому, у нас немає з Євросоюзом спільного кордону. «Як ви собі уявляєте інтеграцію? Приймемо Туреччину, а потім уже... Але Туреччину найближчі двадцять років ми не приймемо».

І цю невіршену на цей момент дилему можна буде розв'язати, якщо Україна просунеться. Якщо це станеться, то і Молдова теж повинна, бо Молдова ще краща – там демократія плюс мільйон молдаван уже мають румунські паспорти. Бесеску¹¹² вже сказав: приходьте, всім дамо. І тоді виходить так: європейці гралися в політику сусідства з шістьма країнами. Три з них – Білорусь, Вірменія та Азербайджан – відмовилися. Україну і Молдову ви приймаєте. А Грузія тоді сирота, чи як? Ми все, що могли, робили: вибори, реформи, боротьба з корупцією тощо. То чому ж ми зараз за боргом?

В.Ф.: Як дурні з чистою шиєю.

К.Б.: Пам'ятаю розмову в уряді: «Приїжджає Ферреро-Вальднер. Про що будемо говорити?» Я: Ми повинні просити угоду про вільну торгівлю – це ж ясно. «Е, ні, це занадто серйозно». Авжеж, – кажу, – угоду про вільну торгівлю, зниження митних ставок.

Приїхала Ферреро-Вальднер (вона була комісаром із зовнішніх зв'язків), запитує: чого хочете? Прем'єр їй: «Хочемо угоду про вільну торгівлю». «Ну що ви, вас же шкода. Вашу індустрію (от же ж дурепа!) – змете дешевий експорт із Європи». Де вона бачила дешеві європейські товари?

В.Ф.: Дешеві сумки Луї Віттон і біжутерія Тіффані.

К.Б.: Які все одно виробляють у Південно-Східній Азії. Або дешеві німецькі автомобілі.

В.Ф.: Цей же мем про дешевий експорт із ЄС фігурував і в українському випадку, коли Глазьев і Путін доводили Україні, що Європа розглядає її як ринок збуту.

111 Жозе Мануел Дурао Баррозу (1956 р.н.) – президент Європейської комісії (2004-2014).

112 Траян Бесеску (1951 р.н.) – президент Румунії (з 2004 р.).

К.Б.: У цьому сенсі інтелектуальні здібності Ферреро-Вальднер і Глазьева майже однакові.

В.Ф.: Тобто, це думка про те, що в Європі така ефективна високопродуктивна індустрія, що навіть країни з дешевою робочою силою не можуть їй протистояти.

К.Б.: Ні, я думаю, що Глазьев просто брехав, а вона – дурна. Хоча Глазьев теж дурень. Потім вона каже: «Треба вивчити це питання, так не можна, ми не завдамо вам шкоди». Я навіть знайшов групу французьких економістів-лібертаріанців, а це, звісно, нетривіальне завдання. Вони все дослідили і сказали, що грузинська економіка і так відкрита, тому вільна торгівля додатково дасть незначний позитивний стимул. В Єврокомісії не погодилися з цим висновком і найняли ще одну групу – CASE. І CASE підтвердив попередню думку. Я пояснював: хлопці, у нас і так кордони відкриті, ми не можемо їх ще більше відкрити. Сільгосппродукція з Європи не надходить, бо далеко, а все решта у нас не обкладається митом. Крім хіба що каналізаційних труб (та решти дрібниць).

А для Європи Грузія – це як місто Дюссельдорф, точнісінько такий за розміром. Якщо Дюссельдорф продаватиме більше чи менше, це якось може вплинути на Європу? Ніяк не може. Є лише один пункт – вино. От і все, більше нічого немає. Грузинська економіка дуже мала. Вдесятеро менша за економіку України. Якщо ми – як Дюссельдорф, то ви – як десять Дюссельдорфів. Або один Берлін.

В.Ф.: Або половина Баварії.

К.Б.: Ну ні, Баварія дуже велика і успішна! І, що важливо, – католицька. Живе спростування Вебера, який казав, що без протестантизму немає капіталізму.

Я, до речі, не люблю всю цю нісенітницю детерміністську. Мовляв, якщо країна – така, вона розвивається, а якщо інша – не розвивається. Якщо сильно хочеш, то розвиваєшся. Як у Брема в «Житті тварин» – «гієна – хижа тварина, яка полює лише місячної ночі. Але якщо місяця немає, то вона все одно полює». Мені здається, Попперу сподобався б цей запис: він сам себе фальсифікує і верифікує.

В.Ф.: Це хороший приклад софізму.

К.Б.: До того ж, Бремові в цій фразі йшлося не про софізм, він змальовував реальність. Полює в місячну ніч. Потім згадав і дописав: але без місяця все одно полює.

Розділ XI УКРАЇНА

Розмова по Skype, дорогою до аеропорту «Бориспіль» 5-6 червня, 10 червня 2014 року

За останніх дев'ять місяців свого життя, з березня по листопад 2014 року, Бендुकідзе відвідав Україну вісім разів.

Першого разу приїхав у другій декаді березня. Лібертаріанці з фонду Atlas тоді організували Екстрений економічний саміт, на якому, крім Кахи, виступали лідери реформ із Латвії, Словаччини, Швеції. На панелі, яку я модерував, Бендукідзе, видатний оратор, виступав навіть яскравіше, ніж завжди. Так, що мені аж спало на думку порівняти його з рок-зіркою. Як і годиться рок-зірці, з публікою він не церемонився. Суть його перших українських виступів зводилася до двох тез: «Я не бачив більш нереформованої країни, ніж Україна» і «Ви не розумієте, в якій ви зараз дупі».

Увечері 14 березня Бендукідзе і Андрій Ілларіонов мали коротку зустріч із Арсенієм Яценюком. Бендукідзе підтвердив прогноз, що викристалізувався у нього на початку місяця: Путін не забиратиме Криму. Логіка цього прогнозу була така: Україна – корова, Крим – хвіст. Якщо відірвати хвіст, корова втече і більше не повернеться. А корова, себто Україна, потрібна Путіну цілком.

16 березня в окупованому Криму відбувся референдум, 17-го півострів проголосив незалежність, а 18-го Росія прийняла його до свого складу.

У квітні Бендукідзе без жодних нагадувань із мого боку визнав, що помилявся. Було видно, що його гнітить усвідомлення власної помилки. На перебіг історії його прогноз навряд чи вплинув – в.о. президента Олександр Турчинов

та прем'єр Яценюк мало що могли тоді протиставити силовим діям Москви. Алармістські прогнози Андрія Ілларіонова – Путін ось-ось почне повномасштабне вторгнення, піде на Київ – лунали значно голосніше, але й вони навряд чи змінили плин подій. Інша річ, що якби не було тієї вечірньої зустрічі в Будинку уряду на вулиці Грушевського, українське керівництво, можливо, сприймало б поради та ідеї Бендукідзе з більшим пієтетом.

Я пишу ці слова в середині січня, а програма невідкладних реформ, про які ми з Кахою говорили в червні, стала ще актуальніша. Війна, тупцювання на місці, корупція і безладність підвели Україну до краю прірви, за яким починається фінансова катастрофа. Під час червневої розмови ми мимохідь зачепили і цей сценарій, у формулюванні Кахи – сценарій «вимушених реформ». Що ж, подивимось, яких додаткових витрат зазнає суспільство, що реформується під ударами долі, а не під керівництвом далекоглядних і чесних лідерів.

Слід визнати, що Бендукідзе не вдалося серйозно вплинути на економічну політику української влади. Але в його українській одіссеї був іще один вимір. За ці дев'ять місяців із ким тільки Каха не зустрічався в Києві. Міністри, депутати, політтехнологи, військові, студенти, топ-менеджери, підприємці, громадські активісти, співаки, співачки... Кілька разів до нього на зустріч проривалися навіть шахраї, які сподівалися, що впливовий грузин замовить за них слівце перед прем'єром або президентом (Яценюк бачився з Бендукідзе тільки в березні, Порошенко не зустрівся з ним жодного разу). Ніхто не зробив більше для популяризації ідей свободи в Україні, ніж Бендукідзе. Я вірю, що посіяне проросте¹¹³.

В.Ф.: Як будемо спілкуватися – дипломатично чи чесно? Ви за п'ять хвилин (або годин) радник президента¹¹⁴, вам не можна різко.

113 Скорочену версію цієї розмови опубліковано 17 липня 2014 року на сайті Slon.ru. Каха Бендукідзе: «Надо стать чемпионом реформ, чтобы получить средний результат».

114 Інтерв'юєр іронізує. У кінці травня – на початку червня поширилися чутки про те, що новий український Президент Петро Порошенко призначить Бендукідзе своїм економічним радником. Сталося це через справжнісіньке непорозуміння. Єдина напівофіційна посада, що її Бендукідзе обіймав в Україні, – це член Strategic Advisory Group при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі.

К.Б.: Істина десь посередині, як кажуть у таких випадках люди, коли не знають, що сказати.

В.Ф.: Після втечі Януковича це ваш третій приїзд до Києва. Ви цілком «у темі». Як би ви оцінили діяльність тимчасового уряду – що йому вдалося, що не вдалося?

К.Б.: Мені здається, уряд принаймні правильно ідентифікував багато проблем. Серйозних рухів я не бачив, але не впевнений, що керівництво держави мало політичний капітал, щоб робити щось суттєве. Я вже, можливо, набрид усім своїми фразами, але якщо зараз не буде різких рухів, виникнуть проблеми з існуванням самої України.

В.Ф.: За підсумками цих двох днів оптимізму додалося чи поменшало?

К.Б.: Посилилося відчуття, що час дуже швидко спливає. До осені чи хоча б до кінця року треба встигнути здійснити такі реформи, щоб наступний бюджет був реалістичний, не витісняв би бізнес і дозволив нормально функціонувати державі.

Україні зараз ідеться не про прискорений чи «на випередження» розвиток, а про виживання.

Є стандартні компоненти реформ: макроекономічна стабільність, розумне регулювання, плавна приватизація, прозорість... Таку програму вам запросто напише Світовий банк, маса людей буде вам розповідати, як інтенсифікувати розвиток людського капіталу, підвищувати ефективність управління держмайнном і таке інше...

В.Ф.: Саме така програма була в Януковича.

К.Б.: Є досвід різних країн. Реформи в Східній Європі та Прибалтиці й реформи у Грузії – це два різних типи реформ. У Грузії було все те, що ми зараз бачимо в Україні. Частина території окупована, дві іноземні, російські, військові бази, кордон повністю не контролюється, до того ж, на відміну від України, ринок маленький, сам собою нецікавий, та ще й у гарячому, вибухонебезпечному регіоні.

Я приїхав до Грузії і погодився стати міністром рівно десять років тому, наприкінці травня – початку червня 2004 року. І я подумав, що якщо впровадити всі ті реформи, які були успішними в нормальних східноєвропейських країнах, скажімо, семивідсоткове зростання в Словаччині, –

то в Грузії вони дадуть двовідсоткове зростання, а отже – відставання від світової економіки. Себто, позиція не покращиться, а погіршиться. Було ясно, що якщо ви хочете врівноважити очевидні мінуси, реформи мають бути набагато радикальніші. Треба стати чемпіоном змін, щоб отримати середній результат.

В.Ф.: Набагато радикальніші – для чого? Щоб приватний капітал...

К.Б.: Не люблю виразу «приватний капітал». Щоб люди діяли ефективніше. Все ж для громадян. Щоб мені було легше інвестувати – легше побудувати власний будинок...

В.Ф.: А чому не любите слів «приватний капітал»?

К.Б.: Бо це звужує групу адресатів реформ до окремих підприємців, але ж реформи – для всіх.

В.Ф.: Радикальні реформи потрібні, щоб було якнайбільше інвестицій...

К.Б.: Щоб людям легше жилося. Багато інвестицій – це саме собою ні добре, ні погано. Наприклад, якщо зараз українська держава позичить величезну суму грошей і прокладе вздовж Дніпра трубопровід, що ним нічого не буде прокачуватися, це дасть економіці хіба що короткочасний сплеск, а потім – глибокий спад. Реформи потрібні, щоб полегшити життя.

Коли вам дихається добре, вільно, тоді й економіка розвивається. Таке ось просте рівняння, що згодом перетворюється на рівняння про доходи, інвестиції, експорт, імпорт і таке інше. Але першооснова – саме це.

В Україні ситуація гірша, ніж у Грузії десять років тому. В нас економіка зростала. В нас не було пожежі. Хоч геть усе було неефективне, але принаймні продірявлена, прогнила будівля не горіла. Якщо не буде радикальних реформ, світ може недорахуватися Україні. А часу мало.

В.Ф.: Які різкі рухи нагальніші?

К.Б.: Насамперед слід скорочувати держвидатки, і досить сильно. У Великій Британії це зробила Тетчер, в Іспанії – [прем'єр-міністр Хосе Марія] Аснар, у Латвії [Валдіс] Домбровскіс.¹¹⁵ Дуже болюча річ, але в Латвії після скорочення держвидатків уряд виграв вибори...

115 Державні видатки у Великій Британії знизилися з 46% ВВП у 1982-му до 37,8% у 1989 році, в Іспанії – з 43,3% ВВП у 1996-му до 38,9% у 2004 році, у Латвії – з 44,1% ВВП у 2009-му до 37,3% у 2013 році.

Щоб перейти до нормального рівня стабільного зростання, Україна мусить скоротити держвидатки на 10-15% ВВП¹¹⁶.

В.Ф.: В Ірландії на це пішло десять років: з 1986 по 1996 рік вони скоротили їх з 52,3% до 37,7% ВВП.

К.Б.: За рік це не можна зробити, я розумію. Але для Ірландії 37% ВВП – добре, а для України занадто багато.

Радикального зменшення видатків можна досягти тільки за допомогою двох речей: значного скорочення держапарату, безглузких програм і значної дерегуляції, коли ви фактично відмовляєтеся від низки держфункцій. Нинішні регулюючі інститути все одно неефективні: замість того, щоб чесно налагоджувати, себто створювати якесь суспільне благо, чиновники продукують суспільне зло, беручи хабарі. Деретулюючи, ви прибираєте те, що висмоктує з бізнесу або одні папірці, або інші, грошові знаки. Це перше. Ви прибираєте джерело корупції, занепаду держапарату – це друге. І ви скорочуєте видатки – це третє. Ось три блага, що виникають із дуже глибокого дерегулювання.

Друге, що обов'язково слід зробити, – розібратися з енергосубсидіями. Це пряма отрута, що її приймає українське суспільство, потрапляючи в політичну та економічну залежність від Росії. Ця реформа дозволить розв'язати два завдання – знизити цю жажливу залежність і оздоровити держбюджет, зменшити держвидатки. Нині на субсидування витрачається 5% ВВП, і навіть якщо його скорочувати поетапно, прибираючи по 1% ВВП субсидій на рік і заміщаючи їх удвічі меншим розміром прямої монетизації цих пільг, – навіть у цьому разі через п'ять років ми отримаємо 2,5% економії ВВП і, повірте, значне скорочення обсягу споживаного газу і позбавлення від цієї залежності.

116 У серпні 2014 МВФ оцінював загальний дефіцит державних фінансів (з урахуванням фінансування «Нафтогазу») у 10,1% ВВП за держвидатків на рівні 48,4% ВВП. 26 жовтня 2014 група радників Мінекономрозвитку, до якої, крім Бендукідзе, входили Андерс Осунд із Інституту міжнародної економіки Петерсона, професор Массачусетського технологічного інституту Дарон Аджемоглу, запрошений професор Університету Торонто Олег Гаврилішин та почесний професор школи бізнесу імені Річарда Айві (Університет Західного Онтаріо) Василь Калимон, опублікували в англомовному тижневику Kyiv post заклик скоротити держвидатки до 34% ВВП через ліквідацію енергетичних субсидій, скорочення держапарату, реформи системи держзакупівель і т.ін.

Паралельно з тим чи відразу після того, як пожежу буде загашено, потрібно здійснити й інші реформи в енергетичній сфері. Величезний ресурс полягає в повному використанні атомної енергетики України. У цьому разі знизиться використання інших джерел, зокрема, менш ефективної теплової генерації. Теплові електростанції працюватимуть на половину потужності, а атомні станції – на повну. Українська енергетика стане стійкою, економічно ціліснішою і здоровою. На споживачів це не вплине негативно.

В.Ф.: З атомною енергетикою все більш-менш ясно. Власник найбільшої енергетичної компанії України ДТЕК Рінат Ахметов утратив свою переговорну силу, тож тепер це зробити буде простіше. А що ще потрібно зробити в українській енергетиці?

К.Б.: Україна видобуває двадцять мільярдів кубометрів газу. Могла б добувати і більше. Та оскільки ціни регулюються, добувати в Україні газ не дуже вигідно. Щойно ви звільняєте ціни і перестаете субсидувати імпортний газ, видобуток цього ресурсу відразу стає цікавим.

Другий момент. В Україні значні запаси сланцевого газу. Нещодавно я читав дослідження Європейської Бізнес Асоціації, наскільки складніше в Україні видобувати сланцевий газ, ніж у Сполучених Штатах, – значно сильніше регулювання, набагато більше потрібно грошей. Якщо зробити прозорим механізм доступу до прав на мінеральні ресурси, видобуток сланцевого газу, і не тільки його, стане досить простим, і якщо країна відчуватиме потребу в цій енергії чи матиме можливість експорту, то вона зможе добувати і споживати газ або ж – експортувати.

В.Ф.: Чи можлива радикальна економічна реформа за відсутності сильної поліції?

К.Б.: Це теж потрібно робити. Україна ж не хоче залишитися країною, в якій буде погана поліція?

В.Ф.: Річ не в цьому. Створення ефективної поліції – це нагальний захід чи цю реформу можна здійснювати в другу чергу?

К.Б.: Нагальний, нагальний.

В.Ф.: Як поєднати збільшення видатків на силовиків і скорочення держбюджету?

К.Б.: Яке збільшення? У країни є видатки на оборону і поліцію¹¹⁷, а оборони та поліції немає. Україна просто спалює кілька відсотків ВВП. Фактично вона живе, як Коста-Рика, без армії і, як я навіть не знаю хто, без поліції.

В.Ф.: Припустімо, пожежу загасили. Що далі?

К.Б.: В Україні досі немає нормальної приватної власності на сільгосп-землі. Аграрний сектор міг би бути значно більшим експортером, ніж зараз¹¹⁸, але для цього повинна з'явитися приватна власність на землю, а не теперішній паліатив.

Наступне серйозне питання – валютна політика. Україна, як і багато інших країн, вибрала шлях, що нікуди не веде, – створення власної якісної валюти. Власні якісні валюти змогли створити від сили з десятків держав. Це валюти, що добре поводяться протягом багатьох десятиліть. Якщо розумна людина в п'ятдесят років вирішить покласти гроші на двадцятирічний депозит, щоб мати кошти на похорон, то в якій валюті вона його відкриє? Подивившись, як реально поводяться розумні люди, ми побачимо, що вони тримають ці гроші в доларах, євро, швейцарських франках, британських фунтах.

Неякісних незалежних валют набагато більше, ніж якісних. Той-таки філіппінський або аргентинський песо, венесуельський болівар... Є трохи якісних, але певним чином залежних валют. Наприклад, китайський юань, сингапурський долар тощо. А є чимало якісних і цілком залежних валют – це багато які близькосхідні валюти, двадцять африканських. Вибір такий: або у вас незалежна неякісна валюта, або залежна якісна.

В.Ф.: І що з цим може вдіяти Україна? Прив'язати гривню до євро чи долара?

К.Б.: Або взагалі відмовитися від валютної політики і дозволити вільний обіг долара і євро. Я підтримую обидва варіанти.

Чому це важливо? Ви створюєте номінальний якір, – можна подивитися на досвід балтійських країн, які переважно обрали цей шлях і досягли

¹¹⁷ За даними аналітичного центру CASE Україна, 2013 року видатки на МВС та Міноборони становили 2,1% ВВП.

¹¹⁸ У 2013 році українські агропромислові компанії експортували товарів на \$17 млрд (27,1% українського експорту). На металургійний сектор припало 27,8% українського експорту.

значних успіхів, – і у вас усе стає зрозуміло і прозоро. Крім того, ви завдаєте серйозного удару по спробах дестабілізувати бюджет.

В.Ф.: Є одне заперечення. Зараз Україна має шанс за допомогою інфляції знизити реальний тягар держвидатків...

К.Б.: У тому-то й річ, коли це робити: під час пожежі чи після. Я допускаю, що для України найбільш правильною була б зараз глибока фінансова криза, що розірвала б усі ці клубки сплетених інтересів. Не стало б ні привілейованих пенсій, ні якихось напарованих зобов'язань, переданих у регіони, тощо. І тоді можна було б заново будувати фінансову систему.

Просто шлях через фінансову кризу не надається проектуванню. Я не знаю країн, які акуратно вкинули б себе у фінансову кризу. Скажу відверто: якщо загасити пожежу не вдасться, це питання вирішиться саме собою. Але це болісний шлях, і тут не можна планувати, що робити після пожежі. Наскільки це виправдано стосовно України, яка зазнає атаки зі Сходу, я не знаю.

В.Ф.: Цього року провал в економіці буде дуже великий: таке враження, що падіння ВВП на 10% – це консервативний прогноз. Крім того, що східні області, які не працюють уже два місяці, становлять третину українського експорту, це ще й великий споживчий регіон. Для українських компаній усі доходи в Донбасі втрачено. Як уряду встигнути провести реформи, запустити економіку, до того як його зметуть?

К.Б.: Бути зметеним – це іноді неминуче. Адже Бальцеревич теж був змушений піти. Тут річ у іншому: а навіщо уряду довго сидіти? Щоб не впроваджувати реформ?

В.Ф.: Мені здається, уряду треба постаратися досидіти до того моменту, коли почнеться економічне зростання.

К.Б.: Не можна стверджувати, що чисто всі реформи болючі. Деякі болючі лише для трьох-п'ятих осіб. Дерегулювання корисне для сорока п'ятих мільйонів і не корисне для десятків тисяч. Скорочення бюрократії корисне для десятків мільйонів і не корисне для сотень тисяч.

Україна має дуже великий запас міжнародної підтримки. Після війни 2008 року ми в Брюсселі на конференції змогли залучити донорів у різних

формах: це і кредити, і прямі інвестиції, і бюджетна допомога, і технічне сприяння, – \$4,5 млрд, приблизно 30% тодішнього ВВП Грузії.

Якщо виходити з того, що Україна вдсятеро більша за Грузію, то вона могла б залучити, напевно, мільярдів п'ятдесят. Це не означає, що бюджет не повинен скорочуватися. Повинен. І саме під це на перехідний етап потрібно підстелити соломку від міжнародного співтовариства. Залучити додатково до позики МВФ два-три десятки мільярдів доларів, що пом'якшуватимуть перехідний період та наслідки агресії Росії і операції у відповідь, цілком можливо.

Звісно, допомога надійде не відразу. Ще не всі обіцяні Грузії гроші витрачено, але частина, яку вже використано, негайно дала ефект.

В.Ф.: У мене саме було запитання про новий «план Маршалла» для України. Погляньте: відразу після війни, 2009 року, в Грузії був спад – 3,8% ВВП. А в 2010-му зростання відновилося – 6,3%, в 2011-му було 7%, в 2012-му – 6,1%. Хай там як, спад в Україні буде глибший, ніж у Грузії.

К.Б.: Можна зробити, щоб він не був такий великий.

В.Ф.: Це фізично складно, враховуючи, що приватний сектор зараз фактично завмер: ніхто не інвестує плюс величезний шматок української економіки паралізовано війною. Ні Південна Осетія, ні Абхазія не були такі важливі для Грузії, як Донбас для України.

К.Б.: Так, вони були відрізані до війни. Добре, цього року буде – 7% або – 10%. А наступного? Цим роком життя не обмежується.

В.Ф.: Питання зводиться до того, як перезапустити економіку. Залучення масованої західної допомоги...

К.Б.: Це не спосіб перезапустити економіку, це спосіб у проміжку трошки пом'якшити ситуацію. Економіка запускається за рахунок приватних інвестицій. Україні потрібно збільшити приплив приватних іноземних інвестицій в кілька разів. Мінімум у п'ять, а можливо, і в десять¹¹⁹. Ось завдання.

В.Ф.: Але ми розуміємо, що, крім донорів, ніхто в найближчому році не вкладатиме серйозних грошей в Україну.

¹¹⁹ За даними українського Держкомстату, у 2013 році іноземні інвестори вклали в країну \$5,7 млрд. З \$58,2 млрд накопичених іноземних інвестицій на 31 грудня 2013 року 32,7% припадало на Кіпр.

К.Б.: Так, але треба вже зараз створювати умови, щоб залучення іноземних інвестицій стало реальністю. Там багато аспектів, пов'язаних із банківським сектором. Я наведу простий приклад. Україна більша за Грузію в десять разів. В Україні скільки банків зробили IPO?

В.Ф.: Жодного.

К.Б.: Нуль. А в Грузії – два. Один – до війни, другий успішно розмістився буквально днями. Це і є залучення інвестицій. Україні потрібно звернути увагу на державні банки. Навіщо державі банки? Вони ж не потрібні. Можна їх консолідувати та залучити іноземних інвесторів або інвестора.

В.Ф.: Замість банківських IPO після Помаранчевої революції був приплив прямих європейських інвестицій в банківський сектор, і все це закінчилося погано: європейці розпродають своїх українських «дочок» із великими збитками.

К.Б.: Нічого страшного. Отже, будуть інституційні інвестори.

В.Ф.: На відміну від валютної політики, яку можна взяти і денаціоналізувати, банківське регулювання денаціоналізувати так просто не вийде.

К.Б.: Не згоден з вами. Почнемо з того, що коли ви експортуєте банківські послуги, як це сталося в Латвії чи Естонії, то ваші банки стають об'єктом нагляду іноземних регулюючих органів. Якщо ви чините ще радикальніше і уможливієте відкриття банківських філій, тоді вони можуть бути взагалі поза вашим регулюванням.

Це деталі. Головне, щоб з'явилися великі приватні інвестиції, як це сталося у Словаччині, що перетворилася на одного з найбільших виробників автомобілів у Європі, щоб українські компанії почали виходити на фінансові ринки. Тоді у вас не виникатиме запитання: «А як же, господи, ми зараз збільшимо тарифи на газ цьому сталеливарному заводу – чи виживе він, бідний?» Завод – частина якогось конгломерату, що повинен міняти стовідсоткову частку в неефективному виробництві на п'ятдесятивідсоткову в ефективному. Нехай він залучить портфельні іноземні інвестиції та витратить їх на розшивку вузьких місць, на ліквідацію своєї неефективності. Більшість виживе.

Скільки, на вашу думку, коштує вся важка промисловість України без поправки на бойові дії?

В.Ф.: Якщо підсумувати минулорічний список Forbes, то мільярдів \$25-30.

К.Б.: Чи \$15 млрд, спрямованих на модернізацію української промисловості, здатні розв'язати питання ефективності, зокрема енергетичної, цих виробництв?

В.Ф.: Так.

К.Б.: Ось бачите. Потрібно просто не сидіти, як собака на сні, а відкривати капітал компаній. Більше того, завдяки підтримці всього світу зараз в Україні є можливість залучати спеціальні, не зовсім ринкові гроші. Це гроші Міжнародної фінансової корпорації, ЄБРР, Азіатського банку розвитку, Чорноморського банку торгівлі та розвитку, ОРИС, американського Ex-Im Bank.

В.Ф.: Ми повертаємося до «плану Маршалла».

К.Б.: Можна назвати це «планом Маршалла», а можна просто зробити. Я думаю, що і ЄБРР, і МФК, і ОРИС підтримають...

В.Ф.: Я розмовляв із людьми і в ЄБРР, і в МФК. Незважаючи на заяви про велику підтримку України, у них дуже стримане, я б сказав, скептичне ставлення до економічних перспектив країни.

К.Б.: Авжеж.

В.Ф.: Вони не бачать, за великим рахунком, на що можна зараз в Україні опертися.

К.Б.: Безумовно, бо треба реформувати багато чого іншого. Ми говоримо про постпожежні речі. Якщо Україна не реформує свого Податкового кодексу...

В.Ф.: Це пожежний чи постпожежний захід?

К.Б.: Там дві частини: пожежна та постпожежна.

В.Ф.: Поговоримо про обидві.

К.Б.: Я не вірю в суперрадикальну податкову реформу. На кшталт, знищимо ПДВ, все замінимо одним-двома податками – це нереально.

Україні потрібен бюджет, що базувався б на хорошому зборі низьких податків. Я не знаю, як можна прозоро збирати більше 35% ВВП.

Сьогодні податки збираються погано, тому що багато в тіні. Ось куди треба підносити вогнегасники. Від радикалізму людей, які цим опікуються,

залежить майбутнє України. За воєнних часів слід вдаватися до неординарних, радикальних підходів.

Всі знають, що в Україні існують «майданчики» – місця, де мінімізуються податки, які чудово бачать податківці, але перебувають вони поза громадським контролем. Чому? Тому що це податкова таємниця. Я вважаю, Україні потрібно відмовитися від податкової таємниці і всі дані про сплату податків юридичних осіб публікувати в інтернеті. Нехай громадськість знає, хто конкретно краде гроші з бюджету. Нехай боротьба з ними стане предметом громадянської активності. Неординарно? Неординарно. Порушує загальноприйняті уявлення про податкову таємницю? Частково, бо це не стосується фізосіб.

В.Ф.: Щоб скасувати податкову таємницю, уряд мусить виявити стільки ж політичної волі, скільки і для того, щоб позбутися «майданчиків».

К.Б.: Позбуватися «майданчиків» складніше. Це штучна робота конкретних бюрократів. А тут потрібне одноразове рішення. Це хороший іспит на зрілість еліти. Боротися з цією ідеєю – однаково, що захищати злодіїв.

Водночас, покращення адміністрування без зниження ставок – безперечно згубний шлях. Заклик «давайте ви платитимете всі податки» сьогодні безглуздий. Якщо бізнес заплатить усі податки, то спад буде не 10%, а 20%.

Насамперед потрібно знижувати, звісно ж, соціальний податок. Можна знижувати і податок на прибуток юросіб, і податок на дохід фізосіб, який помилково, за рекомендацією МВФ, було зроблено прогресивним. Повернення до пласкої шкали, навіть з певним зниженням, неминуче, як на мене.

Зараз необхідна заява уряду про зниження податкового тягаря. Це буде важливий сигнал: уряд серйозно готовий зменшувати податки, тільки ви починайте правильно платити. А якщо не будете чесно платити, то, перше, народ знатиме про це, а по-друге, ми теж будемо знати і каратимемо.

I, безперечно, потрібна податкова амністія.

В.Ф.: В Україні це називається «податковий компроміс»...

К.Б.: Я чув, в Україні хочуть, щоб бізнесмени, які переводять кошти в готівку через «майданчики», заплатили 15% від тих сум, що вони туди пропускали. Знайомий бізнесмен називав мені якусь захмарну суму.

В.Ф.: Ясна річ, це ж за кілька років.

К.Б.: Тоді це не матиме сенсу. Адже ні в кого не залишилося цих грошей у вигляді прибутку. Коли ви починаєте оптимізувати податки, ви працюєте з низькою або навіть негативною у звичайному податковому середовищі маржею. Грошей, на які розраховує уряд, просто немає. Не можна в результаті податкової амністії вилучити суму більшу ніж кількість грошей на рахунках компанії в банках. Не заплатять вам. Їх немає. Економіка не готова віддати всі депозити для податкової амністії.

В.Ф.: Нульовий варіант комфортніший в тому сенсі, що не треба витрачатися на адміністрування.

К.Б.: Той-таки мій знайомий каже: «Я ж усі податки платив. Я торік заплатив двісті сорок мільйонів гривень. А я знаю інших людей у нас в секторі, які взагалі не платили. Нечесно виходить, я платив, а вони ні». Тому, з одного боку, механізм амністії повинен містити елемент справедливості, а з іншого – економіка не може існувати, коли у вас в країні 95% підприємців вважатимуться шахраями і злодіями.

Тому я сказав би, що амністія мусить бути швидше нульова, ніж нульова чи близька до нульової.

Уявімо собі таку ситуацію: ви мали якийсь бізнес. Якби ви сплачували всі податки, він був би неефективний. Тому ви платили тільки частину податків. Припустімо, ваша виручка становила \$100 млн, видатки, з урахуванням сплачених податків, \$90 млн, і у вас залишалося \$10 млн. За три роки ви заробили \$30 млн і побудували за ці гроші будівлю, яку здаєте в оренду за \$3 млн. Дуже проста бізнес-модель. Ви перевели в готівку через майданчики \$270 млн. Ви повинні сплатити сьогодні \$40,5 млн. Ви їх не маєте. Їх і не було. У вас щонайбільше \$3 млн. Скільки б заплатили ви на місці такого бізнесмена?

В.Ф.: Мільйона півтора, напевно, плачучи.

К.Б.: Ось вам і відповідь. Це в двадцять п'ять разів менше, ніж

пропонують. Умовно кажучи, може вийти амністія за 1-2%. Або по одному відсотку протягом трьох років. Але серйозних грошей ви не матимете.

В.Ф.: До переліку пожежних заходів ви не включили пенсійної реформи. Тим часом держава витрачає на пенсії майже 17% ВВП.

К.Б.: Пенсійну реформу всі уявляють, як якусь накопичувальну систему – two pillars, three pillars, це все дурниці. Це все зайве, нестійке, це тільки для багатих країн, а можливо, і для них не придатне. Найкраща пенсійна реформа така: бюджет консолідує пенсійні виплати всередині себе, жодного дефіциту Пенсійного фонду і небезпеки, що пенсії не буде виплачено, більше не існує. Зникає пов'язаний із цим бюрократичний апарат, відбувається уніфікація пенсій, наскільки дозволяє політичне життя, максимально радикально розв'язується питання привілейованих пенсій.

Я хотів зауважити ще одну важливу річ. Вона точно післяпожежна, але починати можна вже зараз. Це судова реформа. Я б сказав навіть ширше – реформа судової системи та системи правозастосування загалом.

Суди – продукт ще складніший, ніж валюти. Валюту принаймні можна прив'язати до чогось, а судову систему так легко-витончено не прив'яжеш.

Чи можна імпортувати хорошу судову систему? Просто запросити для суддівства німців чи японців – це не вихід, суддям треба знати мову судочинства. Коли до Боснії запросили німецьких суддів, вони судили добре, але перекладачі брали хабарі. Загалом прийняти сміливе рішення, що мовою судочинства можуть бути й інші мови, крім державної, але Україна має величезну перевагу, бо є мала Україна в Канаді – мільйон триста тисяч українців, багато з яких розмовляють українською. Можна запросити щонайменше кількох українців із Канади до складу Верховного суду України, будучи впевненим, що вони нечутливі до впливу місцевих інтересів, у них немає поганої історії, вони чесно і порядно прожили тридцять років у юридичній професії, заробили собі репутацію.

Усі знають, що для якості судової системи дуже важливо, яким є Верховний суд. Сінгапур, що його так люблять реформатори, після здобуття незалежності майже тридцять років не мав власного Верховного суду,

а користувався послугами королівського суду в Лондоні¹²⁰. Невже, думаєте, вони не розуміли, що можуть створити власний суд? Для них було важливо залучити інвесторів, і вони усвідомлювали, що інвестори в сінгапурський суд, який не має історії, не підуть, це їх відлякуватиме. А лондонський суд уже багато століть нікого не відлякує.

У Канаді тисяча двісті федеральних суддів, і серед них (я подивився списки) є люди з українськими прізвищами. Але Україні потрібні не обов'язково судді, потрібні досвідчені юристи, з яких, власне, судді і виходять. Загалом у Канаді вісімдесят тисяч юристів. Відповідно, серед них має бути кілька тисяч юристів українського походження, частина яких, я переконаний, знають українську. Потрібна бодай одна людина, яка зможе змінити ситуацію у Верховному суді. Думаю, такий захід подіє, і це дозволить на найвищому рівні судової системи створити відчуття справедливості.

А друга можливість пов'язана з тим, що коли не вдається реформувати систему по всій Україні, можна спробувати швидше і радикальніше реформувати в якійсь одній частині України. Це ідея Free City, яку пропагують Пол Ромер і Марк Клугманн...

В.Ф.: Charter Cities...

К.Б.: Це Ромер. Клугман каже про LEAP Zones – зони економічного стрибка. Я беру участь у створенні зони зайнятості та економічного розвитку – ZEDE¹²¹ у Гондурасі.

Історично в Україні таку стратегію вже випробували. Я маю на увазі Магдебурзьке право. У 1802 році кияни навіть поставили пам'ятник Магдебурзькому праву. Люди, які зібрали на нього гроші, не мислили термінами інвестицій та приватного капіталу. Вони сто п'ятдесят років жили в Російській імперії і добре розуміли різницю між тим, як живуть в інших її частинах і тут, де є це право.

Його використовували в декількох формах – в усіченій, коли Магдебурзьким правом в якомусь місті користувалися лише іноземці, і в повнішій,

¹²⁰ Сінгапур отримав незалежність в 1965 році, і до 1994 року остаточною апеляційною інстанцією для сінгапурців був Юридичний комітет Таємної ради (Judicial Committee of the Privy Council) в Лондоні

¹²¹ Zonas de empleo y desarrollo economico.

коли жителі могли обирати, яким правом користуватися. Така практика і зараз є у світі, але тільки для дуже великих інвестиційних контрактів. Це називається host country agreement. Ви кажете: я хочу започаткувати виробництво пральних машин або зубних щіток і вкладаю \$100 млн. І уряд згоден із тим, що коли таке підприємство виникне, в Україні воно буде непідсудне. Тобто інвестор одразу йтиме в міжнародний суд, визначений заздалегідь або за вибором сторін.

В.Ф.: Другий спосіб реформування судової системи, про який ви кажете, – це створення в Україні окремих, конкуруючих одна з одною юрисдикцій.

К.Б.: Створення регіонів, здатних радикальніше реформувати судову систему. Це, певним чином, переформується з ідеєю децентралізації.

POSTSCRIPTUM, або про Центробанк

Кобулеті, Georgia Palace Hotel

23 лютого 2014 року

К.Б.: Я тричі намагався доларизувати грузинську економіку. Про одну спробу – невдалу – я вам розповідав. Вона була пов'язана із Львівним¹²².

Які було надано аргументи проти? «Як же ж так, що ж ми, такі дурні, будемо доларизовані, коли всі решта не доларизовані». Посилалися на якісь старі праці, в яких сказано, що доларизація погана, а дедоларизація хороша. Найрозумніші, коли чули про цю ідею, знаходили в інтернеті якусь статтю Кругмана чи Стенлі Фішера сорокарічної давнини, в якій автор писав, що доларизація з'їдає 3% ВВП (гадаю, зараз він розуміє, що це не так).

І я подумав: як це пояснити простому міністрові? Уявімо, що в тебе є гроші, і ти вирішив відкласти їх на похорони, тобто вони знадобляться

¹²² Борис Львін (1961 р.н.) – російський економіст, співробітник російського директорату Світового банку.

тобі через сорок років. В якій валюті ти їх зберігатимеш? Тільки домовмося: ти не можеш зберігати їх у золоті, цеглинах, тощо. Ти повинен зберігати саме у валюті. В якій? Якщо запитувати в людей, вони відповідають загалом правильно. Але як дійти цього висновку?

Я вирішив створити зрозумілий для будь-якого міністра документ і разом із двома колегами провів дослідження. Результат вийшов тривіальний, але його інтерпретація може бути нетривіальною.

Ми дослідили сто дев'яносто чотири країни. Сорок із гаком країн просто не мають своєї валюти. Сальвадор не має, Еквадор не має, багато африканських країн не мають. Навіть європейські країни не мають – у них є євро.

Ще майже у тридцяти країн де-факто немає своєї валюти. Наприклад, вісімнадцять африканських країн прив'язали свою валюту до євро. У них є свої банкноти, на яких намальований негр, але фактично це євро. Два центральних банки обслуговують вісімнадцять країн і випускають фактично євро в африканській оболонці.

Є країни – скажімо, Панама – які мають власну валюту, але використовують її для чайових і для інших дрібних платежів. А переважно ходять долари. Уже в нас майже вісімдесят країн.

Є країни, які доларизовані, але не суворо, – в режимі currency board – або прив'язані до кошика валют: Гонконг, Сінгапур. Сінгапур прив'язаний до трьох валют: долара, єни, євро. Ми знаємо, що Китай прив'язаний до долара. Недарма американці просять китайців відв'язатися від нього. «Не треба – не відв'яжемося». Вони на півпункта раз на півроку знижують: в середині 2000-х було 8,03 юанів за долар, зараз – 6,1. На Кубі два кубинських песо, один із них прив'язаний до долара. Разом із такими країнами вже набирається більше половини. Більше половини країн – дослівно – не мають своєї валюти.

Припустімо, залишається дев'яносто країн. Можна відразу виключити країни, у яких валюта насправді – гівно. Наприклад, вартість філіппінського песо за сорок років зменшилася в тисячу разів. Замбійської квачі – у чотири тисячі. Ти ж не зберігатимеш грошей у валюті, що стабільно девальвувала.

В.Ф.: Хіба якщо прокинеться якесь почуття противенства.

К.Б.: Оскільки не можна зберігати в комодіті, я куплю багато паперу під виглядом валюти і залишиться у мене багато різаного шмаття, а целюлоза буде на вагу золота – хіба що така логіка.

Ще потрібно відкинути країни, де населення не довіряє місцевій валюті. В Азербайджані і в Грузії всі тримають заощадження в доларах, вони фактично доларизовані.

Є країни, в яких валюта свіжа. Наприклад, гривня. Ну, чорт її знає, ту гривню. Вона ж недавно створена, у неї немає історії. Якщо відняти країни, що мають нові валюти на кшталт гривні, рубля, золотого, а деякі з них ще й рано чи пізно перейдуть на євро, то залишається дуже небагато самостійних якісних валют, у яких є досить хороша тривала історія. Вони не девальвують різко, в цих країнах протягом останніх десятиліть немає високої інфляції. Що це за країни? Якщо вважати, що євро не нова валюта...

В.Ф.: Це дойчмарка.

К.Б.: Правильно, це дойчмарка. На це запитання, до речі, всі правильно відповідають. І тоді у нас залишаються такі валюти: дойчмарка, фунт, швейцарський франк, американський, австралійський, канадський долар, новозеландський долар, японська єна, і якщо не брати до уваги фінансово-банківської кризи в Норвегії та Швеції на початку 1990-х, то ще – шведська крона і норвезька крона. І все. Більше немає. Тобто або з норвезькою та шведською кроною, або без них.

Виявилося, що зі ста дев'яноста чотирьох країн лише у вісьмох чи в десятих хороша самостійна валюта, не прив'язана до жодної іншої, і яка поводить відносно цивілізовано. Хоча кожну з них можна критикувати. Що об'єднує ці країни? За винятком Японії – це протестантські країни. Ясно, що в Швейцарії є багато чого іншого, але Кальвін спалював людей на вулицях Женеви.

В.Ф.: Щоб забезпечити майбутню стабільність франка.

К.Б.: Стабільність франка, толерантність і нейтралітет. Америка, Австралія, Канада, Нова Зеландія. А Японія – це, я вважаю, ще більш протестантська країна. Бо якщо протестантизм сприймається як самообмеження,

то в Японії самообмеження ще розвиненіше. Люди, які відрізають собі пальці через образу, а через велику образу – розпорюють животи, – це протестанти в кубі. Отже, для того, щоб зробити хорошу валюту – відштовхуючись від того, що таке гроші – мусиш сильно себе обмежувати.

Кажуть, центробанк повинен бути незалежним. В Англії центробанк був департаментом міністерства фінансів. Але потреба самообмежуватися була така зрозуміла, що в будь-яких інституційних *chinese walls* відпадала потреба. Просто було ясно, що не можна ось так випускати грошей. Тому Вебер загалом помиляється, але в цьому конкретному випадку є щось веберіанське.

В.Ф.: Якби Грузія опинилася в доларовій зоні, чи могла б її спіткати доля слабких країн єврозони: виникла криза, а вони не могли б її пом'якшити за допомогою самостійної грошової політики...

К.Б.: Але це ж не пов'язано з поганою якістю євро чи долара. Чорногорія в односторонньому порядку перейшла на дойчмарку, яку потім замінило євро, і прекрасно почувається. Так само Еквадор і Сальвадор.

В.Ф.: Але тоді б Грузія відмовилася від власної грошової політики.

К.Б.: Слава тобі, Господи. Є такий американський економіст Курт Шулер. Він написав чудову статтю. Назва в неї прекрасна. Зустрівшись із Шулером, я за неї подякував. «Чи можуть країни, що розвиваються, дозволити собі таку розкіш як центральний банк»¹²³. Усе. Вичерпно. Тому що центральний банк – це складний інструмент з багатьма гострими краями. З ним треба поводитися дуже обережно, він може заподіяти колосальне кровопускання, і тільки дуже вправні країни, які з дитинства вчилися тримати інструмент – ще дідуся тримача цього інструмента вчили дуже акуратно з ним поводитися, – тільки такі країни можуть ним користуватися. Теоретично, це начебто інструмент, але якщо ти цим інструментом не дерево ріжеш, а калічиш себе, то краще до нього не торкатися.

В.Ф.: А що робити з банківськими кризами, якщо центробанк не може бути кредитором останньої інстанції?

К.Б.: Долати банківські кризи через грошову емісію неправильно. У людини температура, а замість того, щоб лікувати від інфекції, їй на голову кладуть холодний компрес, вважаючи, що хвороба мине. У людини перитоніт, усе всередині горить, запалення, температура від цього, а ти на голову кладеш компрес. Це, загалом, непогано, але який стосунок має до хвороби? Людині треба антибіотики давати або, якщо вірус, інтерферон, але аж ніяк не компрес.

Адже банківська криза не лікується, вона заліковується. Ти створюєш ілюзію, що її немає. Ти кажеш людям: «Ви поклали в банк мільйон рублів, мільйон гривень, ось вам ваш мільйон гривень». А вони відповідають: «Як це – мільйон? За той мільйон я міг купити цистерну нафти, а за цей...» Але це ж мільйон! Беріть мільйон.

В.Ф.: Поки дають.

К.Б.: Як казав Салтиков-Щедрін (я його в 1990-их весь час фінансистам цитував), раніше за кордоном за рубль копу давали, а скоро даватимуть по пиці. «Забудьмо, що можна було купити за ці гроші, головне, щоб цифра збігалася».

Це ж обман.

В.Ф.: Уявімо собі колапс великого банку. Кредитування в країні зупинилося...

К.Б.: У вас же через це гроші не зникають. Можуть бути резерви у фінансової влади, а не монетарної...

В.Ф.: Просто ЦБ міг би виступити як той самий кредитор останньої інстанції... А ви кажете про bailout за гроші платників податків.

К.Б.: Це у будь-якому разі за їхні гроші. В одному випадку ви їх крадете з їхніх кишень, а в іншому – просто виймаєте. В одному випадку це грабіж, в іншому – крадіжка, от і вся відмінність. Ви кажете: «У тебе в кишені десять гривень. Три дай мені». Або: «У вашій кишені десять гривень, із помахом руки у вас залишається та ж десятка, тільки вона нічого не варта». То яка різниця? Перше ж чесніше.

По-друге, це стимулює владу дерегулювати фінансову систему таким чином, щоб криз було менше. Адже одна з причин криз – це існування банків як відокремленого виду тварин. Ви призначаєте когось, хто може

¹²³ Kurt Shuler, Should Developing Countries Have Central Banks? Institute of Economic Affairs, 1996.

шурувати в грошах брудними руками, і відразу створюєте своїм регулюванням олігополію. Тому борються з біткоїнами.

В.Ф.: Інша ціль – shadow banking system.

К.Б.: Що значить shadow? Податки платять – уже не shadow. Навпаки, ви повинні сприяти розвитку альтернативних фінансових систем.

Головна проблема, і ніхто не знає, як її позбутися, – в тому, що кредит можуть і не повернути. Якщо багато кредиту, і ніхто не повертає, стається колапс. Ну стається то й стається. Дослідження з free banking, показують, що система вільного банкінгу була стійкіша до колапсів, ніж системи з центральним банком. Хоч як це парадоксально. Статистика така. А якщо дивитися, наскільки часто уряди оголошують дефолт, то вони взагалі є найгіршим позичальником.

Хто спричиняє ці кризи? Звісно, іноді вони можуть виникнути через якісь ринкові події, але більшість – створено урядами. Пейсмекерами цих криз є уряди. Двадцять років тому ухвалити закон, що в один прекрасний момент призвів до вибуху.

В.Ф.: «Нарешті заходи щодо стимулювання будівництва в бідних районах США дали потрібний ефект!»

К.Б.: Загалом епоха, коли ми живемо з такими фіктивними грошима, дуже коротка. Історично ж людство розвивалося, і економіка росла за іншої епохи.

В.Ф.: Просто ця відносно коротка доба – це і є ера сучасного економічного зростання, коли економіка розвивалася найшвидше за всю історію людства.

К.Б.: З 1970-го по 2010-й?

В.Ф.: Це якщо брати постбреттонвудську систему.

К.Б.: Привабливість цієї системи не дуже зрозуміла.

Я цікавився, що відбувалося в Грузії на початку XIX століття, коли Росія її окупувала, – в монетарному сенсі. І з'ясував цікаву річ. Виявилось, що імператор Павло з якихось причин (історія мовчить – чи то тому, що він був перший російський монетарист, чи то тому, що ненавидів свою бабусю, яка придумала паперові гроші в Росії, асигнації) зібрав на Двірцевій площі п'ять мільйонів паперових рублів і спалив.

В.Ф.: Катерина страшенно багато витратила на турецькі війни...

К.Б.: Це ж була найрадикальніша стерилізація за всю історію Росії. Якщо вже стерилізувати, то стерилізувати. Але потім його відрадили...

В.Ф.: «Монетизація економіки впаде до неприпустимо низького рівня», – сказав йому хтось із економістів Академії наук...

К.Б.: Насправді і Катерина, й інші царі розглядали паперові гроші як легальне фальшування. Чому це з Грузією пов'язано: російським військам платили асигнаціями, і скрізь у Європі, де вони стояли після наполеонівських воєн, аж до Парижа, ці асигнації приймали. Були якісь обмінники, в яких можна було отримати місцеву валюту, щоб потім купити хліба, вина і таке інше. А в Грузії у російських вояків відмовлялися приймати асигнації. І Павло писав головнокомандувачу в Закавказзя: що за маячня, виплачуйте асигнаціями, а не золотом. А той відповідав: не можу я асигнаціями, ніхто їх не приймає, немає ніякої торгівлі з Росією. Торгівля йде з Туреччиною, з Персією. Кому потрібні ці російські гроші? Багато років імперія не могла запровадити в Закавказзі паперових грошей. І коли я це досліджував, то натрапив на сміливий експеримент Павла.

Уявіть собі Обаму. До нього на галявину перед Білим домом звозять долари, долари, долари. Він бере каністру бензину, а бездомні збираються навколо погрітися біля вогнища.

Розділ XII

СИНГУЛЯРНІСТЬ

*Дорогою до аеропорту Бориспіль, VIP-зала терміналу D
1 липня 2014 року*

Номо faber у бізнесі, грузинській політиці та вищій освіті, останній рік свого життя Бендукідзе прожив як номо loquens. Його типовий день у Києві складався з трьох-чотирьох зустрічей, одного-двох інтерв'ю, іноді він виступав із лекцією або у Київській школі економіки, або в Києво-Могилянській академії, або в закритих клубах.

Напередодні цієї розмови Бендукідзе здивував мене діапазоном своїх київських знайомств. Ми спілкувалися в готелі «Інтерконтиненталь», де він завжди зупинявся, приїжджаючи до Києва. Раптом перед нашим столиком з'явилася дівчина, обличчя якої здалось мені знайомим. Вона привіталася з Кахою, він люб'язно всміхнувся у відповідь. Незнайомка, яку я не зумів впізнати, виявилася Русланою – знаменитою співачкою, яку взимку можна було бачити практично щодня на сцені Майдану. Далі ми спілкувалися вже вчотирьох (із нами був також репортер BuzzFeed Макс Седдон). Каха з властивою йому чарівливою манерою, лякав Руслану тим, що крах наближається, а та періодично ставила розумні запитання. Як я дізнався згодом, нашу компанію вона покинула дуже засмучена – що-що, а налякати Каха вмів.

В.Ф.: Учора прозвучали дві важливі думки, які, на мій погляд, слід було б розвинути. Перша – ваша: після анексії Криму ситуація в світі стала абсолютно непередбачуваною. Друга – Руслани: «Майдан оголив все»,

тобто розкрив усі ті речі, які раніше замовчувалися, не обговорювалися, і навіть гадки про них не мали. Руслані йшлося про внутрішньоукраїнську ситуацію, але це стосується і Росії, яка більше не приховує, що не визнає України. Про те, що Україна – штучне утворення, в Росії кажуть уголос, і це вже офіційна позиція.

Спробуймо розвинути ці думки. Наскільки передбачувано повівся Захід?

К.Б.: Думаю, що саме Захід повівся цілком передбачувано. Хіба комусь потрібен зайвий геморой?

В.Ф.: Нікому.

К.Б.: З одного боку, у них є Росія, яку, як вони вважають, начебто приручили, інтегрували в світовий процес.

В.Ф.: Вони і далі такої думки?

К.Б.: Їхнє розуміння Росії далеке від досконалого. Там, звісно, є фахівці, які чудово усвідомлюють, що відбувається в Росії, – краще за нас із вами, але я кажу про політичне керівництво. Та й західне суспільство не зовсім правильно розуміє Росію. Річ у тім, що Росія – це такий гігантський симулякр, що простягнувся на одній сьомій частині суші.

Друга обставина полягає в тому, що Захід має дуже тісні економічні зв'язки з Росією, яка отримує \$200 млрд від продажу нафти і газу щорічно (я дуже округлюю¹²⁴) і потім ці \$200 млрд витрачає на придбання товарів і послуг. Я не враховую того, що експортується в Китай, Вірменію чи Киргизстан.

В.Ф.: Німці кажуть, що у них триста тисяч робочих місць залежить від торгівлі з Росією.

К.Б.: Тому ситуація дуже відрізняється від тієї, що була в кінці 1970-х на початку 1980-х років, коли Картер, Рейган і Тетчер обрали сувору позицію після вторгнення в Афганістан. За всієї поваги до Рейгана і Тетчер, їм було дещо простіше. Навіть не в десять разів, а в двадцять.

Жоден західний політик не хоче сценарію, коли він посяде ідеалістичну позицію і обкладе Росію санкціями на повну програму, а наступного

¹²⁴ З урахуванням нафтопродуктів експорт вуглеводнів на Захід приносить Росії приблизно \$300 млрд на рік (прим. Сірлібая Айбусинова).

дня в нього почнуть мерзнути міста і спалахне революція. Тому санкції будуть такі безжалюгідні, наскільки це можливо без великих збитків.

Інша річ, що є довготривалі наслідки. Сьогодні Заходу треба якось перебудуватися, фактично повертаючись до ситуації початку 1980-х: роззброєння – так, економічні зв'язки – ні. Зовсім повернутися до минулого не вдасться, але вектор буде такий. Частково це відбуватиметься за підтримки самої Росії, де зростання культурного ізоляціонізму та ксенофобії неминуче призведе до часткової економічної самоізоляції.

На довгострокову стратегію Заходу впливатиме і правильна оцінка того, чи можливо змінити ситуацію в Росії за допомогою виборів. У цьому, до речі, одна із заковик: те, що Росія – симулякр. Коли німці, французи, американці приїждять до Росії, то бачать загалом картинку, схожу на ту, що і в них удома. Ходять люди антропологічно однакового з ними виду містами, що загалом схожі на західні міста. Їдять щось схоже. Є інститути влади, названі тими ж, що і в них, словами – президент, парламент, уряд, міністри. Вибори відбуваються. Поліція. Всі компоненти, що існують на Заході, є і тут. Але по суті це гігантський симулякр.

В.Ф.: Гігантський симулякр. А насправді – що?

К.Б.: За всіма цими словами і предметами геть інша суть – або взагалі жодної суті. Колись я написав грузинською мовою есеї «Килим»¹²⁵. Я просто перекажу. Уявіть, що маєте килим United Kingdom. Там усе ясно: ось, як у лічилці, парламент, що ухвалює закони; ось закони, що впливають на суспільство; ось поліція, яка дотримується законів; ось бандити, які воюють із хорошими людьми; ось податки, що сплачуються; ось міністри, ось професори... Перевернувши цей килим, ви бачите на звороті ту ж картину, але – бляклу. Королева – вона і на зворотному боці королева, трохи менша, можливо, її роль, але суттєво не відрізняється. Ось парламент, ось поліція, ось міністри – ті само, на тих же місцях. Якись можуть бути невідповідності, але загалом ви розумієте, що картина така. А в Росії – і не тільки в Росії, звісно, в Україні те ж саме, в Грузії частково те ж саме – якщо ви килим перевертаєте, то бачите геть іншу картину. Зворотний бік

узагалі не має жодного стосунку до того, що зображено на лицьовому. Ви думали, у вас там поліція, тут бандити, але перевернули, а там якась єдина мережа, що захоплює ще й парламент і уряд.

Коли великі уми міркують про те, що треба робити, а чого не треба, вони говорять про фасадні речі. Нещодавно відбувалося засідання нашої ради при Мінекономрозвитку, під час якого обговорювали, що треба дерегулювати. Аджемоглу¹²⁶, якого вважають видатним ученим, але він не знає контексту, каже: заждіть, якщо все дуже різко дерегулювати, є небезпека, що, так би мовити, монополії... Він міркує, як у Сполучених Штатах: якщо рвучко дерегулювати, різко все скасувати, то може збільшитися амплітуда коливань економічних агентів... Він не розуміє, що жодного регулювання де факто тут немає. Він у такому ж дусі висловився про Росію: мовляв, зробили в Росії приватизацію, і ось – сумний результат. Якби він пожив бодай місяць у Росії перед приватизацією, то розумів би, що від цього перетворення нічого поганого статися не могло, тому що де-факто все вже, так би мовити, було і без цього...

В.Ф.: Приватизовано.

К.Б.: Гірше.

В.Ф.: Приватизовані були грошові потоки.

К.Б.: Грошові потоки, прийняття рішень і таке інше.

І цей симулякр заважає ясно мислити. Виникає бажання або заперечувати дійсність, або все звалити на одну людину, яка зараз є президентом Росії.

Роль Путіна велика, адже він лідер країни, але казати, що це все через нього, а була б на його місці інша людина, все було б інакше, не можна. Бо шлях від фасадної ліберальної демократії до зворотного боку ліберальної демократії дуже тривалий. Дуже-дуже тривалий.

В.Ф.: Проте було відчуття, що до 2003 року Росія рухалася в правильному напрямку.

К.Б.: Я теж так думав.

В.Ф.: І те, що ми бачимо зараз, – це наслідок цілеспрямованої мутації.

125 В перекладі Александра Гюргардзе есеї опубліковано на сайті «Свободная зона» <http://www.szona.org/kover/>

126 Дарон Аджемоглу (1967 р.н.) – професор економіки Массачусетського технологічного інституту, автор (у співавторстві із Джеймсом Робінсоном) інтелектуального бестселера Why Nations Fail.

К.Б.: Розумієте, я вважаю, що основи цього сюжету закладено давно.

В.Ф.: Згоден. Я б почав від захоплення Новгородом військами великого князя Івана Третього.

К.Б.: Ні, не так давно. І татаро-монгольська навала теж ні до чого.

Знаєте, це ціна переходу. Росія обрала не парламентську модель, і це означало, що становлення інститутів демократії ускладниться. У президентській республіці не зрозуміло, за що точиться політична боротьба. А друге – це 1996-й рік. Те, яким чином тоді було забезпечено перемогу Єльцина, вплинуло на всі подальші події.

В.Ф.: Ви про відсутність прецеденту мирного переходу влади?

К.Б.: Не тільки це.

Коли у вас демократія парламентська, ви обираєте багатьох людей, і невелика група не може зумовити обрання багатьох.

У мене є теорія сингулярного виборця. У перехідних країнах, які вибрали не парламентську, а президентську республіку, демократія звужується. Щоб забезпечити правильний результат виборів президента, вам не потрібно виявляти волю всього народу, достатньо волі кола людей, що звужується, можливо, навіть однієї людини. Тобто, вибір відбувається, але він відбувається в якомусь сингулярному просторі. Одна людина, демонструючи, як вона розуміє волю всіх, обирає...

В.Ф.: Сама себе.

К.Б.: Не обов'язково. Дуже цікавий досвід Мексики. Там же не існувало другого президентського терміну, там сімдесят років була при владі Інституційно-революційна партія і відбувалися найкласичніші в моєму розумінні сингулярні вибори. Президентом ставав, зазвичай, міністр внутрішніх справ із попереднього уряду. Хто ж його призначав? Там була воля дуже вузької групи еліти, і навіть однієї людини – президента. І ця система працювала багато років.

В.Ф.: Хто очолював комісію з похорону генсека ЦК КПРС, сам ставав генсеком.

К.Б.: Так. У СРСР теж були сингулярні вибори. Сказати, що там не було демократії, не можна. Вузьким складом політбюро обирали голову похоронної комісії.

Сингулярні вибори відбуваються у сингулярних демократіях і в Китаї. У Китаї триває реальний політичний процес, є протистояння, вибори, передвиборні гасла, просто все це – в дуже-дуже вузькому колі, і тому не формується політична культура.

Парламентська демократія не дуже позитивна для перехідних країн з погляду економіки, бо не відбувається реформ. Але в ній немає цієї сингулярності, а тому немає і становлення політичної культури. Я обираю цю людину, ти обираєш ту людину, Іван Іванович обирає іншу людину. Від того, як парламент працюватиме, залежить моє життя, і я цього дуже-дуже повільно вчуся. Президентська форма, звісно, модернізаційна, але вона має дуже великий недолік – не дозволяє сформувати політичної культури.

В.Ф.: Специфіка політичного ладу Мексики не впливала на зміну устрою в світі, а плата за перехід Росії ставить світ на межу глобальної війни.

К.Б.: Тут є ще один вимір. Росія – це не просто сингулярна демократія. Росія – це не nation state, а імперія. Вона становить загрозу в обох своїх іпостасях. Україна теж не є ліберальною демократією повною мірою, але вона і не імперія. Якщо, звісно, не вдаватися до крайніх поглядів каналу «Росія», що Україна – це імперія, яка злісно мучить новоросів.

Вихід Росії з цього стану повинен йти двома осями. Одна вісь – це вихід із імперського стану, а друга – перехід у стан ринкової демократії, яка означає, зокрема, і парламентську модель.

В.Ф.: Ми все-таки говоримо про світову кризу, яка передбачає, що рішення, від яких залежатимуть довгострокові наслідки, слід приймати сьогодні, завтра, найближчими місяцями...

К.Б.: Так, але я думаю, що всі найближчі рішення впираються в перераховані вище обмеження. Ніхто не хоче у себе бунту заради ідеалізму.

В.Ф.: До чого тут ідеалізм? Росія зламала постхельсінкський світовий порядок.

К.Б.: Атож. Я сказав би навіть «постялтинський» світовий порядок.

В.Ф.: Тут, правда, важливо зазначити, що в Росії поширене переконання, начебто цей порядок зламала Америка. Павловський про це багато говорив, Федір Лук'янов...

К.Б.: Я щойно подумав, кумедно виходить: був постялтинський, а зараз посткримський період. Якимось дивним чином Крим опинявся в центрі глобальних подій.

В.Ф.: Отже, світова криза. Є обмеження з одного боку, з іншого – розуміння політичного класу в Європі та Штатах, що коли не спробувати відновити правил гри, то світ піде в рознос. Які тут можуть бути реакції, крім тих, м'яких санкцій... *(Авто попереду раптово перелаштувалося, і водій різко загальмував).*

К.Б.: Що ви кажете?

В.Ф.: Настав час для нової довгої телеграми Кеннана. Тому що Росія показала себе у всій красі. Зараз з'ясувалося: все, що сприймалося, як втрати від переходу – підігрівання чи утримання заморожених конфліктів, – це один із інструментів довгострокової імперської політики...

К.Б.: Я думаю, що двадцять років тому, коли виникали Придністров'я, Абхазія чи Південна Осетія, таке не планувалося. Є гаряча точка – нехай буде.

В.Ф.: Але тепер це меню, з якого обирає імперська влада.

К.Б.: Раз є інструмент, потрібно його використовувати.

В.Ф.: Але для чого цей інструмент? Для підтримки нестабільності, буферної зони, зони впливу.

К.Б.: Так, для цього. *(Під'їхали до VIP-зали Борисполя.)* Можемо продовжити всередині.

В.Ф.: Ви пам'ятаєте довгу телеграму Кеннана, яку він 1946 року надіслав Трумену, – про те, що треба готуватися до марафонського протистояння із СРСР?

К.Б.: Я, до речі, знайомий із його донькою.

В.Ф.: Він не так давно помер – дев'ять років тому. Прожив довге життя. У чому схожість із 1946 роком? Росія показує Заходу, що жодної інтеграції з ним вона не хоче і активно відвойовує зони впливу. Це, власне, головна новина 2014 року.

К.Б.: «Відвойовувати зони впливу» – я не згоден з такою термінологією.

В.Ф.: Я вам більше скажу. Минулого тижня Квасневський¹²⁷ зустрівся

¹²⁷ Олександр Квасневський (1954 р.н.) – президент Польщі (1995-2005), з червня 2012 року – співголова моніторингової місії Європейського парламенту щодо України (разом із експрезидентом Європарламенту Патом Коксом).

з українцями. Під час цієї закритої зустрічі він сказав: ніхто в Європі не тішить себе ілюзією, всі розуміють, що найближча мета Путіна – розвалити Європейський Союз.

К.Б.: Я не згоден про «відвойовувати у Заходу». Вони мають на думці симетрію, якої не існує. Путін відвойовує, але Захід не завойовував цих країн. Захід діяв шляхом м'якої сили, а Путін намагається забрати за допомогою грубої сили. Якщо ми кажемо «відвойовує», то ми знову впираємося в ідею Павловського, що американці перші, вони, злобліві, забрали Україну, а ми зараз там... Хоча, підозрюю, він уже так не думає.

В.Ф.: Ви згодні з думкою, що триває Четверта світова війна?

К.Б.: Так, звісно. Але – холодна.

В.Ф.: Вона почалася 2014 року чи 2008-го?

К.Б.: Вона проявилася у 2014-му.

В.Ф.: А 2008-го ще ніхто нічого не зрозумів?

К.Б.: Вона тривала і раніше. Як торфовище горіла, нічого не було видно. У 2008 році ми в Грузії її, звісно, побачили, але тоді та економічна реальність, яка є на Заході (з Росією начебто домовилися, все добре), змусила придумати міф про божевільного Саакашвілі, який щось не те сказав про Путіна. І Путін – як людина тонкої душевної організації – образився і вирішив покарати, щоб мама не переживала, що про її сина погано говорять. Зараз уже всі розуміють: це пояснення себе цілком дискредитувало. Україна поводитися так ніжно, що, як на мене, таку ніжність годі уявити...

В.Ф.: Україна відмовилася від власної безпеки на Сході, роззброїлася...

К.Б.: Жодного слова проти. Але ж ми знаємо, що насправді процес анексії почався, коли Янукович іще був у Києві. Аргумент, що влада змінилася, і ось тому... не діє.

В.Ф.: Є версія, що загрозу анексії було виказано ще самому Януковичу, коли Путін його переконував у жовтні-листопаді не підписувати асоціації. Відбулася знаменита зустріч 9 листопада, майже за три тижні до запланованого у Вільнюсі підписання угоди про асоціацію. Янукович повернувся сам не свій, а потім на Вільнюському саміті ходив і скаржився, що Європа покинула його наодинці з дуже сильною Росією, відверто натякаючи на погрози з Москви.

Ви змалювали обмеження, які стоять перед Заходом, Росія теж відкрила свої карти. Звідки ж береться ця невизначеність, неможливість прогнозувати світові події після анексії Криму? Звідки побоювання, що повториться 1914 рік, коли ніхто начебто не хотів війни, а вона все одно почалася, зруйнувавши старий порядок?

К.Б.: Звідки береться невизначеність?

Уявіть собі таку ситуацію: Путін зруйнує Європейський Союз (для цього потрібні, звісно ж, геть неординарні зусилля).

В.Ф.: Ви вважаєте, що він ставить собі таке за мету?

К.Б.: Руйнація Європейського Союзу – це ж процес. Можна прийти до такого результату, не маючи відповідної мети. Це ж не підручник зі стратегічного менеджменту, у якому зазначено, що в людей є такі цілі.

Та й у бізнесі теж так не буває. Поставив за мету, а отримав зовсім інший результат. Але в принципі у Путіна є деякі інструменти в особі всіх єврофобів-ксенофобів, яких у той чи інший спосіб підтримує Москва.

В.Ф.: Єврофобія і русофілія сьогодні по суті синоніми...

К.Б.: На жаль. Я, наприклад, завжди вважав себе євроскептиком, точніше, «брюсселескептиком». Мені ніколи не подобалося все це надлишкове регулювання. Але Путін нас поставив перед вибором: «З ким ви, майстри культури? Ви за Європу чи Азію?» І раптом виявилось, що та частина європейської ідеї, яка була далеко не на першому плані – Європа як цінність, як символ західної цивілізації, – почала домінувати.

В.Ф.: З'ясувалося, що з Брюсселем можна і змиритися.

К.Б.: Чорт із ним, із Брюсселем. Коли все так загострилося, виходить, що немає іншого шляху – швейцарського чи ліхтенштейнського. Ми за західні цінності, ми частина цього світу, цієї культури і цивілізації, але хочемо бути самі собою, не хочемо, щоб із Брюсселя нам прислали інструкції – як банан запаковувати чи якої довжини огірки повинні бути.

Вихід цінностей на перший план означає, що і Євросоюз зрештою зміниться. Досі він був Об'єднанням вугілля і сталі¹²⁸, що дуже сильно

128 Європейське об'єднання вугілля та сталі, засноване 1952 року шістьма країнами Західної Європи, стало ключовим інститутом європейського спільного ринку, з якого потім виріс Європейський Союз.

розвинулося, а тепер – повинен перетворитися на щось інше. Не на єдину державу, принаймні найближчими роками, але на щось інтегрованіше... І має стати більше свободи, ніж зараз, інакше на нього чекає важка економічна доля.

В.Ф.: Нідерландський монарх рік тому сказав, що по суті на Європу чекає демонтаж соціальної держави.

К.Б.: Це одна частина. Адже що сталося: будь-яка бюрократія повинна створювати папірці. Євросоюзу чи Брюсселю не давали створювати документів про важливі справи, але дозволяли – про несуттєві. І тому вони створили масу дуже складних папірців про вкрай незначні речі.

Вони залазять у такі речі, в які залазити не треба. Compliance cost в Європі вдвічі вищі, ніж в Америці. Америка – теж цивілізована країна, частина західної цивілізації, чому повинна бути подвійна різниця в compliance cost? До цього ж Америка ще й багатша.

В.Ф.: Але в compliance cost не зашито багатьох речей, пов'язаних із соціальною державою.

К.Б.: Не зашито, і тому я кажу, що соціальна модель – це частина європейської проблеми. А ось контроль за, умовно кажучи, упаковками чаю – це частина брюссельської проблеми. І Європа повинна реформуватися, і Брюссель повинен реформуватися.

В.Ф.: Коли ви заговорили про те, що Європа повинна трансформуватися у бік більшої свободи, прозвучало «і» – продовжмо.

К.Б.: І Європа як кожна держава, і Європа як Євросоюз. У посткримському світі проявилася ще одна важлива обставина, якої не було чітко видно у світовій політиці після Ялти. Якщо ти неуспішна країна, тебе завоюють. Це раніше Європа могла байдуже дивитися, як сусідні країни багатшають. А зараз ясно: інші країни стануть багатші, і вас просто з'їдять.

В.Ф.: Чи означає це, що в Євросоюзі як у наддержавного утворення з'явиться те, про що вже п'ятнадцять чи двадцять років говорять, – єдиний зовнішньополітичний голос та інструментарій для того, щоб цей голос підкріплювати вчинками.

К.Б.: Не знаю. До сьогоднішніх подій його не було.

В.Ф.: І хтозна, звідки йому взятися.

К.Б.: Це залежить від того, який ступінь свободи домінуватиме. Якщо європейські країни підуть в бік більшої економічної свободи, візьмуть курс на прискорений розвиток і будуть чітко розуміти, що надворі нова холодна війна, тоді їм доведеться консолідувати свої зовнішньополітичні зусилля.

В.Ф.: Один російський економіст мені розповідав, що спілкувався недавно з європейськими чиновниками «рівня Карла Більдта» – натякаючи, що це були міністри закордонних справ. Каже, начебто серед них – повне порозуміння, що Путін – це Гітлер сьогодні, а от, що з цим робити, не знає ніхто. Є приречена готовність чекати, поки російські танки дійдуть до Ла Маншу. Внутрішньополітична ситуація зв'язує руки, і люди, які розуміють начебто все правильно, нічого зробити не можуть. Як ви це прокоментуєте?

К.Б.: Вони зараз заручники ситуації, коли фактично для порятунку Європи потрібно зробити так, щоб Євросоюз не можна було ні в чому обвинуватити.

Є кілька речей, які живлять єврофобію чи євроскептицизм. Одна з них – це надмірна зарегульованість.

В.Ф.: А друга – ксенофобія.

К.Б.: Так. До того ж, я думаю, що у Франції ксенофобія історично і реально не антиєвропейська. Вона просто була собі і була: араби з Алжиру, біженці з Лівії...

В.Ф.: Румунії, Югославії...

К.Б.: Який стосунок Югославія має до Євросоюзу? Це не через Євросоюз.

В.Ф.: І араби не через Євросоюз.

К.Б.: Ось я і кажу. Кримінальних албанців вважають чинником цін на житло на Кот д'Азур: що далі від Албанії, то ціни вищі, бо не пограбують будинок. Ці іммігранти жодного стосунку до Євросоюзу не мають – їх просто використовують як жупел. Проблема, радше, в новій імміграції – з Балтики, Польщі, Румунії, Болгарії.

Але взагалі головна небезпека не в тому, що Євросоюз розпадеться, а в тому, що він поступово відмовлятиметься від внутрішньої відкритості. Європа виявиться роз'єднаною і...

В.Ф.: Вразливою для зовнішніх впливів.

К.Б.: Розпад Євросоюзу сам по собі Росії не важливий. Важливо, що буде з НАТО. З ослабленням ЄС НАТО може посилитися. Становище альянсу ніяк не пов'язано зі збільшенням міграції румунських громадян до Лондона.

В.Ф.: Ослаблення Євросоюзу з одночасним посиленням НАТО видається досить реалістичним варіантом. У принципі для європейців НАТО – це такий собі free pass, безкоштовний квиток у зону, що охороняється і дозволяє економити на оборонних витратах.

К.Б.: Ці витрати доведеться збільшувати.

Доля НАТО багато в чому зараз визначається тим, що відбувається нині у Фінляндії та Швеції. Якщо вони приєднаються до НАТО, то вся ця структура безпеки, безперечно, суттєво зміниться. І ясно, що це теж вплив України...

В.Ф.: Це справа найближчого року?

К.Б.: Це відбувається просто на очах. На початку березня [колишній міністр праці Швеції Свен Отто] Літорін мені сказав, що якби я його запитав про вступ Швеції в НАТО місяць тому, то він би просто розсміявся, бо нема про що говорити. Позаторік головнокомандувач шведських збройних сил публічно запитав: «А чи не вступити нам до НАТО?». Його ледь живцем не з'їли – якщо в Швеції взагалі можуть з'їсти когось живцем. Зараз уже всі зрозуміли, що говорити є про що.

Фінський прем'єр-міністр уже сказав, що треба серйозно подумати. Позавчора Більдт був у Тбілісі і мої знайомі його про це запитали. Він сказав, що це дуже серйозне питання, треба про це думати, і Швеція з Фінляндією повинні разом вирішувати.

В.Ф.: А, до речі, в Грузії питання про вступ до НАТО вичерпане?

К.Б.: Ні, не вичерпане.

В.Ф.: У вас два територіальних конфлікти.

К.Б.: Досвід же є. Підписуєш угоду про незастосування сили, як це було у випадку ФРН і НДР чи Кіпру.

В.Ф.: Тобто, це хибна думка – ніби без Криму Україна не може стати членом НАТО?

К.Б.: Звісно. У Грузії схожа ідея активно пропагується проплаченими Росією політиками: «Ні, це неможливо, це обман, це ж ясно, як Божий день». Не знаю, чи є такі в Україні. Або є ще інша іпостась: «Ні, краще вже не вступати до НАТО, ніж вступати і втратити території». Найбільші шанси повернути Абхазію та Південну Осетію – коли ми в НАТО. А далі все залежить від того, що відбудеться в Росії. Я впевнений, що подвійна модель, яка становить підґрунтя організації Росії, – не ринкова, не демократична і не nation state – нежиттєздатна.

В.Ф.: Потрійна модель.

К.Б.: Реально подвійна. І не ринкова демократія, і не національна держава.

В.Ф.: У ринковій демократії – два поняття.

К.Б.: Не думаю, що може існувати стійка ринкова недемократія. Немає таких моделей, в яких можливе стійке існування ринкової диктатури.

В.Ф.: Сінгапур.

К.Б.: Не згоден. Там же вибори відбуваються весь час. Вони обирають парламент. Інша річ, що вже сорок років одна партія домінує.

Чи була Мексика демократією, якщо там весь час обирали ІРП? Не знаю щодо Мексики, але стосовно Сінгапуру є дуже важливий показник. Це питання про те, як судова система влаштована. І в цьому сенсі можна вважати, що навіть деякі середньовічні держави не були, звісно, демократіями, але були близькі до демократій. Ніхто не казав мені, що в Сінгапурі Лі Куан Ю зателефонував би судді. Більш того, ви знаєте, що вони двадцять років після незалежності відмовлялися від власної судової системи і погоджувалися з рішеннями privy council¹²⁹ як верховного суду. Сінгапур – демократія, бо там забезпечено верховенство права.

В.Ф.: Розділ влади і демократія не обов'язково збігаються. Верховенство права можливе і при олігархії, і при монархії.

К.Б.: Хотів би я поглянути на олігархічну країну з досконалою судовою системою. Існує притча про кайзера Вільгельма...

В.Ф.: Короля Фрідріха Великого здається.

К.Б.: Кайзер, переодягнувшись, мандрував країною. Зупинився заночувати у млинаря. Той йому розповідає, що судиться за сусідню луку з королем, залишилась остання інстанція в Берліні. «Я відсуджу, будьте певні». «Як же це ти з королем судишся?» «Бо я ж у королівський суд іду, там все справедливо буде». Це, звісно, не демократія, але...

В.Ф.: Це називається правова держава.

К.Б.: Правильно, але диктатура не може бути правовою державою. Сперанський, здається, так розрізняв самодержавство і тиранію: самодержець видає закони і їх дотримується, а тиран видає і не дотримується. Диктатор, який видає закони і їх дотримується, – це якась казкова диктатура. Тому – ні, Сінгапур не диктатура. Тим більше, що реально там політика вже змінилася, зросли видатки на передвиборчі кампанії. Показово те, наскільки там важливі вибори. Лі Куан Ю пішов, бо розумів, що може їх програти. Там сингулярна демократія. Але якби народ Сінгапуру проголосував проти правлячої партії, то щоб сталося? Лі Куан Ю розстріляв би парламент?

В.Ф.: Є відомі історії з 1960-1970-х, коли Лі Куан Ю зачищав політичний простір. Кидали за ґрати, били.

К.Б.: Комуністів.

В.Ф.: Не тільки.

К.Б.: Комуністів не шкода. Але, зрештою, що таке сьогодні Сінгапур? Це демократія чи не демократія? Ринкова демократія.

¹²⁹ Судовий комітет Таємної ради (Judicial Committee of the Privy Council) – один із найвищих судів Великої Британії, був головною апеляційною інстанцією Сінгапуру до квітня 1994 року.

Розділ XIII ГРУЗІЯ

*Розмова по Skype (Київ-Цюрих),
Київ, готель «Інтерконтиненталь», кафе «Арбекіна»
7 липня, 20 серпня, 21 серпня 2014 року*

На початку 2012 року ми з Кахою зустрілися на економічній конференції в Лаксенбурзі під Віднем. Я запросив його до Києва – виступити перед читачами Forbes.

Каха виступив у травні, і виступив вдало. Тоді я вперше почув, що радикальні економічні реформи він вважає засобом для досягнення значно фундаментальнішої мети. «Реформи, спрямовані на те, щоб було максимально низьке число податків, максимально просте ведення бізнесу, максимально легке регулювання, – це, я переконаний, умова для формування сучасних націй із пострадянських тупикових етносів», – сказав він тоді³⁰.

130 Ось іще кілька уривків з виступу Бендукідзе 17 травня 2012 в київському клубі Leo (Каха любив про нього згадувати, «Я був в ударі», – казав він).

«Ось восьмигодинний робочий день. Можна сперечатися – добре, погано, дурість, чи не дурість, але для західної людини восьмигодинний робочий день – це те, що вони виборили. Він знає, що його прадід ходив на демонстрацію і домігся того, що у них восьмигодинний робочий день. Звідки взявся восьмигодинний робочий день у наших з вами країнах? Мабуть, є якась постанова РНК від 29-го року, але вона ж не може бути джерелом. Джерелом є воля народу. І якщо ми хочемо бути зрілим суспільством, то нам необхідно не отримувати, як манну небесну, наші правила життя, а домагатися їх самим. Якщо ми прагнемо, наприклад, побудувати шведський соціалізм, хоча це не соціалізм і не найвдаліша річ, то нам треба не щоб до нас прийшов хтось і подарував шведський соціалізм. А нам, тобто суспільству, потрібно боротися за цей шведський соціалізм.

Щоб суспільство стало повноцінним, воно повинно вирости. Не можна взяти шматок дерева і з нього вирубати дерево з листям – воно буде мертве. Потрібно, щоб воно виростало саме. Тому суть цих реформ – знищити максимальний обсяг регулювання, навіть таке, яке здається нам часом корисним, знизити податки, спростити податкову систему.

Каха вважав своїм найразючішим життєвим досягненням акт розбудови нації. Тому щойно випала нагода, я вирішив поговорити з ним про окремих, грузинський випадок «тупикового пострадянського етносу».

В.Ф.: Ви, напевно, бачили новини. Сьогодні помер Шеварднадзе. Ми давно хотіли поговорити про Грузію. Я почав би із Ясона і золотого руна, але на таку розмову не вистачить часу. Тому пропоную відштовхуватися від 1970-х років.

К.Б.: Коли Ілларіонов почав писати книжку про війну, він дійшов до Урарту...

В.Ф.: Сьогодні про Урарту говорити не будемо. Ви закінчили Тбіліський університет 1977 року і застали...

К.Б.: Я бачив Шеварднадзе тільки один раз. Я був школярем, ми їхали з моря, і на одній станції я визирнув у вікно й побачив, як удалечині, в перший вагон потяга сідає Шеварднадзе в коричневому костюмі. Ось і все. Цим наш контакт в одному місці і в один час почався, на цьому й закінчився.

В.Ф.: Візьмімо ширше. Грузинська РСР часів Шеварднадзе. З 1965-го по 1972-й він обіймав посаду республіканського міністра внутрішніх справ, потім 13 років очолював грузинську компартію. Що це була за республіка – Грузинська РСР – виходячи з ваших спогадів і вашого нинішнього розуміння пізнього СРСР?

К.Б.: Я, напевно, був занадто молодий, щоб правильно оцінювати ситуацію і розуміти, що є що.

В.Ф.: На рівні анекдоту, що передає дух часу.

Спрощення – це ключове слово. Тому що всі труднощі податкової системи повинні бути результатом уже подальшого соціального процесу, подальшої дискусії. Такі реформи одночасно сприяють і розвитку економіки, і становленню суспільства. І – що важливо в моїй країні і що дуже важливо у вашій країні – вони теж є хорошим підґрунтям для боротьби з корупцією.

Економічна політика, у підвалинах якої максимальна свобода, має три позитивних ефекти. Перший. Вона стимулює зростання економіки. Другий. Вона безумовно сприяє формуванню нації-держави. І третій – вона полегшує боротьбу з корупцією, якщо така є. Тому я впевнений: якщо Україна зможе стати (а я дуже цього хочу) самостійною, великою, ефективною європейською країною, то вона зможе цього досягти тільки базуючись на ось цих речах».

К.Б.: Шеварднадзе прийшов до влади в Грузії на тлі дуже потужної на той час антикорупційної риторики. Мовляв, він зараз усе виправить, ніхто не братиме хабарів. Справді, посадили якихось цеховиків. На цьому все і скінчилося.

В.Ф.: Тобто, антикорупційна кампанія захлинулася?

К.Б.: Одним із найкорупційніших місць у Тбілісі вважався медичний інститут, точніше, набір до нього. Можливо, існували й корумпованіші місця, але тут перепліталися інтереси дуже багатьох. Десятки тисяч людей – абітурієнти, члени їхніх сімей – щорічно боролися за те, щоб вступити. Всі про це пліткували, та Шеварднадзе нічого не зміг з цим зробити. У Грузії я двічі в житті давав хабар. Обидва рази міліціонерів у 70-і роки. Я загубив паспорт і не було жодної можливості отримати новий. Я ходив у паспортний стіл, який був частиною міліцейського відділку, ходив, ходив, ходив, ходив, ходив – нема і нема. Потім мені сказали: треба дати десять карбованців. Я думаю: господи, як же я дам десять карбованців, мене ж посадять, прямо там, у міліцейському відділку на нашій вулиці біля школи. Але ні, він узяв спокійно.

Я потім намагався в цьому розібратися і не можу зараз відокремити свій чуттєвий досвід від пізнішого аналізу. Звісно, була неймовірно неефективна економіка, все штучне. Наприклад, величезна кількість закладів, які взагалі нічого не робили, в принципі.

В.Ф.: Ви маєте на увазі всілякі державні контори?

К.Б.: Контори, інститути, багато всього. Було двадцять п'ять науково-дослідних інститутів у галузі медицини – 10% від усього з цієї сфери у Радянському Союзі. Можливо, вони були не такі великі, як московські, але тим не менше.

В.Ф.: І це все існувало за рахунок союзних трансфертів.

К.Б.: Усе це існувало за рахунок того, що якісь вправні рученьки маніпулювали державними цінами, п'ятирічним планом розвитку, і якось так виходило, що Грузія жила в незрозумілому економічному вимірі. Наслідки цього, і дуже важкі, ми досі відчуваємо.

Грузія не була найбагатшою республікою. Це помилкова думка, що

Грузія жила багато. Є досить хороші перерахунки душевого ВВП у всіх союзних республіках. І Грузія була на сьомому-восьмому місці, точно посередині.

В.Ф.: Це кінець 80-х?

К.Б.: Так. І я думаю, що порівняно з 1970-ми жодних суттєвих змін не відбулося. Найбагатшою республікою в 1990 році за душевою шкалою була Росія. Далі – Естонія, Литва, Латвія, Україна, Казахстан, Білорусь і аж потім – Грузія. Майже на такому ж рівні, як Грузія, – Азербайджан, потім Молдова, Туркменія, Таджикистан, Вірменія, Узбекистан і Киргизія. В оцінках радянської економіки, можливо, було багато помилок, швидше в бік завищення, ніж у бік заниження, але різниця у ВВП на душу населення Росії і Грузії була надто суттєва, майже дворазова.

Що відбувалося насправді? Штучно підтримувалася сільськогосподарська Грузія. Грузія мала занадто велику частку сільського населення. За рахунок високих закупівельних цін це сільське господарство, наскільки можна вживати цей термін, «процвітало». Значна частина його була неефективна – і ми зараз це добре розуміємо. Але оскільки Радянський Союз був замкненою країною, з мінімальним обсягом імпорту, тільки за виняткової необхідності грузинські сільгосппродукти використовувалися як безальтернативні.

Грузія була великим постачальником чаю і вина в Радянський Союз. І це серйозно спотворювало картину. Неефективний, низькоякісний чай вирощували мало не на половині земель Західної Грузії, те ж було і з виноградом у Східній Грузії. Тривала боротьба за виконання плану.

Пам'ятаю відвідування чайної фабрики, коли Шеварднадзе був першим секретарем. Я здивувався: привезли з плантацій вантажівку чаю, натомість я читав у підручниках, що треба зривати верхні чотири листочки, ну, можна ще кілька хороших листочків, а привезли такі...

В.Ф.: Дрова.

К.Б.: Так, фактично дрова. Гілки зо два пальці завтовшки. І потім з усього цього робили чай.

В.Ф.: Ще раз – щоб узагальнити. Це було можливо, тому що Радянський Союз намагався економити валюту, з одного боку, а з іншого –

завдяки корупційному контуру, який дозволяв республікам відстоювати високі закупівельні ціни.

К.Б.: У нас був міністр фінансів, Ананіашвілі¹³¹, здається, якого судили за розкрадання тридцяти мільйонів карбованців. Це була гігантська сума на ті часи. Просто неймовірна. І він казав: я ж це все відвозив до Москви, щоб ми план виконували.

В.Ф.: Він був міністром до 1982 року. Отже, став жертвою андроповської чистки?

К.Б.: Так.

В.Ф.: Який був грузинський дисидентський рух? Від початку перебудови Грузія дуже швидко стала дрейфувати в бік незалежності...

К.Б.: Почнемо з того, що я просто не уявляю собі в Грузії людей, щиро відданих радянському ладу.

131 У березні 2009 року ми з Кахою обговорювали грузинську тіньову економіку. Ось уривок з тієї розмови:

В.Ф.: Ми зараз узялися за тему цеховиків – тіньової економіки в Радянському Союзі. Грузія була одним із лідерів цього руху. У вас є думка з приводу того, коли це почало квітнути буйним цвітом?

К.Б.: Я не знаю жодного дослідження на цю тему і не можу відновити в пам'яті, бо не такий старий. Це багато в чому дітище відлиги, звісно.

В.Ф.: Чому в Грузії влада до цього ставилася терпиміше, ніж в інших республіках?

К.Б.: Ця частина Радянського Союзу існувала завдяки дописуванням, штучно завищеним цінам на експорт із Грузії. Існування неформального сектору створювало велику гнучкість навіть стосовно тієї ж корупції. Наприклад, одного міністра фінансів Грузії засудили за хабарництво. Постановили, що він украв із бюджету вісімнадцять мільйонів карбованців. В кінці 1970-х років – це абсолютно фантастична сума. Для прикладу: автомобіль «Волга» коштував шість тисяч карбованців, або десять тисяч на чорному ринку. Лотерейний квиток, що виграв «Волгу», коштував десять тисяч.

Знаєте в Москві ресторан «Суліко»?

В.Ф.: Ні.

К.Б.: Син цього міністра – його власник. Він казав: «А я всі ці гроші відвозив до Москви, щоб нам хороші закупівельні ціни дали».

В.Ф.: А зі старих грузинських цеховиків хтось знайшов собі місце в новій економіці?

К.Б.: Цеховик у буквальному значенні слова – це людина, яка створила своє незалежне підпільне підприємство. А тут були гібридні речі – скажімо, директор заводу соків, який мав дві бухгалтерії. Це тобі і завод, і цех, а він, відповідно, директор заводу і цеховик в одній особі.

Один мій знайомий бізнесмен каже, що був цеховиком. У нього в Москві кілька торгових центрів, покер-клуб і тут щось таке ж. І він каже: «Кахо, ось у мене в Москві є казино і покер-клуб у Тбілісі є, але це хіба діло? Гроші приносить, але душі не має, хочу за щось серйозне взятися, може, там грошей не так багато, зате діло хороше». Створив невеликий бізнес – експортує саджанці в Європу. Починає розводити крокодилів у Західній Грузії – на м'ясо і на шкіру».

В.Ф.: Наскільки живі були спогади про два періоди незалежності – до Георгіївського трактату і короткий проміжок після Жовтневої революції?

К.Б.: Перший був частиною міфологічної свідомості або предметом наукового дослідження.

В.Ф.: А чотири роки незалежності на початку двадцятого століття?

К.Б.: Це було живе. Мені про це розповідали бабусі.

В.Ф.: Розповідали як про щось хороше?

К.Б.: Так, загалом як про хороше. Бабусі народилися в останнє десятиріччя XIX століття. І та, яка мене виховувала, ділила всі речі на дві частини – за царя Миколи і після.

В.Ф.: За Миколи був порядок.

К.Б.: За Миколи були якісні речі. Коли купували якусь хорошу річ – меблі, посуд, штани, вона казала: «О, як за Миколи». Зазвичай, це були речі нерадянського виробництва.

В.Ф.: Повертаючись до грузинського дисидентства – що це було?

К.Б.: Його ядром були інтелектуали-гуманітарії.

В.Ф.: Літературні націоналісти.

К.Б.: Так. Які згодом прийшли до влади.

В.Ф.: І вийшло не дуже добре – на відміну від Чехії.

К.Б.: Вийшло не дуже добре, але в Чехії вони не приходили до влади. У Чехії був президент Вацлав Гавел із досить обмеженими повноваженнями, який був радше орієнтиром для нації, ніж директивним органом. І був Вацлав Клаус, якого аж ніяк не можна зарахувати до гуманітаріїв. Клаус – швидше технар, бо перед тим як прийти до влади, він фахово працював із економічною статистикою, економетрією. Річ в балансі, звісно. Гавел, як людина загалом лівих переконань, «ліберал» в американському розумінні, був швидше моральним лідером, але реформи, які вони провадили, то радше праві реформи.

У Грузії була дуже сильна гуманітарна інтелігенція і було кілька болючих тем. Найболючіша – тема мови. Тому що радянський лад загалом був, безперечно ж, русифікаторським. На прикладі багатьох колишніх частин Радянського Союзу ми зараз бачимо, який серйозний був вплив російської мови, і як приховано чи відверто відбувався процес русифікації

так званих національних меншин. У багатьох колишніх республіках російську мову досі використовують як офіційну незалежно від того, що записано в конституції. Це і Україна, і Киргизстан, і Вірменія, і Білорусь, де білоруську мову було відроджено вже фактично в 1990-х роках. Грузія дуже опиралася цьому процесу.

В.Ф.: У 1977 році в Тбілісі виникли серйозні заворушення, пов'язані з ухваленням нової конституції, з проекту якої викинули положення про грузинську мову як державну.

К.Б.: Так.

В.Ф.: І тоді, власне, руху опору вдалося захистити статус грузинської мови. Яке враження це справило на вас, на вашу родину, оточення?

К.Б.: Я з 1976 року жив у Москві. Я знаю це розумом, а не серцем.

В.Ф.: А що про це розповідали батьки, родичі...

К.Б.: Усі були дуже збуджені. Розбіжностей не було, всі вважали, що за це потрібно боротися. Могли бути різні думки – так боротися чи сяк, але стосовно доцільності боротьби сумнівів не виникало.

В.Ф.: Це був національний консенсус.

К.Б.: У цьому питанні так. Консенсусу не було щодо того – вдаватись до силового опору чи дулю в кишені показувати.

В.Ф.: Мовне питання в 1960-1970-их гостро постало не тільки в Грузії, а і в Україні. Це було одне з небагатьох політичних питань, навколо яких у Радянському Союзі могла точитися дискусія – хоча і з періодичними репресіями.

К.Б.: Так. І загалом грузинське дисидентство не мало якогось економічного ядра – на відміну від країн Балтії, де в 1980-і йшлося про регіональний госпрозрахунок, про більшу економічну самостійність. У Грузії не це було рефреном незадоволення Радянським Союзом. У центрі уваги були історія та мова. Саме гуманітарні дисиденти очолили протест саме тому, що тут легше знайти консенсус у суспільстві.

В.Ф.: Національно-визвольний порядок денний – на відміну від реформаторського.

К.Б.: Загалом ми розуміємо, що реформи, які відбувалися і відбуватимуться на теренах колишнього Радянського Союзу, матимуть еконо-

мічний характер, але їх лейтмотивом, віссю буде національна ідея. Якщо проаналізувати реформи в різний час у різних країнах Східної Європи, то я думаю, що набагато більше перетворень сталося завдяки націоналістичним партіям, а не, назвемо це так, традиційним ідеологіям. Ліві, які були налаштовані менш націоналістично, ініціювали менше реформ, ніж націоналісти. Це особливість пострадянського розвитку, і нас весь час штовхає в цей бік. Думаю, якщо реформи в Україні колись і робитимуться, то їх швидше провадитимуть націоналісти.

В.Ф.: Друга половина вісімдесятих – початок втечі республік. Чи уважно ви стежили за цим процесом, наскільки це було для вас важливо?

К.Б.: Звісно, стежив. Я був активним учасником грузинського земляцтва. Ми збиралися в грузинському культурному центрі на Старому Арбаті, обговорювали, що робити, як робити...

В.Ф.: Це вже після розгону демонстрації 1989 року?

К.Б.: І до, і після.

В.Ф.: Чи спонукав грузинський гуманітарний націоналізм Південну Осетію і Абхазію перейнятися власним порядком денним?

К.Б.: Що більше я про це думаю, то більше дохожу висновку, що ситуацією значним чином маніпулювали. Це добре видно на прикладі Абхазії. Ззовні це скидалося на розкол між двома етносами, але насправді цьому розколу і поділу на дві етнічні групи передувала свідомо (і частково не-свідомо) робота Кремля.

Кремль намагався – принаймні в межах Грузії, яка сама собою була національною меншиною – заохочувати розширення прав ще дрібніших національних меншин. Якщо ви жили в Абхазії і в графі «національність» вказували, що ви абхаз, то отримували суттєві переваги. Якщо мені не зраджує пам'ять, людина отримувала можливість брати участь у заповненні квотних місць – у керівництві кожного колгоспу, радгоспу, району і так далі. Були квоти для представників національної меншини, що проживає в цьому селі чи районі. Були квоти на вступ до вишів. І таке інше. Тобто, загалом зручніше було записатися у паспорті як «абхаз», а не як «грузин». Люди шукають, де краще. Так і записувалися.

Пам'ятаєте, я розповідав про сім'ю у Піцунді, яка просто записалася абхазами¹³².

І цей розкол, який дуже приблизно можна назвати етнічним, відбувався абсолютно за іншим показником. Хтось був орієнтований на зв'язки з Москвою, а хтось – на зв'язки з Тбілісі. По різні боки опинялися рідні, двоюрідні брати.

Ви знаєте, що триста тисяч осіб було силоміць виселено з Абхазії. Вони числилися грузинами, хоча серед них були не тільки етнічні грузини. Але для простоти розкол пояснювали мовними причинами. І перші заворушення в Сухумі почалися теж через мову.

В.Ф.: Я був у Сухумі влітку 1988 року, коли там відкрили філію Тбіліського університету. Філію відкрили вдень – ми з друзями були саме у Новому Афоні. Повертаємося, а через центр міста неможливо пройти. Просиділи ніч на подвір'ї відділку міліції навпроти ботанічного саду. Навколо бігали пузаті міліціонери в білих сорочках і з автоматами.

Бог із нею, з колоніальною спадщиною. Запитання – до Тбілісі: чи можна було прямувати до незалежності, щоб не втратити такий складний регіон, безумовно, з певними особливостями та ідентичністю?

К.Б.: Боюся, що ні. Сьогодні розмірковувати можна про що завгодно, язик без кісток. Але погляньмо не лише на те, що сталося в Грузії. Аналогічна ситуація – з Придністров'ям – склалася в Молдавії. Націоналізм молдаван зовсім інший, мовного питання там узагалі не було. Тільки зараз румунська мова починає поступово домінувати в Молдавії. Двадцять років тому нею розмовляла меншість. Киргизія мала дуже серйозні проблеми з Ошською областю. Про Таджикистан узагалі мовчу – країна досі не може оговтатися.

В.Ф.: Абхазія і Придністров'я виявилися по суті прорадянськими анклавами в «титовських» республіках.

К.Б.: Ні, це зараз ми так бачимо. Просто вони були більше орієнтовані на Москву, ніж на Кишинів чи Тбілісі.

І була зустрічна хвиля: віра в те, що настав час об'єднати землі. Думаю, саме так можна інтерпретувати те, що сталося в Нагірному Карабасі. Ось

зараз, ось нарешті. Те ж саме з Абхазією: було ясно, що ця автономія не має жодного значення, що вона досить штучно нав'язана. Думали закидати шапками – зараз ми в Тбілісі все швидко владнаємо. Яка проблема? Зараз усе буде нормально. Там є кілька негідників, які проти, а решта – за. І справді, в партгоспактиві Абхазії вистачало людей, які були дуже за те, щоб зберегти єдину країну.

В.Ф.: Події в Грузії наприкінці 1980-х сприймалися в Москві неоднозначно. Радянську еліту це страшенно дратувало.

К.Б.: Що дратувало?

В.Ф.: Те, що відбувалося в Грузії. Це був удар по СРСР, що за потужністю дорівнювався до прибалтійських рухів.

К.Б.: Кого саме дратувало? ЦК КПРС, Стару площу, Кремль? Мене переважно оточувала наукова інтелігенція, а вони практично всі були антирадянщики.

В.Ф.: Я від своїх хороших знайомих у Москві – інтелігентів, науковців – чув таку думку: як чудово, що наш демократичний рух не містить націоналізму – на відміну від аналогічних рухів у республіках.

К.Б.: Це, до речі, величезна проблема Росії і тема окремої розмови. Демократичний і реформаторський рух в Росії не був націоналістичним. Тому Росія весь час відтворює імперію, що намагається реформуватися. Звісно, прекрасно, коли всі за дружбу, немає націоналізму, відбуваються хороші реформи, будується ринкова демократія. Але от якось не виходить, щоб ринкові ліберали-інтернаціоналісти взяли і зробили це. Не знаю, з чим це пов'язано, але суто демократичні рухи не здатні консолідувати навколо себе. Можливо, річ у тому, що націоналістичний дискурс все одно наявний, але він не виноситься на поверхню, навколо нього немає дискусії, немає формування суспільних груп. Неймовірно дивно, але посправжньому націоналістичні мотиви в Росії були чіткіші саме в антиреформаторському сегменті, у тій же компартії.

В.Ф.: Це не націоналізм, а імперський націоналізм, що ми з вами вже багато разів обговорювали.

К.Б.: Це хтозна який націоналізм. Можливо, він і не був би імперським, якби до кінця був націоналізмом, а не намагався себе сором'язливо

¹³² Див. розділ «Судоми».

прикривати. Не знаю, питання про зв'язок між націоналізмом і реформами вимагає величезної кількості антропологічних досліджень.

В.Ф.: Насторожене ставлення російських демократів до вождя грузинських націоналістів Звіада Гамсахурдіа було не випадкове. Я тут підняв деякі тексти російською мовою, з яких випливає, що Гамсахурдіа – досить антипатичний персонаж. Коли починалася боротьба за Південну Осетію – проголошення автономії, скасування автономії – наводили таку його цитату: «Осетини – це сміття, яке треба винести через Рокський тунель».

К.Б.: Я не впевнений, що він це казав. Таке тільки божевільний міг сказати.

В.Ф.: Його цитує відомий експерт із Кавказу Сергій Маркедонов.

К.Б.: Але ж Маркедонов не розмовляв із ним грузинською, це цитата з якоїсь газети. В інтернеті, наприклад, можна прочитати, начебто я казав про грузинське село таке: всі жінки повинні стати шльондрами, а хлопці – працювати. І це подається як пряма мова.

В.Ф.: Тобто, по-вашому, Гамсахурдіа не був нацистом¹³³?

133 У Гамсахурдіа в Москві була жахлива репутація. Заради справедливості треба сказати, що далеко не всі були готові підспівувати цьому хору. Ось уривок зі статті Бориса Львіна, написаної після перевороту в Тбілісі, який усунув Гамсахурдіа від влади:

«У Грузії Звіад Гамсахурдіа став президентом, до того ж усілякі іноземні спостерігачі не помітили жодних підтасовок. Зате в Москві його сприймали за фашиста, демагога, ворога демократії і прогресу...

Чому? Не збираюся виправдовувати Звіада Гамсахурдіа – переді мною він ні в чому не винен, а грузинський народ суддею мене не призначав. Але погляньмо на обвинувачення. Найчастіше драгувало, як випинають постать президента: так це мало б видатися не таким уже страшним гріхом для тих, хто зовсім недавно терпів хамські витівки очільника країни і досі міркує про його доленосу роль.

Не подобалося його прагнення розірвати зв'язки з СРСР. Але сьогодні Союзу вже немає, а Росія збирається демонструвати здоровий егоїзм в економіці, тому збереження старих зв'язків для приморської Грузії означатиме не більше ніж стагнацію.

Обурювалися військовими діями в Південній Осетії. Але конфлікт почав розпалюватися ще під час роботи старої Верховної Ради, а до нинішньої стадії його довела непримирена позиція самих осетин. Не буду розмірковувати про обґрунтованість їхнього сепаратизму. Це питання винятково їхньої волі і будь-які історичні суперечки, – хто коли де оселився, – тут геть недоречні. Але своїм сепаратизмом осетини самі вивели себе за межі грузинського закону. Тепер вирішальним буде аргумент сили, а не права, і не в особистій позиції президента тут річ. Росія, визнаючи начебто незалежність Грузії, однозначно бере участь у цьому поєдинку збройною силою – армія охороняє зонайменше Рокський тунель, себто єдину дорогу з Південної Осетії до Північної. Грузинська хунта звільнила Кулумбегова і заявила про бажання миритися з осетинами, негайно отримавши у відповідь референдум на користь приєднання до Росії. Тож миру Південній Осетії переворот не додасть.

К.Б.: Він був націоналістом. Я його не знав особисто, тому можу робити тільки загальні висновки. Звісно, він був людиною крайнощів.

В.Ф.: Крайнощі Гамсахурдіа і територіальна цілісність. А якби на цьому етапі Грузію очолив би поміркованіший лідер?

К.Б.: Ми не можемо цього оцінити. Був дуже сильний вплив Москви. Ви знаєте, наприклад, за що Сергій Кужугетович Шойгу отримав звання Героя Росії?

В.Ф.: Думаю, він уже багаторазовий герой Росії.

К.Б.: Сумніваюся – це було б занадто.

За Цхінвали – на початку 1990-х. *(Переглядає сторінку у Вікіпедії).*

В.Ф.: Хіба він тоді грав роль миротворця?

К.Б.: Він грав роль міністра з надзвичайних ситуацій. Тут написано, що він отримав Героя 1999 року за виконання військового обов'язку в екстремальних ситуаціях. У Грузії давно знають, що його нагороджували в 1990-х за Південну Осетію.

В.Ф.: Бог з ним, із Шойгу...

К.Б.: Я ось до чого веду. Ті добре знані вам діячі, пов'язані з Міноборони Росії, – активні учасники різноманітних процесів у Грузії... Наприклад, колишній командувач Чорноморським флотом адмірал Балтін, Шойгу і так далі.

В.Ф.: Ось бачите, як багато важать для Росії російсько-грузинські відносини. Найкращі люди витрачають на вас свій час.

Перш ніж перейти до дев'яностих, хочу запитати про інститут, який уже за вас знищили Мерабшвілі і Саакашвілі. Злодії в законі – наскільки сильні вони були в Грузії в 70-80-ті роки?

Зате чого, боюся, путчисти домоглися – то це дестабілізації решти Грузії. Адже до заслуг Гамсахурдіа, що їх геть не помітили спостерігачі, належало збереження громадянського миру в республіці, надзвичайно насиченої територіями потенційних національних конфліктів. Біда в тому, що про національні проблеми та особливості різних областей СРСР наше суспільство дізнається не від географів та етнографів, а від спецкорів із місць, уже занурених у кровопролиття. І треба дякувати Гамсахурдіа за те, що наші журналісти і телекоментатори ще не вивчили напам'ять слова «Степанакерт», «Цхінвали», «Ош», слова Марнеулі, Болнісі, Дманісі (прилегли до Тбілісі з півдня райони, заселені азербайджанцями) чи Ахалкалакі і Богданівка (райони майже повністю вірменські).

Хоч як це дивно, Гамсахурдіа вдалося погасити пожежу конфлікту в Абхазії, що спалахнула ще за комуністичного режиму Тбілісі. / Борис Львін. Грузія: все впереди? – Час Пик, 10.02.1992.

К.Б.: Не дуже сильні – були ж ще КДБ, МВС, партія. Простір для маневру в них був невеликий. Злодії були, про них ходили легенди...

В.Ф.: А яким був їхній функціонал? Паралельна юстиція?

К.Б.: Паралельна для паралельного світу. Вони «кришували» нелегальні бізнеси. Це ж було таке альтер его радянської міліції в широкому розумінні слова. Радянська влада їх завжди використовувала, вони існували в контрольованих межах.

В.Ф.: Грузія – це був справжній рай для злодіїв у законі.

К.Б.: Сплеск і зростання їхнього реального впливу припав, звичайно, на 90-і роки.

В.Ф.: Нещодавно прочитав анекдот, поширений на початку 2000-х. Інопланетяни вирішили захопити Землю. Ватажок наказує почати з Грузії. Чому з Грузії? Як чому? Там найслабша держава на Землі, це всі знають.

К.Б.: (Сміється.)

В.Ф.: Усе закінчується добре. Інопланетян вражає вірус грузинської корупції, і на цьому вторгнення закінчується. Злодії в законі у Грузії дев'яностих – це як таліби в Афганістані, панівна група паразитів у розламаний державі.

К.Б.: Розпад держави, звісно, підняв їх на зовсім інший рівень. А до цього вони були собі та й були. У Грузії ж існували цеховики, нелегальні магазини, була реальна корупція – вона дужче впадала в очі, ніж у решті республік.

В.Ф.: І ця корупція була пов'язана, як ми вже з'ясували, з унікальним становищем грузинської економіки в радянському розподілі праці, зі штучно завищеними цінами на сільгосппродукцію і можливістю маніпулювати показниками на рівні ЦК КПРС і Держплану.

К.Б.: Чого раптом зберігатимуться високі ціни, якщо ніхто в цьому не зацікавлений? Тому зацікавленість весь час вимагала себе підживити.

В.Ф.: А якщо необхідно підживитися, то потрібне постійне джерело кешу та інфраструктура, що це обслуговує.

К.Б.: Атож. Тільки я б сказав ширше – не кеш, а неконтрольований потік товарів і грошей.

В.Ф.: Добре, точніше, недобре, бо ми переходимо до 1990-х років

у Грузії. Кінцем 1990-х міжнародні організації дали їй прізвисько «біла Африка». Чому розпад держави був таким тотальним?

К.Б.: По-перше, Грузія пережила жахливе падіння економіки. Грузинський ВВП впав зі ста одиниць до двадцяти восьми. Був понад \$4000 на душу населення, а став трохи більший за \$1000. У 1991-1993 роках економіка падала на 28% щороку. Це відновлені дані, але, як на мене, вони адекватні.

В.Ф.: У вас була маленька громадянська війна в 1991-92 роках, потім війна в Абхазії...

К.Б.: Громадянська війна була і в Молдові, яка впала не так сильно, як Грузія. У Вірменії, де була не громадянська війна, а війна за Карабах, економіка скоротилася вдвічі. Така ж катастрофа, як у Грузії, спіткала лише Таджикистан. Таджикистан і Грузія, за даними МВФ, – рекордсмени скорочення економіки в 1990-х.

В.Ф.: І які причини?

К.Б.: Ми намагалися аналізувати. Перша – це військові конфлікти, а друга – це, звісно ж, економічна політика в чистому вигляді. Однією з помилок уряду Гамсахурдіа був ізоляціонізм, заборона на економічні зв'язки з колишнім СРСР аж до заборони на грошові перекази.

В.Ф.: Таку політику на початку 90-х здійснювали всі республіки.

К.Б.: Ні, ну що ви! У Грузії дійшло аж до залізничної блокади.

В.Ф.: Україна дотримувалася цієї політики року до 1994-го.

К.Б.: І в чому вона полягала?

В.Ф.: Елементарно забороняли вивозити будь-які товари за межі України. Епізод з мого життя: у 92-му чи 93-му мама намагалася привезти з Одеси до Москви маленький радянський телевізор. На українській митниці його забрали. Почалося з війни суверенітетів: нашу республіку хтось об'їдає чи обкрадає. Навіть у країнах Балтії в кінці 1980-х запроваджувалися обмеження на продаж товарів немісцевим. Тому не тільки Гамсахурдіа таке робив. А після розпаду СРСР з півроку була ще й сюрреалістична ситуація з рублевою зоною: республіки всі вже розбіглися, але досі, залишаючись у рублевому просторі, намагалися за рахунок власної емісії обіграти-обдурити сусідів. Даруйте розлогий відступ...

К.Б.: Ні, ні, може бути. Я, до речі, погано це знаю.

А третя причина – неймовірно незбалансований бюджет і пов'язана з цим гіперінфляція.

В.Ф.: Кілька місяців тому ви мені розповідали, що в кінці 1980-х – на початку 1990-х спілкувалися з грузинськими націоналістами. Їхні економічні погляди вас вразили.

К.Б.: Проблема полягала в тому, що це була переважно гуманітарна інтелігенція...

В.Ф.: Вони були «не про» економіку.

К.Б.: Так. Уся їхня енергія пішла на відмежування Грузії від метрополії у вигляді шматка Радянського Союзу. Чому в Грузії необхідні були реформи, які розпочалися в 2004 році? Там не сталося того, що Март Лаар описав у своїй книжці¹³⁴ так: «І ми вирішили: гудбай, Ленін, і пішли вперед». Цього в Грузії після отримання незалежності не відбулося. До речі, цікаво, що в Балтії «гудбай, Ленін» сказали двадцять із чимось років тому, у Грузії – 2004-го, а в Україні лише зараз, можливо, скажуть.

В.Ф.: На Заході України з Леніним вже давно попрощалися.

К.Б.: Я кажу про прощання в іншому сенсі. У Грузії Леніна не любили ні за радянської влади, ні після. «Гудбай, Ленін» – це прощання з радянським стилем мислення і господарювання. З самим Леніним Грузія попрощалася багато років тому, а от з радянською спадщиною в економіці почала тільки 2004 року. А в Україні, на мій погляд, з ним досі ще не розсталися.

В.Ф.: З цим я погоджуюся.

К.Б.: Пам'ятники Леніну в Грузії ще Гамсахурдіа демонтував. Це не Росія, де досі багато речей називаються ім'ям Леніна, і заляклий труп лежить у центрі міста під скляним ковпаком. Символи дуже важливі. Повільне прощання з Леніним і на словах і на ділі, особливо на словах – це важкий випадок. Коли на ділі – ще нормально: якщо на словах попрощалися, то й на ділі попрощаємося рано чи пізно. А коли ні на словах не прощаються, ні на ділі, це, звісно, важко. І маємо російську імперськість

¹³⁴ Laar M., Estonia. The Little Country That Could, London, 2002.

із елементами ленініани. Пам'ятаю, навіть 1996 року були люди, які казали, що Лебідь – це сьогоднішній Ленін.

В.Ф.: Повернімося до Грузії. Які ще були причини глибокого економічного спаду?

К.Б.: Війна – раз. Ізоляціонізм – два. І гіперінфляція – це найважчий момент.

В.Ф.: Гіперінфляція була і в Україні, і в Росії.

К.Б.: Отже, вона була різного рівня.

В.Ф.: Пробижімося по 1990-х, коли повернувся Шеварднадзе. Ви були цілком занурені в російський бізнес, а діяльність ваша в грузинському земляцтві тривала?

К.Б.: Ні. У земляцтві поменшало активності, адже Грузія здобула незалежність. Воно досі існує, але перше покоління учасників від цієї діяльності відійшло, і я разом із ним.

В.Ф.: Чи уважно ви стежили за тим, що відбувалося в Грузії 1990-их років?

К.Б.: Досить уважно – у мене ж там були батьки, сестра, інші родичі. Я знав багатьох людей, які опинилися в уряді, – спілкувався з ними ще до повернення Шеварднадзе.

Там було таке важке життя... Самоволя злочинців, проблеми з електроенергією, з водою. Було дуже некомфортно приїздити. Я був так буквально кілька разів. Намагався вивозити родичів або друзів до себе. Всі мої близькі приятелі в якийсь момент опинилися в Москві. Зараз вони всі в Тбілісі.

Пам'ятаю, як 1994 року відвідав друзів у Тбілісі. Вони жили неподалік від того місця, де у нас університет, ви там бували. Час пізній, 22:00, треба повертатися. Давай ми тебе проведемо до машини, пропонують господарі. «Та ні, у мене ж її немає». Як це немає? «Я зараз вийду, діждуся попутки». Та хто ж о 22:00 зупиниться, це ж небезпечно, мало що станеться. «Заспокойтеся, – кажу, – все нормально буде». Вийшов, махаю рукою, водії, щойно мене бачать, газують і їдуть далі. Всі думали, якщо людина вночі спиняє попутку, то вона хоче вбити. Нарешті стали «Жигулі», я сів, назвав адресу. «Усі бояться зупинятись, а ви не боїтеся?», – запитую. Водій

показує рукою на передне сидіння, піднімає автомат і каже: «У мене зброя є, чого боятися? Якби щось сталося, я б вас розстріляв». (Режоче).

В.Ф.: Або: не заплатиш – уб'ю.

К.Б.: Осінній вечір... А в нього – автомат на передньому сидінні. Прос-то вийшов у місто і прихопив автомат. Отака ситуація була. Тому особ-ливого бажання їздити туди не було. Приїжджав переважно на похо-рони...

В.Ф.: Дев'яності стали для Грузії втраченим десятиліттям. Ви згодні з таким визначенням?

К.Б.: Якби не це жахливе падіння в першому чотириріччі... У 1994-му вдалося стабілізувати валюту, і життя трохи покращилося; падіння при-пинилося, почалося зростання, досить хороше, не ідеальне, але хороше. З 1994-го по 2002 рік зростання – ми підраховували – становило в середньо-му 3,6%.

В.Ф.: Для Словаччини непогано.

К.Б.: Так, нічого особливого, але, мушу сказати, що порівняно з Укра-їною теж добре. Слабкий середній результат на трієчку. Якийсь бізнес почав з'являтися, хоча серйозних компаній не виникало. У мене є товариш¹³⁵, який із шістнадцяти років почав займатися бізнесом. Ви, напевно, знаєте таку воду – «Набеглаві». Це він почав її розливати. Дуже талановита лю-дина. Кілька років був міністром сільського господарства Грузії.

Розповідав, як у нього був побудований бізнес. Здається, він мав сім-надцять різних дрібних бізнесів: замість того, щоб розбудовувати якийсь один, він створював нові. Я запитав: навіщо? «Бо коли в тебе дрібний біз-нес, ти не на радарі, тебе не помічають – можеш добре заробляти, і ніхто не намагатиметься тебе «кришувати», відібрати бізнес чи отримати частку». Він порахував, що даїшники зупиняли його машини, що везли товар із Західної Грузії в Тбілісі, в середньому п'ятдесят разів. Тобто через кожні сім кілометрів. Ясно, що за такої ситуації значних змін на краще бути не могло.

В.Ф.: Росія на цьому тлі мала привабливіший вигляд.

¹³⁵ Михайло Свімонішвілі.

К.Б.: До 98-го року там економіка теж падала. Але Росія – велика кра-їна, великі можливості. Це неминуче впливає на відчуття бізнесменів. Я знаю людей, для яких принципово, щоб країна була велика. У малень-кій вони задихаються.

В.Ф.: Десять років тому перед вами постало нагальне питання, чи не задихнетесь ви в маленькій країні.

К.Б.: Саме у мене з цим особливих проблем немає. Бюджет моєї компа-нії у 2003 році, коли я приїхав, був більший, ніж бюджет Грузії в 2004-му. Не багато, але був.

В.Ф.: А скільки людей працювали в ОМЗ?

К.Б.: На піку – сорок три тисячі.

В.Ф.: У сто разів менше, ніж населення Грузії.

К.Б.: Думаю, в Грузії 2004 року трудовими контрактами було охопленодесь із півмільйона людей. Ясно, що це було зміщення масштабу, але як на мене, головне – чим ти займаєшся. Зараз я опікуюся університетом, бюджет університету ще менший – \$10 млн, мабуть, на все. Але мені зда-ється, що це не менше, а може, і більше важливо за те, що я в Грузії чи в Росії робив до цього.

В.Ф.: Спробуймо коротко зазначити основні моменти грузинської іс-торії після вашого повернення. Ви повернулися влітку 2004-го, коли при владі перебувала революційна коаліція з трьох лідерів – Жванія, Бурджа-надзе, Саакашвілі.

К.Б.: Так.

В.Ф.: Ми з вами говорили, що грузинські реформи – це, в принципі, випадковість.

К.Б.: Виходить, так. Я про це багато думав. Є теорія, що політичної волі не існує, обставини скеровують процеси. І останнім часом схильний вважати, що так – звісно, поки дядько не перехреститься... У суспільних взаєминах немає законів і реформи здебільшого – вимушені. Просто є особливі випадки, коли з'являється політична воля, поєднуються зна-ки зодіаку, виникає критична маса людей із бажанням, умінням, ба-ченням...

В.Ф.: Такий лідер, як Саакашвілі, – випадковість.

К.Б.: Коли я був у Грузії, мені здавалося, що так і має бути. Нинішній представник ЄС з public security Кальман Міжей очолював UNDP в Грузії саме під час революції. Він теж вважає, що ситуації, коли відбувалося відразу багато реформ, за останні десятиліття можна перерахувати на пальцях: Нова Зеландія, Грузія, Чилі...

В.Ф.: Слід зауважити, що Саакашвілі насамперед посилив роль президента, змінивши конституцію.

К.Б.: Так, він посилив роль президента за рахунок уряду. До цих поправок у нас не було прем'єр-міністра. Був держміністр, який вів засідання кабінету. Себто, була така собі американська модель. Функції формально виконував колегіальний орган, але реально вони були за президентом. Саакашвілі просто зробив приблизно, як у Росії: подвійний уряд. Один – економічний, другий – силовий. Силовий підпорядкований президенту, економічний – прем'єру.

В.Ф.: Зрештою революційна коаліція розпалася...

К.Б.: Ні, неправильно. Саакашвілі, Жванія і Бурджанадзе досить тісно співпрацювали. Вони не були близькі багато в чому, в них по-різному влаштовані мізки, у них усе неоднакове. Але 2004-й був досить консолідований. Жванія загинув у першій половині 2005-го. Тріщина у стосунках Бурджанадзе і Саакашвілі реально виникла 2008 року, спричинивши розкол. Вона, звісно, більш радянська людина, і останнім часом вирішила дружити з Росією.

В.Ф.: Вони розійшлися через війну чи ще до?

К.Б.: До війни. Це було пов'язано з виборами. Вона – як я це розумію – вважала, що Саакашвілі ослаб через осінню кризу 2007 року, коли у нас були політичні виступи в Тбілісі. Саакашвілі пішов на дострокові президентські вибори, і Бурджанадзе активно в них брала участь на його боці. А в травні 2008-го, якщо не помиляюся, мали відбутися вибори до парламенту, у Саакашвілі і Бурджанадзе виникли розбіжності щодо формування партійних списків. На цьому все і скінчилося.

В.Ф.: Якби Бурджанадзе і Саакашвілі не посварилися, чи виникла б на політичній сцені «Грузинська мрія»? Чи такий популістський рух був неминучий?

К.Б.: Це складно дуже. Можливо, запитання правильне, але я не дуже добре можу думати по скайпу.

POSTSCRIPTUM

*Кобулеті, Georgia Palace Hotel
22 лютого 2014 року*

Радикальні реформи не перетворили Грузію на рай. Про це мені вкотре нагадала неймовірно безглузда сценка в Кутаїському аеропорту, де десятки таксистів готові були битися за кожного клієнта – у буквальному розумінні. Але в Кобулеті було тепло і спокійно: це тепло і спокій вивели нашу розмову на тему застійного безробіття в Грузії.

В.Ф.: Наскільки в Грузії розвинений діловий туризм? Міжнародні конференції відбуваються?

К.Б.: Не дуже. Для цього потрібні великі конгрес-холи.

В.Ф.: За радянських часів вчені залюбки приїжджали до Грузії на різноманітні семінари, симпозиуми.

К.Б.: Залежить від того, скільки у них учасників. Це повинен бути інтегрований комплекс – зал, готель... У нас найбільший, здається, вміщає двісті осіб. Серйозний конгрес не проведеш.

Я трошки був до цього дотичний, адже прем'єр Жванія був людиною лівих поглядів і дуже хотів, щоб держава це все розвивала. Тому – довелося.

Є дуже успішні в цьому сенсі країни. Але тут іще потрібен серйозний аеропорт. Батумський не годиться, він не здатен приймати великих літаків. До того ж, дуже незручний: лише одна смуга і сідаєш в море. А злітаєш в гору. Була навіть катастрофа, коли Іл-18 таки врізався в неї. Плюс тумани і погана видимість...

У мене серце болить, що ми нічого не змогли зробити з Цхалтубо. Це був відомий курорт на кшталт Трускавця. Півгодини від кутаїського

аеропорту. Якби хороша дорога – це як передмістя Кутаїсі. Два потяги з туристами щодня приїжджало в радянський час.

Там було вісімнадцять жахливих радянських готелів. Щоб усіх їх модернізувати, потрібен дуже великий капітал. А поки все не зроблять, курорт не запрацює, бо як це – два хороші готелі і шістнадцять румовищ? Ми змогли трохи зробити, продали щось, там дещо функціонує...

У багатьох країнах такі проекти фінансує держава. У Будапешті, наприклад. Так, держави – досить хаотичні інвестори, але... вони є. У Тунісі я зупинявся у величезному готелі. Один із найкращих у країні, але – державний. Чому не приватизуєте? – запитую прем'єр-міністра. «Приватизувати? Е ні – відповідає. – А як же робочі місця?» А що з ними станеться – не роботи ж гостей обслуговуватимуть.

В.Ф.: В одного американського автора є оповідання про винахідника, який приносить імператору Веспасіану проект автоматизації чогось. І Веспасіан – чи страчує розумника, чи платить йому гроші, щоб він ніколи більше нічого такого не робив. Мотив той же – а що ж буде з робочими місцями?

К.Б.: Такою була офіційна політика Індійського національного конгресу в 1970-1980 роки. Вони підтримували low-tech рішення для держкомпаній, щоб не заважати зайнятості. В Індії радянські екскаватори перемагали сучасніші американські, бо для них треба було більше обслути.

В.Ф.: Чому я згадав про це оповідання? Бо в самому сюжеті закладено якийсь анахронізм. До першого століття нашої ери прив'язується ідеологема пізнього дев'ятнадцятого – середини двадцятого сторіччя. Тобто, це помилка, що чітко локалізується в історії людства. Підозрюю, що в якийсь момент політики від неї відмовляться.

К.Б.: Від чого відмовляться?

В.Ф.: Від аргументу «Не модернізуємо, бо куди ж тоді підуть усі ці люди».

К.Б.: Я лише вчора його чув. Від одного айтішника – у цьому весь цинізм: навіщо нам технічний прогрес, якщо дедалі менше людей зможуть знайти роботу.

Нові робочі місця все одно виникають. Ви когось звільнили, отже якийсь підприємець може звільненого найняти і це створює для нього

можливості. Зростає сфера послуг. Немає такої країни, в якій науково-технічний прогрес спричинив би безробіття. Є jobless growth, коли швидкість створення робочих місць дорівнює швидкості вимирання старих і неефективних. У Грузії так було всі ці роки, точніше існував невеликий загальний приріст.

В.Ф.: Це пов'язано з недостатнім надходженням капіталу?

К.Б.: Воно завжди недостатнє. Але це відбувалося навіть тоді, коли економіка зростала двозначними темпами. Абсурдно скаржитися на недостатній приплив капіталу, коли у тебе двозначне або високе однозначне зростання. Бувають, звісно, випадки, коли економіки підіймаються дуже швидко – наприклад, Екваторіальна Гвінея росла на 80% на рік п'ять років поспіль...

В.Ф.: У них просто запрацювали нафтові свердловини.

К.Б.: Так, це винятковий випадок... Тому коли економічне зростання 12% на рік, казати, що провадиться неправильна економічна політика, безглуздо. Ну можна, напевно, підвищити темп до 14% – усе! А якщо у тебе ще й великий приплив іноземного капіталу, починає зміцнюватися національна валюта – це призводить до ще швидшого вимирання старих робочих місць.

Грузія буде країною з високим безробіттям ще багато років...

В.Ф.: Поки не зуживеться нинішній людський капітал, який не може бути використаний?

К.Б.: Ну як він зуживеться? Він же оновлюється.

В.Ф.: Той, що оновлюється, молодий, і його треба навчити нових трюків.

К.Б.: Для нових навичок потрібно, щоб хтось вклав гроші у створення нових робочих місць. Бо самі навички робочих місць не створюють. На цей mismatch – я хочу знайти інженера, а його ніде немає – припадає дуже невелика частка реальних проблем.

Проблема грузинського безробіття пов'язана з тим, що наша економіка за радянських часів була штучною. Потім стався дуже глибокий спад, супроводжуваний знищенням економіки. Штучність і руйнація унеможливили відновлювальне зростання. Умовно кажучи, у вас є «Запоріжсталь», яка через макроекономічні причини починає гірше працювати,

менше експортувати. Потім стається підйом: ціни на commodities підвищилися, комбінат – вжив – запустився, і вам не треба інвестувати в будівництво нового комбінату. Якись інвестиції, звісно, потрібні, але не надто великі. До того ж – це відновлювальне зростання. А якщо ви під час кризи ще й узяли і зруйнували його – просто так, із власної забаганки – або якщо те, що він виробляв, цілком утратило конкурентоспроможність... Якщо у вас великі мартенівські печі, що працюють на мазуті високої якості, як у нас на Руставському комбінаті, – тоді у вас подвійна проблема. Частина потужностей просто зникла, а частина є, але вони нічогосінько не можуть робити.

В.Ф.: Їх теж по суті нема.

К.Б.: Хороший приклад – завод РАФ у Латвії. Чи старі шахтарські міста – місто є, а руди немає.

Грузія потрапила в цю пастку високого безробіття. Хоч значна частина робочої сили виїхала за межі країни – від трьохсот тисяч до мільйона, у нас уся робоча сила – два мільйони, що з них триста тисяч безробітні. Якщо додати, скажімо, півмільйона тих, хто виїхав, то з двох з половиною мільйонів працездатних вісімсот тисяч були б безробітними. І 15% – високе безробіття, а 30% – це катастрофа. Це структурна проблема, і простих способів її вирішення немає.

Зростання економіки? Дуже добре. Нові цивільні робочі місця. Наприклад, побудували цей готель. Інвестиції, думаю, під \$30 млн Скільки тут у працює?

В.Ф.: Людей сто.

К.Б.: Нехай навіть триста. \$30 млн – це означає, що одне робоче місце обійшлося в \$100 000. А якщо одне місце коштує \$300000? Тоді мільярд доларів створить три тисячі робочих місць. А у нас триста тисяч безробітних.

В.Ф.: Отже треба «всього лише» \$100 млрд

К.Б.: За дуже хорошої економічної політики Грузія може отримати \$100 млрд за п'ятдесят років. Щоправда, паралельно з цим готелем виникли попутні бізнеси, створити які коштуватиме дешевше. Хтось підвищить, хтось відвозить.

В.Ф.: Добре: одне робоче місце – \$50 000.

К.Б.: Навіть якщо \$50 000 – для цього потрібно залучати протягом десяти років по \$1,5 млрд Але є ж іще страшенно неефективне село. Наприклад, в Японії – японську статистику я краще знаю – за шістдесят років число зайнятих у сільському господарстві зменшилася з 50% до 4%. Тобто знижувалася на 0,5% процентних пункту¹³⁶ на рік. У нашому селі близько мільйона робочих місць, 0,5% – це п'ять тисяч, але найімовірніше, у нас сільська зайнятість знижуватиметься швидше, ніж у Японії.

В.Ф.: Китай протягом трьох десятиліть зростає дуже швидкими темпами – завдяки урбанізації.

К.Б.: Який причинно-наслідковий зв'язок? Урбанізація – це результат.

В.Ф.: Наслідок експортно орієнтованої моделі зростання, яка відтягує з села надлишкову робочу силу...

К.Б.: Але цю ж модель ніхто не придумав – просто так сталося. «Ось ми зараз такі закони ухвалимо, що у нас економіка буде експортно орієнтована». Не було такого. Навпаки, для цивілізованого експорту в Китаї не найсприятливіше законодавство, важко ПДВ повернути. А що ще робити одному мільярду трьомстам шістдесяти тисячам людей? Експортувати, експортувати і експортувати.

Я вчора саме робив доповідь – про обмеження, які існують в Грузії. Якщо село генеруватиме десять тисяч безробітних щороку (а це дуже низька швидкість), то вам потрібно створювати додаткові робочі місця з урахуванням цього.

В.Ф.: Ви про те, що вони переїжджатимуть до міст?

К.Б.: У Японії місце проживання не змінилося, змінилося місце роботи. Живе в селі – працює в місті. Переїзд робочого місця, а не місця проживання. Як і в Європі власне: там багато маленьких містечок...

І якщо два мільярди інвестицій створюють сорок тисяч робочих місць, з яких десять тисяч поглине село, то проблема безробіття – на десятки років. До того ж \$2 млрд було за дванадцятивідсоткового зростання – у 2006-му, 2007-му і першій половині 2008-го, до війни. Ми входили до першої трійки країн з найвищим припливом інвестицій на душу населення.

¹³⁶ Насправді – на 0,8 процентного пункту.

Розділ XIV

ПОМИЛКИ

*VIP-зала аеропорту «Бориспіль»**8 липня 2014 року*

Бендукідзе летів із Цюриха до Тбілісі з пересадкою в «Борисполі». Моя пропозиція – поговорити про минуле в умовному способі – його не здивувала.

Каха був людиною практичною і ставився до помилок, як до неминучого побічного продукту будь-якої енергійної діяльності. Він сповідував принцип політичної боротьби «вогнем, багнетом і прикладом», запозичений із основ стрілецької справи («Автомат Калашникова призначений для ураження живої сили противника вогнем, багнетом і прикладом»). Він не боявся бути тенденційним, упередженим, «неспортивним».

Макіавеллізм? Мабуть. З тією лише увагою, що, як і ЕАА Бендукідзе, Нікколо Макіавеллі був республіканець і патріот, а не цинічна потвора, як його зображали клерикали і абсолютисти (головні вороги Кахи – це були ліві і так звані «центристи»: безпринципні та безхребетні поціновувачі не мистецтва в собі, а себе в мистецтві).

В.Ф.: Пропоную поговорити про помилки – в широкому розумінні цього слова. Не лише про вчинки, але і про думки, що до них призвели, і про які нині можна лише шкодувати.

Повернімося ще раз до вашого комуністичного минулого. На четвертому курсі ви стали кандидатом у члени партії. Через переконання чи щоб легше було вступати до аспірантури?

К.Б.: І тому, й тому. Не лише я поділяв у такому віці комуністичні ідеали, очищені, ясна річ, від конкретних форм, секретарів райкомів і так далі.

Я не приховував і респіти резонів. Друзям, які мене відраджували від партії, я відповідав: хочу, щоб ніщо не заважало моїй науковій роботі. Ні я, ні будь-хто інший не уявляв іншого, не радянського життя, а членство в партії сприймалося як необхідна умова успіху.

В.Ф.: Ваш батько був партійний?

К.Б.: І батько, і мати. Мати довго не вступала, але потім захворіла сестра, і вона вирішила, що ніщо не повинно перешкодити, якщо раптом вирішить вивезти її лікуватися за кордон. Такі у неї були міркування, досить цинічні.

Батько, гадаю, замолоду вірив, та й у старості... Оскільки він – математик, то йому повинна була бути близька ідея: якщо все точно розрахувати і правильно зробити, то вийде добре.

В.Ф.: Теорема Геделя про неповноту не підірвала його віри в держплан...

К.Б.: Неповнота неповнотою, а для математиків все одно краще порахувати, ніж не рахувати.

В.Ф.: Як відбувався процес втрати ілюзій?

К.Б.: Моя мати тридцять роки пережила школяркою, у 37-мому їй було шістнадцять років. Розпал репресій у Грузії припав на 1936-1937 рр., за Берії. Моя тітка була старша за матір і дивилася на це дорослими очима. Дуже боялася, що це повториться. Ніхто ж не скасовував законів загострення класової боротьби у процесі наближення до комунізму. Тітка всіляко мене оберігала і одного разу влаштувала страшний скандал чи то батькові, чи то дядькові за те, що хтось із них приніс додому «Доктора Живаго» закордонного видавництва. «Ви хочете погубити родину!».

Тому я зростав у досить стерильній ситуації. Пропаганда ж була двох рівнів – державна і народна. У нинішнього сталінізму, який зараз поширений і в Грузії, а ще більше в Росії – народне коріння: який Сталін був мудрий, як він Черчилля обдував, тощо. Насправді ж він був несвітений покидьок. І до того ж треба було виправдовувати своє життя. «Бо так треба» – багато різного сміття було в голові.

Кілька однокурсників, родичі яких постраждали під час репресій, вихувалися у вільнішій, правильнішій атмосфері. На щастя, з моїх близьких ніхто серйозно не постраждав. І в нас виникла дискусія, коли я сказав, що вступаю до партії. Пам'ятаю, ми гуляли містом, і якось дуже сильно ця розмова на мене вплинула. Я почав думати про те, скільки ж можна людей мучити для їхнього щастя.

Та й саме життя в Радянському Союзі було влаштоване так, щоб сприяти формуванню антирадянських настроїв.

В.Ф.: Риторика радянської влади в 1970-ті була цілком вегетаріанською – все задля людини, заради її блага.

К.Б.: Так, але потім починалося життя. Чому я не маю права працювати в Москві, де є кращі інститути? «Москва не гумова». Заждіть, а інші міста – гумові?

В.Ф.: Як ви залагодили цю проблему?

К.Б.: У 1981-му я почав працювати в Пушино, за 100 км від Москви. Загалом я розумів, що в країні щось неправильно, якщо вона не дає своїм громадянам вільно пересуватися. На щастя для комуністичної партії, не було інтернету, інакше б все зруйнувалося швидше.

В.Ф.: Зараз інтернет є, але Путін разом із народним сталінізмом процвітає.

К.Б.: Весь народ можна обдурити ненадовго, частину народу – надовго, а весь і надовго – неможливо.

Багато людей в інституті¹³⁷, де я почав працювати, вже встигли потрудитися в Сполучених Штатах. Вони розповідали, як там усе влаштовано. Це було диво. Чому, скажімо, ми повинні реактиви замовляти наперед, за два роки, а вони можуть купувати відразу. Я повинен жити в гуртожитку, чекаючи в черзі на квартиру, а от американець іде в банк, бере кредит і купує житло. І таке інше.

У мене було персональне розставання з Радянським Союзом. Я написав про це оповідання грузинською¹³⁸. Це був 1982 рік, напевно. Коли

¹³⁷ Інститут біохімії і фізіології мікроорганізмів Академії Наук СРСР.

¹³⁸ Переклад російською «Почему я не люблю Советский союз» – <http://www.szona.org/pochemu-ya-ne-lyublyu-sovetskij-soyuz/>.

Андропов став генсеком і почав боротися за порядок – треба приходити на роботу вчасно і йти вчасно.

Пушино – містечко дуже маленьке, робота починалася о восьмій ранку, але в лабораторії це нікого не обходило: я з'являвся десь о 12-ій і працював чотирнадцять годин на добу, іноді більше. І багато чого робив загалом.

Аж раптом із понеділка – нове життя, наказано приходити перед восьмою, а я попередню ніч працював. Прийшов – голова болить. Ледь-ледь устиг – а там уже секретар парткому стоїть, записує, хто спізнюється. І до дванадцятої години – чотири години – сидів, як ідіот, у напівсні. Попрацював, пішов виснажений. Наступного ранку запізнився, мене записали в цей кондуїт, на третій день запізнився вже так сильно, що навіть не записали, – на дві з половиною години. І я зрозумів, що це все неправильно. А я завжди був активний – виступав на партзборах, питав, чому так, а не так, розмірковував, як правильно, як неправильно. Я пішов до секретаря парткому. «Ви розумієте, – кажу, – проблема не в тому, що я мало працюю – я багато працюю. Я не хочу приходити на восьму».

А перед цим я влаштував скандал через те, що мене послали...

В.Ф.: На картоплю?

К.Б.: Так, треба було навкарачки визбирувати картоплю, яку комбайн залишив у грядках. Вранці прийшов, до вечора проплазував.

В.Ф.: Три відра картоплі зібрав.

К.Б.: Які три відра? Там рештки. Була мряка, там була така глина... Я сказав: «А чому я повинен це робити? У чому проблема? Розкажіть мені, що Маркс про це писав? Це має якийсь стосунок до марксизму?» Це ж справді був бардак, це ні до чого не мало стосунку. Загалом я мав славу скандаліста.

В.Ф.: Скандал із картоплею нічим не закінчився?

К.Б.: А що вони могли мені зробити? Вигнати з партії, чи що? Я сказав, що не поїду більше. Або хай мені пояснять, чому я повинен. Я кажу: «У мене там реактив, дослідження, це неважливо чи що? Чому відро картоплі важливе, а це не важливе?» Та й не сподобалося мені дуже. Я в житті лише двічі працював із примусу. Один раз послали – ще за аспірантури – на овочезабу перебирати банани.

В.Ф.: А в Грузії не було такого?

К.Б.: Не було.

В.Ф.: Я на перших двох курсах МДУ їздив на картоплю по повній програмі.

К.Б.: У Грузії такого не було – у нас надмір селян.

І секретар вирішив, що якщо буде розголос, то виявиться, що вони знову десь не мають рації. Адже це була партійна інструкція на кшталт «дивіться мені», не закон. Ну і чорт із ним, із цим Бендукідзе.

Але всі запам'ятали, що я паскуда. А вже через кілька років я мав їхати до Англії. Був такий відомий молекулярний ендокринолог Єн Макінтайр. Він приїхав до Пушино, ми поспілкувалися, і він мене запросив приїхати до нього попрацювати. Мене це так надихнуло. Для молекулярного біолога Америка і Англія – це дві першорядних країни. Америка – більше, але й Англія досі тримає марку. І ось я думаю: «Зараз поїду». Але мій завлаб-угорець сказав, що спочатку треба в соцкраїні поїхати попрацювати, і лише потім – у капкраїну. Він зв'язався зі своїм приятелем у Сеґеді (той теж у Пушино певний час працював) і каже: «Спочатку поїдеш на рік туди, а потім уже в Англію». Ну і дуже добре, я студентом був в Угорщині за обміном. Мені там дуже сподобалося – це була найменш соціалістична країна з усього радянського блоку...

В.Ф.: Найвеселіший барак соцтабору...

К.Б.: Так. Спершу треба було отримати характеристику з місця роботи, від парткому. Приходжу на засідання парткому, а там сидять люди, з більшістю яких я колись устиг посваритися через дрібниці.

Характеристика була стандартна: три символи віри – «морально стійкий, стриманий у побуті, політично грамотний». Ця тріада була ключовою. «Політично грамотний» – себто, розуміє марксизм, «у побуті стриманий» – себто не п'є, не б'є, не хуліганить, «морально стійкий» – не стрибає в гречку. Я був неодружений, уже тоді покинув пити, тому причепитися було неможливо. А щодо політичної грамотності – я навіть вів гурток марксизму-ленінізму. Леніна читали, Господи Боже мій! Це було громадське навантаження.

В.Ф.: Обговорювали суть «святого писання»?

К.Б.: Обговорювали поточні політичні події і якісь доктринерські книжки. Ну нема до чого причепитися. Один і каже: «Давайте йому напишемо “морально стійкий, витриманий, грамотний”, але, знаєте, мені здається, він занадто темпераментний».

Я тоді захоплювався книжками з психології. Був такий Володимир Леві, який писав про психологію. Я їм: просто – «темпераментний» – написати не можна. Треба написати, який саме темперамент: холеричний, сангвінічний... «Ти, – каже, – Бендукідзе, нам не заважай. Краще вийди, ми тут самі поговоримо, без тебе». Я їм: «Не маєте права, у статуті КППС сказано, що особисту справу комуніста слід розглядати в його присутності». – «Ну гаразд, тоді сиди».

Вони довго галасували, потім один і каже: «Знаєте, давайте напишемо “темпераментний”, нехай старші товариші нас поправлять, як щось не так».

Зробили таку характеристику, і зрештою я не поїхав до Угорщини, не пустили. Уявіть мій емоційний стан: Пушино – це маленьке містечко, половина мешканців – вчені, кар'єра полягає в тому, що ростеш службовими сходами або їдеш за кордон. Якщо у соцкраїну не пустили – це щось екстраординарне. Або ти мав бути антирадянщиком, або послідушим алкоголіком. Ну, думаю, – все. Весь цей маразм зовні, та ще й не пустили. Я з дитинства любив книжки про подорожі, про Африку, і тут зрозумів, що ніколи нічого не побачу, крім середньої смуги.

В.Ф.: Сіренька осінь...

К.Б.: Низьке небо... Місто мало дуже просту структуру: одна їдальня, один ресторан при готелі, одне рибне кафе, один Будинок вчених, два магазини і більше нічого немає.

Зима, йду містом і чую, з Будинку вчених лунає пісня гурту Наутілус Помпіліус «Гудбай, Америка».

В.Ф.: Отже, це вже горбачовські часи.

К.Б.: Вісімдесят п'ятий, здається. Вікно відчинене, чути добре. Це ж про мене співають, думаю. Тобто, я абсолютно чітко розумів, що ніколи не побачу нічого, крім Радянського Союзу.

Якось у мені все перевернулося, і я просто зненавидів Радянський Союз.

В.Ф.: Поставили приватне вище суспільного.

К.Б.: Перейшов працювати до Москви в Інститут біотехнології. Там був новий директор, генерал медичної служби Огарков. У СРСР тоді існувала доктрина білкової безпеки, прости Господи. Радянський Союз не міг себе забезпечити достатньою кількістю м'яса. У продовольчому балансі Союзу бракувало білка. Він повинен був імпортувати або м'ясо, або зерно і сою для відгодівлі худоби. І не так навіть зерно, як соєвий шрот був ключовий, бо, грубо кажучи, зв'язаного амонію, азоту, не вистачало. Будували величезні заводи харчового білка. Ви, мабуть, знаєте завод в Кірішах, що його завадила добудувати перебудова – екологи почали влаштовувати мітинги проти спорудження небезпечного об'єкта. Як я потім з'ясував, ці заводи просто нищили вартість.

Я виріс у Грузії і бачив, як люди працюють на землі, коли вона своя, і як вони працюють, коли не своя. Я багато про це розмовляв із Огарковим і одного разу йому сказав, що не треба заводів будувати, краще віддати землю¹³⁹ селянам.

В.Ф.: Це був ваш дебют як інституційного економіста.

К.Б.: Я так про це не думав, але ваша правда. Приємно познайомитися із власним інституціоналістським минулим...

Крім того, я багато міркував про те, чому у нас інфляція, чому ціни ростуть. Мої колеги вважали, що це переважно через спекулянтів. Мене це пояснення не влаштовувало. Ну як спекулянт може підняти ціни? Для цього він повинен сам-один усе скупити. Але він, вочевидь, не сам і точно всього не скуповує.

В.Ф.: Щоб позбутися цієї суперечності, пізньорадянська думка виграла інше пояснення – торгова мафія. Якщо один не може – тоді це організація.

К.Б.: Тоді я зрозумів: якщо грошей не друкувати, то жодного зростання цін бути не може. Багато економістів, які кажуть про інфляцію витрат та інші каламутні речі, досі цього не розуміють. Яка інфляція витрат? Не друкуй грошей і нічого такого не буде – у жодній близькій перспективі.

¹³⁹ Див. розділ «Бізнес».

Пізніше можливі флуктуації, але це пов'язано з тим, якого розміру в тебе заощадження, від видів заощаджень.

Потім я замислився про те, чому повинна бути свобода слова. Припустімо, я вірю в комунізм, хтось вірить в антикомунізм, чому не можна цього обговорювати? Тоді почалися перші збори «міських божевільних», включно зі мною, на Пушкінській площі, де читали «Московські новини» і обговорювали прочитане. Дискурс, звісно, був дуже специфічний. Існувало кілька головних розщеплень громадської думки, на багатопартійність – не багатопартійність, демократію – не демократію. А був іще такий погляд, який, слава тобі, Господи, мене оминув, – Росія повинна мати свою компартію, тоді все буде добре. Таких аргументів я просто не розумів, я ж знав, що в Грузії є своя компартія, але від цього не кращає.

Читав «Новий мир» – кожен номер «Нового мира» щось для мене відкривав – статті Шмельова, Піяшевої, Лаціса. Мій світогляд змінювався. Я навіть ледь не вступив до Демократичного Союзу, відвідував якусь напівконспіративну квартиру, де в мене запитували, у що я вірую. Потім були події вісімдесят дев'ятого в Грузії¹⁴⁰, я знявся з партійного обліку і вже не поновився. Розірвав свій зв'язок із компартією в травні вісімдесят дев'ятого. Отака моя історія людини-перевертня.

В.Ф.: Є дві теорії, як повинен був діяти Горбачов. Одну проштотують комуністи...

К.Б.: Що треба було, як у Китаї...

В.Ф.: Що треба було, як у Китаї, починати з економічної, а не політичної лібералізації. І до речі, такої ж думки дотримується Лі Куан Ю.

К.Б.: Але річ була саме в тому, що це здавалося ще сакральнішим. Ви просто ніколи не були марксистом...

В.Ф.: Себто, базис – недоторканий?

К.Б.: У теорії Маркса ніде не сказано, що слід заборонити свободу слова чи демократію. Це неприємний досвід, започаткований більшовиками, щоб краще всіх гнобити. Згідно з теорією Маркса, приватна власність на засоби виробництва неприйнятна, і в цьому розумінні Китай – жодним

¹⁴⁰ У ніч на 9 квітня внутрішні війська і армія розігнали опозиційний мітинг біля Будинку уряду Грузинської РСР. Дев'ятнадцятеро людей загинули.

чином не марксистське суспільство. Там при владі люди, які вважають себе марксистами, але це нічого спільного з теорією Маркса, Мао Цзедуна чи Сталіна не має. А в Радянському Союзі таке доктринерство було дуже сильне. Як так – землю селянам? Бо таки справді із «землею селянам» вийшов абсолютно фантастичний експеримент. Радянський Союз завжди був імпортером зерна, шроту і такого іншого, тому досить було здійснити мінімальні реформи в сільському господарстві – навіть не передаючи землі в приватну власність, щоб зник держплан у сільському господарстві і щоб, скільки заробив колгосп грошей, стільки залишилося в нього, – і все: серед шести найбільших експортерів зерна тепер три колишні республіки Радянського Союзу – Росія, Україна і Казахстан. Як результат, колишні республіки Радянського Союзу стали нетто-експортерами пшениці.

В.Ф.: Була ще така обставина – зник попит на тваринництво.

К.Б.: Атож. Це ж було безумство – те, що коїлося. Ціни на хліб субсидували, тому люди приїжджали з села до міста, купували хліб і везли його назад у село годувати худобу. Була Держхлібінспекція, яка, зокрема, з цим боролася. Були міліцейські рейди, статті в газетах: «Виявили групу порушників, які...»

Тваринництво занепало... А хіба ми в Радянському Союзі об'їдалися шашликами? Пушцино з населенням чотирнадцять тисяч було академістечком, що належало до певної високої категорії постачання. Не Москва, але й не Пенза. Прошу це зауважити. У нього був ліміт – чотирнадцять тонн м'яса на місяць. Кілограм м'яса на людину. І все. Це тридцять грамів м'яса на день.

Якось, коли я ще був дипломником, зайшов у лабораторію, а там моя керівничка сидить і плаче. «Наталю Борисівно, чому ви плачете?» Двоюрідна сестра з Барнаула, здається, написала їй, що хоче відправити до неї в Москву на літо сина: нехай поживе там, бо хлопцю чотирнадцять років, а він ніколи ковбаси не бачив. Не тому не бачив ковбаси, що їв котлети «деволяй» і шашлики з вирізки, а тому, що в Барнаулі її не існувало як класу.

Теоретично, китайський шлях було б легше організувати. Залишалася величезна кількість ревізійних органів і ясно, що загалом сталося б щось

на зразок номенклатурної приватизації – це не пов'язано з тим, продавали б держмайно чи ні, в Китаї теж не продають, просто поруч виникають з грошей, матеріалів, досвіду і робочих держпідприємств альтернативні виробництва. У пізньому Радянському Союзі, ранній Росії таке теж траплялося. Але хто це повинен був робити?

Керівництво Радянського Союзу мислило зовсім в іншому напрямку. Там такої дилема не існувало. У 1999 чи 2000 році я був свідком розмови Горбачова з давніми соратниками – у його фонді на Ленінградському проспекті. Там були Кокошин, Долголаптев і я. Горбачов хотів створити якийсь інвестиційний фонд, і мене попросили допомогти. Кілька разів приходив, і він розповідав, було дуже цікаво слухати – з перших уст.

Якось Горбачов каже: «Дарма ми тієї постанови не ухвалили. Ухвалили б – Союз нині був би на місці, був би успішною країною». Думаю, головне зараз, щоб він на інше мову не перевів. «Правда, Андрію Опанасовичу?» – запитує Горбачов. Кокошин відповідає: «Так, так, серйозна була постанова, справді не затвердили. Пам'ятаєте?» – «Так, до червня була вже готова... майже».

Що ж то за постанова, цікаво! Яка постанова в червні 1991 року могла врятувати Радянський Союз? Варіантів не дуже багато. Перший, припустимо, – це повномасштабна, нехай навіть поетапна, економічна лібералізація зі збереженням однопартійної системи. Другий – розпуск компартії. Третій – ліквідація КДБ. Четвертий варіант – всіх посадити. Спектр великий, але вагомих рішень було саме стільки. Всіх посадити – всіх розпустити. І якісь проміжні рішення.

«То що ж за постанова?» – запитую. Тим більше що, на їхню думку, сам факт ухвалення змінив би всю ситуацію. Це як виключити з конституції шостий пункт про керівну роль компартії. Ухвалили – народ зрозумів, що все змінилося.

Горбачов так подивився-подивився на мене: «А, це – про розвиток мікроелектроніки». «Так, от ухвалили б ми її, – каже Кокошин, – і все було б інакше. Життя, безперечно, змінилося б».

І все, розумієте. Тому дискусія була інша. Десять у сімдесяті роки стався зсув у цей бік. Розумні економісти, до яких керівництво країни справді

дослухалося – це і Яременко, і Шаталін, і решта – бачачи цю ідеологічну перешкоду, заборону думати про приватну власність, почали налягати на ідеї лібералізації адміністративної системи, щоб прискорити науково-технічний прогрес. І ця ідея перемогла. Бо було зрозуміло, що за пропозиції іншого штибу тебе просто з партії виженуть, а тут наче всім добре. Нікому ж зле не буде від прискорення науково-технічного прогресу? Це ж, як то кажуть, капітал нізвідки, через витіснення неефективності. Тому жодної особливої економічної лібералізація не розглядали. І людей, які наполягали, що треба приватизувати, вважали просто неадекватними. Віталій Найшуль ще на початку вісімдесятих казав, що слід випустити ваучери і обміняти на них власність. Усі вважали, що Віталій – людина розумна, але забрихується, до цього ніколи не дійде.

В.Ф.: Ви самі в одному з інтерв'ю в дев'яностих розповідали, що вважали ваучерну приватизацію несправедливою і неефективною. Зараз дотримуєтеся тієї думки?

К.Б.: Не можна було уникнути приватизації...

В.Ф.: Це ясно, але...

К.Б.: Це вам ясно. Лише кілька тижнів тому в Києві мав із цього приводу дискусію з Аджемоглу. Він казав, що не треба було проводити приватизацію, бо вона спричиняла корупцію. З Бостона це має приблизно такий вигляд. Але до того часу приватизація потоків де-факто відбулася, а в деяких галузях, де багато кешу, могли просто і вбити через зайві запитання. І зараз я розумію, що це був компроміс, своєрідне ошуканство. Трудовий колектив міг викупити 51%, «наш колектив купить завод» – була ж популярна така ідея. Деякі підприємства саме так і продали.

Це перша причина, через яку я вважав, що ваучерна приватизація – неефективна і несправедлива. А друга – підприємства дуже рідко продавали цілком. Усі ці схеми, коли в держави залишається частка, – жахливі. Я досі вважаю, що це було неправильно. Не думаю, що це компроміс реформаторів із червоними директорами, радше – компроміс із самим собою. Все це гнило, і ошмаття, що залишилися в державі, ні до чого хорошого не призводило. Можливо, за деякі з них держава зрештою отримала великі гроші, але оскільки економіка падала сім років поспіль,

швидше за все, вона врешті-решт більше втратила, ніж здобула. Зараз, до речі, я ще краще розумію, що насильницьке акціонування не справило жодного ефекту – коли складаєш усе, однак виходить автомат. Більшість компаній де-факто вже не є акціонерними товариствами. Де-юре є, де-факто – ні.

В.Ф.: Тобто, вони, по суті, стали непублічними компаніями?

К.Б.: Так. Вони мають крупних контролюючих акціонерів, які ними розпоряджаються. Якщо розділити велику ділянку землі на тисячу маленьких, їх зовсім не просто буде зібрати назад. Будуть, як пише Коуз, транзакційні витрати на збирання. Тут так само. Звісно, що шлях від гомогенної компанії, що перебуває у власності держави, до акціонерного товариства більш-менш простий, а от назад, до гомогенної компанії, – пов'язаний з величезними витратами. Особливо в Росії, де не працювало правило squeeze out міноритарних акціонерів, і це величезний недогляд. Squeeze out не зовсім поєднується з начебто правами власності...

В.Ф.: З правами міноритаріїв.

К.Б.: Але повірте, він набагато краще поєднується з правами міноритаріїв, ніж коли його взагалі немає. Тому що, хай та як, це все одно станеться, а тут хоч є можливість отримати fair value.

В.Ф.: Ваш погляд був суто «критиканський» чи ви мали конструктивні контрпропозиції?

К.Б.: Мені здавалося, що підприємства треба продавати цілком або хоча б контрольні пакети.

Несправедливість з ваучерами полягала ще й у тому, що вони мали різну купівельну спроможність. Одні за ваучери отримували акції за номіналом, інші – на аукціоні. Менеджмент міг за ваучери купувати 10% за другого варіанту приватизації.

Я ходив-ходив, ніхто не хотів мене слухати, тому плюнув, але за час цих дискусій зрозумів, як ця система працюватиме. Отже, треба просто брати участь у процесі.

В.Ф.: Була ще й інша дискусія. До початку ваучерної приватизації вже склався частково неформальний, частково формалізований розподіл прав власності. Червоні директори фактично володіли заводами.

І як я розумію, Найшуль був противником чубайсівської приватизації, бо вона ламала вже сформований природний порядок.

К.Б.: Я в цій дискусії участі не брав. Але умовно кажучи, якщо людина стала директором заводу, то завод належить їй.

Насправді відповідь така: хорошої приватизації не існує.

В.Ф.: Гайдар любив це повторювати. Яку найбільшу помилку він зробив у 1992-93 роках?

К.Б.: Не забезпечив фінансової стабілізації.

В.Ф.: Чи вважаєте ви, що рішення його уряду піти на компроміс із опозицією навесні-влітку 1992 року було помилкове?

К.Б.: Так. Бо це поставило хрест на стабілізації. Питання в тому, як до неї можна було прийти – через currency board, через доларизацію чи в якийсь інший спосіб? Загальна думка була: «Ну ні, у нас повинен бути центральний банк». Але навіть працівники центрального банку мало що розуміли. Мені Боря Федоров¹⁴¹ розповідав про розмову з одним великим начальником центрального банку. Той його запитує: я не розумію, а от готівка в англійських банках звідки береться? Борис, який говорив, що знання балансу Банку Англії замінює підручник з монетарної економіки, сказав: банки купують готівку в Банку Англії. «Ааа! Тобто не безкоштовно».

В.Ф.: Ви дорікаєте Гайдару за провал стабілізації – але навіть Бальцеровичу в Польщі відразу не вдалося це зробити. Програма з МВФ була виконана із серйозним запізненням. У перші два роки не вдалося досягти запланованих цілей.

К.Б.: Але це залежить від того про які цифри ми говоримо. Яка в Польщі була інфляція?

В.Ф.: У перші роки реформ – сотні відсотків¹⁴².

К.Б.: Але в Росії це тривало набагато довше. Початок 92-го: лібералізація цін пройшла, але центральний банк не емітував грошей, і інфляція

141 Борис Федоров (1958-2008) – віце-прем'єр уряду Росії (1992-1994 і 1998 рр.), міністр фінансів (1993-1994).

142 У 1989 році темп приросту споживчих цін у Польщі становив 640%, у 1990-му – 249%. У 1991 році він упав до 60%. Для порівняння: у Росії в 1992 році темп інфляції сягнув 2506%, а в 1993-му – 840%. До двозначного показника він опустився лише 1996 року. Див. А. Ослунд, Строительство капитализма, М., «Логос», 2003, с. 303.

стала знижуватися, курс – зміцнюватися, процентні ставки – нормалізуватися. До квітня чи травня це тривало, а потім раптом – вжик і все назад пішло розкручуватися.

Росія в цьому відношенні унікальна. Їй не вдавалося стабілізувати фінанси протягом семи років.

В.Ф.: 95-й рік вважається роком стабілізації.

К.Б.: Ні, ні. У 95-му вдалося припинити емісію Центробанку, але плата за це була жахлива. Так, у всьому світі плата за це – підвищення процентних ставок за низької інфляції. Це загалом погано для економіки, але – зрозуміло. У Росії сталося те ж, але через те, що бюджет був не збалансований, тривали запозичення в жахливому розмірі, під жахливі ставки, і тільки криза 1998 року розплутала цей вузол. Ставка була 150%, а курс не змінювався. Інфляція в межах 25% – а ставка 150%¹⁴³!

В.Ф.: Ви кажете вже про літо 1998 року, коли уряд і ЦБ підняли ставки, щоб запобігти дефолту.

К.Б.: А в 96-му році хіба було краще? А в 95-му? Чи в 94-му. Спочатку висока вартість кредиту супроводжувалася високою інфляцією. Але потім інфляція знизилася, а ставки залишалися дуже високі. Дефіцит бюджету був такий, що державі могли давати в борг тільки божевільні або ж під скажені відсотки. Божевільних не було, тому залишалися тільки скажені відсотки.

Під фінансовою стабілізацією треба розуміти не тільки те, є у вас інфляція чи ні. Зводити все до інфляції безглуздо, бо є ще вартість кредиту. За вартості кредиту 150%, яка для підприємств виражалася реально в 200%...

В.Ф.: Ось до чого призводить неемісійне фінансування величезного бюджетного дефіциту – згадуючи термінологію тих років.

К.Б.: Неемісійне фінансування дефіциту бюджету – це правильно, але ніхто не казав, що водночас треба божеволіти і приймати великі дози миш'яку чи ціаністого калію. Ні, ні, стривайте – не треба ціаністого калію. Чому повинен бути дефіцит бюджету? Давайте ми погано поводитимемося,

143 Ставка ЦБ була підвищена до 150% 27 травня 1998 року і протрималася на цьому рівні лише до 4 червня.

маючи дефіцит бюджету, але лікуватимемо це не поганими, а хорошими ліками. А може краще не варто погано поводитися?

В.Ф.: Дефіцит бюджету – як ми пам'ятаємо – мотивували соціальним запитом. Нещасні лікарі, вчителі, бездітні матері-одиначки...

К.Б.: Це все казки.

В.Ф.: Казки, але ви ж самі кажете, що політика – це боротьба на поверхні.

К.Б.: Так, це була риторика, яку можна було продати. Але потім це все ж таки сталося, видатки було урізано.

До речі, чому я радник в Україні? Тому що я люблю радити, я виріс в країні рад.

В.Ф.: Маєте багатий досвід.

К.Б.: Я любив радити ще коли не мав багатого досвіду. У Росії я знав усіх міністрів економіки та фінансів – починаючи з Нечаєва. З Нечаєвим у мене жодних стосунків не було, він узагалі мене не помічав тоді. Ну і моє знайомство з Шаповальянцем було віддалене. З рештою були хороші стосунки – всі слухали мою маячню. І я, наприклад, порахував, що існування четвертого Головного управління¹⁴⁴ додає до зарплати тих, хто може користуватися його послугами, \$6000 на місяць. Це були абсолютно фантастичні гроші в дев'яності роки.

В.Ф.: І що з цього вийшло?

К.Б.: Нічого з цього не вийшло, звісно, це просто відповідь на запитання, куди поділися гроші, чому виник такий дефіцит.

Було абсолютно очевидно, що податкова система жахлива. Ситуація в Росії тоді була, як зараз в Україні: величезні податки, сплачувати які просто неможливо, бо це залишає бізнес ні з чим, а в деяких секторах його просто руйнує. На жаль, російські члени, так би мовити, уряду до останнього часу, поки я ще з ними спілкувався, мали дуже туманне уявлення про те, як влаштована система оподаткування.

В.Ф.: Ви про Сергія Шаталова?

К.Б.: Шаталов не міністр, це ключова людина, звісно, але крім Шаталова хтось повинен іще розуміти. Це аут оф рекорд – щоб не ображати

144 4-е Головне управління Мінохорони здоров'я (інша назва – «Кремльовка») спеціалізується на медичному обслуговуванні вищих посадових осіб.

людей, які нічого поганого мені не зробили... Я зустрічався із Кудріним і Грефом, і зрозумів, що вони просто не тямлять, як сплачується податок, – узагалі. Я їм пояснював правила відрахування вхідного ПДВ на капітальні витрати, кольоровими олівцями, пастою намалював, а через півроку з'ясував, що Кудрін цю картинку носить із собою в теці «Податки» та іншим показує. Тобто вони просто не розуміли механізму. Йшлося про те, що коли ви купуєте capital goods, будуючи якийсь об'єкт, ПДВ включений в їхню вартість, ви заявляєте до відрахування не одразу, як, скажімо, в Україні чи Грузії, а списуєте його тільки після введення об'єкта в експлуатацію. Це безумство.

Я всім радив, але мене ніхто не слухав. Треба скоротити податки. «Як скоротити податки? Їх же ніхто не платить!» Саме тому і треба скоротити. Пам'ятаєте ВЧК¹⁴⁵ на чолі з Чубайсом? «Чому не платите податків? Розстріляти!» Ну, «розстріляти» Чубайс не казав... Зараз ось українцям раджу – не запитавши дозволу.

В.Ф.: Ми на цю тему перескочили з початку 90-х, від Гайдара перейшли до нинішніх міністрів. Головна помилка Гайдара – відсутність фінансової стабілізації...

К.Б.: У двох вимірах. Відсутність емісії та бюджетного дефіциту.

В.Ф.: Ну так – якщо розуміти під стабілізацією сувору грошову і тверду бюджетну політику, а не те, що було в середині 90-х...

К.Б.: Так, так. Насправді нормальна фінансова політика в Росії з'явилася тільки після 98-го. В Аргентині, до речі, сталося, те ж саме. У них була суворі грошова політика і м'яка фіскальна – правда, не на рівні національного уряду, а на рівні регіонів. Але хіба не однаково – не вмер Данило, то болячка задавила. Хай там як, це призвело до кризи.

В.Ф.: До кризи в Південно-Східній Азії призвів третій чинник – занадто великий обсяг боргів приватного сектора.

К.Б.: Якби в Росії не виникла криза – хтозна, якою була б вона в Азії.

145 ВЧК – рос. Временная Чрезвычайная Комиссия при Президенте Российской Федерации по укреплению налоговой и бюджетной дисциплины (Тимчасова Надзвичайна Комісія при Президентові Росії зі зміцнення податкової і бюджетної дисципліни). Заснована 1996 року. Вона мала карати великих боржників перед бюджетом. Пройснувала до 1999 року (прим. перекладача).

За рахунок Росії відбулася дуже сильна ампліфікація азійської кризи. Я дуже добре пам'ятаю цей період, тому що в квітні чи травні 1998 року ми робили private placement у Лондоні для інституційних інвесторів. Повинні були розмістити акції, а нам кажуть: «Якщо сьогодні розмістимо – можемо отримати трохи меншу ціну, не дев'ять із чимось, а вісім із чимось доларів». Може, зачекаємо? Не треба чекати, кажу. Розміщуємо.

Уранці почався відтік грошей із Гонконгської біржі. Ми розмістили, здається, по \$8,5. Для нас все пройшло добре, азійська криза не була катастрофічною. Звичайна собі, якими і мають бути кризи. Жодна країна не зазнала через це глибокої трансформації...

В.Ф.: А Індонезія?

К.Б.: Індонезія пережила кризу не тому, що приватний сектор нахapaв великих боргів. В Індонезії на той момент не було вільних цін. У них повсюдно бензин субсидується, про що ви кажете.

Потім до цього додалася російська криза, що призвела до банкрутства величезної кількості фондів. Ми розмістили акції по \$8,5, а через півроку нам пропонували акції нашої компанії по тридцять центів. Це була вартість переоформлення власності. Величезні фонди, що набрали грошей і вкладали в emerging markets, позбулися в Росії всього. До них прийшли інвестори вимагати викупити паї, – і вони змушені були все скидати. Тому російська криза сильно ампліфікувала все, що відбувалося в світі – і на борговому ринку і на equity, бо це пов'язані ринки. Без російської кризи, яка стала результатом м'якої бюджетної політики, те потрясіння минуло б непомітно.

В.Ф.: Озираючись на двадцять п'ять років, можна перерахувати якісь очевидні помилки реформаторів. Але при цьому в Росії справді була команда людей, які, можливо, не все знали, але готувалися реформувати країну, переставляти її на ринкові рейки. І є сучасна Україна, де такої команди немає.

К.Б.: Мені здається, російські реформи були суто економічні. Вони не включали серйозну реформу соціальної царини, правоохоронної сфери. Навіть навпаки. Якщо почитати мемуари чи поговорити з людьми, причетними до реформ, то стане зрозуміло, що вони з силовиками перебу-

вали по різні боки барикад. Грузія цієї помилки уникнула. У нас не було економічних реформ, поряд з якими «менти» живуть старим життям. У грузинських реформах принципово те, що вони відбувалися за активної участі та підтримки силовиків, які були частиною цих реформ.

Це неможливо собі уявити в багатьох державах. Коли в одній із країн колишнього Радянського Союзу віце-прем'єр, відповідальний за реформу правоохоронних структур, каже мені, що він чекіст андроповського призову... Як на вашу думку, пройдуть там реформи? Смішно. І мені здається, зараз Україна саме отримала такий шанс, бо вона побачила, що з економікою у неї все погано, але ще гірше те, що вона не має правоохоронних структур – реально дієздатної армії, поліції, служби безпеки. Тому, я хотів би вірити, реформа в цих сферах неминуча. Життя покаже, але вже фактично почався процес формування нових силових структур.

В.Ф.: Перевагою в Грузії було те, що ви розуміли потребу в інституційних речах, зберігши здорову макроекономічну політику. В Україні – проблема зі здоровою макроекономічною політикою.

К.Б.: Так, є така проблема.

В.Ф.: Виникає відчуття, що за відсутності реформаторського ядра Україні доведеться ще певний час ходити по колу.

К.Б.: Це шлях через реформи з примусу.

В.Ф.: Через ту ж таки кризу, що її не можливо спроектувати.

К.Б.: Реформи здійснюватиме казначейство шляхом «не давання» комусь грошей. Це будуть «напівреформи», тому що хтось пробиватиметься через усі канали і все одно отримуватиме. Грошей витрачаєш стільки, скільки їх є. Тому це чудовий винахід.

В.Ф.: Але коли треба пробиватися по «свої» гроші в казначейство, ти просто зберігаєш той самий закритий корупційний порядок. «Обмежений доступ», як то кажуть.

К.Б.: Навіть якщо він буде абсолютно некорупційний, все одно. Це просто означає, що суспільство делегує одній людині проведення реформ де-факто, не даючи їй очевидного мандата. Мені здається, що це дещо дивно і неправильно.

В.Ф.: З Дугласом усе було не так.

К.Б.: Так, він розумів, що все погано, і сам почав здійснювати реформи. До того ж у Новій Зеландії, пробачте, все було не так кепсько. Я не знаю, де ще була така погана ситуація, як в Україні. У вас фактично війна, і відторгнення території, і економіка, що почала падати незалежно ні від чого, і жахливий бюджетний дефіцит.

В.Ф.: Росія – кінець 1994 року. Танки в Грозному.

К.Б.: Попри все значення і першої, і другої чеченських воєн масштаби все-таки непорівнянні.

В.Ф.: Ви лібертаріанець, який не проти війни. Що ви думаєте про першу чеченську війну? Що це було – помилка, злочин? Чи так і мав чинити уряд, захищаючи територіальну цілісність?

К.Б.: Тут дуже хороша аналогія з питанням, що ми перед цим обговорювали, – фінансовою стабілізацією. Фінансова стабілізація не означає самогубство, вона означає, що ти наводиш лад. Зараз уже зрозуміло, що з одного боку були дипломатичні помилки – з Дудаєвим не розмовляли, і, я думаю, дуже великий в цьому внесок Рущького.

В.Ф.: Тут усі плутають. Рущького в 1994 році, коли почалася війна, вже не було.

К.Б.: Я зараз не про 1994-й, а про 1991-й. Передумови для війни виникли в той момент, коли з'явилася Чечня-ізгой із Дудаєвим, якого ніхто не визнавав. Ну чим Дудаєв насправді відрізнявся від Шаймієва? Просто з Шаймієвим розмовляли, а з Дудаєвим не розмовляли. Решта – те саме. Шаймієв був спадкоємцем самого себе в межах республіки, що існувала до розпаду СРСР. Але Чечено-Інгушетія ж розпалася добровільно, чеченці з інгушами не воювали, це як Чехія і Словаччина – будьмо кожен сам собою. Все. Мирне розлучення. В принципі за ступенем проголошеної незалежності Чечня нічим не відрізнялася від Башкирії, Татарстану чи навіть Свердловської області, що називалася Уральською республікою і губернатор якої Россель навіть почав друкувати уральський франк.

А після неправильного початку вже все пішло не так. Була спроба не-реформованими збройними силами, з великим корумпованим елементом всередині, залагодити проблему, яка не залагоджувалася. До того ж, двоїстість – що таке Чечня – мені здається тільки посилила ситуацію. Бо

якщо Чечня – це територія, де вороги, тоді давайте блокаду запровадимо чи що. А одночасно бомбити і постачати... Я розповідав вам про свою розмову з помічником Чорномірдіна Нікітою Масленниковим¹⁴⁶. Ти вирішуй, що робиш. Або бомбиш – це війна, або опалюєш – це не війна. А те й те одночасно – це і є результат жахливо неефективної бюрократії, того, що в Росії уряд – це великий симулякр. В Англії рішення ухвалює кабінет, – такого ж уряду в Росії не було. Було фактично кілька кабінетів одночасно. І те, що вийшло в результаті, – це велика, помилково розпочата комунальна сварка, і там уже судити, хто правду каже, а хто бреше... Ми бачимо картину, на якій тітка Маша кладе в суп тітки Ліди, перед тим як він закипить, шматок господарського мила. Але кого обвинувачувати – тітку Машу? А тітку Ліду, яка перед цим плеснула оцту в тітчині Машині котлети?

В.Ф.: Хто у вашій метафорі Маша, хто Ліда?

К.Б.: Не має значення. Це ж клубок. У комунальних сварках не буває правих і винуватих, бо це нашарування і ескалація певних подій.

Велика небезпека, що Україна стане жертвою такого з'ясування стосунків. Є два погляди на такі конфлікти: винен той, хто має більшу площу, або той, хто перший почав. Для України дуже важливо, яка буде відповідь на запитання про учасників конфлікту. Якщо Росія, тоді Росія винна з обох точок зору: вона і більша, вона і почала. А якщо вирішити, що Росія не є стороною, тоді всі вважатимуть, що винна Україна, бо Україна більша, а Луганськ маленький, Слов'янськ тим більше. Велика Україна образила маленький Слов'янськ.

В.Ф.: Ви говорите про зовнішнє сприйняття конфлікту...

К.Б.: Авжеж. Тому що немає такої науки, яка може досліджувати війну зсередини. Одноразова подія, у кращому разі, можна зробити якісь кореляції, аналізуючи такі процеси. Можна розмірковувати, як усе виникло, але що означає винність – незрозуміло. Ви припустилися двадцяти дев'яти помилок, а я – тридцяти семи. У мене помилок більше, а у вас вони серйозніші. І хто винен? Це ж не суд, ідеться про науковий підхід. Теоретично, завжди можна визначити винуватця війни. Але оскільки війни

¹⁴⁶ Див. розділ «Судомі».

виникали, виникають і далі виникатимуть, судячи з усього, там немає легкого механізму запобігання.

В.Ф.: Повертаючись у дев'яності. Коли ми розмовляли з вами тиждень тому, ви сказали про дві важливі точки, що зумовили «симулякрість Росії» – президентська форма правління в країні з перехідною економікою та...

К.Б.: Це має стосунок не так до «симулякрості», як до сингулярного виборчого права.

В.Ф.: Інша річ – 1996 рік.

К.Б.: Який теж стосується сингулярного виборчого права. Фактично в 1996 році почалася сингуляризація. Рішення про те, хто буде президентом Росії, ухвалювала невелика група людей, які використовували всі методи, щоб зробити по-своєму. А в двотисячних ця сингулярність сягнула максимального вияву: одна людина вирішувала, хто буде наступним президентом Росії.

В.Ф.: Як я розумію, ваша нинішня позиція така, що краще було б у 1996-му році пройти зміну влади, з усіма неприємностями від Зюганова, але принаймні створити прецедент...

К.Б.: Я сказав би так: краще було б, якби встановилася парламентська демократія. Я вже пояснював, що дуже складно за парламентської системи створити сингулярність. Може зменшуватися число тих, хто ухвалює рішення, але воно все одно не може скоротитися до двох-трьох осіб, які диктуватимуть, хто буде в парламенті, хто в уряді, а хто ще десь. Неможливо – якщо немає єдиного джерела влади. Від цього залежить обмін кількості на якість.

Ми говорили про китайські реформи, але там щороку виростає дедалі рельєфніший знак запитання. А як Китай вийде із ситуації керованої, достатньо сингуляризованої демократії, яку насправді ніхто демократією не вважає, тільки називає так для красного слівця? Як країна з економікою, що розвивається, перейде в стан ринкової демократії? Ринкова демократія – тут, а Китай – тут. Опишіть дорогу. І ніхто її не може описати, тому що на цій дорозі – якщо не запровадити поняття катастрофи чи якогось розриву, – плавності не виникає.

Ідеться про якість. Є дослідження, які показують, що президентська республіка здатна краще розвиватися економічно, у неї завжди менший дефіцит бюджету, тому що президент може втихомирювати еліти, що вимагають свої шматки через експансію бюджету. Росія пожертвувала якістю політичного процесу на користь економічного процесу.

В.Ф.: До того ж міфологема «сильної влади» добре резонує з громадською думкою на пострадянському просторі.

К.Б.: Через нерозвиненість нашої суспільної свідомості іноді хочеться, щоб усе сходилося на одній людині.

В.Ф.: Обговорюючи 1996-й рік, треба пам'ятати, що тоді в Росії про парламентську республіку не думав і не говорив майже ніхто. Коли ви самі стали прихильником парламентської республіки?

К.Б.: Уже в двотисячних.

(Оголошується посадка на рейс до Тбілісі).

Розділ XV

БІОЛОГІЯ

*Київ, готель «Інтерконтиненталь»,
ресторан «Липський особняк»
25 липня, 19 серпня 2014 року*

Бендукідзе не був прихильником біографічного підходу. Книжка, що ми над нею працювали, мала бути сфокусована, судячи з його реплік, на «вічному». Я ж розумів, що *ta meta ta physica* в нашому з ним виконанні ризикує стати такою ж нудною, як і прототип Арістотеля.

Після «Логоса» (інтелектуальне становлення) і «Помилок» (рефлексія над власною історією та історією країни) це наша третя і остання розмова про те, як Бендукідзе ставав тим, ким він став. За бажання до біографічних можна зарахувати ще три розділи: «Бізнес», «Реформи» та «Університет». Але це вже радше історія чину, ніж історія особистості.

В.Ф.: Пробіжімося по вашій біографії. Народилися 20 квітня 1956 року, батько Автанділ – професор математики. Професором він був уже тоді?

К.Б.: Доцентом. Він довго працював у Політехнічному інституті. В університет перейшов, здається, 1959 року. В середині шістдесятих він вирішив, що в науковій діяльності, в принципі, немає сенсу, і зосередився на педагогіці. Був головним редактором грузинського журналу «Фізика і математика в школі», брав участь у реформі викладання математики в Радянському Союзі. Багато писав для журналу «Квант» – знаєте про такий?

В.Ф.: Так. Журнал для школярів, які захоплюються фізикою та математикою. Якого року він помер?

К.Б.: 1994-го.

В.Ф.: Мій батько – 1993-го. Ви колись розповідали, що один із ваших дідів був підприємцем.

К.Б.: Обидва були підприємцями.

В.Ф.: А як ваша сім'я опинилася в Тбілісі?

К.Б.: Дід по батьківській лінії переїхав до Тбілісі з двома класами церковно-приходської школи, коли йому було тринадцять років. Був робітником, дев'ятнадцятирічним розпочав свою справу¹⁴⁷. А другий дід із Поті приїхав до Тбілісі вже з дітьми.

В.Ф.: Ви їх застали?

К.Б.: Ні, лише бабусь. Мама і батько були однокласниками.

В.Ф.: В якому районі міста ви мешкали?

К.Б.: Я виріс у Ваке. Наша Вандея.

В.Ф.: Вандея?

К.Б.: Це оплот опозиції.

В.Ф.: Радянських консерваторів?

К.Б.: Оплот боротьби з кривавим режимом Саакашвілі. Я навчався в головній Вандейській школі, п'ятдесят п'ятій, звідки вийшли головні опозиціонери.

В.Ф.: Там живуть люди, які найбільше постраждали через реформи?

К.Б.: Цей район побудували на початку п'ятдесятих для нової еліти – начальників, професорів. Район упорядкований, заводів немає, вважалося, що там добре. Але всі мешканці так чи інакше були сильно інтегровані в радянську реальність, до того ж – успішно. А потім вони, як каже мій знайомий, фактично двічі повалили владу: спочатку Гамсахурдіа, а потім, зрештою, і Саакашвілі.

В.Ф.: Ви були секретарем комсомольського бюро факультету...

К.Б.: На четвертому курсі.

В.Ф.: У чому полягала робота секретаря? Щось погане випадало робити?

¹⁴⁷ 1996-го року Бендукідзе розповідав: «Коли дідові було вісімнадцять років, здається, він уже мав власну механічну майстерню в Тбілісі, і до 1920 року це все якось обросло, вийшов завод. Ось фотографія... Дід і автомобіль... який він сам на своєму заводі зібрав. Вони ще техніку ремонтували, але переважно – робили машини» (Каха Бендукідзе: Империя, рожденная вирусом. // Коммерсант Деньги. 1996. 13 октября).

К.Б.: Ні. Одного разу довелося читати закритий лист первинним організаціям. Це була якась маячня.

В.Ф.: Закритий лист з якого приводу?

К.Б.: Я сам не збагнув. Читав його, стоячи біля кафедри, читав і не міг нічого зрозуміти. Потім перечитав. Ні про що. Чому той лист був закритий, я теж не знаю.

В.Ф.: Може, перевірка така – чи не буде витоку інформації.

К.Б.: Ну як не буде витоку – прочитали мільйонам людей. Скільки комсомольців було за радянських часів?

В.Ф.: Закриту доповідь Хрущова на XX з'їзді зачитували всім комуністам, але подробиці решта країни дізналась вже під час перебудови – окрім загальної думки, що «виявився наш батько не батьком, а сукою».

К.Б.: Хрущовська доповідь мала зміст, а той лист змісту не мав. Його неможливо було розголосити – людині, яка б це зробила, треба було б премію дати за те, що їй вдалося виявити в цьому нагромадженні слів таємний зміст.

В.Ф.: Ви стали секретарем, коли вже були кандидатом у члени партії?

К.Б.: Ні, я через це став кандидатом у члени партії. Потім поїхав до Москви на диплом і вже там вступив до лав.

В.Ф.: Так, у мене записано – вступили в 1979-му.

К.Б.: Повинен був вступити 1978-го, але запізнився на партзбори.

В.Ф.: Наклали велике стягнення?

К.Б.: Мене так шпетили: «Ви... Ми... Коли мене приймали в партію в совок четвертому, я пішки йшла з розташування частини дві з половиною години ярами. А ви...»

В.Ф.: Чому ж ви запізнилися?

К.Б.: Приймали в МДУ, а працював я в Інституті атомної енергії¹⁴⁸. Вийшов, туди-сюди, сніг, поки машину спіймав – одне слово, спізнився.

В.Ф.: Після аспірантури ви не відразу влаштувалися на роботу...

К.Б.: Я знайшов роботу за два місяці, але був ще процес оформлення.

Мали виділити якісь штатні одиниці – це ж радянський час. Зараз «виділити штатну одиницю» – безглуздий набір слів.

В.Ф.: В академічних конторах, які живуть за державний кошт, це збереглося.

К.Б.: Загалом оформлення тривало дев'ять місяців... Я почав працювати в день літнього сонцестояння.

В.Ф.: Був час почитати книжки.

К.Б.: Так, це був цікавий етап. Я проживав у гуртожитку МДУ під чужим прізвищем – Петро Олексійович Черепанов.

В.Ф.: У Головній будівлі?

К.Б.: Так. Там мешкали мої друзі, які вступили до аспірантури трохи пізніше за мене, – математики, хіміки. У мене було дуже багато вільного часу, ми спілкувалися, дискутували.

В.Ф.: Вийшла така собі академічна відпустка.

К.Б.: Я ходив на семінари – для мене це був дуже цікавий період. Багато чого з того, що я розумію зараз, закладалося тоді.

Олімпіада відбувалася влітку вісімдесятого, а аспірантуру я повинен був закінчити восени. Насправді, мене вигнали. Ну як вигнали: шеф сказав: «Більше не приходь». Це було перед самою Олімпіадою. Я кілька місяців не ходив до лабораторії, хоча й числився аспірантом.

В.Ф.: Чому вигнав?

К.Б.: Через поганий характер.

В.Ф.: Але аспірантуру ви закінчили?

К.Б.: Минуло три роки і вона сама закінчилася.

В.Ф.: Кандидатські мінімуми ви склали, кандидатську захистили?

К.Б.: Мінімуми склав, але дисертації не захистив. На нашому поверсі [в лабораторії] працювали три аспіранти. Ми товаришували, але характери мали різні. Жінки середнього віку з шиньйонами дуже любили нам робити зауваження. Вони були абсолютно беззмістовні, якісь передклімактеричні – «Що за манери!» Один із нас казав: «Боже мій, я винен, я виправлюся, цього більше не буде». Другий, Петро Олексійович Черепанов, ніяк не реагував, просто повертався і йшов. А я, дурень, починав сперечатися: «Ні, ну що ви, це не так, а інакше. Ні, ви помиляєтеся. Ні, це не

148 У Курчатівському Інституті атомної енергії був Біологічний відділ, який у 1978-му відокремився в академічний Інститут молекулярної генетики, де Бендукідзе працював, навчаючись в аспірантурі.

я зробив, а це взагалі незрозуміло...» Зрештою того, хто каювся, залишили після аспірантури, Петя успішно її закінчив, а мене вигнали. Ще й улаштували судилище в лабораторії – кожен вставав і викривав мене.

В.Ф.: Бачите, який важливий факт сплив.

К.Б.: Це був серйозний удар. Він зіграв важливу роль у моему соціальному визріванні. Я думаю: Господи, зараз батьки дізнаються, що сина вигнали з аспірантури, – це взагалі каюк.

Моя мама до останніх років найбільше переживала через те, що я не доктор наук. Міністр – це дурниця. Подумаєш. І найбільшу радість у неї викликала – з усього того, що я зробив, – книжка, яку я написав у співавторстві з Кузьміновим і Юдкевич¹⁴⁹. «Книжка, Господи!» Здавалося, що вона любить її більше за мене.

До цього скандалу в мене були примарні надії, що мені скажуть: «Ти такий молодець, так добре працюєш, залишайся, ми зараз продовжимо тобі московську прописку». Зрештою з'ясувалося, що я ніщо.

В.Ф.: З'ясувалося, що ви порушник паспортного режиму.

К.Б.: Ну це само собою. Я рік незаконно проживав у Москві. Петро Олексійович укотре одружився і навіть не заселився в гуртожитську кімнату.

Що мені допомогло – у нас в Інституті молекулярної генетики були інші лабораторії, які, як виявилось, до мене ставилися краще, ніж моя власна. І там були Хесін Роман Беніамінович, член-кор, і Володимир Олексійович Гвоздьов – тоді член-кор, а зараз академік. Вони запропонували допомогу – поговорили з різними людьми і знайшли варіант із Пущино.

Олександр Олександрович Баєв був тоді головним академіком із біології, академіком-секретарем. Мав лабораторію в Москві і великий відділ у Пущино. Я туди й потрапив. Цікава людина, один із перших молекулярних біологів Радянського Союзу. Він дванадцять років відсидів у в'язниці і на засланні – стандартна наукова кар'єра. Був аспірантом, і в 1937 році його посадили за участь у «бухарінській змові». Вийшов за рік до закінчення війни, коли багатьох відпустили. Коли була друга хвиля, у 1949-му,

149 Кузьминов Я.И., Бендукидзе К.А., Юдкевич М.М. Курс институциональной экономики: Институты, сети, трансакционные издержки, контракты. – М.: ГУ ВШЭ, 2006.

його ще раз посадили. Він вийшов і повернувся в науку, коли йому було вже п'ятдесят. І – дуже успішно.

В.Ф.: Пущино було дотичне до військової проблемати?

К.Б.: Ні. Військовою проблематикою займалися в Оболенську під Серпуховим, неподалік Протвино – там був ВНДІ прикладної мікробіології. Планувалося, що вони розвиватимуть військову біотехнологію.

Були й інші інститути, звісно, – під Владіміром, Саратовом, Новосибірськом, де реально розвивалася військова тематика. Багато наших стажерів потім їхали туди продовжувати кар'єру.

В.Ф.: На початку 1990-х був гучний скандал через те, що Москва фактично зігнорувала Конвенцію про заборону біологічної зброї...

К.Б.: Чорт його знає... Річ у тому, що ця частина була дуже далеко. Такі роботи провадилися в декількох дуже закритих інститутах. По-перше, всередині самого міністерства оборони – мені важко це уявити. Думаю, нічого серйозного, бо рівень там був досить низький, не сучасний. Може, якісь надзвичайно шкідливі бактерії, які знищують усіх, там і робили, але який сенс у зброї, що вбиває всіх підряд? Був іще дуже закритий інститут неподалік Подольська, що досліджував хвороби рослин з метою знищити сільське господарство Сполучених Штатів. Там така ж проблема – це погубило би всіх без винятку.

В.Ф.: А ви не мали на думці перейти у військову біологію?

К.Б.: Ніхто не кликав. Не скажу, що я був пацифістом і відкинув би...

В.Ф.: Просто не випало нагоди.

К.Б.: Плюс там працювали дуже важкі люди. Це ж був продукт усієї радянської системи. Наприклад, інститут поблизу Протвино доручили робити військовикам. Основний науковий контингент там – це військові ветеринари. А військові ветеринари – вкрай важкий народ, складно навіть уявити щось важче. Це як про тутьські самовари – робиш самовари, а виходять автомати. Тому я ніяк не міг у цю сферу потрапити.

В.Ф.: З Пущино ви переїхали в зв'язку з чим?

К.Б.: У Москві був інститут¹⁵⁰, яким керував Лев Пірузян. Точніше, це була філія інституту, розташованого в Купавні, – унікальний випадок.

150 Науково-дослідний Інститут біологічних випробувань хімічних сполук.

Там працювали родичі всіх – син Маленкова, наречена онука Брежнєва, і таке інше. 1983 року там улаштували велику перевірку. Пірузяна зняли, ЦК видав постанову про неприпустимість чогось такого, і на базі цього закладу вирішили зробити сучасний інститут¹⁵¹ у системі міністерства медичної та мікробіологічної промисловості, Мінмедбіопрому. Директором призначили Анатолія Степанова, який до того завідував лабораторією в Інституті генетики та селекції промислових мікроорганізмів. Він створив там свій відділ, в якому мало бути п'ять лабораторій. Я знав його (він був значно старший за мене) і його працівників, які були мого віку або трохи старші. І один із них сказав: «Нам зі Степановим, напевно, треба буде людина, яка працює в твоєму напрямку». Поспілкувалися зі Степановим, він запитав, що я думаю про це, про те, і запропонував очолити лабораторію.

Я був тоді старшим лаборантом. Це рівень плінтуса. В Академії наук молодших лаборантів не було.

В.Ф.: І ви животіли на цьому рівні п'ять років.

К.Б.: Так. По-перше, я не захистив дисертації. По-друге, я не надто цим переймався – склалося так, то що ж. Я робив, що хотів, у мене були аспіранти, дипломники.

В.Ф.: Тобто, вас підвищили, перестрибнувши через кілька звань.

К.Б.: Так, наче в полковники.

Коли в інституті про це дізналися, мене викликав директор – Георгій Костянтинович Скрябін. Великий начальник – головний вчений секретар президії Академії наук (я досі не розумію, що означає «головний вчений секретар»): «Давайте ми вас зробимо молодшим науковим співробітником, залишайтеся». Я півтора місяця був молодшим науковим співробітником. Це, напевно, найкороткостроковіший «мнс» в історії радянської науки – хіба що хтось одразу після цього потрапляв в аварію.

В.Ф.: Скільки людей було у вашій лабораторії?

К.Б.: У мене було шестеро працівників.

В.Ф.: У чому полягало завдання? Прикладні дослідження?

К.Б.: Коли починала розвиватися сучасна молекулярна генетика, генетична інженерія, рекомбінантна ДНК, значна частина дослідників узялася

за це на рівні мікроорганізмів. А я ще в Пуціно почав це досліджувати не для мікроорганізмів, а для вищих організмів – тварин. Разом із двома групами в Москві працював із так званими рекомбінантними вакцинами.

Нас усіх – про вас уже не знаю – щеплювали від вірусу віспи.

В.Ф.: Але ж віспу переможено.

К.Б.: Так. Хоча нещодавно в Бетесді виявили її в холодильнику. Вона повинна зберігатись у двох місцях – в Атланті й Новосибірську – у строго контрольованих умовах. А тут з'ясувалося, ще за царя Гороха, сорок років тому, хтось поклав у холодильник і забув.

Ідея стосувалася багатьох вірусів, але на прикладі віспи це легко пояснити. Тоді ще робили щеплення, окремо вакцинували і солдатів – задля захисту від нападу американців, які розбризкуватимуть віспу на теренах СРСР. Ідея полягала в тому, щоб узяти вірус віспи, вставити в нього ген іншого вірусу, і коли ти щеплюватимеш людину від віспи, заодно вакцинуєш і від іншого вірусу. Це дуже дешево. Виробництво однієї дози – це копійки. Все налагоджено, технології відомі. І я разом із групою в Москві, що робила вірусну частину, й іншою групою, що перевіряла все на тваринах, почав розробляти це для гепатиту В і бичачого лейкозу. Одна хвороба – людська, інша – ветеринарна.

Я можу сказати, що ми відставали – як зараз бачимо – від американців, але відставали не дуже – на півроку, можливо, на рік. Коли у них з'являлася якась публікація, то, в принципі, у нас була майже готова така ж. Але ми перші випробували вакцину на людях: щепили себе і родичів.

В.Ф.: Яких не шкода.

К.Б.: Професор Альтштейн, мій колега по цій роботі, вакцинував свого сина, якому було двадцять із гаком років. Коли його на одній конференції запитали: «А де у вас докази, що це безпечно?», він відповів: «Я зробив щеплення синові». Всі вигукнули «О!», уявляючи маленьку дитину.

Ми показали, що якийсь ефект є. Гепатитом не можна заразити, бо це кримінал, звісно, але за рівнем антитіл було видно, що захист виник.

Запровадити ми не встигли, бо друга стадія – створення регламентів, отримання дозволів – затягнулася, а тим часом скасували вакцинацію в армії. Якби ми пройшли всі процедури роком раніше, то могли б

151 ВНДІ «Біотехнологія» – головна структурна одиниця НВО «Біотехнології».

використовувати вакцину, безпеку якої вже було доведено, для масової вакцинації в армії. Ми вакцинували 6 мільйон вісімсот тисяч осіб, позбавивши їх загрози захворіти на гепатит (а в армії ймовірність захворіти на гепатит досить висока). Ми б мали величезну базу даних. І світ був би інакший.

У результаті це не вдалося, і ні цей, ні будь-який інший напрямок не почав домінувати у царині живих рекомбінантних вакцин¹⁵².

В.Ф.: Біотех у сучасній Росії має якісь перспективи?

К.Б.: Навряд чи. Дуже багато людей виїхало. Деякі повернулися, але вони все одно однією ногою тут, іншою – там. Загалом важко сказати: тут же одна людина може переверот вчинити.

Радянський Союз не оговтався від удару, який завдала сучасній біології серпнева сесія ВАСГНІЛ у 1948 році, – заборона генетики, переслідування, заслання, ув'язнення.

До війни радянська біологія була справді конкурентоздатною. Але спочатку, наприкінці 1930-х, виникла одна хвиля репресій, пов'язана не з напрямом досліджень, а з боротьбою проти ворогів народу, шпигунів. Від неї постраждали Вавилов, Кольцов.

В.Ф.: Загальнодержавна хвиля.

К.Б.: А друга вже була специфічна хвиля, 1948 року. Вона накрила Четверикова.

В.Ф.: Але ви щойно сказали, що в середині 1980-х відставання від американців було не дуже велике.

К.Б.: По-перше, я мав на увазі тільки наш напрямок, по-друге, мали би існувати царини, де ми попереду, а таких було буквально одна-дві на весь Радянський Союз. У молекулярній генетиці тільки одне місце, де справді провадили роботу світового рівня – не в режимі відставання, а в режимі «нарівні». Це лабораторія Георгієва¹⁵³ і Спіріна¹⁵⁴ в Пушино. А все решта було дуже хороше, цікаве, важливе, проте воно або не давало яскравих

152 У цей період життя Бендукідзе був співавтором щонайменше чотирьох наукових публікацій і одного патенту.

153 Георгій Георгієв (1933 р.н.) – біохімік і молекулярний біолог. Засновник і директор Інституту біології гена РАН.

154 Олексій Спірін (1931 р.н.) – біохімік. Директор Інституту білка РАН (1967-2001).

результатів, або робота відбувалася у фарватері американців із відставанням.

Я кажу зараз про великі речі. Ясно, що ті такі Хесін, Гвоздьов робили унікальні речі, але вони були не в мейнстрімі. Йдеться ж про те, що відбувається в мейнстрімі. Прориви можуть бути і на флангах, але якщо цей фланг не перетворюється на центр фронту, то він так і залишається на периферії.

До цього додавалося те, що сучасна біологія – експериментальна наука, вона значно чутливіша до постачання, ніж у 1930-х. Вам потрібні реактиви, що їх виробляють певні компанії. Ви змушені замовляти їх за два роки наперед – а на Заході їх купують протягом доби. У великих американських університетах дійшло до того, що науковець підходить до холодильника, натискає на кнопку, з нього списують гроші, вивалюються реактиви.

Я багато думав, аналізував, і мені здається, що лідерство Сполучених Штатів пов'язано насамперед із системою фінансування науки. Вчені конкурують за гроші, а ті, хто дає гроші, конкурують за те, кому вони краще дадуть. Завдяки цій системі Америка і Європу обігнала дуже сильно – а Радянський Союз був на рівні не найкращої європейської країни. Це почало чітко проявлятися з 1960-х років. Плюс величезний венчурний капітал, що в цей сектор линує, починаючи з кінця 1970-х – після цього вже виникли мультимільярдні компанії.

Отака сумна історія. Вісім тисяч біологів виїхали з Радянського Союзу.

В.Ф.: Про те, що з вами було після переїзду до Москви, ми вже говорили. Про бізнес теж. Ви нещодавно розповідали, як третього жовтня 1993 року на заклик Чорномірдіна ходили захищати Кремль.

К.Б.: На підступах мене тоді вразило, що Кремль майже не охороняється. Думаю: «Це ж треба. Якби у мене була вантажівка з динамітом, я міг би все підірвати». А в місті вже все трощать, громлять, напали на Останкіно.

Входжу в Кремль. А там у якійсь залі вже сидять Ходорковський, Ваня Ківеліді, Гусинський. Чорномірдин каже: «Отака важка ситуація. Я розмовляв із військовими, вони, в принципі, підтримують. Ви тут посадьте поки, може, щось від вас знадобиться».

Сидимо, нічого не відбувається, прийшов Чубайс. Нам пояснюють: військові не хочуть іти проти парламенту. Тоді я кажу: «Дайте нам зброю, ми підемо комісарами». Заходжу до Шахрая¹⁵⁵, запитую: А де [Борис] Федоров? (він тоді був віце-прем'єром). «Спить». Як спить? «Отак». І тут вертольоти почали літати – нарешті підняли війська. Залунали залпи, почали стріляти по Білому дому.

В.Ф.: Потім ви балотувалися в Думу. Що це був за блок такий – «Перевтілення»?

К.Б.: Казна-що.

В.Ф.: Надурили вас?

К.Б.: Ми самі себе надурили. Учасники цього процесу мали якісь амбіції «Ходімо»... Здавалося, це все так легко. А погоріли ми ще на етапі збору підписів.

В.Ф.: Тобто, в бюлетені вашого прізвища не було?

К.Б.: Ні, ми не дійшли.

В.Ф.: А чому ви вирішили не кооперуватися з «Демвибором», ПРЕЗ (ПРЕС)¹⁵⁶, а піти на вибори окремо?

К.Б.: Я не впевнений, що дуже сильно прагнув бути в Думі. У принципі, напевно, не відмовився б, але викладатися для цього не хотів. Ми підтримували деяких людей з бізнесу, які готові були йти в політику – того ж Ваню Ківеліді. Костя Затулін, прости Господи, саме був делегований до ПРЕЗ від нашої групи. Він був другий чи третій у списку ПРЕЗ.

В.Ф.: Можна сказати, наш із вами однокашник.

К.Б.: Історик.

В.Ф.: Він же очолював оперзагін МДУ, який нишпорив по гуртожитках і вилловлював порушників морального кодексу будівника комунізму.

К.Б.: Так, моральних норм. Однокласник моєї дружини, як згодом з'ясувалося. І він сказав, що хоче йти захищати інтереси бізнесу. Ми допомагали йому, давали гроші. Це називалося «Підприємницька політична ініціатива».

155 Сергій Шахрай (1956 р.н.) – російський віце-прем'єр (1991-1996).

156 Праволіберальний блок «Вибір Росії», що пізніше став підґрунтям для формування партії «Демократичний вибір Росії», здобув на парламентських виборах у грудні 1993 року 15,5% голосів, по загальнофедеральному округу, правочентристська Партія російської єдності і згоди (ПРЕС) отримала 6,7% голосів.

В.Ф.: Те, що він був комсомолец-оперативник вас не бентежило?

К.Б.: Я, правду кажучи, не знав конкретних деталей. Ну, був комсомольцем, то й що? Я теж був комсомольцем.

В.Ф.: Зв'язок між Затуліним і оперзагоном МДУ широковідомий.

К.Б.: Коли я мешкав у гуртожитку, мене це не зачепило. А коли переїхався в Головну будівлю під чужим прізвищем, він уже не був такий активний. Не знаю. Можливо, був незрозумілим.

Ваня Ківеліді теж дуже хотів у політику. Казав: «Давайте не Костю, а мене просуваги».

В.Ф.: «Підприємницька ініціатива» – це ваша перша системна спроба вплинути на політику?

К.Б.: Там були Ходорковський, Виноградов¹⁵⁷...

В.Ф.: Ходорковський почав раніше. Він ще 1990 року був радником Сілаєва.

К.Б.: Там був Зурабов. Був Гусинський. Олег Кисельов. Ваня Ківеліді. Зустрічалися з Гайдаром, Шумейком¹⁵⁸, іще з кимось.

В.Ф.: Зустрічі були продуктивні?

К.Б.: Напевно. Багато хто з нас став учасником конституційної ради, розробляли нову російську конституцію. Там було чотириста з гаком чоловік, але писали загалом Шахрай і Шумейко. Шахрай збирався стати наступним президентом, тому скоротив президентський термін до чотирьох років, щоб менше чекати.

Потім Ваня Ківеліді організував Круглий стіл бізнесу Росії. Через декілька ітерацій це інтегрувалося в РСПП.

В.Ф.: А який він був, Круглий стіл бізнесу? У 1990-ті він був відоміший, ніж Підприємницька ініціатива.

К.Б.: «Ініціатива» була одноразовим проектом, а тут – члени, внески, збори, апарат.

В.Ф.: Структура була ефективна?

К.Б.: Ні. Коли ми щось обговорювали, було цікаво: я думаю так, він – сяк, той – отак. Але ефективності – нуль, бо там був геть деструктивний апарат.

157 Володимир Виноградов (1955-2008) – засновник «Інкомбанку», один із учасників «семи-банкірщини».

158 Володимир Шумейко (1945 р.н.) – перший віце-прем'єр РФ (1992-1993).

В.Ф.: З колишніх радянських функціонерів?

К.Б.: Ваня привів свого троюрідного брата – типового радянського апаратника, який марив про власну політичну кар'єру і вважав себе нашім начальником – генеральним секретарем.

В.Ф.: Якись «комерси» незрозумілі ходять...

К.Б.: Ну так – зараз дисципліну швидко наведемо.

В.Ф.: А що за історія з убивством Ківеліди в 1995 році?

К.Б.: Воно ж було розкрито через багато років. Це зробив його заступник¹⁵⁹ із метою заволодіти господарством. До того ж і сам трошки отруївся. Спершу вдавав страждальця. Жахлива історія.

В.Ф.: «Ужасный век, ужасные сердца».

К.Б.: Ні, ви послушайте, це ж за рівнем віроломства...

В.Ф.: Шекспір.

К.Б.: Так. Коли я про це думаю, згадую епізод із фільму Козінцева «Гамлет», в якому мандрівна трупа ставить виставу. Комедіант підходить до короля, який спить і щось сипле йому у вухо.

Змастити летальною фосфороорганічною отрутою телефонну трубку, щоб людина, яка в неї говорить, дихала цим і труїлася. Уявляєте?

В.Ф.: У 90-ті таких історій було чимало.

К.Б.: Історій, коли людей вбивали, – вистрілили і вбили, було немало. Нічого хорошого, але така була сувора реальність. Але про цю історію просто хотілося сказати: «Господи, Боже мій, що за люди».

В.Ф.: У середині 1990-х Росія мала досвід суперуспішного впливу бізнесу на владу. Він отримав назву «семибанкірщина». Ви ж потім, мало не разом із Маслюковим, боролися з уповноваженими банками.

К.Б.: Разом із Маслюковим?

В.Ф.: Ви в 1997 році разом підписували звернення проти уповноважених банків.

К.Б.: У тому, що Маслюков, множачи чотири на три, отримує 12, немає нічого дивного. Багато хто боровся. Це ж потворність.

¹⁵⁹ 2008 року за вбивство Ківеліди було засуджено колишнього члена ради директорів «Рос-бізнесбанку», що його контролював Ківеліди, Володимира Хуцішвілі. Йому дали дев'ять років.

Були дві потворні речі. Перша – уповноважені банки, а друга – заставні аукціони. Вони спричинили жахливий моральний занепад, я вважаю.

Розумієте, у чім річ. Ясно, що влада – продажна. Корушція – жахлива річ. Вона вбиває, занпащає суспільство, але є ринкова корупція: ти можеш якусь послугу купити за стільки-то – себто доступ до цього інституту недискримінаційний. Так, добре було б цього позбутися, але багато хто вважає, що інакше не можна. А є ситуації, коли корупція стає ексклюзивною: оці ось можуть давати хабарі, а ви не можете. Заставні аукціони та уповноважені банки працювали так: «ми беремо хабарі – але тільки від цих».

В.Ф.: А ще були спецекспортери.

К.Б.: Спецекспортери ж просто продавали свої послуги, і в них залишалася невелика маржа. Ви знаєте хоч одного спецекспортера, який став мільярдером? Я не знаю.

В.Ф.: Треба копатися в пам'яті.

К.Б.: Ну хто там? Церква? МЕС? І фонд Федорова.

В.Ф.: Національний фонд спорту.

К.Б.: Так. Хто ще?

В.Ф.: Це швидше спецімпортери. Спецекспортери – це 1992-1993 рік, до остаточної лібералізації внутрішніх сировинних цін.

К.Б.: Але принцип там був такий самий – ці послуги продавалися і купувалися. Потім це швидко призвело до підйому внутрішніх цін. Може, хтось із них і отримав великий прибуток, але не мільярди доларів.

Список Forbes відомий. Хто там заробив у такий спосіб?

В.Ф.: Від уповноважених банків теж мало хто залишився.

К.Б.: Отож-бо.

В.Ф.: Виноградов – нема. Смоленський – нема. Березовський – нема. Гусинський – нема. Лишень Ходорковський та ОНЕКСІМ – Потанін із Прохоровим.

К.Б.: Уповноважені банки мали дві іпостасі. Не всі, але багато які перетекли в переможців заставних аукціонів.

В.Ф.: Ви членів «семибанкірщини» знали, спілкувалися з ними. Як їм вдалося досягти такого впливу?

К.Б.: Знав усіх, окрім Іванішвілі. Він теж був уповноважений банком. Як вдалося? Домовилися так. Створили легенду, яку досі підтримують: інакше не можна було, Зюганов наступав. Мовляв, ці люди захищали б свою власність тільки за умови великих шматків від держави. Нісенітниця. Не витримує жодної критики.

В.Ф.: Це лінія, яку підтримують гайдарівці – Володимир Мау, сам Гайдар. Вони, мовляв, обміняли держвласність на підтримку влади.

К.Б.: Чому бізнес не підтримав би владу, не отримавши держвласності, незрозуміло. Наприклад, я підтримував владу, незважаючи на те, що нічого не дістав.

В.Ф.: Ви хороша людина, а вони негідники.

К.Б.: До чому тут це, ми всі однакові негідники. Навіть підтримка влади була тоді привілеєм. Я пам'ятаю, як мені і ще декільком людям сказали: «Ви не повинні допомагати. Ви – не повинні. Це не ваше діло. Це – наше діло».

В.Ф.: Хто це сказав?

К.Б.: Конкретно мені – Невзлін. Але це міг сказати і хтось інший. Був такий внутрішній погляд «семибанкірщини»: якщо ми тут головні, то інші ні до чого. Вони теж чогось захочуть, а нам це не треба.

В.Ф.: Ви мали бути великим прихильником путінської концепції рівновіддаленості.

К.Б.: Не можу сказати, що був великим прихильником. По-перше, розумів, що рівновіддаленості не буде. Хтось усе одно близький. А по-друге... Я до середини 2003 року вважав, що все йде добре. Я був дуже активно залучений у справи РСПП, керував податково-бюджетним комітетом, що справді був найсильніший – експерти, які в цьому комітеті працювали, досі при владі, у бізнесі. І нам вдалося просунути цілком новий закон про валютне регулювання – я керував цим проектом і брав участь у його написанні від початку до кінця. Я був дуже задоволений. Адже насправді хороший закон – навіть зараз його не можуть зіпсувати.

В.Ф.: Нічого, ще трохи і рубль перестане бути конвертованим.

К.Б.: Зіпсують, то і нехай. Десять років він пропрацював. Коли мене запитують, наскільки стійка російська економіка, я відповідаю: досить

стійка. «Ні, ну ми думали, вона відразу завалиться». Ні, вона відразу не завалиться, в ній багато сильних місць. І цей закон – одне з таких місць, завдяки яким вона тримається. Немає формальної заборони на рух капіталу, і це...

В.Ф.: Створює ілюзію.

К.Б.: Це одна із цеглинок, чому не так страшно інвестувати. З інших причин страшно, а з цієї – не страшно. І в цьому законі немає мін.

Досі я ніколи не писав законів і хотів написати такий, що не містить жодної дискреції виконавчого органу, коли Центральний банк може так, а може – інакше. У цьому законі все однозначно: це можна – це не можна, це можна – це не можна, це можна – це можна. А взагалі через скільки років – усе можна.

В.Ф.: Модельний закон, можна перекладати українською – і вперед.

К.Б.: В Україні ж набагато гірше.

Я дійсно приділяв цьому багато часу. Я ходив, прохав людей, зустрічався з супротивниками, яких було повно і серед лібералів.

В.Ф.: Навкологайдарівських лібералів?

К.Б.: Сам Гайдар.

В.Ф.: А що йому не подобалося?

К.Б.: Що робити, якщо раптом почнеться занадто великий приплив капіталу, а потім відтік.

В.Ф.: Хвилювався через «раптову зупинку». Sudden stop – справді неприємна річ.

К.Б.: Але головна боротьба точилася навколо скасування інституту обов'язкового продажу валютної виручки. Ігнат'єв був проти – дуже розумна людина. Геращенко просто вважав, що це смертельно: «Кахо Автанділовичу, ну хто ж продаватиме валюту? Та не продаватимуть вони валюту».

В.Ф.: Авен розповідав схожу історію. Коли наприкінці 1991 року російська Верховна рада затверджувала команду Гайдара на посади міністрів, він, як майбутній очільник міністерства зовнішньоекономічних зв'язків, виступав в одному з комітетів. І котрийсь депутат, вислухавши його, відреагував так: «Конвертація рубля, вільна кушівля-продаж доларів – це все

добре, але відразу видно, що ви ще дуже молодий і наївний. Якщо дозволити вільний продаж валюти, долари закінчатся».

К.Б.: Боюся, що це був не депутат, а хтось із економічного блоку.

Загалом я всюди натикався на блок із цим законом, поки не з'ясував, що все впирається в Єгора Тимуровича, і я з ним поговорив.

В.Ф.: Як вдалося переконати Гайдара?

К.Б.: Запропонував написати, що якісь речі лібералізуються у два етапи. А якщо виявиться, що є така проблема, то збереться Дума і ухвалить новий закон. Ми ж не конституцію, а звичайний закон ухвалюємо.

В.Ф.: Наскільки взагалі в світі поширені рудименти валютного контролю?

К.Б.: У розвинених країнах їх немає. Коли я приїхав до Грузії, то побачив, що там ситуація така ж, як і після лібералізації в Росії – за певними невеликими винятками. ЦБ має право у разі потреби запроваджувати певні обмеження щодо якихось особливо великих рахунків.

У багатьох країнах на пострадянському просторі все набагато гірше. Лариса Буракова зараз працює в ООН, і вона їздила робити доповідь в Узбекистан. У Ташкенті валюту обміняти практично неможливо, однак усі міняють. Працівниця офісу ООН обміняла для неї гроші, принесла величезну пачку сумів саме під час засідання. «Я думала, мене просто тут і посадять (Лариса – людина надзвичайно законослухняна). Вона дає мені гроші, у цей час входить поліція і веде мене в узбецьку в'язницю».

Памятаю, ще за радянської влади я був у Ризі. Зайшов випити соку. «Скільки?» – запитую. «Один долар», – відповів бармен. У мене було з собою трохи доларів, але я дуже яскраво уявив, як простягну йому десятидоларову купюру, і на моєму зап'ястку клацне браслет. Він узяв, спокійно дав решту, і жодного браслета.

В.Ф.: Це був бар для іноземців?

К.Б.: Валютний бар у готелі.

Розділ XVI

ВИГНАННЯ

*Київ, ресторан «Липський особняк»,
готель «Інтерконтиненталь», ресторан «Лео»
25 липня 2014 року*

Бендукідзе час до часу відвідував Київ. Чіткого графіка не було, все залежало від ситуативних домовленостей – із міністрами, чиновниками президентської адміністрації, колегами з групи радників при Міністерстві економічного розвитку. Ось і цього разу з датою свого чергового візиту він визначився буквально за тиждень до приїзду.

Щоб побачитися з Кахою, мені треба було приїхати до Києва з Одеси. «Може, не треба?», – запитав він, маючи на думці, що заради одного дня мені не варто ламати своїх планів. Треба-треба, запевнив я. І не помилився.

У Грузії починалася нова хвиля арештів функціонерів колишнього режиму. Проти Саакашвілі прокуратура висунула нові обвинувачення. Над дітищем Кахи – Аграрним університетом – вдруге (навесні 2013 року нова влада вже намагалася відібрати у нього акредитацію) нависли чорні хмари. Цього разу Бендукідзе прилетів до України, усвідомлюючи, що, можливо, більше ніколи не побачить батьківщини.

Та й візит до Києва нічого хорошого йому не обіцяв. Україна починала готуватися до дострокових виборів, і було ясно, що уряду не до реформ. Одна із найдіяльніших осіб, яких я знав, опинилася між двох світів – удома її проклинали, а в країні, якій вона щосили хотіла допомогти, її не дуже потребували.

В.Ф.: Чи правильно я розумію: якщо запитати, хто ви за переконаннями, найточнішим визначенням буде «антирадянщик»?

К.Б.: Чому «антирадянщик»?

В.Ф.: З лібертаріанством у вас розбіжність...

К.Б.: Я реаліст-лібертаріанець. Антирадянщик – що це за позиція така?

В.Ф.: Борець із радянською спадщиною.

К.Б.: Ні.

В.Ф.: Події цього року в Україні і навколо неї показали, що радянський народ, нова історична спільність, все-таки існує. Є сильна версія радянськості, що ми її зараз спостерігаємо в Росії, – це патерналізм плюс імперіалізм.

К.Б.: Сильна – тобто глибока?

В.Ф.: Так. Є слабка версія – просто патерналізм, який не дозволяє в Україні провадити реформи. Пам'ятаєте карго-культ, який ви описували, виступаючи в Києві два роки тому? Люди не розуміють, звідки що береться, вони вважають, що лікарню побудував міністр або депутат, і думають, що коли обрати тих, хто вправно обіцяє, то буде добре. І така сама «слабка версія» зараз торжествує в Грузії.

Власне, сьогодні я й хотів поговорити про радянську спадщину, що, як з'ясувалося, дуже живуча.

К.Б.: Я вважаю свободу фундаментальною річчю і переконаний, що рух до свободи – це добре. Я не готовий брати участь у глибоких дискусіях – хіба що ввечері за чашкою чаю – про те, що таке абсолютна свобода і де її межі. Хто повинен бути вільний – людина, окремі її клітини, органи і таке інше. Я не хочу обговорювати речі, які не стосуються практичної діяльності.

Ми живемо не в суперліберальному Ліхтенштейні. У своїй дійсності ми боремося з такою страхітливою несвободою, що обговорювати питання, яке не стане актуальним найближчих п'ятдесят років, безглуздо.

Я знаю радикальних лібертаріанців, які, обговорюючи, «як зробити так, щоб краще функціонували державні школи» (є ж державні школи), починають кричати, що це нісенітниця, треба їх знищити, державних шкіл не повинно бути. Правильно, не повинно, але саме зараз їх знищити

не вдасться – хоч скільки кричи. Можна і потрібно обговорювати шляхи виходу з цього стану, наприклад, як заохотити розвиток приватних шкіл. Хтось може заперечити, що школи взагалі не повинні існувати, особливо, в такій формі.

В.Ф.: Є інтернет, хто хоче навчитися – знає, де шукати.

К.Б.: В Америці ж є home schooling, і найуспішніші діти – саме звідти.

Нещодавно на моїй сторінці у фейсбуці точилася дискусія на тему «Як лібертаріанець має ставитися до того, що відбувається на сході України». Хтось написав, що лібертаріанець повинен підтримати спробу сецесії, тому що це збільшує ступінь свободи. Я з цим не погоджуюся. Чи представ я після цього бути лібертаріанцем? Не думаю. Це називається «мій дядько осліп, але не збожеволів». Я ж не можу вважати, що люди в Луган-доні захотіли жити інакше, а їм перешкоджають. Це ж не так.

В.Ф.: Їм справді заважають жити інакше. Луганська і донецька еліти мирилися з існуванням України доти, доки в них були шанси тут домінувати. А як стало зрозуміло, що домінування закінчилося...

К.Б.: Так, але це до лібертаріанства не має жодного стосунку.

В.Ф.: Повертаючись до термінології. Чому антирадянщик. Два роки тому ви описували карго-культ, або спадщину радянського способу мислення, радянської ідоктринації. Люди не розуміють, звідки що береться, мають дуже наївні уявлення про продуктивну і творчу працю. Мені здається, це саме той спільний знаменник, що притаманний населенню сучасної Росії, України, Грузії.

К.Б.: Ми можемо сказати, що будь-який лібертаріанець чи класичний ліберал повинен бути антирадянщиком у цих країнах, бо ще багато років нам доведеться вичищати, вигрібати спадщину Радянського Союзу. І в цьому розумінні, я, звісно, антирадянщик. Але це не тому, що «анти».

Радянський Союз – це така хвороба. Чи можна лікаря назвати анти-інфекціоністом? Антитемпературопідвищувачем? Він просто лікує. Ми повинні лікувати. Чи можна дистильованими лібертаріанськими ідеями лікувати суспільство? Не впевнений.

В.Ф.: Ми з вами не начотники, тому немає сенсу боротися за терміни. Я просто намагаюся сформулювати головний фронт робіт для людей, які

хочуть покращити життя на просторі колишнього СРСР. І найочевидніший бар'єр – це те, що залишив радянський період.

Два роки тому здавалося, що є два приклади дерадянізації. Один безуспішний, інший – успішний. Успішний – це Грузія, дерадянізація через радикальну ліберальну економічну реформу. Інший приклад – дерадянізація через суто ідеологічні конструкції (це Україна) – який здавався безуспішним за Ющенко і здається таким і далі. Але ми бачимо, що після приходу до влади Іванішвілі ситуація в Грузії теж погіршилася. Те, що я називаю слабкою формою советизму, радянський медіанний виборець торжествує і тягне країну назад.

К.Б.: Я б не обвинувачував у всьому цьому демократичний процес і виборців. Чимало людей, вільних від радянського втручання в їхній мозок, скажімо, мої студенти, голосували за зміну влади в Грузії не через патерналізм. Наші студенти – це саме успішний продукт зростання в середовищі, де немає залишків Радянського Союзу. Це не прихильники патерналізму, вони просто вважали, що живуть у Швейцарії, але не дуже багатій – чистій, прозорій країні. Коли вони побачили кадри знущань над ув'язненими, для них це був шок, вони б знесли будь-яку владу, що так чинила. Це вже потім стало зрозуміло, що над ув'язненими не глумилися, а це була просто постановка, гра, спеціально, щоб зняти компромат... Другий чинник – втома. Двадцятирічні з раннього шкільного віку бачили ту ж політичну еліту, тих же осіб... Третій чинник – альтернатива. Виходить людина, яка заробила майже вдвічі більше грошей, ніж щорічний бюджет Грузії. Уявіть собі, що Воррен Баффет родом із Вінниці, згадав про коріння, приїхав і висунув свою кандидатуру на посаду президента. Ви голосуватимете за Воррена Баффета?

В.Ф.: Думаю, вінничани за нього проголосують.

К.Б.: А ви?

В.Ф.: Я громадянин Росії.

К.Б.: Ну добре – а на місці вінничан?

В.Ф.: За інших рівних умов, звісно б за нього проголосував.

К.Б.: Тому що – репутація, заробив стільки грошей...

В.Ф.: Але у Баффета – справді репутація, а в Іванішвілі, так би мовити, – самі лише гроші.

К.Б.: А якщо виявиться, що Карлос Слім за походженням не ліванець, а українець із Одеси, і він захоче балотуватися в депутати? Ви що, не проголосуєте за нього? Чи за Яна Кума?

В.Ф.: Ви наводите приклади людей, які заробили на Заході.

К.Б.: Успішні люди, заробили гроші і втримали їх... Студенти мені казали (я розпитував, чому вони проголосували за Іванішвілі): бо він видатний бізнесмен, тобто, хороший менеджер, а це означає, що людина вміє долати труднощі, отже, він упорається з проблемами, що існують в нашій країні.

В.Ф.: Це та сама логіка, що й коли ми говорили про Баффета.

К.Б.: Звісно, якщо все бачити в чорно-білому світі, то можна вважати, що це рецидив советизму... Іванішвілі наголошував на цьому у своїй кампанії, коли його люди їздили селами і обіцяли, що кожне отримає п'ять мільйонів доларів на розвиток.

В.Ф.: Яке ж село відмовиться?

К.Б.: Якщо розділити його гроші на кількість сіл, виходило, що він справді може стільки роздати, тобто це не якась казкова річ. До того ж він шахраював, створював враження турботливого, коли обіцяв перед виборами, що доклататиме зі своєї кишені \$300 мільйонів для програми універсального охоплення в сфері охорони здоров'я – нам стільки не вистачало на неї щороку. Цього, звісно, не сталося. Але коли ви знаєте, що людині вистачить грошей, щоб років зо двадцять доклатати – то чому ви не повинні їй вірити?

Я б навіть сказав, що в Грузії немає відрижки советизму, Радянський Союз не вчив нас обирати тих, хто більше обіцяє. От чого точно не було, то саме цього. Виборчого процесу СРСР не вчив узагалі. Один кандидат у депутати – його і треба обрати. Це, швидше, невміння, нестійкість до обману. Неймовірний популізм було підкріплено величезним капіталом Іванішвілі. Він у Грузії за масштабом, як Воррен Баффет або Карлос Слім стосовно України. В Америці таку людину навіть важко собі уявити – ніхто там не має і не мав ніколи такого багатства.

Інша річ, що, звісно ж, залишки Радянського Союзу в нас у суспільстві існують, вони швидко збираються, тому що їхні грані сполучні, і сам собою Іванішвілі – радянська людина, його система та ієрархія цінностей цілком радянські. Щоб справити враження благодійника, він платив стипендії артистам залежно від їхнього радянського рангу: народним артистам більше, ніж заслуженим і так далі... Щоправда, зараз від цього відмовився.

В.Ф.: Ступив на лібертаріанську стежу...

К.Б.: Ще гірше – він їх передав урядові. Всі свої списки тих, кому він платив стипендії, він...

В.Ф.: Переклав на бюджет?

К.Б.: Сказав, нехай платить відповідне міністерство – спорту чи культури, а він даватиме гроші. І я думаю, що першого разу дасть. Другого – вже не дасть, але артисти підуть же не до нього, підуть в уряд – це ж його уряд. Хіба уряд скаже: ми з тобою так не домовлялися? Заплатять, як миленькі.

В.Ф.: Тобто, у вашому розумінні радянський субстрат у Грузії – це лише один із елементів нинішньої правлячої коаліції.

К.Б.: До того ж не головний. Тому Іванішвілі і бореться з політичним процесом. Інакше – навіщо? Ще раз можна щось пообіцяти, гасла... Але оскільки реальна ситуація для його так званої коаліції, що насправді не є коаліцією, погіршується...

В.Ф.: Ціни на бензин не знижуються...

К.Б.: Ціни на бензин підвищуються, а не знижуються. І він тепер використовує іншу технологію, технологію «-станів».

В.Ф.: Українську, як б сказав. Адже Янукович тут теж посадив Тимошенко і Луценка. Американці саме попереджали уряд Іванішвілі, що не треба повторювати кроки Януковича.

К.Б.: Це, так би мовити, у досконалому вигляді робилося в більшості країн Середньої Азії. Іванішвілі пішов шляхом не ще більшого советизму, а шляхом переслідування політичних опонентів. Отже, політичного процесу більше не буде. Ми бачимо, що це діє в різних країнах з різною ефективністю – модернізований авторитаризм у Казахстані працює, немодернізований у Туркменістані – теж. Іванішвілі сподівається, що

у Грузії теж попрацює. Це може стати чимось на зразок білоруського сценарію: з низькою корупцією і високим авторитаризмом.

В.Ф.: І зі стабільними соціальними виплатами. Ви вважаєте, ця форма може бути життєздатною протягом тривалого періоду?

К.Б.: Якщо акуратно поводитися. Тут же річ у тому, що не завжди люди при владі поводяться акуратно. У них сеча не в сечоводі, вибачте, а в голові.

В.Ф.: Про це і кажуть, обговорюючи погані наслідки для диктатури. Прибираючи заборони і противаги, прибираючи захист від дурня, ти отримуєш Boeing, який твої ж дурні збивають твоїми ракетами.

К.Б.: Так. І тому сеча в голову – це, звісно, потужна річ.

Я залишаюсь оптимістом і вважаю, що цей режим, безперечно, зникне. Зникне після важкої битви, зникне, може, навіть із кров'ю, і багато хто з цих людей, включаючи сьогоdnішнього прем'єр-міністра і цілу низку інших активних постатей, ніколи більше не з'явиться на політичній сцені, вони будуть просто прокляті на віки вічні. І сам Іванішвілі, і його нащадки не матимуть стосунку до Грузії. Але це потребує часу. Буде накопичення помилок, безумств. Навіщо Нерону співати? Бо він так усе прибрав, що і співати теж – нормально.

Іванішвілі вирішив зараз робити суспільно-політичну передачу на телеканалі.

В.Ф.: Буде ведучим?

К.Б.: Буде ведучим. Це по-неронівському.

В.Ф.: Телевізійний авторитаризм.

К.Б.: Це дуже цікаво, адже він завжди намагався уникати публічності. Аж раптом почав давати чотиригодинні прес-конференції...

А з іншого боку, нащо ми його обговорюємо? Ви ж книжку пишете. А її читають не тільки наступного дня, а й через кілька років.

В.Ф.: Про Нерона досі читають.

К.Б.: Але ж то був Нерон.

В.Ф.: Заждіть, усе ще попереду.

К.Б.: Боюся, у нас усе дрібніше. Хоча за рівнем безумства він і Неронові не надто поступається.

Про Уго Чавеса читатимуть через тридцять років?

В.Ф.: Чавеса вважають співавтором популярної на початку XXI століття політичної моделі – оксамитового, популістського авторитаризму.

К.Б.: Лівого.

В.Ф.: Так. Якщо ця модель приживеться, якщо вона і через тридцять років отруюватиме життя – а я думаю, що це цілком можливо...

К.Б.: Нам, грузинам, звісно, потрібно буде про це пам'ятати, щоб ми цієї наживки більше не заковтували.

В.Ф.: Це не тільки вам корисно. Ми ж із вами концентруємося на пострадянському просторі. Кілька різних доріг, які – за винятком країн Балтії, хоча навіть і з ними не все зрозуміло, – поки що нікого нікуди не привели.

К.Б.: Бо є тільки одна дорога – як завжди.

В.Ф.: Вестернізація та модернізація.

К.Б.: Принцип «Анни Кареніної»: всі щасливі країни однаково нудні, всі нещасливі – нещасливі кожна по-своєму.

В.Ф.: Єдиний шлях – маленька держава, сильна поліція.

К.Б.: З цим навіть не пов'язано.

В.Ф.: Просто те, що зараз нас мучить, знищує в нас майбутнє – це, як на мене, різні форми советизму, у сильній і слабкій версіях. Сильна версія, звісно, найгірша, але й у слабкій своїй формі, в Україні і в Грузії, – через патерналізм, відмову розуміти, звідки беруться публічні та непублічні блага, – він створює простір для агресивного неосоветизму.

К.Б.: І все-таки я не дуже добре розумію, що ви маєте на гадці, кажучи про сильний і слабкий советизмом.

В.Ф.: Наведу приклад. Коли на початку 2004-го ви приїжджали давати велике інтерв'ю «Ведомостям», під час зустрічі, швидше за все був присутній Саша Бореєко, редактор відділу «Технології». Він потім пішов працювати в «Систему», допомагав робити ІРО «Сітронікс», зараз працює партнером у якійсь західній піар-компанії. І ось він пише у фейсбуці, мовляв, через те, що американці загнали нашу батьківщину в глухий кут, Путіну треба просто публічно заявити, що коли від нас не відчепляться, він завдасть ядерного удару по якомусь великому американському місту. Наچهбто вестернізована, глобалізована, модернізована людина, але з нього

пре ось це. Путін показав, що сильну форму советизму цілком можна відродити, це відродження сталося у нас на очах.

К.Б.: Коли йдеться про Росію, мені важко це обговорювати в радянському контексті. Як на мене, там чинник імперії. В Україні, скажімо, ніхто, крім хіба що геть уже радикальних маргіналів, не хоче бути частиною імперії. А в Росії це дуже популярне бажання. Звісно, влада подбала про те, щоб ця імперська ностальгія виникла, добре подбала.

В.Ф.: Саме вона і доклала зусиль.

К.Б.: Але вона доклала їх до існуючого вектора. Ностальгія була.

Навіть у дев'яностих роках, коли влада цього не робила, і я запитував, чому Росія не може вступити до НАТО, мені відповідали: «Заждіть, ну який НАТО? НАТО – це ж»...

В.Ф.: «Агресивний імперіалістичний блок».

К.Б.: Таких слів не вживали, але щось схоже.

В.Ф.: Проблема полягає в тому, що радянський міф, радянська ідеологія відтворюється. Це не просто гетто для тих, хто народився і чия молодість минула в СРСР. Це значно молодші люди. «Давайте настрахаємо Америку ядерним ударом» – пише тридцятип'ятирічна людина.

К.Б.: Ні, ну це міф – радянсько-імперський чи радянсько-патерналістський. Мені здається, що в такому разі елементи советизму можна побачити і в діях Обама. Він теж схильний до патерналізму.

В.Ф.: Я не можу говорити про «імперськість», бо російська імперія і Радянський Союз існували на кардинально різних сутнісних засадах. Неорадянський імперський міф відтворюється не на культурі Бородінської битви, а на культурі Великої Перемоги – на радянському матеріалі. Ненависть до Заходу – теж радянська конструкція.

К.Б.: Ненависть до Заходу – це саме імперський продукт.

В.Ф.: Ну як? Російська імперія була союзницею Англії і Франції.

К.Б.: І СРСР був їхнім союзником. У Ялтинській конференції не тунгуси ж брали участь.

В.Ф.: Але Антанта – це проект із майже двадцятирічною історією. Це не ситуативний союз із Черчиллем, який супроти Гітлера був готовий об'єднатися хоч із дияволом.

К.Б.: Так, треба подумати. Не знаю. Зараз вип'ю кави – мізки почнуть краще працювати. Занадто погана ситуація в Україні, щоб бадьоритися.

В.Ф.: Хочеться спати – весь час спати і не бачити...

К.Б.: Заснути, вмерти. І все. І знати: вічний сон врятує. Ось і відповідь.

В.Ф.: Я думаю, що українська форма советизму зводиться до такого варіанту карго-культу: байдуже, хто ми, головне, щоб пайку давали вчасно, і щоб був дешевий газ. Це дуже полегшує роботу советизму в сильній формі.

К.Б.: Я щойно подумав, що Межигір'я – це теж карго-культ. Людині колись пояснили, що якщо мати все своє, то буде щастя. І тому Янукович мав усе своє.

В.Ф.: Все своє, плюс дуже багато. Ви, напевно, не були на виставці в Національній галереї. Там два куратори зібрали всі експонати за категоріями. Зал Води і Часу: картини-марини і купа золотих стоячих годинників. З дотепними підписами: чому диктатор повинен почуватися володарем вічності (води) і часу (годин). Зал каменю, де безліч...

К.Б.: Ні, в Межигір'ї головне – це живність. Найбільший карго-культ – це живність. У нього були кури?

В.Ф.: Не знаю. Індики були.

К.Б.: Я думаю, що йому свіже яйце на сніданок давали...

Пам'ятаю, я збирався реконструювати одну будівлю в Москві. Хотів зробити з неї житловий кондомініум. Попросив інженера-будівельника подивитися, що там можна зробити з вентиляцією. Він поглянув і запитав: «Ви хочете, щоб тут жили люди?» – «Так». – «Але тут немає балконів». – «А навіщо? Це ж не Венеція, це Росія, Москва». – «Ні, стривайте, як же жити без балконів?» – Я йому: «Зрозумійте, це красиве місце, тут будуть дорогі квартири, житимуть заможні люди, навіщо їм балкони?» – «Ні, Кахо Автанділовичу, у вас нічого не вийде. А де вони зберігатимуть картоплю?» – «Яку картоплю?» – «Та ж картоплю, картоплю, як вони будуть без картоплі? Це ж своя картопля, так дешевше. Два мішки картоплі – якщо балкона нема, в кімнаті її тримати, чи що?»

Межигір'я – це частина ось цього.

Треба буде колись з'їздити подивитися.

В.Ф.: Трагічність поточної ситуації в тому, що з носіями радянського міфу неможливо полемізувати. Вони неймовірно агресивно відкидають усе, що суперечить міфу.

К.Б.: Насправді, може, на цей міф треба в іншому розрізі подивитися. Сильний варіант – це стверджувати, що тоді все було чудово, а зараз все погано. Звісно, треба бути мерзотником або сильно деформованою людиною, щоб так вважати.

А слабка форма советизму – «але не все ж було погано». Адже деякі речі справді були або їх вважали непоганими: ракети, вчені, балет, університети, школи, математика. Мені навіть у понеділок в Албанії сказали: «Знаєте, у нас були Russian-style very high academic accomplishment». Щось таке. По-перше, нічого такого в Албанії не було, я не чув про їхній прорив у царині інженерних наук. По-друге, чому вони сказали Russian style? Вони мали на думці потужність освітньої системи, що була в СРСР. Божевільної системи. Освіта – це найбільша легенда, що залишилася від Радянського Союзу. Багато хто, до речі, у цій легенді і живе. Україна ж вважає, що вона «зберігає все найкраще»...

В.Ф.: Нинішня сильна версія навіть знімає питання: чи було добре. Ще одна ілюстрація. Інший мій колега, який теж міг бути присутнім при нашій розмові у «Ведомостях», зараз працює заступником головного редактора Forbes. У січні раптом ні з того ні з сього пише у ФБ, що один його дід форсував Дніпро, інший теж щось форсував, «якби моя воля, приїхав би до Києва, намотав би кишки бандерівців на гусениці танка, розмазав би їх по асфальту». Всі ці ваші меркантильні запитання – «чи добре було в СРСР» – йому не цікаві. Мілітаристський суїцидальний культ померлих.

К.Б.: Це, як на мене, дуже вміла пропаганда. Більшість людей інстинктивно жаліють бездітних матерів-одиначок – аж поки не починають розуміти, що таких не існує в природі. «От же ж – бандерівці».

В.Ф.: Це пише людина, яка вже п'ятнадцять років професійно працює з інформацією в найрафінованіших медіа Росії.

К.Б.: А ви думаєте, що лікар-венеролог трипер не може підчепити? Чи що онкологи не хворіють на рак?

В.Ф.: Мені здається, це неправильна аналогія. Трипер – якщо напідпитку не скористався презервативом – це одне. А тут же фактично усвідомлений вибір – обрати саме таку позицію.

К.Б.: Бо йому показують дуже спотворену картину світу. «Бандерівці» – він знає, що це погане слово – прийшли до влади, кажуть йому по телевізору.

В.Ф.: Водночас він же знає, що таке російське телебачення...

К.Б.: Ну, він – слабка людина.

В.Ф.: Ви про те, що бути таким, як усі – простіше?

К.Б.: Я навіть не пов'язую це з конформізмом. Це ж фреймінг – тобі такими словами все це розповідають, що ти не можеш не реагувати. Чи знаєте ви, як бандерівці вбивали малолітніх дітей?

В.Ф.: Російських учителів і лікарів.

К.Б.: Малолітніх російських учителів.

В.Ф.: Які до того ж були бездітними матерями-одиначками.

К.Б.: «От же ж суки, як же можна вбивати малолітніх вчителів?!» І вони зараз у Києві хочуть винищити всіх росіян.

Ось, що я вам пораджу. Проведіть такий експеримент: посадіть нейтральну людину перед телевізором і протягом двох діб покажітьте...

В.Ф.: Russia Today?

К.Б.: Ні, це м'яко. Хоча можна і Russia Today – у перервах. А решту часу – передачі Дмитра Кисельова, Аркадія Мамонтова і Володимира Соловйова. І побачимо, що буде через дві доби.

Взагалі, це цікавий предмет для антропологічного дослідження.

В.Ф.: Старша донька нещодавно звільнилася з LVMH. Ви знаєте, що це одна з найкрутіших компаній у світі. Вона розповідала, що після того, як збили Boeing, у московському офісі LVMH стало неможливо перебувати. Весь російський топ-менеджмент, усі працівники компанії казали: «Так, це ж американці його збили. Так, у літаку було повно трупів».

К.Б.: Але, даруйте, до чого тут советизм? Це – жахлива машина пропаганди.

В.Ф.: Яка не жаліє нікого, навіть людей – на перший погляд – прозаїчних і самостійних.

К.Б.: Ось бачите – літак, у якому повно трупів. Це якісь генії сидять там і придумують.

В.Ф.: Сюжет із літаком, у якому повно трупів, спочатку показали на ВВС у серіалі про Шерлока Холмса. Взимку була прем'єра.

К.Б.: (Сміється) Ще геніальніше – не треба вигадувати. Просто брати готові сюжети і актуалізувати. І не обов'язково бути радянською людиною, щоб повірити в те, що з Амстердама вислали літак, наповнений трупами. І це дорослі, успішні люди кажуть?

В.Ф.: Так, дорослі, успішні люди, які працюють в знаменитій глобальній компанії. Тобто, це вже не трипер, а сифіліс. Це не советизм, а інша хвороба.

К.Б.: Сифіліс мозку, що виходить просто з телевізора.

В.Ф.: Чи може таке статися на теренах, що їх советизм оминув?

К.Б.: Третій світ – різний. У Венесуелі – так, може. Там, думаю, саме таке зомбування відбувалося. І в Зімбабве таке було. А в Бразилії неможливо. Вірогідніше, що таке станеться в Аргентині. Це залежить від ступеню відсутності свободи. У Росії немає вільної преси... Бо коли є свобода преси, все легко фільтрується.

В.Ф.: Але трохи вільної преси Росія має... Обидва колеги, про яких я згадував, працювали у «Ведомостях», один із них зараз у Forbes. Ці видання ніхто не цензурує.

К.Б.: Це ж не питання для галочки. У нас сто сорок мільйонів людей – і зорові, слухові нерви сприймають певну кількість мегабайтів інформації. Скільки мегабайтів інформації надходить від незалежних ЗМІ? Думаю, менше відсотка. Навіть якщо відштовхуватися не від рівномірно дифузного характеру побудови суспільства, а від моделі поширення чуток, у якій ключову роль відіграють public opinion makers, то все одно дуже невелика частка інформації надходить із незалежних каналів. І все. У вас спотворюється уявлення про світ. Це цікавий предмет дослідження для соціальних психологів й антропологів.

В.Ф.: Як і Німеччина 1930-х років.

К.Б.: І тому ми бачимо, як Росія бореться з незалежною пресою. Вони вирішили не добивати останні незалежні газети, а повністю добити

незалежне інтернет-середовище. Закон про блогерів, загрози закрити Twitter, якщо вони не співпрацюватимуть.

В.Ф.: Складається враження, що протиставлення партії телебачення і партії інтернету в Росії вже не актуальне. Тому що агресивним шовінізмом партію інтернету заражено так само сильно, як і партію телебачення. Я ж вам цитував не телеведучих, а користувачів Facebook.

К.Б.: І тут постає дуже глибоке, фундаментальне питання. Чи повинні країни на кшталт Грузії, України, Молдови та інші забороняти російське мовлення чи ні? Це слизьке запитання для лібертаріанських пуристів. Чи обмежувати свободу слова...

В.Ф.: Загалом Україна на це запитання відповіла, відключивши російські канали.

К.Б.: Грузія дала дві відповіді. За попередньої влади заборонила, за цієї – дозволила. Це порушує свободу слова?

В.Ф.: Думаю, зважаючи на те, що це не свобода слова, а спецоперація, наслідком якої є агресія, вбивства, жертви, – не порушує.

К.Б.: Рабів б'ють колючими палицями, змушуючи кричати «Аве, Цезар!»). Якщо з цим боротися, чи вважатиметься це боротьбою зі свободою слова?

Яку відповідальність несуть ЗМІ, які розповідають про розп'ятого в Слов'янську п'ятирічного хлопчика? Якщо їх не можна притягнути до відповідальності за цю брехню, що зрозуміло яким чином веде до війни...

В.Ф.: Згоден, це не свобода слова.

К.Б.: У принципі, для мене це запитання теж було теоретичним. Коли країна воює, все, начебто, ясно. Інша річ, ця ситуація не триватиме вічно, і потрібно буде відповідати на це запитання за ситуації, що матиме відтінки сірого, а не суцільний чорний колір чи радикальний контраст.

У Чапека є такий чудовий твір – «Війна з саламандрами». Читали?

В.Ф.: Так.

К.Б.: Що ж ви все читали?!

В.Ф.: «Війну з саламандрами» я читав так давно, що можна не рахувати.

К.Б.: Яка різниця, Волододу, – ви все читали.

В.Ф.: Далеко не все.

К.Б.: От би мені непрочитане вами теж не читати, а все прочитане – знати.

Я весь час згадую цю книжку у зв'язку з нинішніми подіями. Мені здається, що Чапек у ній уже змалював спробу відновити радянську імперію. Ми розуміємо, що у книжці йшлося про німецький фашизм, але це стосується будь-якого фашизму, зокрема російського поліетнічного фашизму – байдуже, арійські там раси чи євразійські.

В.Ф.: Я б сказав, що це радше тоталітаризм.

К.Б.: Я аж так багато слів не знаю. Там ідея така: якщо ворог використовує методи, якими ти гидуєш, то хто переможе?

В.Ф.: Коли була Друга світова війна, сили добра – я про антифашистську коаліцію – вважали за можливе, попри моральні заборони, вдаватися до килимових бомбардувань. Мабуть, розуміючи, що це якась інша війна, де вихід за межі морального неминучий, якщо ти хочеш перемогти.

К.Б.: Так, бо треба зупиняти саламандр будь-що.

В.Ф.: Ми мали непогану розмову про помилки, але перервали її на рубежі 1990-2000-х.

К.Б.: Вона змістилася в якийсь інший бік.

В.Ф.: З помилок на віртуальність: що б ми зробили інакше, якби були варіанти. Запитання: чи можна було запобігти тому, щоб у двотисячних роках Росія не почала скочуватися в радянсько-імперську колію?

К.Б.: Я вже казав, що все-таки це почалося раніше, напевно.

В.Ф.: Сингулярний виборець, тощо. Але ж ви проповідуєте вчення про боротьбу, як єдиний спосіб домогтися свободи, «У боротьбі здобудеш ти право своє».

К.Б.: Про криваву боротьбу, як про тривалий шлях до свободи.

Мені здається, що не було простих способів протидіяти. Будь-який вчинок може виявитися помилкою, і ми розуміємо це лише згодом. Помилки припустилися на ранньому етапі: було сформовано політичну конструкцію, що дуже легко скочується в диктатуру через сингуляризацію виборчого процесу. А далі – оскільки це все сингуляризовано – дуже сильно впливає вже індивід. Теоретично, на місці Путіна міг би бути

умовний «Медведєв» (справжній просто нездатен бути лідером через свої особисті якості), – прихильник освіченого...

В.Ф.: Абсолютизму Петра?

К.Б.: Ні, Петрової модернізації. Нещодавно я читав дуже цікавий запис розмови Сталіна з Ейзенштейном.

В.Ф.: З приводу другої частини «Івана Грозного»?

К.Б.: Так, і з приводу Лівонської війни.

В.Ф.: І як це пов'язано з «Медведевим»?

К.Б.: Сталін Ейзенштейну пояснює, який хороший був Іван Грозний і чим він вигідно відрізнявся від Петра. Той занадто панькався з іноземцями, а Іван Грозний зрозумів важливість монополії зовнішньої торгівлі. І він був перший, хто це зробив, а другий був товариш Ленін. Ха-ха-ха. Це крутий текст. І місцями він вартий Сорокіна.

В.Ф.: Ви про погляди диктатора на історичний процес?

К.Б.: Одна фраза «Перший був Іван Грозний, а другий – товариш Ленін», звісно, у стилі Сорокіна.

В.Ф.: Характерна для Сталіна сміливість у зближенні речей, далеких одна від одної.

К.Б.: У чому, як вважав Сталін, полягала історична помилка Петра Першого? У тому, що він шанував неросіян. Лефорте не був росіянином. Це цікаво звучить, коли розмовляють п'ятеро осіб, двоє з яких не росіяни. Ще ж були присутні Жданов, Черкасов і Молотов.

Загалом, Путін не пішов слідами Петра Першого...

В.Ф.: Що ви подумали, коли відновили радянський гімн?

К.Б.: Якого року це сталося?

В.Ф.: 2000-го.

К.Б.: Мені не сподобалося, але я не звернув на це уваги. Відновили, то й відновили. Дурниця якась, але непринципова. Глінка заважав, чи що?

В.Ф.: Коли країна має такий імперський гімн, простим і практичним наслідком є те, що ним не зможе користуватися протестний рух. На відміну від України та Польщі, де люди виходили на площі під звуки національного гімну під національними прапорами. У Росії таке вже не можливо. А це сильно знижує енергетику будь-якого протесту.

К.Б.: Цікаво. Не думав.

В.Ф.: Я Навальному і Ашуркову в грудні казав: треба терміново шукати якусь пісню, під яку можна виходити на майдан. Вадим Новіков, до речі, пропонував «Варшав'янку». Думки прямують ще до того, дореволюційного визвольного руху.

К.Б.: Це має бути щось маршове.

В.Ф.: «Душу й тіло ми положим за нашу свободу» – це не марш, це обітниця.

К.Б.: Мені здається, що в радянській популярній музичній культурі дуже затребувані марші.

В.Ф.: «Марш-марш вперед, рабочий народ».

К.Б.: Ну ні, не утрируючи... Чому російська естрада популярна в сусідніх неросійських країнах?

В.Ф.: Тому що в Росії великий обсяг виробництва, є з чого вибрати.

К.Б.: А ще ж є відмінність між піснями культурами. У Росії та сусідніх країнах цей маршовий мотив присутній більшою мірою.

Після короткої перерви ми заговорили про неможливість для Кахи повернутися до Грузії, де йому загрожує арешт.

В.Ф.: Жодних варіантів?

К.Б.: Звісно, варіанти є. Імовірність того, що мене посадять – 10%. Навіть 10% – це нормально. Але це нормально, якщо йдеться про ймовірність, скажімо, зустрітися зі знайомим. А якщо про загрозу арешту, то це занадто багато. Ви знаєте, як оцінюють продажі?

В.Ф.: Продажі чого?

К.Б.: Припустімо, ви продаєте машини чи екскаватори. Як робиться прогноз продажів, коли у вас великі контракти? У нас є контракт на \$100 млн і є – на \$200 млн. Жодного поки що не укладено. Ви пишете: ймовірність укладання цього контракту – 10%, цього – 20%, ділите сто на десять, а двісті на п'ять, потім додаєте і бачите, що цього місяця чи кварталу продасте виробів на стільки-то мільйонів. Якщо у вас десять контрактів

по сто мільйонів, і ймовірність кожного з них 0,1%, то ви отримujete тоді десять мільйонів продажів.

Тут те ж саме. Вартість ув'язнення така велика, що, навіть, якщо її помножити на невисоку ймовірність, вона дасть значну суму.

В.Ф.: І довго ця ймовірність зберігатиметься, як ви думаєте?

К.Б.: Зараз вона висока, бо йде загострення. Декількох людей посадили, придумують нові справи, абсолютно божевільні. На кшталт того, що одна людина перебувала в кабінеті генпрокурора, коли йому зателефонував президент (як можна встановити, хто дзвонив, незрозуміло) і доручив знищити один телеканал, – така надумана історія. Ваню Мерабішвілі посадили за те, що його сім'я кілька днів провела у тренувальному центрі міністерства внутрішніх справ – на віллі, конфіскованій у генерального директора гірничо-збагачувального комбінату, який після революції намагався втекти з трьохмастами кілограмами золота, сплаву Доре... Я потім реалізовував це золото, повернене державі. Цей гендиректор побудував віллу за кошти держпідприємства, оформив її на свою тещу, утік, а потім у рамках кримінального провадження віллу конфіскували. Випадково, через якийсь технічний нюанс, забули переоформити на державу в публічному реєстрі нерухомості. І начебто знайшли свідка, який начебто був присутній, коли Мерабішвілі казали, що ця будівля перебуває у приватній власності і її не можуть перереєструвати, а він відповів: «Що ж по-робиш?». Щось на кшталт цього. Я можу чому завгодно повірити, але реєстром власності під час реформ завідували троюрідний брат Мерабішвілі і його колишній студент. Смішно навіть чути, що він міг їм сказати, щоб вони не реєстрували власність.

Бокерію¹⁶⁰ хочуть посадити за те, що Рада безпеки доплачувала трьом держслужбовцям гроші – послу в Америці Тимуру Якобашвілі, послу в Німеччині Габріеллі фон Габсбург і міністрові у справах реінтеграції. По \$1500 – але легально. Десять течок кримінальної справи...

В.Ф.: А що у вас?

160 Гіга Бокерія (1972 р.н.) – перший заміністр закордонних справ Грузії (2008-2010), секретар Ради національної безпеки (2010-2013).

К.Б.: Разом із міністром освіти і президентом я проходжу як свідок у справі про те, що держава продала нерухоме майно Аграрного університету не так дорого, як могла. І була розтрата.

В.Ф.: Розтрата – себто втрачений зиск. І хто це зробив?

К.Б.: Ніхто. Якби когось у рамках цього провадження обвинувачували, то його адвокат міг би витребувати справу. Оскільки обвинувачуваного немає, то нічий адвокат нічого просити не може.

В.Ф.: Мислитель, що проповідує боротьбу як єдиний спосіб чогось досягти, оплачує рахунки власного вчення.

К.Б.: Тобто?

В.Ф.: Ви боролися. У вас багато ворогів. Вороги вас переслідують.

К.Б.: Річ навіть не в тому, що у мене багато ворогів. Просто прикро.

Бесіда знову переривається на кілька годин. У Бендукідзе зустріч із міністром економіки Павлом Шереметою, потім ми вечеряємо з керівником податкової служби Ігорем Білоусом.

В.Ф.: Поки ви спілкувалися з Шереметою, я знайшов місце в «Державі» Платона, присвячене долі праведника. Думаю, вас це має втішити.

«Держава» обертається навколо суперечки про справедливість. Головний антигерой, софіст Фрасімах стверджує, що справедливість – це благо сильного. Тобто для слабкого – це благо іншого. Сократ його в першій же книзі розбиває, і тут підключаються два Платонові брати, Главкон і Адімант, які незадоволені тим, як легко Фрасімах здав свою позицію. І в цій відновленій суперечці про те, що таке справедливість, виникає об'єктивний аргумент, про який потім не один раз згадували апологети стосовно Христа.

Отже, це суперечка про те, яке життя краще – справедливе чи несправедливе. Чи справедливе життя варто обирати, бо воно – благо саме собою, чи тому, що воно дає супутні блага – успіх, гроші, славу? Главкон і Адімант наполягають, що коли це благо – саме собою, то найнесправедливіший – якщо він справжній майстер свого діла – мусить здаватися найсправедливішим, і добувати з цієї репутації всякі супутні блага.

А справедливий – навпаки: оскільки він найсправедливіший, він любить справедливість не за ті блага, які вона дає. Але якби він мав славу справедливого, то виходило б, що справедливість приносить йому супутні блага. Отже у нього репутація найнесправедливішого.

І ось чим усе це закінчується. Насправді справедливу людину, пише Платон, буде зрештою «скатовано батогами, її підвісять на дибку, її закують в кайдани, їй випечуть обидва ока, а в кінці – посадять на палю»¹⁶¹.

К.Б.: Дякую.

В.Ф.: Отакі наслідки для того, хто справедливий не тому, що хоче здатися справедливим, а тому що він такий є.

З одного боку – софістика, а з іншого – нормальна кар'єра праведника. Данте теж утік із Флоренції від політичного переслідування.

К.Б.: Ясно. Не помремо – але прикро.

В.Ф.: Прикро, що золота доба настане не за нас?

К.Б.: Образа складається з багатьох речей, потім це узагальнюється. Прикро, зокрема, за недороблені справи, якісь побутові дрібниці.

В.Ф.: І, наприклад, справа життя, Вільний університет, буде не чимось довговічним, а лише живим прикладом для майбутніх поколінь.

К.Б.: Це занадто пишномовно.

Нашій сім'ї колись допомагала поратися по хаті жінка на ім'я Ксенія. Вона походила зі Ставропольського краю. Я навчався в дев'ятому класі, коли вона назбирала трохи грошей і вирішила поїхати до себе на Батьківщину. Я її не любив – ми з нею часто сварилися, але якось вона сказала: «Все, прощайте», і пішла. І я відчув порожнечу, бо зрозумів, що більше її не побачу.

До відчуття незворотності втрати додаються побутові дрібниці. Я звик купувати ліки в певному місці, а переїхавши, хоч де б я жив, усе буде незрозуміло. Чи потрібен рецепт, чи треба йти до лікаря? Плюс незавершені справи. Я розпочав в університеті один проект, другий, третій. Що з ними станеться? Треба їх ліквідувати, закрити. А як же люди, вони в чому винні? Ясно, що без мене не дуже буде...

І, звісно ж, мене турбує, що буде з Грузією. Це занепокоєння склада-

ється з двох частин. Я набагато менш болісно пережив розставання з Росією. Воно відбувалося поступово. Я їздив і їздив, а потім закрили кордон, я розпродав майно, от і все. Був у бізнесі, пішов з бізнесу, збирався продати, продав – усе.

Найбільше мене турбує те, що реформи, які я робив у Грузії, намагаються спотворити. Їх і попередній уряд силкувався псувати, і цей намагається – вже декілька разів пробували.

Друге – мене навіть не так фізична локація турбує, це одна з незручностей, про які я вже казав: пішов до сестри, подивився на неї – а так доведеться їй кудись приїжджати. А те, що я останні кілька років 95% часу віддавав університету. І це незавершений процес. Я інвестував у це нервову систему і дуже переживаю, щоб усе не виявилось намарно. Тому що це була не фінансова інвестиція...

В.Ф.: Усе буде марно, якщо університет захиріє.

К.Б.: Атож. Він не обов'язково захиріє, але за певних обставин може стати значно гірший. Або почне повільно втрачати позиції.

В.Ф.: Згасати.

К.Б.: Як і будь-яка людина на моєму місці, вважаю, що я – важливий у цьому процесі. Без мене буде важко. Хоча, може, без мене буде навіть краще.

В.Ф.: Коли я працював у «Ведомостях», мене завжди засмучувала така річ: їдеш на два тижні у відпустку, повертаєшся і розумієш, що твій відділ чудово без тебе обходився.

К.Б.: Це якраз зрозуміло. Фонд¹⁶² у Грузії має певне майно, яке, як планувалося, ми потроху перетворимо на кеш, щоб використовувати його для розвитку університету. Але якщо влада поводитиметься агресивно, вони можуть знищити всю вартість... І таке інше. Тому, звісно, важко.

Але найнеприємніше – це відчуття несвободи. «Не ступай сюди». Ні, я ступатиму. І це ж не якась абстрактна територія, на якій ти не можеш опинитися. Якби я не міг побувати в Зімбабве – і тоді мені було б прикро. Чому я не можу відвідати Зімбабве? А тут мені кажуть: ти ніколи

¹⁶² Фонд знань (Knowledge Fund) – ендаумент, через який Бендудідзе вклав у розвиток Вільного університету Тбілісі та Грузинського Аграрного університету \$50 млн.

не зможеш приїхати в Грузію – ну або «довго не зможеш». Залежно від рівня успішності тиранії, що там формується.

В.Ф.: У Кахи Бендукідзе починається п'яте життя.

К.Б.: Найсмійніший момент – коли я збирав валізу. Що має покласти у валізу людина, яка збирається виїхати назавжди?

В.Ф.: Ви запитали, чи книжки про Іванішвілі читатимуть через тридцять років. І я ось про що подумав. Якби ми писали нашу книжку три роки тому, то це була б книжка про триумф. Зараз – якщо дати волю почуттям, спасувати перед новинами і таким іншим – вона буде похмура.

К.Б.: Все залежить, як ми знаємо, від концентрації серотоніну та інших дофамінів... На третьому курсі я впав у релятивізм. Я з нього вийшов, але думаю, що вийшов не цілком, і якась частина мене залишилася там, і вона каже, що немає предметів, а є процеси.

В.Ф.: Немає нічого, крім сказаного танцю електронів.

К.Б.: Ну або ось погляньте: там якийсь деревце чи красивий чагарник із дрібним листям – звідси добре не бачу. Але ж насправді в цю секунду – це так, а через певний час цей куц розростеться або засохне чи листя пожовтіє, а потім знову позеленіє чи розквітне, або згниє. Процес. Там відбувається процес. У цьому є щось від релятивізму.

У 2011-му ми б розмовляли про інше, в іншій послідовності... А що робити? Речі, які ми виготовляємо, дискретні, а життя – процес. Уявіть собі, що цю книжку – маючи достатню кількість потужностей – ви могли б переписувати щодня. У вас була б така...

В.Ф.: Двісті п'ятдесят восьма редакція.

К.Б.: Але водночас усі попередні версії існували б. І книжка «рухалась» би. Був такий анекдот. Двоє даїшників їдуть на машині з блимавкою, і один каже: «Здається, у нас блимавка не працює, вийди перевіри». Увімкнув, а другий каже: «Та, працює. Ой, ні не працює. О, запрацювала. Знову перестала працювати».

Він намагався описати процес через фіксацію окремих моментів.

В.Ф.: Мені здається, що історіософія у нас приблизно однакова. Ми погоджуємося, що протяжність Заходу, протяжність свободи розширюється. Двісті років тому старий режим борювався з новим десь поблизу

Лейпціга, і переміг, потім 1848 року намагався душити революцію в Австрії, далі програв Кримську війну, і зараз революція підступила впритул.

К.Б.: Це в одному вимірі – географічному. А ще загалом м'якшають звичаї – з відкатами, але м'якшають. Це добре видно на прикладі Радянського Союзу. Спочатку розстрілювали просто так. Потім розстрілювали через донос, були суди-трійки. Потім розстрілювали за особливих випадків. Навіть ворогів не розстрілювали, а засиляли. Потім у ворогів народу – якщо брати Гусинського – викупували майно. Ходорковського посадили, але він залишився живий і в решті-решт його випустили. Порівняно з тим, що було за часів воєнного комунізму, досить сильне пом'якшення.

В.Ф.: Ясна річ, що військовий комунізм – це екстремум.

К.Б.: Так, екстремум, але після цього екстремуму проглядалося не зовсім плавне, але більш-менш монотонне зниження рівня насильства.

В.Ф.: Ви прогресист? Вірите в те, що прогрес зупинити неможливо?

К.Б.: Авжеж, неможливо, бо така природа. Це ж еволюційний процес. Триває добір успішніших структур, форматів, процесів. Але слід розуміти, що прогрес пов'язаний із помилками та пошуком. Немає помилок – немає прогресу. Немає помилок – немає і регресу, звісно ж. Люди шукають – не в тому сенсі, що ходять із лупою, а – експериментуючи, як же краще жити. Ось німці сказали собі: а може, ми повинні жити краще за інших, і Deutschland uber alles, уперед, уперед. І трохи згодом: тряся твій матері, ні-ні, цього нам не треба, це ми пам'ятаємо, це все погано закінчилось. Отакий ось еволюційний процес.

У теорії біологічної еволюції є дуже важливе питання – чи повинна еволюція мати вінець. Чи є вінцем еволюції людина? Ні, не є, звісно. Можна, навмисно спростивши, змалювати еволюцію так, що вінцем буде людина. Або, як хтось казав, вінцем еволюції є не людина, а чарка коньяку зі скибочкою цитрини. Це набагато краще за людину. Результатом еволюції може стати істота, значно простіша за своїх попередників, яка втратила безліч важливих рис, але на цей момент їй так краще. Є така риба целакант¹⁶³, яка з моменту виникнення, здається, триста вісімдесят мільйонів

163 Йдеться про целакант-латимерію, що її було відкрито 1938 року.

років тому, не змінилася: яка була, така і залишилася. Спочатку знайшли в дуже старих шарах її зліпок, а потім з'ясувалося, що вона досі існує. Або *Nautilus Pompilius* – це ж передусім не рок-група, а моллюск, який протягом п'ятисот мільйонів років – який був, такий і залишився.

Але людство влаштовано так, що не може стояти на місці. Воно мігрує і розвивається. І в цьому розумінні я прогресист. Я не впевнений, що прогрес можна організувати, змусити когось зростати, «ми зараз зробимо так, що все буде прогресивніше і краще». Я вірю в модернізацію – але внаслідок наших дій, а не тому, що хтось нас...

В.Ф.: Змусить модернізуватися?

К.Б.: Це таке питання. Є Європа, а є Азіопа. Ми в Азіопі кажемо: хочемо бути як Європа, бо вони хороші. З огляду на наші з вами системи цінностей бути, як Європа, – це прогрес: більше свободи, і все таке.

Розумні люди з усього світу розуміють, що західна цивілізація – це прогрес, а азіопська прогресом не є. Хоча є інший погляд, звісно, – починаючи від Дугіна і закінчуючи...

В.Ф.: Лі Куан Ю.

К.Б.: Ні-ні-ні. Лі Куан Ю – це найрадикальніша програма європеїзації, з усіх, що я взагалі знаю. Це була спроба створити нову європейську націю з китайців, індусів, арабів, вірмен, малайців і решти, які живуть на занедбаній, запаскудженій території британської військової бази, де одноповерхові казарми були заледве не найсерйознішою будівлею. І вдалося.

В.Ф.: Насправді, там іще був Рафлз-коледж.

К.Б.: До чого тут Рафлз-коледж?

В.Ф.: Там були й освітні заклади, і бюрократичні установи.

К.Б.: Так, це було неабияк. Але ж злиденне. Або не розвинене. Нічого хорошого там не було. Можу побитися об заклад на будь-яку суму, що ніхто ніколи не очікував на такий результат. І сам Лі Куан Ю не очікував. Судячи з його книжки¹⁶⁴, він навіть спершу не розумів, що буде значно краще. Він розумів, чому буде стабільно.

В.Ф.: Він розумів, що спершу треба щось зробити з армією. Як член

164 Ли Куан Ю. Сингапурская история. 1965-2000 гг. Из третьего мира – в первый. – М.: «МГИМО-Университет», 2010.

Соцінтерну¹⁶⁵, мав багато всіяких дирижистських заморочок.

К.Б.: Ви можете собі дозволити такі заморочки, якщо збираєте у вигляді податків не більш ніж 15% ВВП. Ви можете бути навіть не дирижистом, а ліваком – за умови, що ваші витівки не виходять за межі цих 15%, і якщо ви не фіксуєте цін, звісно ж. Якщо ви фіксуєте ціни, тоді це 100%-не оподаткування, тому цей шлях нікуди не приведе.

І ось це цивілізація.

Але якщо йдеться не про наздоганяльний розвиток... Острів, наприклад, – нічого навколо острова немає. І людина каже: хочу прогресу. Що вважатиметься прогресом? Одна річ сказати: станьмо, як Європа, не їймо одне одного, не вириваймо очей, не крадьмо, не брешімо. А якщо у вас немає образу – то це все не спрацює.

В.Ф.: Ви про те, що наздоганяльна модернізація за відсутності образу неможлива.

К.Б.: Наздоганяльна модернізація можлива, тому що у нас є образ.

В.Ф.: А як можна забезпечити випереджальну модернізацію, за відсутності образу?

К.Б.: Ви про те, як перший світ розвивається?

Це залежить від цінностей. Припустімо, ми кажемо: хочемо, щоб була свобода. Свобода – найважливіша річ, що більше свободи, то більше кисню. Це одне. А якщо ми кажемо: люди повинні читати більше книжок (чи менше)... Хто знає – що краще? Кожна група інтересів намагається створити свої заморочки і свою систему мікроцінностей, апелюючи водночас до базових понять – свободи, рівності, братерства, багатства.

Тому створено чимало всіяких пасток для думок. І що хитріша чи розумніша є соціальна група, то стійкіші вона створює міфологічні пастки. «Освіта – дуже важлива річ». Хто сказав, що освіта – це важливо? І що означає, що «освіта – це важлива річ»? От як виміряти? В Україні та Росії більше ніж 80% випускників шкіл навчаються у вишах¹⁶⁶. У Швейцарії – 25%. В Америці – 40% у бакалавраті. Що краще?

165 Партія Народна дія, лідером якої був Лі Куан Ю (прем'єр-міністр Сингапуру в 1959-1990 рр.), вийшла із Соцінтерну в 1992 році.

166 Завищені дані. Згідно з даними Європейського соціального дослідження 2010 року, у вищій групі від 25 до 39 років вищу освіту здобули 39% росіян і 40% українців.

В.Ф.: Пострадянська вища освіта – інститут дуже специфічний, пов'язаний хоча б із існуванням призовної армії.

К.Б.: Призовна армія не може забезпечити такого рівня під 100%, адже там не тільки хлопчики навчаються, а й дівчатка. Але нехай буде.

Що краще – Швейцарія з 25% чи Америка з 40%?

А чому взагалі «освіта – добре»?

В.Ф.: Це предмет дискусії, під час якої щось вирішують. Якщо рішення вдалі – їх залишають, якщо невдалі – відкидають.

К.Б.: Ви перша людина, яка мені сказала, що це предмет дискусії. Решта кажуть: та ясно ж, це ж освіта! Тільки освіта врятує нас.

В.Ф.: Є дослідження, які показують, що освіта – найкращі ліки від спадкової нерівності, успадкованої бідності. Це чинник, що найсильніше згладжує розрив у доходах...

К.Б.: Тобто, якщо у вас меритократичне суспільство, талановиті люди не рухатимуться нагору, бо вони...

В.Ф.: У меритократичному суспільстві за відсутності необхідних знань і навичок їм складніше рухатися вгору.

К.Б.: Ні, не вірю. Тому що це означає, що формальні знання дуже важливі. А формальні знання, в принципі, не можуть бути джерелом... Крім деяких царин, таких як фізика чи медицина.

В.Ф.: Є щонайменше п'ятнадцять теорій значущості вищої освіти – від сигнальної функції...

К.Б.: Сигнальна функція – це означає, що йдеться про недемократичне суспільство.

В.Ф.: ...до теорії, що в процесі здобуття вищої освіти людина вчиться опанувати нові знання та навички.

К.Б.: У процесі нездобуття – теж.

В.Ф.: Процес нездобуття освіти – це каторжник із тачкою або негр із соціальною допомогою.

К.Б.: Ні, ні, ні, стривайте. От ми з вами зараз перебуваємо в процесі здобуття освіти? Зараз, о десятій годині вечора?

В.Ф.: Так, безумовно.

К.Б.: А, ну якщо в такому розумінні. Тоді – звісно, я згоден.

В.Ф.: Я ставлю вам запитання, на які ви не знаходите відповідей, ви – іноді – дивуетесь з незрозумілих запитань і намагаєтесь придумати, як уникнути відповідальності...

К.Б.: Санкції через відсутність відповіді... Але це ж не означає, що формальна освіта – це добре. Що якщо швейцарці навчатимуть в університетах замість 25% молоді 50%, вони стануть кращі. Все тому, що вчені, академіки створили цю легенду, а оскільки вони розумніші та хитріші за всіх нас, її успішно запровадили.

В.Ф.: Найосвіченіша група інтересів.

К.Б.: Сантехніки не змогли цього зробити.

В.Ф.: Бо вони менш освічені.

К.Б.: Бо відбулася селекція, і у них менший sophistication.

Економіка знань – звісно ж, ми повинні розвивати біотехнології, біотехнології – це майбутнє. Якщо всі знають, що біотехнології – це майбутнє, якщо всі знають, що це добре, то чому, якщо за це візьметесь ви, то саме ви досягнете успіху?

До речі, Сінгапур – хороший приклад помилкових рішень. Їхній перший індустріальний парк Джуронг стояв порожній п'ять років. Або вони робили broad band по всій країні, але він був завантажений на 10% – з'ясувалося, що нікому це не треба, бо виникли інші технології. Але вони це робили в межах своїх 15% ВВП.

Сінгапур – дуже хороший приклад того, як реальність відрізняється від казки, що її розповідають. Ми згадували Колумба: якби він помер у старості, то розводився б, як спершу хотів був відкрити новий континент. І Сінгапур – оскільки вже досяг зрілості – розповідає казку, чому він такий успішний. Бо знання, те-се. Ви, напевно, чули ці казки. А насправді, проаналізувавши їхній бюджет, ви з'ясуєте, що все навпаки – яка найбільша стаття видатків Сінгапуру?

В.Ф.: Армія.

К.Б.: Правильно. Все. І вона значно більша у відсотках ВВП, ніж видатки на армію в Україні, Грузії чи США. Значно більша.

В.Ф.: Власне, не випадково головна книжка Лі Куан Ю починається з розповіді про створення армії. Все для фронту, все для перемоги.

К.Б.: Армії і поліції. І потім ви дивитеся, скільки грошей вони витратили на перенавчання людей – там не було якихось особливих витрат, тому хіба це могло бути суттєво? Це казка, яку зручно розповідати. Вони ж мають спеціальну агенцію, що поширює брехню, бере гроші від інших урядів, пояснюючи їм, як Сінгапур так розбагатів. Якщо розповідати чесно, то це звучатиме так: ми від самого початку вирішили, що у нас будуть маленькі податки, але ми дуже багато витрачатимемо на оборону, дуже мало на охорону здоров'я, ще менше на освіту... Отак ми і досягли сьогоденішнього процвітання. Так чи як? Ну не вписується це в красиву мережу казок.

В.Ф.: Але у них же ще є квазіфіскальний фонд, до якого сингапурці зобов'язані відраховувати на охорону здоров'я, будівництво житла – по суті ті ж соціальні податки.

К.Б.: Ви про Central Provident Fund¹⁶⁷? Це система пенсійного забезпечення.

В.Ф.: Його у цих 15% ВВП не враховано.

К.Б.: Ні, але він не такий великий. І там рахунки індивідуалізовані, тому це не зовсім податок. Це твої гроші, ти можеш їх витратити, зокрема, й на медицину і придбання житла. Який сенс мати гроші на старість, якщо ви помрете зараз?

Оскільки сучасне суспільство націоналізувало турботу одне про одного, то це така відповідь Сінгапуру: ах, ви так вирішили – ось ваші гроші, спеціально для вас заощадили, але ви одразу розумієте, що вони ваші. Боюся, в інших країнах таке не вдасться зробити.

В.Ф.: У Сінгапурі були жахливі початкові умови – поліетнічність, мовне питання, порівняно з яким українське згасає і блякне, бо китайську мову, якою послуговувалося населення, зрештою довелося переучувати, їх перевели на інший діалект.

К.Б.: Так, прем'єр-міністр – фашист.

В.Ф.: Соціаліст.

¹⁶⁷ Система обов'язкових накопичень, в якій беруть участь працевлаштовані сингапурці. Призначена передусім для фінансування пенсій, витрат на лікування і житло. Central Provident Fund підпорядковано Міністерству трудових ресурсів. Роботодавець відраховує до цього фонду 16% від щомісячної зарплати працівника, а сам робітник – 20%.

К.Б.: Соціаліст і шовініст. Ви знаєте, що він молодшого сина вигнав із Сінгапуру, бо той одружився не з китайкою?

В.Ф.: Не знав. Але він євгенік. Пам'ятаєте, він розпочав кампанію: вимагав, щоб одружувалися з рівнею, з освітньої точки зору. Щоб чоловіки з вищою освітою брали заміж жінок з вищою освітою.

К.Б.: Щоб вивести расу людей з вищою освітою.

В.Ф.: Фетиш – освіта, ось бачите.

К.Б.: Є тільки один фетиш – свобода. Решта – від лукавого. А цей начебто не від лукавого.

В.Ф.: Свобода, але – яка. Негативна чи позитивна? Свобода щось робити чи свобода як звільнення від примусу?

К.Б.: Ви завжди так ставите запитання... Свобода, то й свобода. Ніхто не доскіпується. Що менше напосідають, то більше свободи.

В.Ф.: Повертаючись до питання поступу. У довгочасній тяглоті все так чи інак модернізується, покращиться...

К.Б.: Авжеж, бо це не предмет, а процес. Процес – це коли щось весь час кудись іде, наражається на перешкоди. Хіба може річка не текти? Якщо річка не тече, то це не річка. Якщо у вас різний потенціал, щось та й рухатиметься.

В.Ф.: І ось у всьому цьому процесі виникає особистість. Яка намагається всередині цього великого руху чогось досягти, зробити, керована, як і ми з вами, найпередовішим соціальним вченням про неминуче вдосконалення людського роду...

К.Б.: Неминучість через поступ. Тому свобода така важлива. Якщо ви боретеся за те, щоб максимізувати свободу, ви не помилитеся.

В.Ф.: Бо це боротьба і за все решту.

К.Б.: А якщо ви боретеся за те, щоб обмежити свободу, то треба двісті п'ятдесят разів подумати, і це варто робити, протидіючи ще більшій не-свободі. На кшталт заборони мовлення російських каналів. Так, треба забороняти, бо ці канали – інструмент поневолення. Заборонивши їх, ви захистите свободу.

Чи повинні лібертаріанці боротися зі супротивниками свободи?

В.Ф.: З нацистською пропагандою?

К.Б.: Ні, навіть з пропагандою несвободи.

Чи мусять вони забороняти пропаганду несвободи? Насильницьку пропаганду несвободи.

В.Ф.: Слово «насильницька» яку роль тут має?

К.Б.: Посутню, бо те, що говорять на російському телебаченні – це односторонньо насильницька пропаганда. Що є її метою?

В.Ф.: Завоювати чужу територію чи принаймні дестаблізувати ситуацію.

К.Б.: Насильство. І, можливо, в цьому полягає різниця між дистильованими лібертаріанцями і нами, не дистильованими. Так, треба боротися.

В.Ф.: Я вже другий чи третій місяць думаю, як нам перейти до головної теми ХХ сторіччя – соціальної держави. Зараз я просто зачепив би це питання поверхово. Зовсім коротко. Двадцятье сторіччя – це величезне зростання ролі і частки держави в житті людини. Паралельно це величезне зростання всіх індикаторів, пов'язаних із добробутом – від душевого до тривалості життя. Людська думка досить прямолінійна: після цього – отже внаслідок цього. Але це, звісно, не факт.

К.Б.: Не факт – що?

В.Ф.: Що зростання добробуту пов'язано зі зростанням регулюючої і перерозподільної держави.

К.Б.: Аякже. Аж ніяк не пов'язане. Це результат науково-технічного прогресу в широкому сенсі.

В.Ф.: Від урбанізації та вакцинації до...

К.Б.: Це наслідок множинних інновацій. У Біблії є хороший приклад. Коли Давид зацідив Голіафу каменем в голову, – це була інновація. Інноватор – не тільки той, хто винайшов пращу, а й Давид, який застосував її у бою, що не передбачає використання такої зброї. Не знаю, чого чекав Голіаф, – напевно, що вони мають битися навкулачки, а Давид узяв і вбив його каменем.

Зростання добробуту – наслідок таких інновацій, а соціальна держава – підсумок того, що суспільство багатшає і щедрішає: ну добре вже, на те. Людина, яка вмирає з голоду, не здатна створити соціальної держави.

Розділ XVII

PENUMBRA

*Київ, кафе «Арбекіна», готель «Інтерконтиненталь»
21 серпня 2014 року*

Кінець літа – емоційне дно української кризи. Через три дні, 24 серпня, російські батальйонно-тактичні групи перейдуть у контрнаступ під Іловайськом, українська армія зазнає найбільших втрат за весь час конфлікту. Владна верхівка опиниться в патовій ситуації: впроваджувати реформи нема кому та й ніколи. Під час нашої розмови по радіо передають новину про відставку Павла Шеремети – єдиного системного замовника Кахиної експертизи. У рідній Грузії концентрується тиранія недоумкуватого Бідзіни. Нижня точка. Що може краще мотивувати фахівця з боротьби у всіх середовищах: діловому, політичному, ідеологічному? Надії на інерційно-світле майбутнє більше нема, отже, пора зціпити зуби і наїжачитися, готуючись до затяжної боротьби. Людина ідеї перетворюється на людину чину. Попереду роки, можливо, навіть десятиліття, випробувань. Що ж, тим краще.

В.Ф.: Ми з вами вже двічі зустрічалися на зламі вашої кар'єри.

К.Б.: Ви про що?

В.Ф.: Вперше – у січні 2004-го, коли однією ногою ви вже були поза бізнесом. Можливо, я помиляюся, але здавалося, що вам нудно.

К.Б.: Так, це правда.

В.Ф.: У травні 2004-го вам підвернулася грузинська історія. Далі – 2009-й рік, коли ви офіційно вже не працювали, але перебували в канцелярії

і розповідали мені, що збираєтеся взятися за «усіляку дрібну моторику» – освіту. І реформи, й освітній проект – все вам вдалося. Спільним у них є те, що вони були у парадигмі старого, ще докримського світу. В який бік ви дивитеся зараз?

К.Б.: Слушне запитання.

По-перше, – і це певним чином пов'язано з посткримською ситуацією – мені знову цікаво провадити бізнес. На початку 2000-х мені стало нудно: я зрозумів, як слід вибудувувати корпорацію, як вона має фокусуватися на головному – як мусить рухатися. Я заробив певну суму грошей як капітал, і було ясно, що якщо цього капіталу стане більше чи менше, за великим рахунком нічого не зміниться. Просто заробляти, як герой Дені Де Віто у фільмі «Other people's money» мені вже не цікаво. Там він грає рейдера, і коли дівчина запитує: «Який сенс у тому, що ти робиш?» – він каже: «Це така гра – хто перед смертю матиме більше грошей, той виграв». І грати в цю гру якимось безглуздо.

Зараз у мене знову прокинувся інтерес, пов'язаний не з самим процесом, а з результатом. Хочеться заробити ще більше грошей – тим паче, що якусь значну частину я витратив – для того, щоб, не зважаючи ні на що, довести до кінця освітній проект.

В.Ф.: Що для вас означає «довести до кінця»?

К.Б.: Створити довготерміновий конкурентоспроможний навчальний заклад.

Друга моя ідея ще дужче пов'язана з посткримським світом.

Я не впевнений, що про це варто писати саме зараз – адже я не князь Святослав, щоб казати: «Іду на ви». Я зрозумів: для того щоб забезпечити демократію в Грузії, потрібно багато грошей. Нам протистоїть сила – за грузинськими масштабами – із бездонною кишенею: чотири чи п'ять мільярдів доларів. Іванішвілі просто так не піде. Він хоче створити щось схоже на джамахірію, коли він може правити, не обіймаючи жодної офіційної посади.

В.Ф.: Один колишній реформатор розповідав мені, як в 1997 році після «справи письменників» Чубайс вирішив стати мільярдером – щоб нарівні протистояти «олігархам».

К.Б.: Ні, тут ситуація інша. Не стати олігархом, а об'єднати...

В.Ф.: Для Чубайса стати олігархом – це так само була не мета, а засіб.

К.Б.: У Чубайса вийшло дещо інше – автомат Калашникова. А зараз, коли він злився в екстазі «Крим наш»...

В.Ф.: Як на мене, він не злився в екстазі, а виступає у звичній для нього ролі адвоката Кремля: кепсько, мовляв, вийшло, але яка альтернатива? Гляньте, як недружно повівся Захід.

К.Б.: Захищає, тому що боїться?

В.Ф.: Мені здається, головна проблема Чубайса полягає в тому, що він боїться випасти з обійми. Він не уявляє себе в статусі простого громадянина.

К.Б.: Це ясно – без держави він ніхто.

В.Ф.: А решта – це вже наслідок небажання «вибути з гри».

К.Б.: Він же щиро каже про всі ці речі. Я ж розповідав вам про нашу останню зустріч у травні? Там були тільки його дружина і я – кого він боїться? Молов якись дурниці. Про роль держави в інноваціях, про важку спадщину Шварценеггера в Каліфорнії – той, мовляв, зрізав програму підтримки інновацій за кошти штату – нехай. Але все це супроводжувалось роздумами про велич Росії, про Олімпіаду, і про те, що в 2008 році Росія мала рацію – вона усунула небезпеку для Олімпіади коштом іще більшої анексії Абхазії. Хто його змушував? Хіба я доніс би, що Чубайс говорить щось не те? Та я і так можу заявити, що Чубайс закликав повалити режим Путіна.

В.Ф.: Повертаємося до другого аспекту... Прогнозувати посткримський світ набагато важче, і ми поки не розуміємо, як він улаштований.

К.Б.: Та це не означає, що не потрібно боротися. Можливо, це означає, що для боротьби потрібно набагато більше енергії, тобто фінансових ресурсів, більше концентрації і таке інше. Але, як мені здається, хорошим у посткримському світі є те, що це світ із санкціями, і це може полегшити наші завдання. Посткримський світ збігся із Magnitsky Act і з ідеєю торжества глобальної справедливості над місцевими корумпованими поганими хлопчиками. Сьогодні це виражено значно яскравіше, ніж досі. І це ще один інструмент нашої боротьби.

В.Ф.: Але ви розумієте, що Росія посідає позицію: «Чхати ми хотіли на ваші санкції. Будете посилювати – взагалі всіх завоюємо».

К.Б.: Це стосується не тільки Росії. Якщо ви стежили за процесом ухвалення Конгресом закону про список Магнітського, знаєте, що там було два законопроекти. Альтернативний вносили Кардін та Маккейн – також bi-partisan. Дуже хороший законопроект, і на жаль, його не ухвалили, бо адміністрація перебувала у стані презавантаження. Його ідея полягала в тому, що він стосуватиметься не лише Росії і людей, які катували Магнітського, а будь-якої країни, де трапляються такі порушення. Тобто сьогодні можна було б запровадити санкції проти керівника адміністрації президента Судану, завтра – України, післязавтра ще проти когось і так далі. Тоді його не ухвалили. Цей законопроект не було внесено жартома, його багато хто підтримував. Якщо його ухвалить і якщо з'явиться глобальна загроза санкцій проти поганих хлопців, я думаю, що це буде дуже хороша допомога боротьбі за свободу.

В.Ф.: Вважаєте, він матиме стримуючий вплив? А чи не буде навпаки – що він розв'яже руки? Ми ж бачимо, що світ, який може стати об'єктом санкцій, протягом останніх двадцяти років повільно, але неухильно нарощує свою частку в глобальному ВВП. І ми бачимо, що частка «доброго» світу зменшується.

К.Б.: Санкції якраз для того і запроваджуються, щоб частка «злого світу» не зростала. Вона ж росте не сама собою.

В.Ф.: Вона росте за рахунок того, що росте глобальна торгівля. Зростає добробут – насамперед у країнах третього світу, у групі ризику.

К.Б.: Вони мають величезні ринки збуту у вигляді правильних країн. Що було б, якби Захід перестав купувати російський газ?

Ви не можете забезпечити зростання ВВП за рахунок тиранії – це дуже важливо розуміти. Тиранія, точніше якась її спеціальна форма, може забезпечити зростання добробуту народу впродовж якогось короткого проміжку часу, але згодом це припиниться і повернеться до висхідної точки. Не треба це плутати з тривалим демократичним правлінням однієї партії, як, скажімо, у Сінгапурі. Тиранія – це коли закон тобі писаний, а мені не писаний. Закон як дишло. Ось це тиранія. Вона, звісно, не може

забезпечити справжнього добробуту. Не може існувати без ізоляціонізму та руйнацій – я не люблю цих слів – і того, що описується словосполученням «економіка знань». Економіка знань і тиранія – поняття не сумісні.

В.Ф.: Нема дурних працювати з економікою знань за диктатури.

К.Б.: Авжеж. Якщо хтось заперечуватиме «А як же Яндекс, а як же Касперський?!», то, по-перше, вони з'явилися, коли Росія брала участь у глобалізації. По-друге – якщо ви маєте на гадці вкрадені радянські комп'ютери, вкрадену бомбу та інші окремі прориви, за великим рахунком, ніхто не знає про якісь серйозні успіхи в економіці знань та інноваціях у Північній Кореї чи на Кубі.

Глобальний Magnitsky Act дуже важливий. Дехто встановлює тиранію просто тому, що хворий. Уго Чавес, наприклад. Та зазвичай це робиться для того, щоб вкрати гроші. Якщо стане зрозуміло, що не можна накрасти в одній країні, а потім решту життя провести в Лондоні чи Парижі, то, на мою думку, це змінить світ. І знизить частку авторитарних режимів у глобальному ВВП.

Для Заходу це питання морального вибору. Мені здається, ще й тому значення того, що сталося в Криму, таке велике. Якщо раніше вважалося, що відмова купувати алмази зі Сьєрра Леоне або рідкісні метали із зони конфлікту в Конго – це частина ліволіберального дискурсу (саме так і було), то тепер Путін показав, що це питання, пов'язане з безпекою. Ніхто ж не очікував, що бойовики за доходи від продажу кривавих алмазів нападуть на Європу. А тут виявилось, що замість кривавих алмазів – кривавий метан...

Ти купуєш метан, бо що тут такого – це ж CH_4 , ти спершу не усвідомлюєш, а потім виявляється, що це робить дуже сильним продавця. І в цьому розумінні є дуже велика різниця між Росією і Китаєм. Погані хлопці з природною рентою – особливо небезпечні. Адже, якщо Китай матиме архаїчну структуру влади, монополію комуністів і так далі, то він загалом не зможе далі розвиватися. Вже помітно, що там почався процес змін. Китайці поводяться, як радянська влада 1980-х років, намагаються загравати з середнім класом, пропонуючи йому великий соціальний пакет – школи, лікарні і таке інше. Це неминуче сповільнить їхнє зростання

і зрештою спричинить невдоволення і бажання керувати країною тих, кого комуністи зараз «корумпують».

В.Ф.: Завлаб'я.

К.Б.: Будь-який раціональний та егоїстичний уряд Китаю змушений давати дедалі більше і більше свобод, передусім економічних, але економічні свободи потім однозначно породять політичні. Тому що економічні свободи означають справедливий суд, і в якийсь момент попит на це зростає...

В.Ф.: Одинадцять років тому ми так само думали про Росію.

К.Б.: Так. Але Росія має газ. Одинадцять років тому?

В.Ф.: Тоді такі роздуми ще були актуальні.

К.Б.: Росія має просте джерело доходів. І ще тоді було зрозуміло, що рента розбещує. Пам'ятає «Клуб 2015?»

В.Ф.: Наступного року здійсниться його найгірше пророцтво.

К.Б.: Ні, найгірше не здійсниться. Я не був членом клубу, адже мені не подобався сам підхід, що ми сядемо і напишемо, куди йти. Але ви правильно зауважили – це було корисно. І вже тоді було ясно, що є проблема надлишкової ренти і що вона розбещує. Пам'ятаю наше обговорення з Сергієм Воробйовим. Я казав, що один із методів боротьби – це розвивати ВПК, тобто спалювати ренту в штучному котлі інновацій. Зараз так і відбувається. Великого ефекту це не дасть, але принаймні...

В.Ф.: Дисциплінує.

К.Б.: Це в різних формах здійснювалося за радянських часів. Але підкупувати простіше, ніж стимулювати штучний розвиток. Йдеться про розбещеність тих, хто ухвалює рішення, як розбестити інших. До того ж одинадцять років тому не було усвідомлення, що бувають зовнішні санкції. Про цей інститут ніхто не думав.

В.Ф.: Добре – отаку ми маємо геополітичну конструкцію. А як саме ви бачите себе в бізнесі?

К.Б.: Є бізнеси, в які мої розпорядники вклали гроші...

В.Ф.: Тобто ви почнете активніше керувати цими підприємствами?

К.Б.: Так, я хочу їх розширювати і думати, куди рухатися далі. У мене залишилися ще деякі проекти в Грузії, боюся, на них чекає сумна доля. Та щось придумаємо.

Інший варіант – тонше працювати з інструментами, що дозволять змінити ситуацію в Грузії. Тут, як у Давида з Голяфом: якщо у вашого противника \$6 млрд, то ви ж не зобов'язані йти на герць із такою ж сумою. Може виявитися, що достатньо праці.

Я не бачу себе політиком як людиною, спраглою влади. Швидше бачу себе фасилітатором. Мені однаково, хто буде при владі, головне – щоб працював реальний виборчий процес. А не так, що будь-яка нова влада знищує своїх попередників, а потім боїться жити...

В.Ф.: Починає жити з чистого аркуша.

К.Б.: Коли Іванішвілі оголосив, що хоче обиратися, у мене, чесно кажучи, виникла така думка: хіба це погано? Нарешті з'явилася альтернатива. Так, буде ухил у бік соціал-демократії, робитимуть дурниці – судячи із заяв... Зате ми якось навчаємося виборчої справи, це наш практикум із виборів.

Коли в жовтні 2012 року він прийшов до влади, у мене почалася чорна смуга. Померла мати. Перехід влади теж був ударом, бо стало зрозуміло, що життя сильно зміниться. Окрім того – все це відбувалося з інтервалом в один-два тижні – довелося запроваджувати режим банкрутства щодо компанії в Греції, в яку я вклав чималі гроші: вони фальсифікували прибутки за попередні роки.

В.Ф.: Ось така вона – Греція.

К.Б.: Греція як симулякр країни Євросоюзу...

Це був важкий період. «Чорт забирай, ну як же я примудрився протринькати стільки грошей». Ну протринькав – то й протринькав, що по-робиш. Та мама і ці вибори... Важкий період – один із найважчих, багато подій відбувалося одночасно.

В.Ф.: А чому ви вирішили, що Іванішвілі – це набагато серйозніша проблема, ніж ви очікували?

К.Б.: Він із самого початку став робити дивні заяви: «Я кажу президенту – покайся, ми тобі пробачимо, не будемо кидати за ґрати».

В.Ф.: Щоб виграти вибори, йому треба було демонізувати Саакашвілі...

К.Б.: Так, він це казав після виборів.

В.Ф.: Після виборів він просто продовжував котитися прокладеною колією.

К.Б.: Чому вийшло гірше, ніж я очікував? Стало зрозуміло, що це буде не просто розлучення з конкретними людьми в уряді, а розлучення з усіма людьми, з усіма ідеями – частина з яких, до речі, були неправильні...

Були імітовані, сфальсифіковані зйомки про насильство у в'язницях. Вони на 90% зрежисовані. Коли опублікували ці кадри, я був в університеті, і декан нашої школи права мені каже: «Тут хлопці зібралися, прийшли»... У нас на юридичному факультеті дівчат більше, ніж хлопців. Вони сиділи-плакали, і мені самому хотілося плакати, але не стільки через ці зйомки... Деякі речі мені здалися дивними. Після другого, може, третього перегляду стало зрозуміло, що це постановка. Мій сльозливий настрій був пов'язаний із тим, що, як мені здавалося, це – розставання з епохою. Відкривався шлях для чого завгодно. Якби вони мали вміння, відразу після цього, вони могли б побудувати розвинутий соціалізм.

Інша річ, що вони цього не зробили. Вони потрапили в економічну колію, яка була створена до них. Мало що зіпсували. Чому, власне кажучи, ми й матимемо зростання в цьому році. виявилось, що псувати складно – щойно починають псувати, погані наслідки відразу впадають в око. Заяви, що були зроблені на початку («Податкова система буде інакша, це заборонимо – це дозволимо»), сильно пом'якшилися. Тому страхи, що від реформ відмовляться, не виправдалися. Тоді мені здавалося, що буде погано з однієї причини, а насправді стало погано з іншої.

В.Ф.: Це як реформи Єгора Гайдара і Бориса Єльцина, які заклали фундамент стабільності путінського режиму.

К.Б.: Я не мав рації, адже вважав, що люди, які перемогли на виборах, до наступних виборів можуть усе зіпсувати. Все псувати вони не стали, але намагалися не допустити наступних виборів. Вони бажать знищити опозицію – не якусь політичну партію, а опозицію в будь-якій формі. Не хочуть мати інших центрів сили.

В.Ф.: Це суто пострадянська історія. До речі, дещо схоже було в Польщі з Качинськими. Пам'ятаю, 2009 року в Москві виступав Адам Міхнік з таким же настроєм: наше ліберальне діло прогало, зате фундаменталізм, клерикалізм, напівфашизм почуваються чудово.

К.Б.: Я не був особисто знайомий із [Лехом] Качинським, та у нас є спільні знайомі. Він був великим другом Грузії, приїжджав під час війни.

В.Ф.: Великим другом Грузії на хибних підставах.

К.Б.: На підставі боротьби з Росією.

В.Ф.: Кажуть, він був хорошим юристом «Солідарності».

Ви описуєте світ, в якому з'являється Стіна.

К.Б.: Цей світ улаштований принципово інакше, ніж те, що ми знали досі.

Світ холодної війни був світом двох ідеологій, одна – свобода, інша – несвобода. Обидві мали філософську передісторію, одна з них прагне на ґрунті якихось ідеалів створити нелюдське майбутнє. І в цьому світі зрозуміло, де друзі, де вороги.

Після падіння Берлінської стіни суворий поділ світу змінився на м'який. Начебто існують якісь країни, що розвиваються і є частиною загального світу. Американець, який приїжджає до Москви, не розуміє, що опинився у принципово іншій країні. Полиці магазинів вгинаються, гроші перебувають у вільному обігу, хтось розмовляє англійською, іноді посміхаються – хоч і рідше, ніж в Америці. Ззовні цілком схоже: у них, як у нас. Ми вже говорили про те, що це симулякр західного світу.

А тут іще Фукуяма передбачив кінець історії: місію виконано, протистояння закінчилося. Щоправда, після 11 вересня з'ясувалося, що є недобитий ворог – ісламський фундаменталізм, який почали переслідувати по всьому світу.

Зараз не до кінця зрозуміло, що ж таке Росія. Це що – Радянський Союз повстав із попелу?

Я вважаю, що жодної глибокої реставрації бути не може. Дореформений Радянський Союз відновити просто неможливо, тому що світ сьогодні – значно глобальніший. Не в тому розумінні, що всі хочуть носити джинси і мати айпод, просто базові ключові технології, без яких жодне змагання ні в хорошому, ні в поганому сенсі неможливе, побудовані на глобальній взаємодії, тому ізольована країна просто неспроможна бути конкурентною.

В.Ф.: Північна Корея вирішила, що чорт із ним, і нічого – тримається.

К.Б.: Я прочитав цікаву річ. Північна Корея виробляє ракети. Це не петарда, а балістична ракета. Що для неї є процесором?

В.Ф.: Щось від айфона?

К.Б.: Від Play Station. Чому японці намагалися контролювати продаж – більше однієї приставки в руки не давати. Рееструють і все таке.

Мені здається, це дуже хороший приклад того, про що я кажу: корейці – начебто прихильники ідеї чучхе, має бути все своє, але так не виходить.

В.Ф.: Ви саме наводите приклад, з якого випливає, що незважаючи на вікову відсталість, тоталітарний режим може існувати дуже довго.

К.Б.: Існувати – так, але не конкурувати.

Згадую історію зі своєї студентської молодості. Я гостював у друзів, і там був молодий хлопець – інструктор ЦК компартії Грузії. До цього він побував із туристичною поїздкою в Португалії. Це була найбідніша країна Західної Європи. Він повернувся геть пригнічений: «Усе, що є у нас у спецрозподільнику, в них – у магазинах. І ще багато всіляких речей, яких у нас навіть у спецрозподільнику немає».

В.Ф.: Супермаркет був чи не найпотужнішою ідеологічною зброєю Заходу.

К.Б.: Звісно. Я знаю людей, які плакали, вперше побачивши прилавки із сиром та м'ясом.

В.Ф.: Це ж за рахунок нещадної експлуатації колоній – так це пояснювали радянським людям.

К.Б.: І ще за рахунок Гольфстріму.

В.Ф.: А це що за теорія?

К.Б.: Він когось гріє, а когось ні. Ворогів гріє, а Росію – ні.

В.Ф.: По-моєму, це вже наступна ітерація – Паршин, «Чому Росія не Америка».

К.Б.: Це пояснення існувало і за радянських часів. Я вже розповідав вам про доктрину білкової незалежності: вона нам потрібна, бо ми не можемо виробляти потрібної кількості білка в нашому сільському господарстві. З'ясувалося, що це нісенітниця. Коли не те що землю дали селянам, а просто перестали ними керувати, відразу почали експортувати багато зерна.

В.Ф.: В Україні досі не можуть віддати селянам землю.

К.Б.: Жах. І особливість цього нового світу, контури якого ми починаємо зараз намацувати, полягає в новому визначенні Росії. Це не ісламський фундаменталізм, це не комунізм, а що це? Чому воно існує?

В.Ф.: Це полюс антиамериканізму.

К.Б.: Так, але річ же не в тому, що ми з вами будемо вести розумні розмови. Потрібно сформулювати нову доктрину – Антифукуяма.

В.Ф.: У Росії вже її сформульовано.

К.Б.: Потрібно, щоб політичною мовою Заходу було сказано: «Росія – це...» Це що? Росія – це ворог? Ворог – цього недостатньо. Типологія яка?

В.Ф.: Головне джерело напруженості в світі.

К.Б.: Ні, ні, це добре, але... Ось Рейган назвав СРСР імперією зла. А що таке Росія? У чому це виявляється? Так, щоб людина, яка читає газету, розуміла.

В.Ф.: Найнебезпечніша країна для навколишнього світу.

К.Б.: Комуністи і Радянський Союз теж були найнебезпечнішими. А чому? По-перше, через нелюдську ідеологію. У чому вона полягала? У тому, що все – спільне, нічого свого. Ось поки Росію не означають якись такими термінами...

В.Ф.: Реваншистська держава.

К.Б.: Реваншизм – це термін. Ви мені дайте образ, який легко зрозуміє проста людина.

В.Ф.: Країна, що намагається перекроїти політичну карту світу.

К.Б.: Ну а що – перекроїти? Ну, увійдуть якісь території до її складу. Можливо, там добре? Чому в Росії жити погано? Поки пересічний американець або англієць не зрозуміють, чому в Росії погано, глобального вододілу не буде.

В.Ф.: На це, як відомо з історії ХХ століття, потрібен час.

К.Б.: Так, і протягом цього часу точиться суспільна дискусія, народжується мова, якою можна змалювати це явище. Точніше різні мовні формули, що описують різні сторони явища, різного ступеня фаховості, і серед них повинні бути картинки, зрозумілі кожному працівнику заводу Boeing.

Інакше це буде схоже на антиамериканізм німців чи французів. Але його ж неможливо описати. Німці не люблять американців, тому що... Ну не люблять і все.

В.Ф.: Є два антиамериканізми. Один – активний, готовий стріляти і підривати. Інший – пасивний, як у німців і французів.

К.Б.: Але тут же розумієте, в чім річ? На Заході поки лунають голоси, що відображають настрої в суспільстві: «Ну, буде Україна в зоні впливу Росії – хіба це погано?»

В.Ф.: Моральний імператив Канта проти цього. Виходить, що цілий народ ніхто не запитує.

К.Б.: Добре. Але от поясніть...

Повз наш столик проходять Гайді Тальявіні¹⁶⁸ і колишній посол Німеччини в Грузії – Бендукідзе піднімається, щоб їх привітати і перекинутися кількома фразами.

От саме про неї ми тільки що говорили. Коли Радянський Союз увійшов у Афганістан, ніхто ж не казав, що це добре, бо афганці тепер матимуть медицину, освіту. Ніхто – за винятком, можливо, зовсім крайніх маргіналів. Якась ультраліва частина компартії Америки.

Поки такої визначеності не буде, дискусія триватиме. Адже в тій-таки Америці чимало розумних людей просто не тямлять, що відбувається в Україні. Війна за самовизначення однієї частини України? Війна між Україною та Росією? Коли кажуть: *Ukrainian separatists* – це ж брехня, ніякі *rebels* там погоди не роблять.

В.Ф.: Важливо розуміти – незалежно від співвідношення місцевих та росіян серед бойовиків – ця лють готувалась упродовж десятиліть анти-українською пропагандою.

К.Б.: Я можу навести приклад Південної Осетії. Там був момент після війни 2008 року, коли у них в уряді не було не тільки жодного осетина,

168 Швейцарський дипломат, 2008 року очолила Міжнародну комісію з розслідування причин війни на Південному Кавказі (російсько-грузинська війна). Підсумкова доповідь комісії поклала відповідальність за розв'язання війни на Грузію.

а й практично жодної людини, яка хоч якось була пов'язана з Осетією. Челябинські, ульяновські чиновники. У Донбасі те саме.

І це повинні зрозуміти. Коли це станеться, виникне значно чіткіший порядок. Чорне відокремиться від білого, а не як зараз, коли комусь здається, що там усе сіре, або сине, або строкате. А от коли з'явиться чіткість... Насамперед це необхідно самому російському народу.

В.Ф.: Як тим часом може провадити боротьбу російська опозиція?

К.Б.: Ця боротьба не може мати швидкого результату.

Як опозиція в 60-і роки боролася з радянським режимом? Борців було мало. І результату довелося чекати довго. Якби їм сказали – «и на обломках самовласт'я напишут ваши имена» років через сорок, вони були б розчаровані. Але люди боролися. Виходили на площу.

В.Ф.: Наївно було б очікувати швидкого успіху в лютому 1966 року, коли Синявському дали сім років за публікацію на Заході.

К.Б.: Простіше кажучи, боротьбу провадило три колони. Найменша – прямі борці: Лариса Богораз і так далі. Друга колона – це внутрішня еміграція, що перетворювалася на зовнішню. Бродський був частиною цієї колони. Не подобається – прямо про це кажу, але на демонстрації не ходжу, камінців не кидаю, підірвати нікого не намагаюся, висловлюю свою думку. Третя колона, яку, можливо, недооцінюють – це прогресисти, які йшли у владу для того, щоб її покращити. Деякі з них перероджувалися, але були й такі, що зробили дуже вагомий внесок. Умовно кажучи – Олександр Яковлев¹⁶⁹. Усі три колони, попри те, що між ними було багато переходів, зіграли свою роль у падінні режиму.

В.Ф.: Місяць тому читав мемуари Арбатова¹⁷⁰. Справляють досить жалюгідне враження. Сам діапазон, всередині якого билася жива думка цього прогресиста, – та ж бодяга про агресивний блок НАТО, імперіалізм...

К.Б.: Бо він був десь між третьою колоною і владою.

Зараз така ж ситуація у Росії. Так можна буде описувати трансформацію нинішнього режиму через двадцять-тридцять років.

169 Олександр Яковлев (1923-2005) – член Політбюро ЦК КПРС (1987-1990), один із авторів політики перебудови.

170 Георгій Арбатов (1923-2010) – засновник Інституту США і Канади, входив до близького кола консультантів радянських лідерів – від Леоніда Брежнєва до Михайла Горбачова.

В.Ф.: Є важлива відмінність. Режим 1960-х – це набагато більша свобода, ніж за часів Сталіна. Зараз навпаки: нинішній режим значно обмеженіший за ельцинський. Ми отримали закручування гайок після п'ятнадцяти років свободи.

К.Б.: Наше північне літо – карикатура південних зим. Знаєте, цих гайок уже не можливо закрутити. Бо технологія і економіка змінилися. Тут треба або справді йти на світове панування, захоплюючи якісь країни з промисловими ресурсами, такі як Тайвань, ну і ще якась така маячня, або країна буде приреченою на компроміс. Ну або скотитися до рівня Північної Кореї.

В.Ф.: У всякому разі, в недалекому майбутньому тренд у Росії повинен або переламатися, або вийти з-під контролю.

К.Б.: Я б не чекав на перелом тенденції, швидше – на досягнення якоїсь рівноваги, коли будуть санкції, адаптації до цих санкцій, життя не руйнуватиметься... Ситуація буде стабільна в міжнародному сенсі, але нестабільна всередині Росії. Бо найменше щось – хоп...

В.Ф.: Тому сценарій компромісу не видається стійким.

К.Б.: Між чим і чим?

В.Ф.: Компроміс між імперськими амбіціями та економічним розвитком неможливий.

К.Б.: Так. Через глобалізацію.

В.Ф.: А чи не може на цьому ґрунті виникнути ширше протистояння? Північ проти Півдня, Захід проти Сходу.

К.Б.: Чому?

В.Ф.: Погляньте, яка ситуація: ідіотка Кіршнер править в Аргентині...

К.Б.: Так, можливо, там буде не тільки Росія, а ще й Аргентина, Венесуела і, наприклад, Камбоджа. Але в Азії немає таких антилюдських режимів – крім Бірми, але й там зараз відлига. На відміну від Латинської Америки, де є людиноненависницькі режими.

В.Ф.: Є ще експансіоністська Індія зі своїми заморочками.

К.Б.: І кого вона «експансіювала»? Це, знаєте, як реформатор Шеремета. Реформатор Шеремета і експансіоністська Індія.

В.Ф.: Націоналізм в Індії та Китаї зростає. Після краху індійського соціалізму...

К.Б.: Я вірю, що ринкові демократії не воюватимуть одна з одною.

В.Ф.: Це ще називається законом Макдональдса: країни, в яких є ця мережа, не воюють між собою.

К.Б.: Не треба доводити до абсурду. Якщо завтра в Північній Кореї відкриють Макдональдс, вона кардинально не зміниться.

Це, до речі, питання ідентифікації. Ось що зараз відбувається у Венесуелі? Тут така ж проблема опису для американського обивателя, як і коли йдеться про Росію. Вибори пройшли? Пройшли. Конституційний суд є? Є. Інститути працюють? Працюють. Як показати, що всередині ця країна – не нормальна? Хтозна. Потрібен спеціальний аналіз.

Ще гірший приклад – це Аргентина. Як пояснити нормальній людині, чим погана Аргентина? Велика країна, де виробляють м'ясо, є мережа ресторанів по всьому світу, танцюють танго, є Буенос-Айрес – красиве місто. Що там не так? Але щойно пройде якийсь вододіл на кшталт Північ-Південь (насправді – лівий-правий)...

В.Ф.: Ну, не лівий-правий, мені здається все складніше – консерватизм-неконсерватизм...

К.Б.: Це залежить від того, ким ви вважаєте Гітлера. Якщо ви вважаєте, що Гітлер був правий, а Сталін лівий...

В.Ф.: Нацистська революція вважається консервативною революцією. За великим рахунком, це такий синтез лівого і правого.

К.Б.: І що там праве?

В.Ф.: Традиція, Зігфрід, знищення євреїв – це суто правий порядок денний.

К.Б.: А у Сталіна – «Олександр Невський»¹⁷¹... Сталін і Гітлер – рідні брати.

В.Ф.: Що таке путінізм? Це саме синтез цих двох варіантів – Сталіна і Гітлера.

К.Б.: Ви знаєте, деякі біологи стверджують: логіка еволюції така, що поява людини була неминуча (це помилкове твердження, але на рівні ідеї воно цікаве). І хоча це неправильно для біологічної еволюції, для соціальної еволюції, мені здається, – це цілком робоча гіпотеза: ідеологія в Росії не може не полівішати.

171 Фільм Сергія Ейзенштейна (1938 р.).

В.Ф.: Полівішання відбувається.

К.Б.: Полівішання на рівні верхівки.

В.Ф.: У верхівки воно може статися через безвихідь – після санкцій вже в повний голос говорять про введення мобілізаційної економіки...

К.Б.: Ні, не через безвихідь...

В.Ф.: Ну, наприклад, кайзер Вільгельм був лівий?

К.Б.: Загалом так.

В.Ф.: Чи мілітарист?

К.Б.: Лівий мілітарист.

В.Ф.: Народна монархія!

К.Б.: Я слово «мілітарист» не дуже добре розумію. Це людина, яка вважає, що війна допустима?

В.Ф.: Яка вважає, що вона бажана. Звідси – мобілізаційна економіка...

К.Б.: Тоді, він лівий. Мобілізаційна економіка – це ліва політика.

В.Ф.: Під час війни, виходить, усі стають лівими. Принаймні під час двох світових воєн було саме так...

К.Б.: Там же скрізь були ліві.

Це неминуча логіка. Товсті люди, які швидко бігають, трапляються дуже рідко. Я не вірю в те, що може існувати прогресивна ринкова тиранія. Вона може існувати певний час, але логіка процесу все одно це зводить до держкапіталізму, що може існувати в різних формах – або як безпосередньо державний або у вигляді власників, яких призначають. Німецький Кгурр – був частиною держкапіталізму.

В.Ф.: Повертаючись до кайзера Вільгельма. Мені здається, спокійніше і правильніше – щоб уникнути термінологічних суперечок – називати його імперіалістом. Імперіалістами були й багато інших політичних діячів тієї епохи. А далі вже імперський вибір цілей передбачав відповідні інструменти економічної політики.

К.Б.: Тому я й кажу, що мова, якою описуватимуть Росію, розвиватиметься довго – роками. Що швидше, то краще, і що далі, то краще. Зрештою тавро повинно бути просте і зрозуміле. Чому ти, Джоне Сміт або Гельмуте Шредер, не хотів жити за Путіна? Тому що – раз, два, три, чотири...

В.Ф.: Стосовно тавра. Два тижні тому я зустрічався з CEO однієї великої вугільної трейдерської компанії з виручкою в три мільярди доларів.

К.Б.: Української?

В.Ф.: Ні, західної. До них звернувся ахметівський ДТЕК – хоче купити вугілля. Мій співрозмовник мав два запитання. Чи безпечно продавати вугілля компанії, що належить Ахметову, чи не виникне якихось репутаційних наслідків? Я порадив продати – допомогти Україні не замерзнути взимку.

Але характерно, що business as usual уже не дуже вдається навіть щодо України. Акули капіталізму починають перейматися етичними чи принаймні репутаційними питаннями. Думаю, що у взаєминах із російським бізнесом зараз приблизно така ж історія.

К.Б.: Так.

В.Ф.: 1914 року, до того, як почалася м'ясорубка, людство дивилося у майбутнє з величезним оптимізмом. Пізніше майже решту сторіччя розгрибало. Як довго триватиме нинішній період «разброда і шатанія»?

К.Б.: Повне занурення в п'ятьму і потім вихід до світла?

В.Ф.: Сподіваюсь, що світ зануриться у п'ятьму не цілком, а – як і минулого століття – частинами.

К.Б.: Зараз саме і триває занурення в п'ятьму. Зараз Penumbra¹⁷². Потім скрізь буде світло. Я гадаю, через десять років все почне повертатися до світла.

В.Ф.: Стільки часу ви даєте на внутрішню трансформацію країн, охоплених темрявою?

К.Б.: Зараз стає похмуро, щоб усі бачили: там – морок. Але він не зможе протриматися довго. Через глобалізацію.

В.Ф.: Не страшно – можна запускати ракети за допомогою електроніки з Play Station.

К.Б.: Життя в Північній Кореї – жахливе.

В.Ф.: Нічого, живуть – не повстають.

К.Б.: Але Північна Корея не є реальною загрозою для світу.

В.Ф.: Вона намагається.

¹⁷² Напівморок (англ.).

К.Б.: Але їй не вдається.

В.Ф.: Неякісно японці роблять панелі для Play Station.

К.Б.: Навіть така величезна країна як Іран не є загрозою. Швидше – локальним подразником. Якщо так триватиме тридцять років, тоді так – там буде загроза. Дуже важливим моментом є зміна пріоритетів, що зараз відбувається. Який сенс накладати санкції на Іран, а не на Росію? Чим Іран гірший за Росію?

В.Ф.: Хоче знищити Ізраїль.

К.Б.: Судити необхідно за вчинками, а не за словами. Зробімо порівняльну таблицю.

Що окупував Іран? Три піщаних острови в Перській затоці, як я знаю. Росія: окупувала Крим, Придністров'я, Абхазію, Південну Осетію. Фактично окупувала Вірменію. Ви знаєте, що кордон Вірменії та Ірану охоплюють російські прикордонники? Чи відбуваються в Ірані вибори, на яких обирають президента країни?

В.Ф.: Додам – відбуваються з непередбачуваним результатом.

К.Б.: Відбуваються. Чи відбуваються такі вибори в Росії? Ні. Давайте ви зараз кидатимете камінці проти Ірану.

В.Ф.: Головне джерело нестабільності на Близькому Сході. Дають гроші ХАМАСу та решті терористів.

К.Б.: Плюс. І в Росії – плюс. Вона теж допомагає ХАМАСу. І Сирії допомагає.

В.Ф.: Виходить, як у Раневської: ми з вами зараз намагаємося відсортувати гівно.

К.Б.: Ну правильно... Хто економічно потужніший?

В.Ф.: Плюстик Росії.

К.Б.: У кого більше зброї? У Росії. Боєголовки? Скільки в Ірану боєголовки? П'ять? Сім?

В.Ф.: Якісь ракетні технології у них є? І чи можуть вони виготовити ядерні заряди, а якщо можуть, то скільки?

К.Б.: В Україні набагато кращі ракетні технології, ніж в Ірану.

Отже, підсумуємо всі плюсики, і отримаємо інтегральний коефіцієнт безпеки для нормального світу. І на першому місці там, звісно ж,

опиниться Росія. На другому – не знаю хто. Може Іран, може Китай – але з великим відривом від Росії. Китай – просто завдяки розміру економіки і чисельності населення. Іран – через заявлену агресивність.

В.Ф.: В ідеологію сучасного Ірану зашите невизнання держави Ізраїль і прагнення скинути євреїв у море. Цього в російській конституції немає.

К.Б.: Так. Хоча де більше антисемітизму, я не знаю. Я б уважно порахував, де більше антисемітизму – в Ірані чи в Росії.

В.Ф.: У Росії, мені здається, антисемітизм уже трансформувалася в ненависть до вихідців із Кавказу.

К.Б.: В Ірану принаймні немає історичного досвіду етнічних погромів. І загалом, якщо Захід почне відкривати для себе Іран, то це призведе, звичайно, до...

В.Ф.: Модернізації?

К.Б.: Звісно. Стражі ісламської революції – це ж так корумповано. Нехай вони лише зможуть краще заробляти за умов більшої прозорості...

В.Ф.: Іранська номенклатура має перед очима досвід Радянського Союзу. Незважаючи на всі розмови про золото партії, про оперативників, які вивозили якийсь капітал за кордон, намагаючись підготуватися до приватизації... У списку Forbes немає жодної людини родом із радянської номенклатури. Тобто іранські керівники вже мають перед очима радянський досвід, коли плодами лібералізації користується абсолютно новий клас людей.

К.Б.: Ну, знаєте, так думати не можна. Ви праві, але навіть якщо їм про це сказати, вони не повірять. У мене все є, все моє, ну як я опинюся не при ділі? Радянські помилково все втратили.

В.Ф.: Ви, до речі, ніколи не зустрічали номенклатурних капіталістів?

К.Б.: Зустрічав. Але вони все просирають. Найсвіжіший приклад – Автобанк.

Маю знайомого вірменина з Баку. Він біженець – колишній міліціонер. У нього чудовий ресторан азербайджанської та кавказької кухні. Колись він зумів корумпувати Політуправління Збройних Сил СРСР, у яких грошей було без ліку (це теж частина «золота партії»). І йому дали «поносити» багато мільйонів доларів, гігантські гроші. Суб'єкти вільного ринку, з мільйоном доларів, тоді були багато на що спроможні. І нічого.

В.Ф.: Тобто нічого йому не вдалося зробити?

К.Б.: Не вдалося. Більшості таких підприємців нічого не вдалося. Були люди, які казали, що домовилися із Зовнішекономбанком (Внешэкономбанком) про п'ять чи десять мільйонів доларів на тривалий термін. «Десять мільйонів? Боже мій!». Але з цього нічого не виходило.

В.Ф.: Як щодо вашого індивідуального самовизначення? Ви кажете, що повертаєтеся в бізнес.

К.Б.: Я не повертаюся, адже остаточно з нього не йшов. Я був інвестором, робив невеликі проекти в Грузії, пов'язані з університетом. Та й сам Вільний університет можна вважати неприбутковим бізнес-проектом. На цей момент хочеться більше часу віддавати бізнесу. В мене були гроші, але я не генерував готівки. Хочу створити бізнес, що генеруватиме готівку ефективніше. Побачимо, що вдасться...

В.Ф.: У 1990-х ви зробили бізнес завдяки тому, що стали одним із лідерів тренду з реструктуризації радянської індустрії...

К.Б.: Знаєте, я став лідером випадково. Почав робити бізнес, щоб виплатити своїй співробітниці десять карбованців. А далі затягнуло, зрозумів, що треба заробити грошей на життя. У всіх людей, відомих зараз, які мають мільярди, були свої міркування, скільки їм треба заробити.

Дехто з нинішнього чи попередніх списків Forbes вважав, що має заробити \$100 млн. Вони міркували так: \$100 млн я покладаю на депозит – тоді ставки були відносно високі – і зароблятиму \$5 млн на рік. \$5 мільйонів я теж кластиму на депозит і зароблятиму \$250 тисяч, а цього вистачить, щоб добре жити.

Я в якийсь момент вирішив, що п'яти мільйонів мені б вистачило до кінця життя. Є в американському wealth management таке поняття: fuck you money. Це гроші, що дають можливість людині відмовитися від будь-яких пропозицій розпочати роботу там, де великий зарібок, але дуже складно працювати. В Америці вважається, що ця сума становить \$10 млн

У дев'яності зі мною стався такий випадок. Я зі своєю подругою відпочивав у Пасадені в Каліфорнії. Саме перед Новим роком. Ми жили в готелі Ritz-Carlton. Чудовий двоповерховий готель із великим садом, в якому літають колибри. У мене джетлаг, сплю на ходу, і тут отримую факс

про те, що директор однієї компанії, 48% акцій якої ми купили (решта акцій – «розсипано», тобто ми справді були контролюючим акціонером), підняв бунт, сказав, що йому цей інвестор не подобається і він шукатиме іншого. Якась ахінея. Він повинен був здійснити якісь платежі, але платежки порвав, підняв піратський прапор. Тоді я подумав: Господи Боже мій, за що ж це покарання, весь час якісь неприємності. Думаю: все. Треба залишитися жити в цьому готелі. Моя супутниця працювала в Калтесі, і мала право на знижку в Пасаденському готелі, номер у якому коштував приблизно \$150 за ніч. Я підрахував, що можу викупити номер на тридцять років приблизно за \$30 000 на рік, а можливо і дешевше, якщо оплатити наперед. До того ж входить безкоштовний сніданок. Тобто за мільйон можна було б жити там усе життя. Отака у мене була напівзатмарена свідомість після перельоту і через джетлаг. Я заспокоївся і подумав, що мільйон у мене є, нашкребу, куплю тут життя до кінця своїх днів. І заснув. Швидко заснув. Прокинувся. Звісно, почав писати інструкцію, як почати війну, де топити судно, яку артилерію підтягти. Але на якусь мить відчув раптом таку слабкість: залишитися і все.

Хіба насправді людині так багато треба?

В.Ф.: У вас великий досвід поразок і перемог. Минулої осені ви розповідали мені, що якихось секторів узагалі не відчуваєте, наприклад в ІТ вам ніколи нічого не вдалося. У що зараз вкладатимете сили?

К.Б.: Не знаю. Думаю. У мене все-таки лише одне життя. Підозрюю – це мій останній ривок. Ще раз змінити життя, а згодом іще раз почати наново – так не вийде. Завзяття таки минає.

В.Ф.: Мердок та інші довго залишаються в сидлі.

К.Б.: Так, довго, але вони не...

В.Ф.: Не перескакують.

К.Б.: Я не хочу через десять років сказати: я нічого не зумів зробити, починаю з нуля. Вже й голова буде не та. І без капіталу пізно буде починати. Не хотілося б. Хоча з цього вийде казкова історія про людину в літньому віці, яка цілком розорилась і почала все спочатку...

Розділ XVIII

ДЖАДТ

*Київ, готель «Інтерконтиненталь»,
дорогою в аеропорт Бориспіль, VIP-зала терміналу D
23 серпня 2014 року*

Хочеш-не-хочеш, у наших із Кахою розмовах ми не могли уникнути теми лівої ідеї та соціальної держави. Проблема полягала в тому, що про існування порядних і розумних лівих я знав лише теоретично. Складно позаочі полемізувати з представниками політичного напрямку, що не викликає в тебе поваги.

Добре, що під руку потрапив американський іконоборець Тоні Джадт – історик, сперечальник та, як це зазвичай і буває з лівими (по-американському – лібералами), трохи брехун і зануда. Книжку Джадта, *Ill Fares the Land*, що в ній він схрещує списи з неолібералізмом і вашингтонським консенсусом задля захисту старої доброї *welfare state*, вручив мені зі скорботним виразом київський філософ Михайло Мінаков. Дякую тобі, Мішо: книжка мені не сподобалася, проте знадобилась.

В.Ф.: Готуючись до зустрічі, я зранку перекладав уривки з відомої у вузьких колах книжки американського історика Тоні Джадта *Ill Fares the Land*. Він дотримується соціал-демократичних поглядів і страшно не любить вас, ліберальних реформаторів. На фрагменті, де Джадт запитує, чи не порахувати нам збитки від такого явища, як приниження (щоб правильно обрахувати добробут), мій лібертаріанський комп'ютер не витримав і перестав працювати.

К.Б.: Він теж вирішив боротися з приниженням.

В.Ф.: Джадт написав дуже зважену і цікаву книжку про післявоєнну Європу – *Postwar*. А книжка, з якої я наводжу цитати, – «Зло мандрує країною», – досить популярна серед антропологів, соціологів та інших ліво орієнтованих академіків. Там є кілька очевидних помилок. Наприклад, він стверджує, що за останні тридцять років нерівність у світі зросла, хоча насправді вона знизилася. Пише, що зросла смертність, захворюваність – мовляв, це плоди ліберальних реформ – що теж загалом неправда.

К.Б.: Приватизація призводить до підвищення смертності – я знаю цю теорію.

В.Ф.: Ну це, насправді не так важливо. Книжка ставить низку запитань, на які, кожен, хто думає про політику, повинен сформулювати свою відповідь. Давайте я процитую початок.

К.Б.: Ви хочете, щоб я на це відреагував?

В.Ф.: Хочу, щоб ми про це поговорили. Бо він добре формулює.

Ось, що він пише на самому початку: «Є щось глибоко неправильне в тому, як ми живемо сьогодні. Тридцять років тому ми присвоїли своїй користолюбній гонитві за наживою ранг добродійності. Годі й казати, що ця гонитва – все, що у нас залишилося від почуття загальної мети. Ми знаємо ціну речам, але не маємо ані найменшої гадки про їхню цінність. Коли суддя виносить вирок або парламент ухвалює закон, ми більше не ставимо собі запитання: чи це рішення блага, чи справедливе воно, чи правильне, чи допоможе побудувати краще суспільство або кращий світ. У минулому ці запитання становили суть політики, навіть якщо на них не було простих відповідей. Ми маємо знову навчитися їх ставити. Матеріалістична і егоїстична якість сучасного життя не є якимось питомим для людини станом. Багато з того, що сьогодні видається природним, виникло у вісімдесяти роки. Одержимість збагаченням, культ приватизації та приватного сектора, збільшення дистанції між багатими і бідними. І на-самперед – некритичне захоплення нічим не стримуваними (*unfettered*) ринками, презирство до суспільного сектора, ілюзія нескінченного зростання».

К.Б.: Наче троцькіст якийсь.

В.Ф.: Навіть якщо залишити поза увагою ідеологічний локус, із якого йдуть ці запитання, вони, як на мене, справді хороші, тому що...

К.Б.: Мадуро¹⁷³ підписався б під цим.

В.Ф.: Це я називаю «дегуманізацією опонента».

К.Б.: А чому ні? Ви ж знаєте: автомат Калашникова призначений знищувати живу силу противника вогнем, багнетом і прикладом. Це, може, не наукова суперечка...

В.Ф.: Це політична суперечка. Я б навіть залишив поза увагою конкретні обвинувачення на адресу приватизації. Там, до речі, і вам перепадає. Правда, він не називає вас на ім'я, а пише про «грузинських посіпак» (acolytes) неоліберального консенсусу.

Запитання з приводу того, що в сучасних суспільствах зникає відчуття загальної мети, колективного блага.

К.Б.: Тоді можна так само сказати, що якщо це спадщина вісімдесятих, то ці спільні цілі, загальне благо – це спадок, наприклад, епохи Просвітництва. Людство ж не завжди жило згідно зі спільною метою.

В.Ф.: Я б зарахував ці слова до лексики суспільства, що свідомо формує свого громадянина. Класичні Афіни – хороший приклад.

К.Б.: Так, але там не було такого диктату суспільства над людиною.

В.Ф.: Звісно, був.

К.Б.: У чому ж він виявлявся? Ти повинен думати так, а не інак?

В.Ф.: Щодо цього, то я пропоную якось окремо побалакати про суд над Сократом. Афіньська демократія була далеко не ліберальна. Сократа страшили, обвинувативши, боцімто він запроваджує нових богів і псує молодь своїми думками.

К.Б.: Гаразд – спочатку було так, але пізніше цього не було. У монархіях ця ідея замінюється ідеєю монаршої волі – ось монарх, він формує ідеал, закликає рухатися вперед. Але людина з'явилася не в Стародавній Греції і не в Римі. А значно раніше. Боюся, що без жодних загальних цілей.

Безумовно, людина виникла як соціальна тварина, тобто певна частка не індивідуалізму в ній є від початку. Мета деяких досліджень приматів або залишків стародавньої людини – знайти відповідь на запитання, чи

була людина суто індивідуалістична, чи ні. Скажімо, знаходять череп із цілком стертими зубами – не лише Homo Sapiens, а навіть попередників. Вони не могли їсти звичайну їжу. Отже, хтось їм її пережовував.

У мавп є почуття справедливості. Деякі шимпанзе намагаються грати роль поліцейського і судді.

Складність відображення, коли йдеться про людину, полягає в тому, що описуючи її, як індивіда, який оптимізує своє короткострокове і довгострокове благо, то виходить не зовсім точна картина. Хоча ступінь точності дуже велика. Та це пов'язано швидше з тією груповою селекцією, що сталася з утворенням вищих гомінідів – суспільних тварин, а не з тим, що стадо горил чи шимпанзе мають загальну мету. Просто соціальна організація в них дуже схожа на людську.

В.Ф.: Розгляньмо суспільство, що ним керують лібертаріанці. Дискурс спільної справи, «справедливо – несправедливо», «правильно – неправильно» зникає чи залишається?

К.Б.: Загальна мета – це коли ви все округлюєте, зводите до спільного знаменника, чогось ідеального, божественного. Адже може бути безліч цілей. Наша з вами спільна мета – сісти в машину. Загальна мета мешканців міста Києва – щоб взимку було опалення. Загальна мета громадян України, виражена через волю більшості, – щоб на сході закінчилася АТО, щоб Крим повернувся до складу України. І таке інше. Але мешканці Криму чи татари, які проживають на півострові, по-різному розуміють загальну мету. Це все людські забаганки. Інша річ, що у всіх цих забаганках переважну роль відіграє індивід.

Коли досліджують, яка частина кори головного мозку за що відповідає, роблять гомункулус із частинами тіла, розмір яких відображає відповідну частину кори. Виходить величезна нижня губа, великий язик, маленький мізинець, дуже великий вказівний палець і таке інше. Більшість людей має таке ж уявлення про світобудову. Я сам – гігантський, все решта – значно менше. Деякі люди влаштовані інакше, вони вважають, що загальне – важливіше, але можливо, це теж частина їхнього еґо. Жанна д'Арк боролася за загальну мету чи вважала, що для гармонійного життя їй треба врятувати короля? Нейрофізіологи років через сорок-п'ятдесят

з'ясують, пронумерують: нейрон номер двадцять дев'ять-тисяча сімсот двадцять шість збуджується, тому відбувається ось це.

В.Ф.: Ви занурюєтесь у фізіологію індивіда.

К.Б.: А що робити?

В.Ф.: Ми ж намагаємося говорити про політичну царину. Zoop politikon, як сказав про людину Арістотель.

К.Б.: Там же спочатку Zoop, а потім politikon.

В.Ф.: З такими поглядами лібертаріанці ще довго не зможуть перемогти на виборах.

К.Б.: Ці роздуми і не адресовані виборцям. Безумовно, перемога на виборах здобувається за рахунок того, що є якась загальна мета. Цією метою може бути і зростання індивідуалізму.

В.Ф.: Після падіння тоталітаризму така загальна мета добре працює.

К.Б.: Приходить людина і каже: «Я хочу бути вашим президентом». Йому кричать: «А яка у вас програма?» Він відповідає: «Йдіть і робіть свої справи, я вам не заважатиму. Йдіть, ну ж бо. Розходьмося! А якщо не хочете – добре, не розходьтеся, стійте тут».

У принципі, один раз перемогти з такою програмою на виборах лібертаріанець зможе. Надто, якщо до цього був репресивний режим. І при цьому він має репутацію людини, що не припускається помилок, що сказав – те зробив, якщо треба – відповідь знайде. Але на другий термін, боюся, вже не оберуть. Тому що бажання націоналізувати свої образи, недоліки та програші і приватизувати всі виграші та доходи – це теж частина індивідуалізму, властивого всім нам, і що саме і змушує потім створювати ілюзію активної держави. Ілюзорно активної держави.

Припустімо, у мене в житті все добре складається, але я багато плачу за газ. Маю велику квартиру з багатьма вікнами – великими, до підлоги, французькими вікнами, галереями та лоджіями. І дах – теж прозорий, крізь який надходить багато світла. Але оскільки я живу в Нар'ян-Марі, тому холодно...

В.Ф.: Візьмімо краще за приклад норвезький фіорд...

К.Б.: Добре, або десь у норвезькому фіорді. Чудовий краєвид, прекрасна природа, але взимку – страшенно холодно, і доводиться опалювати,

опалювати, опалювати... А сусідні будинки – утеплені, з маленькими вікнами, віконницями, щоб закривати їх, коли дме зимовий вітер. А я, коли дме зимовий вітер, не закриваю віконницю, просто ще дужче вмикаю опалення. І природно, у мене виникає бажання якось це виправити. Все в мене в житті добре, а ось це мені заважає.

В.Ф.: Мій дім – окраса околиці. Публічне благо.

К.Б.: Так. Ось погляньте, який будинок побудував Іван Іванович. У нашій Норвегії таких красивих будинків мало.

І в мене, звісно, виникає бажання знайти когось, хто за це візьметься. І я скаржусь, що газ дорогий, і чому не можна зробити так: є будинок, платиш сто крон, та й усе. Кожен домовласник платить сто крон. Взяти будинки, скільки їх там є, поділити на них усі витрати на споживання газу, і кожен платить сто чи нехай сто двадцять сім крон. Я ходжу, скаржусь. Я не активіст і не воюватиму за це, але тут з'являється політик, який обходить будинки і запитує в господарів, що їх непокоїть.

Клінтон описує, як після програшу на виборах губернатора Арканзасу вирішив, що треба не програму придумувати, а зрозуміти, чого хоче народ. Суперечлива, звісно, річ.

І ось такий політик з'ясовує, що 20% мешканців округу витрачають на обігрів будинку більше, ніж решта. Здавалося б, це ж двадцять проти вісімдесяти, а у нас демократія. Але ми – це loud minority. Ми збираємося, створили клуб світлих будинків, у нас активісти, ми зважаємо на те, що це велика проблема, через яку не розвивається архітектура. Це шкодить туризму в нашому чудовому фіорді, бо якби було більше таких будинків, всі б до нас приїжджали. Але іншим – усе одно. Яка різниця? І якийсь політик за це береться, створює партію субсидування прозорих будинків, виграє вибори мера і запроваджує для всіх однакову плату.

Українці – хороший приклад. Уже кілька виборів поспіль люди голосять за тих, хто насправді обіцяє гірше життя більшості і краще – меншості. Підвищення стипендій, за яке нещодавно проголосувала Рада. Не знаю, підписав президент цей закон чи ні. За чий кошт відбувається це підвищення? Не за рахунок же Діда Мороза. Підвищення стипендій може стосуватися лише невеликої частини. Ну, скільки студентів в Україні?

В.Ф.: Мільйон.

К.Б.: Швидше два. Дуже велика кількість. Це стосується двох мільйонів студентів, а сорока двох мільйонів – ні.

В.Ф.: Стосується також батьків.

К.Б.: Добре, нехай це стосується чотирьох мільйонів. Додамо ще братів-сестер – п'яти мільйонів. Але не всіх. Це популістський захід. «Популістський» означає, що це подобається народу.

В.Ф.: І ще означає, що, швидше за все, ніхто з решти сорока мільйонів не буде активно протестувати. «Хіба ви проти дітей?»

К.Б.: Правильно. Це та ж схема, що я її описав на прикладі опалення прозорих будинків.

В.Ф.: Це збігається з «трагедією громад» – якщо сприймати податки, як загальне пасовище.

К.Б.: Атож. І воно таке розмите, що начебто байдуже. Борці за стипендії є, а борців проти стипендій немає. Бо суспільство так влаштоване, що йому не до того. Ви за що? «Я – проти стипендій». Що за людина така, чорти б її взяли?!

В.Ф.: Антинародна скотина.

К.Б.: Антинародна скотина. Або: «Я – за те, щоб привілейовані пенсії зменшити».

Відповідальний політик повинен демонструвати тим, хто страждатиме, що це відбувається за їхній кошт.

Швейцарія – хороша країна, хоча треба сказати, що її дуже люблять американські ліви. Я сильно здивувався, коли це з'ясував. Вони ухвалюють рішення про підвищення податків на референдумі – як це було запроваджено в Грузії, три роки тому. Але у них суворіше. Це рішення має схвалити більшість у більшості кантонів.

Одного разу перед ними стояло завдання – не вистачало бюджету на те, щоб фінансувати закупівлю інвалідних візків. Точилися політичні баталії, одні були «за», інші – «проти», потім відбувся референдум, і вони ухвалили рішення збільшити ПДВ на нуль цілих стільки-то сотих процентних пункти, щоб профінансувати цю потребу. Всі розуміють, що продукти в магазині відтепер подорожчають, але – ухвалили таке рішення. Якби була така

система, то, звісно ж, податки були б зовсім інші. Швейцарія запровадила ПДВ приблизно тоді, коли і решта Європи, але, за останні сорок років в решті європейських країн ПДВ катастрофічно зріс, а в Швейцарії він досі 8%, тому що податки підвищуються лише в разі крайньої потреби.

В.Ф.: Чи може країна із соціалістичним бюджетом, як Україна, взяти приклад з Швейцарії? Ви колись казали, що неможливо сформувати правий бюджет у країні з лівим бюджетом, можна лише зробити менш лівий...

К.Б.: Проблема ще полягає в жадливому розкраданні. Хороший приклад – Фінляндія. Успішна країна, щоправда, можливо, цього року в них не буде зростання через російські санкції, але загалом економіка країни росте досить пристойно. Не як Сінгапур, звісно ж, але економіка – динамічна. І на неї тисне жадливий тягар перерозподілу. Але – завдяки високій ефективності, прозорості, відсутності корупції і таке інше – це не так сильно б'є по розвитку. У Фінляндії і в Україні перерозподіляються майже рівні частки ВВП – майже рівні, але якість геть різна, і досягти зараз в Україні фінської якості – просто неможливо. Через тридцять, п'ятдесят років – можна. Зараз – ні. Ось у чому проблема.

До певного рівня розмір перерозподілу можна компенсувати якістю. Але Україна перебуває не в тому стані, коли це можливо. І Грузія – не в такому стані.

В.Ф.: Ми поки говоримо про загальнішу проблему. Але після вашого зауваження з приводу Фінляндії стає зрозуміло, що ви не ортодоксальний лібертаріанець.

К.Б.: Я ж не заперечую, що якби у Фінляндії було менше податків, то, може, так було б і краще. Просто вони пішли таким шляхом – всі правила прозорі, процедури прості, тягар регулювання відносно невеликий, податки високі, економіка дуже відкрита. У результаті вийшов такий варіант. Звісно, Фінляндію вже сильно обігнав Сінгапур. І обганятиме й далі, поки в Сінгапурі теж не прийдуть до цієї моделі. Якщо Сінгапур почне підвищувати податки, то буде рости, як Фінляндія.

В.Ф.: Сінгапур – хороший контрапункт. Поліетнічне суспільство – на відміну від етнічно гомогенних скандинавських країн. Є дослідження, які показують, що високий перерозподіл погано працює в країнах із різно-

рідним населенням. У скандинавських країнах немає високої фракціоналізації – етнічної чи релігійної, на відміну від таких країн, як Сінгапур чи Україна.

К.Б.: Не треба перекладати з хворої голови на здорову. У Фінляндії теж п'ять чи сім відсотків населення – шведи. І вони всі зберігають свою ідентичність.

В.Ф.: А як працює така модель в Естонії?

К.Б.: Естонія йде фінським шляхом. Інша річ, що вона відстає – там і корупція є, хоча і не в такому масштабі, як в Україні. Я, до речі, не дуже добре розумію, чому з'явилася казка про народи, природно не схильні до корупції. Це ілюзія в чистому вигляді. Які народи не дуже схильні до корупції? Вони мають якісь інші гени?

В.Ф.: Корупція – це соціальне зло, тому пояснювати її з погляду біології не правильно.

К.Б.: Це соціальне зло, що, звісно ж, пов'язане з культурою, але його можна подолати. І роль культури не є стовідсотковою. Культура впливає на ті закони, що є. Якщо міняєте закони, змінюється і культура.

Одного разу я розмовляв з українцем і розповів йому про божевільну кількість військових комісарів в Україні: протягом останньої хвили мобілізації двадцять тисяч комісарів призвали тридцять тисяч осіб. А він мені каже: це ж вибір народу, тобто народ хоче так жити. У якомусь розумінні – так, це вибір народу – він обрав цей парламент, цей уряд. Але ж не через референдум встановили, що має бути двадцять тисяч військових комісарів. Якщо країна вільна, і ми живемо в лайні, то це наш вибір. Але не кожна така річ – прямий наслідок того, що в мене запитали, а я відповів. Бо є таке поняття «інформоване рішення».

В.Ф.: З приводу військових комісарів народ точно не запитували.

К.Б.: Говорити можна тільки про інформовані рішення, щодо яких була б серйозна політична дискусія з високою проникністю, і всі б розуміли, про що йдеться. Як коли в Швейцарії підвищили ПДВ через референдум.

Так, меншість страждає, вони не хотіли цього, але проблема полягає не в тому, що більшість нав'язала свою волю, щоб підвищити ПДВ. Ой, як

не добре! Ну звісно. А в Україні навіть не меншість нав'язала більшості – я б сказав, що «ніхто».

В.Ф.: Повертаючись до дискусії з приводу красивої лівацької цитати...

К.Б.: Як на мене, вона – огидна.

В.Ф.: Чи можливе примирення лібертаріанського дискурсу з дискурсом загального блага?

К.Б.: Звісно. Якщо ми не говоримо про якесь філософське лібертаріанство.

В.Ф.: Ідеться про практичне.

К.Б.: Деякі лібертаріанці вважають мене лівим нацистом. Загальне благо, безперечно ж, існує. Але існування загального блага допускає ще й таке практичне запитання: «Як організувати нашу боротьбу за загальне благо?»

Наведу такий приклад. Є проблема зникнення рідкісних тварин. Вважаймо, що вони – це загальне благо. Людство хоче, щоб антилопи певних видів гралися на безкрайніх луках Конго і Танзанії. Подобається це чи не подобається – але вирішили, що це загальне благо. Проголосували, кожному пояснили, що це може дорого коштувати, але люди постановили, що вони справді цього хочуть. Рідкісні антилопи – потрібні, і 90% із цим погодилося. Але як це організувати? Який це матиме вигляд? Убивати їх заборонено, за це – в'язниця, штраф, прочуханка. Але щось не надто діє.

В Америці проводили дослідження, що показали: через такі заборони вид зникає значно швидше. Тому що власник повинен опікуватися рідкісними тваринами, які перебувають у нього на ділянці. І виявивши в себе рідкісний вид опосума – відразу його «хряць», щоб не мучитися. Адже немає опосума – немає проблеми. Влада деяких африканських країн дозволила полювати на тварин рідкісних видів, але передала ці доходи тамтешнім племенам. Вони припинили полювати на цих тварин, бо робили це з банальної метою – щоб поїсти. Тепер вони беруть із мисливців по \$5000 за антилопу, а за ці гроші можна купити, наприклад, сім корів. Ну п'ять точно. Кожна з них – значно більша за антилопу за розміром, а за масою – в двадцяттеро важча. Тому вбивати їх заради їжі не має сенсу. І вони починають піклуватися про цих тварин. Інша річ, що це піклування

грунтується не на турботі про незайманий навколишній світ, але принаймні ці заходи дієві. Загалом кажуть, начебто праці Остром¹⁷⁴ доводять, що «трагедія громад» – це дурниця, нема її. Нічого схожого. Вона якраз дослідила ситуації, як громади організують збереження цих павовищ.

Тут те саме. В Африці ці громади, коли у них з'явилася мотивація, почали зберігати рідкісні види. Ясно, що індивіду зручніше вбити антилопу, щоб з'їсти її на самоті. А так йому дістанеться одна сота частина від п'яти корів. Але вони це якимось чином контролюють – і результат очевидний.

Або ліси. Було дослідження, яке показало, що там, де ліси перебувають у приватній власності і можуть експлуатуватися, їх набагато краще збережено, ніж там, де ліс належить громаді і його заборонено експлуатувати. Це в чистому вигляді *tragedy of commons*.

Я вважаю себе лібертаріанцем, але я переконаний, що суспільства, в яких люди самі вільно приймають рішення, а не ті, де воля одного тисне на решту, розвиваються швидше. Якщо вдається домовитися про суспільне благо – вже добре.

В.Ф.: При цьому суспільство має бути вільне від централізованого маніпулювання. Це не завжди вдається.

К.Б.: Повинна бути реальна свобода слова.

В.Ф.: Скажімо так, реальний плюралізм. На мій погляд, проблема невдалого переходу в колишніх комуністичних країнах полягає в тому, що прихильників і провідників економічної свободи рано чи пізно буде дискредитовано як антинародних придурків, яким начхати на бездітних батьків-одинаків...

К.Б.: Так.

В.Ф.: Як підтримувати «життя» в партії свободи, апелюючи до людей...

К.Б.: Як, як... Боротися! Вогнем, багнетом і прикладом знищувати ворогів, за потреби дегуманізувати їх, піднімаючись на збройне повстання, коли це необхідно.

В.Ф.: Нікому не стане гірше від того, що ми будемо краще працювати.

¹⁷⁴ Еліно́р Остро́м (1933-2012) – американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки.

К.Б.: Позавчора читав есей одного лібертаріанця, який пише: «Росія воює в Україні грошима, які вона відібрала в людей у вигляді податків. Україна захищає себе коштами, що їх теж було відібрано в людей. Тому обидві сторони не мають правди.

Пішли вони до сраки! Бо це обман, примітивізація, вихолощення сенсу. Бо насправді ситуація така: імперія зла воює з країною, що може стати частиною вільного світу. Засуджувати вільний світ через те, що він себе захищає, вдаючись до насильства, зокрема і відносно своїх співгромадян, неможливо.

Це як засуджувати хірурга, який каже: «Пінцет!» Він не запитує: «Чи не були б ви така ласкава передати мені пінцет, сестро?» Ні, я вважаю, що в даному разі це суперечить моїм переконанням. І зрештою, я вважаю, що мені саме зараз хочеться закурити. Пінцет – отже пінцет. Тому треба боротися.

Ясна річ, вас дегуманізують. Ліві на Заході не перестають дегуманізувати Тетчер. Її вже немає, але вони все одно це роблять. Тетчер мала досить різкий погляд на одностатеві стосунки. У кінці 70-х вона виступила на цю тему, і цей виступ недавно показували. Моя дочка подивилася: «Ах, що вона таке казала! Як можна?». У сучасному дискурсі здається, що Тетчер на боці якихось виродків. Але тоді це просто було нормально.

В.Ф.: Що має стати результатом вічної боротьби? Стійке чи *sustainable*, ліберально-демократичне суспільство?

К.Б.: Слово «*sustainable*» я б не живив. Воно буде коливатися, можливо, в якийсь момент диктатор захопить владу.

В.Ф.: І доведеться скористатися конституційним правом на повстання.

К.Б.: Це, до речі, питання надзвичайно складне. Я не дуже добре розумію, що буде з державою через сто років, як далеко зайде глобалізація.

Україна зараз показує, що слабкість держави погана не тому, що народу гірше живеться, а тому, що таку державу знищать, вона перестане існувати. Правовірніший лібертаріанець скаже: ну і що, ну і не існувати-ме ця держава. Проблема полягає в тому, що слабку державу знищить не лібертаріанський сусід, поволі її всмоктуючи. Її знищать не хороші режими, а суспільства, де керує сила, жадібність.

От ви процитували Дждатта – і мені здалося, що це написав якийсь студент. Адже це дуже примітивно. Коли він каже про загальне благо, мету, я навіть готовий погодитися, що це принаймні красиво. Але загалом...

В.Ф.: У всіх цих поглядів є бекграунд. Для Дждатта – це його історичні роботи про післявоєнну Європу, в якій одночасно протікало кілька процесів. Перший – дуже швидке післявоєнне відновлення, якого в 1945-1946 роках ніхто не чекав, не пророкував. Другий – збільшення податкового навантаження, по суті, соціал-демократизація Західної Європи, що її проводили не лише соціалістичні партії, але і християнські демократи – в Італії та Німеччині.

К.Б.: Мені здається, це пересмикування.

В.Ф.: Умовно кажучи, в головах європейських лівих об'єдналися два процеси – зростання добробуту і зростання податкового навантаження.

К.Б.: Зачекайте, зачекайте! Про решту країн я не знаю, але про Німеччину читав. Коли там було зростання податкового навантаження?

В.Ф.: У шістдесяті-сімдесяті роки було зростання.

К.Б.: Так це було вже після відновлення економіки. Це обман. Швеція зробилася багатогою до того, як стала соціальною державою. А потім уже стала соціальною державою, зберігши невелику швидкість росту. Казати, що вони досягли добробуту за рахунок соціальної держави неправильно.

В.Ф.: Навіть якщо відкинути зростання податкового навантаження. Одна з практик, широко поширених у повоєнній Західній Європі, – це симфонія між профспілками і роботодавцями. Те, чого не було, до речі, у Великій Британії, і що, за спостереженнями Дждатта, призвело до занепаду британської економіки.

К.Б.: Це був спосіб боротьби з іще більшим поширенням червоної зарази.

В.Ф.: Тобто ви вважаєте, що це не соціалізм, а одна з практик протистояння в умовах холодної війни?

К.Б.: Ми зараз знову почнемо приписувати людям те, про що вони не здогадувалися. Так сталося. Це була така відповідь. Може, хтось про це думав і розумів, а може, не думав і не розумів. Хтось щиро боровся за ліві ідеали, хтось, так би мовити, помилявся. Результат – такий.

В.Ф.: Змішування цих двох процесів – зростання добробуту і дирижистської економічної політики – породило у Франції вираз *trente glorieuses* – славне тридцятиріччя, 1940-1960 рр.

К.Б.: Всюди було по-різному. Наприклад, у Німеччині Ерхард¹⁷⁵ був обмежений тим, що не міг знизити податків, зокрема і дуже жорсткий прогресивний податок. Він просто різко підняв планку, починаючи з якої цей податок діє.

Але річ не лише в податках. Деякі люди кажуть, що в Росії – маленький податок на прибуток фізосіб. На прибуток фізосіб – маленький, але на зарплату великий – яка різниця, що так – що так.

У сьгоднішній Естонії, що розвивається дуже добре, податковий тягар вищий, ніж у радянській Естонії. То й що? В Естонській РСР, звісно, ПДВ не було, податок на прибуток був геть інакше влаштований, існував акциз на горілку. Але економічної свободи взагалі не було.

Податки відображають лише один аспект економічної свободи. Тому порівнювати податки в Радянському Союзі і зараз... За часів воєнного комунізму оподаткування взагалі не було. То й що? Чи доводить це, що тоді був лібералізм, а зараз – ні?

В.Ф.: Кожен вільний економічний агент міг забрати в іншого все, що вважав за потрібне.

К.Б.: Порівнювати Європу на початку 1940-х років, коли тривала війна, низка країн були окуповані, частина воювала з агресором, була реквізиція, велике число новобранців, з Європою, в якій податки стали вищі... Навіть якби 1946 року всі європейські країни раптом підвищили податки, все одно економіка вважалася би вільнішою, ніж та, що була під час війни. Непорівнювані речі.

В.Ф.: Ви кажете, що цитата Дждатта здалася вам уривком зі студентської роботи. Він справді припускається багатьох помилок, що працюють на користь його концепції – або ігноруючи, або не знаючи чогось. Але не можна ж заперечувати, що більшість людей – назовемо їх виборцями – у тій

175 Людвіг Ерхард (1897-1977) – міністр економіки ФРН (1949-1963), федеральний канцлер (1963-1966), автор «німецького економічного дива».

же Франції асоціюють хорошу економічну політику з дирижистською політикою «славного тридцятиліття».

К.Б.: А в Росії люди вважають, що найкраща політика була за часів Сталіна. Це як в анекдоті.

Один дисидент запитує в іншого: «Іване Івановичу, які роки радянської влади були найкращі?» – «37-й». – «Як 37-й? Тоді ж усіх розстрілювали». – «Так, але я ще не був імпотентом».

Це, якби ви сказали, що оскільки більшість українців вважає, що людина має сорок вісім чи п'ятдесят сім хромосом, то це треба обговорювати... Народ йоруба вважає, що людина думає серцем. Але мало що вважає народ йоруба! Є наука, дослідження.

В.Ф.: Може бути Міністерство охорони здоров'я, але міністерства всесвітнього тяжіння не буває – це ваші слова.

К.Б.: Добре сказано.

В.Ф.: А як би ви поставилися до такої лівої ідеї, що для кращого розуміння, куди йде суспільство, треба навчитися квантифікувати почуття пониження.

К.Б.: Радості.

В.Ф.: Сонливості.

К.Б.: Добре було б мати такий прилад, натиснув – бз-бз – і він усе виміряв.

В.Ф.: Або створити біржу і торгувати щастям як commodity.

К.Б.: Прилад «бз-бз» – «О, двадцять дев'ять». «Бз-бз-бз» – о, тринадцять.

В.Ф.: Будемо чекати на ринкові механізми, що дозволяють отримати об'єктивну інформацію про попит та пропозицію...

К.Б.: Ринкову або науково обґрунтовану. Ви дивилися фільм «День виборів»? Вибори в якійсь губернії, політтехнологи заїхали туди помилково і включилися в процес. Під час мітингу в машину, що робить дим для концерту, потрапила невелика кількість марихуани. Всі були дуже задоволені.

Розділ ХІХ

РЕФОРМИ

Київ, готель «Інтерконтиненталь»

16 вересня 2014 року

В останніх числах жовтня Каха познайомив мене з Зурабом Адеїшвілі. Адеїшвілі працював міністром юстиції (2004-2008) і генеральним прокурором (2009-2012) Грузії до того, як стати одним із перших політичних біженців після перемоги «Грузинської мрії». В обох цих іпостасях він грав ключову роль у боротьбі з корупцією. Парадоксально, але політичний притулок йому надала авторитарна Угорщина. Незважаючи на тісні зв'язки з Путіним, Віктор Орбан вирішив підтримати людей із команди Саакашвілі, з яким у нього склалися непогані стосунки.

Ми вечеряли в ресторані «Piccolino» і Зураб запитав, чому в Україні такі слабкі міністри. Є дві причини, відповів я. По-перше, український міністр не має реальної влади навіть у своєму господарстві – заступників йому підбирають за «квотним», тобто партійним принципом. По-друге, в уряді над міністром нависає потужний секретаріат і прем'єр, які з радістю дають потиличника занадто завзятому підлеглому, коли є така можливість.

В адміністрації Порошенка Бендукідзе – напівжартома-напівсерйозно – декілька разів, пропонували український паспорт і посаду міністра, скажімо, фінансів. Як я знаю, ці розмови не мали логічного продовження: президента не надихала перспектива мати в апараті таку значну незалежну постать, а Бендукідзе ніколи б не погодився на церемоніальну посаду. 2014 рік добігав кінця, а «українські реформи» ставали дедалі абстрактніші. На цьому тлі я нарешті

наважився поговорити з Бендукідзе про одне з головних досягнень у його житті.

В.Ф.: Два роки тому я редагував книжку Авена і Коха¹⁷⁶...

К.Б.: Чудова книжка, просто чудова. Ми з Альбац розмовляли протягом кількох годин, і вона весь час повторювала: «Як я заздрю авторам, яка чудова книжка». Особливо цікаве інтерв'ю Грачова¹⁷⁷.

В.Ф.: Якби ще знаття, яке воно правдиве.

К.Б.: Річ не в тому, каже він правду чи ні. Цікаво, як думає людина, яка керувала другою за величиною армією в світі.

В.Ф.: Авен і Кох ставили собі за мету розібратися, чому реформи Гайдара виявилися половинчасті. Пропоную поговорити про те, як здійснювати успішні реформи.

К.Б.: Сьогодні, у фейсбуці я побачив ремарку Кості Соніна до вашого посту.

В.Ф.: Про те, що Домбровскіс у Латвії провадив, на його думку, неправильну політику?

К.Б.: Це дуже дивно.

В.Ф.: У якийсь момент Костя підтримав Пола Кругмана, який ляв латишів за внутрішню девальвацію і стверджував, що треба було девальвувати лат. Костя написав колонку про те, що уряд Латвії провадить неправильну політику.

К.Б.: Можливо, я розповідав вам, як декан економічного факультету університету George Mason Дон Будро написав відкритого листа Кругману: «Готовий за невеликі гроші і з великим молотом приїхати до вас і зруйнувати ваш будинок. Сподіваюся, після цього добробут вашої родини різко зросте».

Яким цього року буде економічне зростання в Латвії?

В.Ф.: МВФ прогнозує, що більш ніж 4%.

К.Б.: Я часто думаю про роль ризикованої політики в зростанні. Ось, наприклад, Китай. Є сценарій *hard landing* з банківською кризою:

176 Авен П., Кох А. Революция Гайдара: История реформ 90-х из первых рук. – М.: Альпина Паблишер, 2013.

177 Павло Грачов (1942-2012) – перший міністр оборони Росії (1992-1996).

non-performing loans становлять зараз 50% банківської системи і понад 50% ВВП. І начебто це ціна, яку довелося заплатити за це зростання... І тоді мені спало на думку: ну, спишуть вони якусь частину non-performing loans – припустимо, на 30% ВВП. Втративши 30% ВВП, вони відкотяться на чотири роки назад. Лишень. А набрали вони, за рахунок цієї ризикованої політики, 350%.

Очевидно, так і виходить: ріст, тоді криза, зростання-криза, зростання-криза. Просто середня швидкість росту одних країн – 3%, а інших – 0,3%. Країни з 3% ми вважаємо надзвичайно успішними. Гонконг, Сінгапур. Немає теорії безперервно гладкого зростання. А щодо реформ...

Знаєте, саме вчора я пояснював одному українському державному діячеві, чи потрібен план реформ. Я вважаю, що такий план можливий лише за тоталітарної диктатури. Я б навіть сказав, диктатури однієї людини. Коли на всіх начхати. Тоді можна розробити план...

В.Ф.: Розписати по днях.

К.Б.: Хоч по днях, хоч по годинах, хоч по кварталах. Розставити checkpoints, все що завгодно, бо диктаторові ніхто ніколи не завадить. Уявіть собі, що у нього є машина...

В.Ф.: Яка може імплементувати всі реформи.

К.Б.: Так, є така машина, а ще є машина, яка може написати цей план. Як казав Маслюков у 1999 році, – ми зараз збираємо дані, у сотому НДІ є великі комп'ютери, вони нам скажуть, що робити.

Залишмо поза увагою непередбачуваність, чорних лебедів, лоренцівські процеси – забудьмо це все, начебто у нас детерміністське майбутнє. Диктатор усе прорахував: треба спочатку реформувати це, згодом інше, спершу приватизувати цю компанію, потім цей закон скасувати, згодом ухвалити інший.

В.Ф.: У 1970-тих роках це називалося СОФЕ – Система оптимального функціонування економіки.

К.Б.: Це те, що робив Яременко...

В.Ф.: Так, радянські математики-економісти.

К.Б.: Тоді, звісно, диктатор може все зробити саме так. Гравці, яких це зачіпає, можуть неадекватно реагувати, але він здатний їх просто пригнітити.

У решті випадків – якщо більше, ніж одна людина ухвалює рішення про реформи, особливо якщо їх більш, ніж дві – це вже неможливо. Виникають власні інтереси, коаліції, альянси, відступи туди-сюди і зрештою ви не можете провести запланованої поетапної реформи з багатьма пріоритетами. Це просто неможливо.

В.Ф.: Вища школа економіки досліджувала, на скільки відсотків було виконано програму Грефа. Виходило приблизно 35% – що не так уже й погано.

К.Б.: Так, лише спочатку треба було написати для цього програму, а на це було витрачено час. «Зачекайте, не робіть нічого, зараз ми напишемо програму, стривайте, стривайте».

Чому в цьому разі такий важливий час?

Так же не буває, що в якійсь країні все чудово, зростає економіка, люди задоволені, прогрес, розквіт наук, мистецтва, ремесел...

В.Ф.: І тут з'являється реформатор.

К.Б.: І тут хтось каже: потрібні реформи. Економіка країни зростає на 14% на рік, водночас немає політичної напруженості, всі задоволені – на біса ті реформи? Все добре. Заспокойтеся.

Реформи впроваджують, коли є якийсь злам чи криза. Так само відбувається в компаніях. Успішну компанію ніхто не реформує, адже все добре, ЕВІТДА велика, leverage невеликий, ринки збуту збільшуються, конкуренти відстають – що там реформувати? Рости і рости.

Криза може бути і хорошою. Наприклад, ми реформували Об'єднані машинобудівні заводи у зв'язку з тим, що після фінансової кризи 1998 року економіка почала різко зростати, і попит на деякі види обладнання, що ми виробляли, на capital goods, різко виріс. До цього був дуже млявий ринок із економікою, що падає, тому нам довелося реформуватися у відповідь на різке зростання попиту. Невідповідність твоїх можливостей ситуації – така криза теж трапляється.

Але реформи в економіці загалом це завжди – наслідок поганої ситуації. 2009 року Домбровські скоїв, на мій погляд, героїчний вчинок і скоротив бюджет на 10% ВВП. За кілька років до цього він був міні-

стром фінансів, але нічого такого не зробив. Було очевидно, що бюджет великий, але – живемо та й живемо, нічого страшного. Дуже важливо розуміти, що реформи не відбуваються, доки півень не дзьобне або грім не вдарить...

І коли дзьобнув грім, у вас формується коаліція за реформи. Далі так жити не можна, давайте щось робити. Ця коаліція, звісно, тендітна. І через якийсь час вона розпадеться. От якби програму Грефа – умовно кажучи – написали протягом доби, я впевнений, що було б виконано значно більше. Противники певних реформ не встигли б згрупуватися.

Для проведення реформ – це одна з моїх гіпотез – необхідно лякати, що інакше буде погано. Це дуже важливо. Я з цим працював, гадаю, не зовсім успішно, але якась частка успіху була. Лякав, що ось буде погано, відстанемо – і Вірменія нас обжене, зробивши потужний ривок.

В.Ф.: І завоює.

К.Б.: Не завоює, але якщо ваш сусід зростає швидше за вас, точно так само, як і ви, нічого не маючи, постає політичне запитання: чому це в них так – а в нас так. Це залякування дуже важливе.

Наприклад, зараз в Албанії ми розмовляємо з їхніми керівниками. Мій співробітник підготував графік, які країни обженуть Албанію, якщо її економіка не буде рости, а економіка тих країн зростатиме так, як росте сьогодні. І надіслав мені слайд, який я нікому не показав, бо там було написано, що Індонезія та Парагвай обженуть Албанію. Албанцям абсолютно байдуже, що їх обжене Парагвай.

В.Ф.: Марс атакує.

К.Б.: Навіть не атакує. Я запитав: ти що, просто циркулем відміряв, які країни розташовані найдалі від Албанії? Ясно, що як обжене Чорногорія, Косово, Македонія, тоді виникне проблема: як же так?

Знаєте, що найбільше принижує національну гідність угорців? Що словаки багатші за них. Їх це сильно дратує, коли таке кажеш.

В.Ф.: Звісно, адже це селюки

К.Б.: Відсталі селюки, наша колишня провінція, найбідніша околиця, де нічого не було. Погляньте на Братиславу – адже видно, що старе місто

займає пів квадратного кілометра, в кращому разі. А імперський Будапешт... Але словаки їх обганяють.

В Україні одна людина мало не вистригнула зі штанів, коли я їй розповідав про Албанію і згадав, що албанці в півтора разу багатші за українців. «Як? Албанці?! Ні!». Тепер, коли мене бачить, запитує: «Ну як же ми до цього дійшли?»

Потрібно лякати. Так ви нейтралізуєте частину противників і завоюєте нових прихильників.

В.Ф.: В Україні вже нікого лякати не треба. Всі й так налякані.

К.Б.: Треба.

В.Ф.: Від Албанії відстали. Зараз від Молдови відстанемо.

К.Б.: Я намагався використовувати і цей аргумент, але Молдова поки сильно відстає, тому не вірять.

В принципі, одна з причин того, що відбувається на сході, на додаток до російської агресії, – це те, що Донецьк був багатший, ніж Ростов за радянських часів. Це була столиця донецької індустрії.

В.Ф.: Орієнтована не так на Київ, як на Москву.

К.Б.: Так сталося, що вони жили за ситуації, коли частина родичів була там, частина тут, аж раптом виходить, що в Донецьку зарплати і пенсії втричі менші. Пояснювати їм, що Ростов – це частина країни, яка під Ханті-Мансійськом має нафту, а на Ямалі газ... Це можна пояснювати трьом економістам, якщо, звісно, такі знайдуться.

В.Ф.: Медіанний виборець цього не проковтне.

К.Б.: Не те що медіанний. Я б сказав, що жоден не проковтне – п'ять відсотків від сили.

Тому реформи необхідно впроваджувати швидко. Швидкість – це ключовий момент, бо далі еліта консолідується проти реформ.

Маємо приклад Грузії, в якій реформи в 2004-2007 роках, до війни (це не пов'язано з війною, просто так сталося) проходили легше. Пізніше серйозних реформ взагалі не було. Адже, відбулася консолідація політичної еліти і бюрократії. Якщо в 2004-2005 роках я казав, що необхідно ліквідувати якусь агенцію, то всім було ясно, що там сидять вороги, які конкретно

в них вимагали хабарі. І могли розповісти масу таких прикладів з життя.

Я пам'ятаю, коли ми збиралися ліквідувати антимонопольне відомство, один літній депутат, далекий від дискусій «мейнстрім vs австрійська школа» на тему, чи потрібне антимонопольне регулювання, сказав: «Це ж просто гади». Під час однієї з виборчих кампаній, ще при Шеварднадзе, наш майбутній прем'єр-міністр Зураб Жванія, який тоді був одним із провідних політиків, попросив цього депутата заступитися за бізнесменів, яких в одному з районів пресували антимонопольники. Той прийшов до начальника антимонопольного відомства і каже: «Іване Івановичу, давайте ви протягом двох тижнів перед виборами не будете збирати данини». А той йому: «Заради Бога, для вас готовий на все. Але компенсуйте мені недостачу». І зрештою цей депутат сказав: «Їх, звісно, треба розігнати».

В.Ф.: Ось анекдот на цю тему. Волонтери завозять техніку для АТО з Польщі. Митники їм кажуть: «Чотириста п'ятдесят євро з вантажівки». – «Як ви можете? Ми для наших солдатів веземо, для країни». – «Добре, сто п'ятдесят, а триста – це наш внесок».

К.Б.: (Сміється). Запишіть: митник Кривенко пожертвував триста євро на АТО..

Ясно, що цей депутат був на нашому боці. «Я б задушив їх» – ось його ставлення.

В одному відомстві, яке ми повинні були ліквідувати, встигли призначити молодого енергійного хлопця, який брав активну участь у революції. І це створило купу проблем. Бо він казав: ми зараз реформуємося, все буде чесно, прозоро. Мене зупиняли: це ж наш хлопець, дай йому можливість проявити себе. І все таке.

В.Ф.: Це було міністерство інфраструктури?

К.Б.: Ні, санепідемнагляду. Це була людина енергійна, політична тварина в хорошому значенні слова. Він вдавався до PR, з'являвся на телебаченні, розповідав про свої плани. Але це відомство було просто не потрібне. Це ж подвійне регулювання. Воно залишилося від Радянського Союзу, як і решта відомств, що робили те саме.

В.Ф.: І ви цього енергійного хлопця ліквідували в 2004-му?

К.Б.: Чи на початку 2005-го, точно не пам'ятаю. А головне – це вже зараз зрозуміло, що так відбувається. Бо коли перебуваєш усередині процесу, так не аналізуєш.

Реформи відбувалися і після війни – 2009-й, 2010-й, 2011-й роки – але майже всі вони були, скажімо так, безкровні. Як краще здійснювати те чи те регулювання; як краще, прозоріше, швидше, дешевше видавати довідку, що вже в роботі. А отак – навіщо нам ця структура або давайте до біса приберемо це регулювання – цього вже не було. Зокрема тому, що багато чого вже було зроблено.

Єдина серйозна реформа, що її було розпочато і завершено після війни, – фармацевтична. Її намагалися впровадити і до цього, але політична маса прихильників перевищила політичну масу супротивників лише 2009 року.

В.Ф.: Ви розповідали про це 2011 року в Одесі – про власників трьох найбільших аптечних мереж, яких потрібно було перетягнути на свій бік або нейтралізувати.

К.Б.: Що було важливо? Опозиція, яка взагалі про жодну реформу не думала, почала скиглити: як же так, держава не регулює цін на ліки, вони дорогі, народ страждає. Відкриємо муніципальні аптеки – це була якась нісенітниця. Парламентська більшість мусила якось відреагувати на цю атаку. Вона могла відповісти, мовляв, так, ми реалізуємо вашу рекомендацію, запровадимо держрегулювання цін. Але ми домоглися іншої відповіді: що держрегулювання – це безглуздо! Було зроблено політичну заяву, що ми відкриємо ринок.

В.Ф.: Права відповідь на ліве запитання.

К.Б.: Права відповідь. Це була єдина крупна реформа після війни, впроваджена від початку до кінця. Задумано її 2005-го, а втілено 2009-го. Решта післявоєнних реформ були дуже важливі, вони зробили позитивний внесок в економіку, але все це були зміни, що покращували вже існуючий лад.

В.Ф.: Очевидно, що тонус і етос цих реформ був уже геть інший. Теж дуже симпатичний. Мені було цікаво і приємно слухати працівників вашого університету – колишніх міністрів і їхніх заступників, які роз-

повідали, як вони придумували дедалі кращі та кращі сервіси для громадян.

К.Б.: Цього вдалося досягти завдяки першій частині. Зараз уже можна розповісти – разом із президентом ми пишемо статтю для книжки¹⁷⁸ про те, що були дві хвили реформ, quick and dirty, а потім...

В.Ф.: Slow and clean.

К.Б.: Так, такі improvements. Може виникнути думка, як добре вони все розраховували. Спочатку зробили так, а потім – так. Заднім розумом можна сказати, покрививши душею, ми з самого початку задумали все зробити швидко, а потім спокійно, повільно покращувати. Але це буде брехня. Як у моїй розповіді про Колумба, який, коли б дожив до старості, стверджував би, що завжди знав про новий континент у західній частині Атлантики.

В.Ф.: Чи залежить тип реформ і якість упровадження від початкових умов? Гайдар здійснював реформи в економіці, що падала в прірву. Ви працювали з реформами на тлі економічного зростання і зростання податкових доходів, але вас підганяла моральна паніка громадян, яким набридло жити в неспроможній державі. Україні доведеться робити реформи в ситуації 1992 року. Коли процес ускладнює зовнішня агресія. Як діяти за таких обставин?

К.Б.: Так навіть краще. У вас замість моральної паніки – реальна паніка. Мені здавалося, весь негатив, що накрив Україну, навпаки, повинен стимулювати.

В.Ф.: У березні ви назвали ситуацію такою поганою, що хтозна, з чого починати, мовляв, із таким ніколи не стикалися, бо економічні рішення, які необхідно приймати, зовсім не «дружать» із політичним тлом.

К.Б.: І що тут неясного?

В.Ф.: Є політичний порядок, а є економічний. Усі необхідні економічні реформи відомі. Але щойно ви починаєте їх втілювати, виникає загроза розвалення країни.

К.Б.: Відсутність реформ точно призведе до розпаду.

178 Mikheil Saakashvili, Kakha Bendukidze, Georgia: The Most Radical Catch-Up Reforms, у книжці The Great Rebirth, Lessons from the Victory of Capitalism over Communism, eds Anders Aslund and Simeon Djankov, PITE, 2014.

В.Ф.: Як людина, яка народилася в Одесі, я бачу, що коли почнеться реальна аusterity, справжнє затягування пасків, піднімуть голови і бандити, яких відсунули від корита, і так звані сепаратисти чи терористи.

К.Б.: Так. Але ця ж аusterity не вигадана. І взагалі аusterity в тому сенсі, в якому вона застосовувалася в Європі після кризи, до України жодного стосунку не має. Ніхто не каже, що коли у вас є можливість витратити гроші, давайте їх не витратити. Цих грошей немає. Ідеться про те, що видатки треба узгодити з реальними доходами. Вчора я запитав в одного високопоставленого чиновника: якщо пообіцяти видати йому до кінця наступного року з бюджету мільйон гривень і записати це в бюджет, то за скільки він купить це зобов'язання сьогодні.

Ну, от ви за скільки купите?

В.Ф.: Я б заплатив двісті п'ятдесят-триста тисяч гривень.

К.Б.: А ось він сказав: 10% або сто тисяч гривень.

В.Ф.: От бачите, я більше вірю в Україну.

К.Б.: Він просто краще знає.

В.Ф.: А з іншого боку – 300% непоганий дохід.

К.Б.: Якщо він буде. Треба було б Шлапака запитати. Він зараз бореться за бюджет.

В.Ф.: У Коха і Авена червоною ниткою: реформи пройшли так погано, бо самі реформатори в команді Єльцина не мали самостійної політичної позиції. Не висували своїх вимог і тому, щойно все стабілізувалося, прийшли старі негідники, на все готовеньке і реформаторів відсунули. Але ж ви теж не мали жодної політичної позиції в команді Саакашвілі?

К.Б.: Ви маєте на думці – електорально?

В.Ф.: І електорально і всередині команди.

К.Б.: Міністр – це завжди політична позиція. Він формує політику в цілому напрямку.

В.Ф.: Політична позиція стосовно президента – ось про що я кажу.

К.Б.: Так, я пам'ятаю цей пасаж, де вони пишуть, «ми відмовилися боротися з ним»... Ні, у мене такої позиції не було. І мені здається, що це ні до чого не має стосунку. Вони описують дуже конкретну ситуацію: якби

боролися, то отримали б невеликий мандат на ще якусь частину реформ. Я навіть не знаю, про що їм ідеться, про яку реформу.

В.Ф.: Довели б до кінця фінансову стабілізацію – не передовіряли б її Федорову з Примаковим.

К.Б.: Боюся, що у них уже не було порядку денного або був той дрібний порядок, про який нещодавно розповів Кудрін: звільнити частину вчителів. Але це дрібниці. Загалом ясно, що потенціал було вичерпано саме за рахунок надмірного захоплення тим, що сприймалося як фінансова стабілізація.

У дев'яностих у Росії існувала така пастка – фетишизація валютного курсу. Одночасно визнавалося, що є великий дефіцит держбюджету, але що його треба фінансувати не інфляційним шляхом.

В.Ф.: Ви про другу спробу стабілізації – Федорівсько-чубайсівську.

К.Б.: Так, 1995 року. І це був абсолютний глухий кут. Високі податки, що їх не сплачували, курс, який ніяк і нічим не визначався. Я пам'ятаю свою дискусію з Парамоновою¹⁷⁹ на якомусь зльоті піонерів. «У будь-якій країні, де починається внутрішня війна, з курсом щось станеться – або ж він має бути фіксований, – кажу я. – У нас начебто нефіксований, війна в Чечні, і нічого не відбувається – так же не буває». Це означає, що існують сили, той же ЦБ, які прикрашають дійсність, тримаючи курс.

Повертаючись до позиції реформаторів щодо до Єльцина. Мені здається, будь-яка людина, яка обіймає політичну посаду, вже політик.

В.Ф.: Ідеться навіть не про це, а про те, що Авен і Кох позиціонують себе, як найнятих експертів, а не політиків.

К.Б.: Можу сказати про свою позицію. У мене була власна війна. Команда – це добре. Ми все робимо для країни. Але про себе я думав, що – повинен упровадити якнайбільше правильних, на мою думку, реформ і для цього використовував людей навколо себе. Тобто, з одного боку, ми соратники і враховуємо думку одне одного, але з іншого – я розглядав їх, не треба сприймати ці слова цинічно, як інструмент досягнення своїх цілей: відкриття ринків, лібералізації того, сього, третього, п'ятого, десятого.

¹⁷⁹ Тетяна Парамонова – виконувала обов'язки голови російського центрбанку в 1994-1995 рр.

В.Ф.: «Єльцин служив нам» – здається, так це сформулював Бурбуліс в інтерв'ю Авену-Коху.

К.Б.: Я б сказав, що всі служили цим цілям. Розумієте, це ж такий життєвий процес. Я, здається, розповідав вам про те, як ми фактично знизили до нуля імпорتنі тарифи.

В.Ф.: Не розповідали.

К.Б.: Це з приводу запитання, як здійснювати реформи. Я просто розповім про це майже в особах. Але це не означає, що ви саме так повинні діяти...

У нас була ідіотська система, тринадцять різних ставок імпортного тарифу, в якій було всього намішано – і лобіювання, і дурниць. І ясно було, що краще – встановити нульові тарифи. Тут саме вчасно з'явився Март Лаар, який почав казати, що він так зробив у Естонії і все вдалося, давайте, мовляв, робіть.

В.Ф.: Це який рік?

К.Б.: 2006-й, напевно. Чи початок 2007-го. Серед парламентської більшості була група депутатів, яка за це вхопилася і почала просувати: «Вибори за рік, треба встановлювати нульові тарифи». Президент у своєму виступі в парламенті сказав, що в нас із країнами СНД, із Росією торгівля безмитна, а на торгівлю з країнами Європи мито є. Навіщо нам це, куди ми дивимося – на Північ чи на Захід, запитав президент. Треба узгоджувати митну політику з нашим зовнішньополітичним курсом.

В.Ф.: Ви все-таки донесли цю думку до президента, і він її легалізував?

К.Б.: Так, ми донесли до президента, але особливо важливу роль зіграв Лаар, бо він казав: «Я це зробив і зробив вдало. Я двічі був прем'єр-міністром». Приклад живого політика дуже важливий і це, звісно, можна запозичити. Тоді депутати почали пропонувати: встановімо нульові тарифи. Давайте! Прем'єру¹⁸⁰ було не дуже комфортно, бо це пропонували депутати. Він розглядав це, як зазіхання на панівну роль уряду, і сказав: ні, не будемо. Ось-ось почнеться голосування в парламенті, а оскільки воно стосується дохідної частини бюджету, має бути висновок уряду...

В.Ф.: Чи сильно зменшувалися надходження?

180 Зурабу Ногаїделі.

К.Б.: Не сильно, бо основні торговельні партнери – це країни СНД. Росія вже оголосила ембарго, але ми досі не знали результатів по імпорту. Тобто імпорт не було заборонено, але врешті-решт він сам собою впав, бо не можна було літати до Росії і все таке. Думаю, розмір доходів, що випадали, становив менше ніж 1%. Але Мінфін любить цей аргумент і, звісно ж, використовував його. І ось уже за годину голосування... Я прийшов до прем'єра, він каже: «ні-ні-ні». «Чому, – я питаю, – чи можна це порадити іншим країнам, і відповідаю, що не можна. Я став на коліна і кажу: слухай, я тебе благаю. Йому раптом стало так незручно, що я стою на колінах. Думаю, картина була ще та. Якби хтось увійшов тоді в кабінет: прем'єр за столом, я – на колінах. Він устав і каже: добре, тільки на сільськогосподарську продукцію залишимо 12% (5% виходила ефективна ставка). Але це було не актуально, адже наш основний імпорт – із сусідніх країн, з якими маємо безмитну торгівлю. Це скоріше така віртуальна реальність. І загалом проголосували і все вдалося. Зрештою загальні збори мита у нас склали – у зв'язку зі збільшенням обороту вони виросли – 0,02% ВВП. Тобто майже нічого.

В.Ф.: Відкрили країну.

К.Б.: «Треба щось залишити». Що? Припустімо, ми залишили 12% – ставку мита на маракуйю. Я не бачив, щоб хтось у Грузії імпортував маракуйю. Загалом, усе за принципом «вогнем, багнетом і прикладом».

В.Ф.: Anything goes.

К.Б.: Так, усіма способами. Все згодиться.

В.Ф.: Ви просто шокували людину, яка приймає остаточне рішення.

К.Б.: Загалом можна було чинити інакше. Можливо, відкласти голосування, зібратися всім разом, піти до президента, попросити Лаара ще раз прийняти. І можливо, вийшло б відкласти. Тут інколи доба вирішує все.

Не пам'ятаю, розповідав я чи ні про невдалу спробу лісової реформи. Грузія належить до того рідкісного числа дивних країн, у яких весь ліс – у державній власності. Це якесь безумство, тим більше, що у нас понад 50% території вкрито лісом. Формально – лісом, але там можуть бути і «залісини». Я завжди вважав, що це неправильно, і це велике багатство. Але кожен говорив дурниці, що високогірні ліси не можуть належати

приватним особам... У Фінляндії та Швеції, напевно, найправильніших з погляду охорони довкілля європейських країнах – є лісові ферми площею п'ятдесят гектарів, де фермер вирубує, садить. Ця епопея тривала у нас дуже довго. І я ніяк не міг здолати опір. Мовляв, китайці скуплять усі ліси. Єдине, чого я зміг добитися, – це щоб у нас з'явилися довгострокові ліцензії, revolving, які можна продовжувати. Ви могли на аукціоні отримати ліцензію на оренду ділянки лісу на п'ятдесят років, а потім іще продовжити. Фактично цей ліс ставав вашим. Дуже малу частину лісів, близько 1%, було таким чином передано в концесію. Ну ніяк не вдається, тема не популярна, тому що: «Як? У нас ліси, лісів не буде, все вирубають!». І я вирішив удатися до хитрощів.

Приватна власність на ліси існувала в дореволюційній Грузії. Ці ліси під час колективізації передали у власність колгоспів, їх так і називали – «колгоспні ліси». Вони становлять десь 20% усіх лісових угідь і розташовані навколо сіл. Багато хто, особливо в Західній Грузії, ще пам'ятає, кому належали ці ділянки. Ці ліси «де факто» використовуються і там неможливо зупинити вирубки. Виникла ідея: оскільки це стосується не основного масиву лісів, а лише невеликої частини, яка й так навколо сіл, то повернімо їх людям. Таким чином 20% лісів (при цьому найбільш комерційно привабливих), буде включено в господарський обіг. Скринька Пандори відкриється – ліси можуть перебувати у приватній власності, а далі вже подивимося, як це розвиватиметься.

Кінець 2007-го – початок 2008 року. На носі парламентські вибори, ми написали відповідний закон. Два моїх співробітники цим опікувалися – один зі Східної, інший із Західної Грузії. Вони на канікули поїхали в свої села. У Східній Грузії в моєї колеги запитували, що вона зараз робить. «Ось такий закон підготували». Ти що, як ліси у приватні руки?! Східна Грузія менш лісиста, там менше лісів навколо сіл. А в Західній Грузії народ енергійніший і буржуазніший, так би мовити. Другий колега розповів про наші плани у своєму селі, і йому всі кажуть: «Слухай, ти нас запиши в чергу, коли настане час, щоб ми знали заздалегідь...»

В.Ф.: Інсайдерська торгівля.

К.Б.: Так. Отже підготували ми закон і підбрали таку «фішку», що повинна була стати політичним локомотивом: ми планували повернути церкві лісові угіддя, які колись їй належали або на які вона могла претендувати. Захоче – продасть, не захоче – не продасть: все одно зрозуміло, що це вже не державна власність і в якийсь момент її може бути введено в обіг. Написали закон і шліфували останні деталі – як відбувається передача ділянок церкві. Мені подзвонив начальник адміністрації президента: президент хоче завтра про це заявити публічно, може, ти підготуєш основні тези? І я припустився непростимої помилки. Я сказав: слухай, ми ще не все написали, ще трохи, дайте мені ще тиждень. Що було великою дурістю, бо президент не зачитував тексту закону. Старий дурень, хіба ні?! Голова адміністрації каже: добре, добре. А потім...

В.Ф.: Момент було втрачено.

К.Б.: З'явилися інші теми, і все. Досі все залишається у державній власності. Отака сумна історія. Одразу треба було сказати: так, зараз.

В.Ф.: Дві години роботи.

К.Б.: Та які дві години – все ж було відомо. Це просто такий перфекціонізм: а раптом там хтось запитає про дрібні колізії. І хотілося дати найточнішу відповідь, хоча ніхто б не запитав... Таких моментів насправді було багато. Цей сильно запам'ятався через мою особисту помилку.

Ми хотіли приватизувати залізницю, але це призвело до дуже сильного політичного занепокоєння. Адаже купити її могла чи російська, чи азербайджанська залізниця. А це в обох випадках, я вважаю, було б нормально. Але щодо російської виникав політичний страх (може, воно й правильно), а стосовно азербайджанської – побоювання з приводу появи десяти тисяч безробітних. Якщо потяг завантажили в Баку, то він доїде до Батумі, не міняючи машиністів. Досить штучна річ, але політично чутлива – десять тисяч безробітних залізничників. Альтернативною ідеєю було зробити IPO. Першого разу ми почали підготовку 2004 року. Спочатку я хотів продати невеликий пакет IFC та EBRD, а тоді вивести на IPO – вони б отримали якийсь дохід, а решта була б наша. Але так не сталося. Наступного разу вже все було готово – документи для IPO, проспект... Тут щось сталося на ринках і почалося: «Ні, квітень неправильний

місяць, краще зачекаймо... ні, в червні вже пізно...» Ринок так і не ожив, вирішили відкласти на два роки. І все. Залізниця залишилася стовідсотково у державній власності. Зробили б IPO – була б зовсім інша історія. Не тому, що отримали б купу грошей, а тому, що це була б уже реальна корпорація. Акціями торгують на Лондонській біржі, сто тисяч західних акціонерів, і те, що зараз робить нова влада, якихось своїх людей підпускаючи керувати, до потоків (двоюрідний брат колишнього прем'єра, тобто Іванішвілі, залагоджує якісь процеси), – усього цього могло б не бути. Акціонери криком кричали б, закликали свої уряди відреагувати. А зараз це просто державна власність.

Можна згадати багато таких випадків, коли хвилина зволікання, мовляв, завтра буде краще, ніж сьогодні... Але цього завтра немає...

Коли я став міністром, то усвідомлював, що мене всі дружно ненавидітимуть. Адже, якщо пощастить здійснити усі необхідні реформи, вони зачеплять кожну людину, зокрема, і з поганого боку – або родича скоротять, або корито відберуть, або ще щось. Урешті-решт усі повинні мене зненавидіти. Я вважав, що ідеальний наслідок – це коли всі ненавидять, але результат хороший. Думав, що можуть попросити піти з уряду в будь-який момент. Особливо, коли з міністра економіки я став держміністром із координації реформ. У цей момент я ще раз переконався, що моя гіпотеза правильна, що не треба проводити спокійно, повільно, а треба робити те, що сьогодні можна робити, бо завтрашнього дня вже може й не бути. Той день таки настав – і слава тобі, Господи, але підхід був такий.

Вчора український уряд обговорював бюджет на наступний рік. Точилися запеклі суперечки, чому одному відомству дали менше грошей, іншому – більше. Але жоден із них не буде міністром у наступному уряді, я можу це гарантувати з 99% вірогідністю. За що боротися?

В.Ф.: Рольова поведінка. Карма.

Ми почали з того, що немає сенсу гаяти час на написання програми, але план повинен бути. Хоча б у голові.

К.Б.: Повинні бути напрямки. Я ж не кажу, що треба вставати зранку і жити в стані броунівського руху, а ввечері повертатися в незрозуміло яку квартиру.

В.Ф.: В першу-ліпшу.

К.Б.: Або навіть не в квартиру. Ні. Є великі правильні речі. Фінансова стабілізація, приватизація. Приватизація насправді може розглядатися ширше. Більше права для кожної людини – права власності, і права вирішувати.

Вчора ми мали дискусію. Шимків каже: існують два погляди на реформи електроенергетики. Або централізований збут, або можливі прямі угоди. І ніяк не можуть поррахувати, що краще, бо не вміють рахувати. Але це поррахувати неможливо. Якщо рахувати, то завжди буде виходити, що централізована система краща, бо там статична модель, видатки менші, транзакційних витрат майже немає, але в ній немає і жодної динаміки. Немає конкуренції. А якщо розподілено модель, якщо є конкуренція, прямі угоди, то вона живе динамічним життям і зрештою – краща.

Підхід тут дуже простий. Знання кількох принципів звільняє від знання великої кількості подробиць. «Зачекайте, коли люди зможуть укласти контракти – це їхня свобода». Якщо ти користуєшся принципом, що свобода краща за несвободу, як казав Дмитро Анатолійович Медведев, то можеш знаходити відповіді на запитання, які саме реформи впроваджувати або як ухвалювати рішення. Тому що розрахунками ти нічого не покажеш. Розрахунки покажуть, що потрібно мати одну лікарню, всього по одному...

В.Ф.: Одна фабрика...

К.Б.: Одна фабрика виробляє штани, інша – стільці, і так далі. І це найправильніше в такій моделі.

Якщо у тебе є ці принципи і є відчуття, що противник слабкий, а прихильники сильні, тоді ти можеш це реформувати.

В.Ф.: Українці дуже шанобливо ставляться до розрахунків.

К.Б.: Можна, звісно, робити розрахунки. У чому проблема?

В.Ф.: Вони себе хочуть переконати цими розрахунками. Бо розраховувати, щоб переконати публіку – це зовсім інша річ. Два роки тому розмовляв з Борисом Колесніковим – віце-прем'єром, який відповідав за підготовку до Євро-2012. Я його запитую: що думаєте про Асоціацію з Євросоюзом? «Треба поррахувати, що для України вигідніше – зближуватися з ЄС чи з Росією».

К.Б.: Нам те ж сказала Ферреро-Вальднер, коли була комісаром ЄС

з міжнародної торгівлі. «А ви порахуйте, інакше ми зметемо всю грузинську індустрію дешевими товарами з Європи».

В.Ф.: Дешевими сумочками Gucci.

К.Б.: Я зрозумів, що порахувати це неможливо, а необхідно найняти таких людей, які, в принципі, не можуть порахувати це інакше. Ми знайшли французьку команду – людей із правильними економічними поглядами (у Франції це рідкість, мушу зазначити), і вони порахували, що є невеликий позитивний ефект, негативного немає. А що ще потрібно? Якись складні формули, інтеграли писали.

В.Ф.: Йдеться саме про відсутність внутрішньої переконаності. Пам'ятаєте, ми зустрічалися з Андрієм Садовим? Він дуже вас поважає. В його списку на вибори в Раду йде наш із вами спільний знайомий, який називає нас «ліберастами». Взагалі вважаю, що слово «ліберасти» – це маркер. Той, хто його вживає, – або агент Кремля, або охоче ним стане.

К.Б.: Або агент Кремля, або агент Кремля, але не знає про це. Або безкоштовно, або за гроші.

В.Ф.: Ви вже півроку приїжджаєте, розпинаєтеся, пояснюєте. У вас за плечима успішні реформи. А ці люди все одно беруть і роблять абсолютно навпаки.

К.Б.: Мені Юля¹⁸¹ сказала, що його взяли в список за гроші.

В.Ф.: Ну так. Але він же відповідатиме за економічну політику. Людина працюватиме в комітеті з промисловості або, не дай бог, бюджету... І ви просить який-небудь технопарк. Наступний крок – це вже взяти гроші «Газпрому». А що, вони ж не пахнуть.

Моє враження, що людям в Україні просто не вистачає внутрішніх переконань.

К.Б.: Людина, яка каже, що треба порахувати, що вигідніше, просто не хоче, щоб торгували з Європою. Коли запитують: «А ви зробили розрахунки?» – це вже негативне рішення.

Я з великою повагою ставлюся до Сергія Гурієва – як до людини, яка здатна на вчинки, і хорошого економіста. Але у нього є книжка, в якій він стверджує, що реформи потрібно дуже ретельно пропрахувати і що

181 Віце-президент Київської школи економіки Юлія Тичківська.

економісти корисні для реформ. Я, правду кажучи, сумніваюся з приводу обох цих думок.

Інша річ, коли людям важливо в цифрах відчутти, правильне їм рішення пропонують чи неправильне. Я зустрічав осіб, з якими потрібно говорити мовою таблиць. Дуже розумні, дуже успішні. Зазвичай це фізики. Вони обожнювали таблиці – якщо про щось розповідати у вигляді таблиць, статус цього знання відразу підвищується. Вони дуже люблять їх малювати і пояснювати, як правильно це робити. Це теж мистецтво. А є люди, яким треба графіки. Вони до цифр абсолютно байдужі.

В.Ф.: А ось візуалізація...

К.Б.: Так, якщо графік – то інтерес відразу зростає. Це теж питання впливу на громадську думку.

Повторю. Є базові принципи – sound money в широкому значенні слова і свобода. Загалом реформи виходять із цього. А також із зовнішніх обмежень. Так, напевно, добре було б ліквідувати податок на прибуток. Але є міжнародні угоди, згідно з якими ти не зможеш відповідним чином підвищити податок на дивіденди, тому що є планка, продиктована угодами про уникнення подвійного оподаткування.

Або ініціатива «п'ять-десять». «П'ять-десять» із погляду свобод нігрови не кращий і не гірший за будь-який інший спосіб оподаткування, але є конкретні зовнішні обмеження, що не дозволяють це зробити.

В.Ф.: А чому Яценюк, називаючи себе прем'єром-камікадзе, а свій кабінет – урядом камікадзе – за ці півроку так мало зробив? Ви ж за цим спостерігаєте зблизька...

К.Б.: Я про це думав. І не розумію. Він погодився на досить радикальну податкову реформу – її не зроблено, але принаймні заявлено. Там є що скоригувати – наприклад, нижню планку єдиного соціального податку, бо щось дуже нееластично виходить. Але єдиний соціальний податок на рівні 15% – це справді революція. Ще один сильний крок – об'єднання і сильне скорочення штату регуляторних агенцій.

Мені здається, одна з проблем полягає у тому, що ніхто не підвозив снарядів. Хтось же повинен написати конкретний закон про ліквідацію якоїсь агенції і її функцій. Міністерство, що має цим опікуватися, його ні-

коли не напише. Що, вони скорочуватимуть себе і свої функції? В принципі, це мало б робити Мінекономрозвитку, що з якоїсь божественної причини цього не робило. В результаті ніхто не підвіз снарядів, а прем'єр – він же не з написання, він зі стрільби повинен бути.

Щойно знайшлася людина – я про Білоуса¹⁸² і його команду – здатна написати щось зрозуміле, порахувати там, де треба порахувати, то це відразу почало вдаватися. Вони розписали, як реформуватимуться. Тому що реально ця реформа зменшує їхні права. Замість великої кількості податків буде невелика кількість податків, з чого випливає, що смикати пересічному податковому інспектору підприємця буде складніше. Менше підстав. Може, це і не дійшло до кінця, але я не бачу, що цей проект заблокували. Може, не в зовсім правильному режимі розглядають – але це дрібниці.

В.Ф.: Загалом відсутність критичної маси реформаторів...

К.Б.: Так, мабуть, можна і так сказати. Або відсутність критичного реформатора. На що, до речі, я весь час підштовхував Шеремету. Навіщо йому це міністерство, тисяча шістсот осіб, коли йому треба від усього максимально звільнитися і почати реформувати. Щось може б вдалося.

В.Ф.: Ми цю сумну історію післязавтра послухаємо.

К.Б.: Хтось скаже, що Яценюк не підтримував реформ. Не підтримувати можна те, що робиться. «Давайте, я викину цю чашку», – скажу я. «Ні, не викидайте», – відповісте ви. Я беру чашку, а ви хапаєте мене за руку – так, це Володя завадив мені викинути чашку. Або я сиджу, склавши руки, а ви кажете: «Не викидайте чашку». «Я йду у відставку!» А ви навіть не сказали нічого, просто я думаю, що ви мені скажете не викидати чашку. «Я тут просто так сиджу, а Володя на мене не так подивився. Через чашку він узагалі збожеволіє». Тоді я навіть не говоритиму, що хочу викинути чашку. Він проти викидання чашок – я знаю, знаю!

В.Ф.: Ви нещодавно бачилися з Кальманом Міжеєм. МВС контур – ключовий в історії з реформами. Там щось відбувається?

К.Б.: Я завтра його побачу. Він людина дуже змістовна. І хороший економіст. Дуже багато зробив для Грузії, коли працював в UNDP. Формати його групи з шістдесятьох осіб, звісно, обмежені. Але зараз я не бачу про-

стих способів реформувати поліцію. Тут у вас називається міліція, так? Занадто багато різних інтересів перемішалось, тому я не бачу, як з радянсько-української міліції може виникнути нова європейська українська поліція.

182 Ігор Білоус (1978 р.н.) – з березня керівник Державної фіскальної служби України.

Розділ XX

ШЕРЕМЕТА*Київ, Київська школа економіки**18 вересня 2014 року*

Міністр економічного розвитку Павло Шеремета став для Бендукідзе головним партнером в українському уряді, і впродовж певного часу, мабуть, головним розчаруванням.

Шеремета писав колонки для українського Forbes, а 2012 року очолив Київську школу економіки – форпост сучасної економічної думки в Україні (до гарнізону цієї фортеці переважно входять песимісти і соціалісти). Спроба Павла розбурхати сонне царство dull science успіху не мала. Академіки були незадоволені стилем свого президента, і коли в лютому 2014-го «начебто Майдан» делегував Шеремету в тимчасовий уряд, це був ідеальний для нього спосіб вислизнути з безперспективного виснажливого конфлікту. Я трохи знав Павла, непогано до нього ставився і оцінював його шанси увійти в історію з титулом реформатора – п'ятдесят на п'ятдесят.

На жаль, перший уряд Яценюка бездарно розтринькав можливості весни 2014 року, коли можна і треба було починати радикальну трансформацію країни. Ізольований у кабінеті «справжніх професіоналів» міністр Шеремета певний час насолоджувався своєю новою роллю і дивився на ветеранів-реформаторів зверхньо. Бендукідзе з подивом переказував мені, як на травневій конференції в Будапешті, присвяченій реформам у країнах колишнього радянського блоку, Шеремета жартома називав його «екстремістом» (мовляв, потрібно враховувати національну специфіку, Україна – це вам не Грузія і т. ін.). Але незважаючи на взаємне обережне ставлення, Павлові вистачило

далекоглядності організувати при своєму міністерстві групу радників, до якої, крім Бендукідзе, увійшли: один із найкращих знавців пострадянських економік Андерс Ослунд, за п'ять хвилин нобелівський лауреат Дарон Аджемоглу і два економісти з діаспори – Василь Калимон та Олег Гаврилишин.

На міністерській посаді Шеремета протримався менше ніж півроку. І якщо навесні-влітку бездіяльність українського Кабміну змушувала нас із Кахою переживати, то восени нервове очікування змінилося на філософський спокій. Тоді ж у розмовах ми почали вживати словосполучення «фінансовий Чорнобиль», тобто найвірогідніший сценарій подальшого розвитку української кризи: банківська криза, обвальна девальвація, вимушене скорочення видатків до рівня, що його занедбана українська економіка може собі дозволити. На той момент Шеремета теж уже був ветераном реформ, який здатен дивитися на злобу дня незатуманеним, безжальним поглядом. Наша розмова про згааний час тривала у невимушеній дружній атмосфері, щедро приправленої чорним гумором.

В.Ф.: Оскільки Павло не знає про це, зроблю невеличкий вступ. Ми з Кахою пишемо книжку.

К.Б.: Слово «пишемо» щодо мене не застосовуйте.

В.Ф.: Добре. Ви – розповідаєте. Книжка про життя, про реформи, про свободу. Ви наш перший співрозмовник, із яким ми спілкуємося «втрюх». Спробуймо зрозуміти, чому Україна так відстала з реформами, чому ніяк не вдається їх розпочати.

П.Ш.: Якщо брати до уваги всі двадцять три роки незалежності, а не останні півроку, то є дві причини. Перша – це те, що суспільство не натиснуло. Якщо є можливість уникнути болісних реформ...

В.Ф.: Занадто багато сонця в Україні і занадто дешеві фрукти.

П.Ш.: Багато чорнозему, дешеві соковиті фрукти, вродливі дівчата. Навіть якісь гроші були. Окрім того, повинен бути «пакет» емоцій: з одного боку – заздрість, бажання, а з іншого – те, що англійською називається existential threat. В Угорщині, де я жив і навчався, це дуже добре відчувалося; у Польщі – теж: якщо ми зараз не зробимо ривка, якщо не станемо частиною ЄС і НАТО, тоді нам кінець. Ми це точно знаємо, ми це вже

бачили. Те, що відбувається зараз, – це перепочинок, ми не віримо, що наш східний сусід справді став демократом. Плюс – там дуже поширений такий настрій: колись ми були частиною Австро-Угорщини і жили заможно, то чому зараз Австрія живе значно краще, а ми значно гірше? Наздоганяймо.

В.Ф.: Такий же аргумент можна застосувати і до України. І ви, і ми жили в Радянському Союзі. Чому росіяни втричі багатші за вас?

П.Ш.: В Україні цей аргумент чомусь не працює. Або працює не так добре, як в Малайзії (там я теж жив) щодо Сінгапуру, який колись був її частиною: «Як це так, чому вони можуть, а ми не можемо».

К.Б.: В Угорщині просто пісяють кипятком від словаків. Словаки багатші, а вони, з погляду угорців, не можуть бути багатші в принципі, бо це – недорозвинена околиця.

П.Ш.: Другий чинник – я не фахівець із цього, просто мені так здається – це відсутність або дефіцит еліти. Тієї еліти, яка може взяти на себе лідерство. Бо суспільний настрій можна створити. Але, якщо наша еліта – це Кравчук і Янукович, до того ж Кучма і Порошенко – це вже трошки краще... Але це не Туск і не Комаровський.

В.Ф.: Кравчук взагалі-то забезпечив незалежність України, нічого не здавши. Це Кучма вже віддав ядерну зброю.

П.Ш.: Гаразд. Не будемо дискутувати. До того ж, починаються звичні українські плачі, що знищили, вбили, Голодомор... Можливо – до речі, Пасхавер¹⁸³ дотримувався такої думки – магніт Москви діяв певний час, тобто туди стягувалася еліта.

Мені здається, еліта просто слабка. І, до речі, себе я не зараховую до еліти, себе я зараховую до категорії слабких (*Сміється*).

В.Ф.: Це вирок чи це діагноз?

П.Ш.: Це work in progress. Хороша новина полягає в тому, що Україна демонструє якісь чудеса самозбереження. Незважаючи ні на що – ні на Голодомор, ні на магніти, ні на загальну, так би мовити, байдужість. Я бачу, що наступне покоління – сильніше.

183 Олександр Пасхавер (1945 р.н.) – український економіст.

Ніхто з нас не хотів вірити, що на перехід буде витрачено сорок років – як Мойсей водив євреїв – але доведеться повірити.

В.Ф.: Сорок років до чого?

К.Б.: До реформ.

П.Ш.: До землі обітованої.

К.Б.: Авжеж, проблема еліти старшого покоління існує. Частка народжуваних талановитих людей скрізь однакова. Але Україна обслуговувала два фронти. Вона постачала талант у Москву...

П.Ш.: Західна Україна – в Австро-Угорщину та Польщу.

В.Ф.: А якщо згадати Роксолану, то ще й до Туреччини.

К.Б.: Я не про те, що було мільйон років тому. Люди, які зараз мали б здійснювати реформи, народилися в сорокових-п'ятдесятих роках. Багато з них просто не жили в Україні. Але вони тут народилися.

П.Ш.: Явлінський. Чубайс.

В.Ф.: Чубайс не народився в Україні – його батько був військовий, якого перекинули спершу до Одеси, а потім до Львова.

К.Б.: Ми навіть не знаємо, хто конкретно це міг бути. Це не означає, що, виїхавши, вони обов'язково стали б реформаторами. Вони могли стати інженерами або ще кимось. Я веду до того, що цей ефект таки був.

Другий ефект... Щодо цього точиться велика дискусія в політичних науках. Чи існують такі речі, як політична воля, і чи реформи породжують необхідність.

В.Ф.: Війна – батько всіх речей, казав Геракліт.

К.Б.: І війна у буквальному розумінні і війна як примус. Поки грім не вдарить... Я вважаю, що одне з пояснень проблем сьогоденної України потрібно шукати в тому, що їй не довелося боротися за незалежність.

В.Ф.: Як не довелося? Скажу на захист України, що вважаю український етос досить сильним.

К.Б.: Але коли довелося боротися?

В.Ф.: Та все двадцять століття. Починаючи з УНР¹⁸⁴.

184 Українська Народна Республіка (1917-1920) проголошена в листопаді 1917 року при збереженні федеративного зв'язку з Росією. 22 січня 1918 року оголосила про незалежність.

К.Б.: Яка то була боротьба.

В.Ф.: Як яка – найжорстокіша війна з червоною і білою Росією.

К.Б.: Вважати, що люди пам'ятають, що було сімдесят років тому чи за Мазепи... Ось прибалтійці боролися за свою незалежність.

В.Ф.: Українці також боролися. В 1990-му тут були такі ж історії – живий ланцюг від Києва до Львова.

К.Б.: Розпад Радянського Союзу скрізь був болісний. Десь просто стріляли, десь війна почалася, десь етнічні конфлікти. В Україні – ні. У Білорусі – теж ні.

В.Ф.: Те, про що ви говорите, – важливий момент. Бо «не розривати стосунків із Радянським Союзом» було частиною українського консенсусу. Це могло призвести до розмежування з радянськими людьми на Півдні і Сході. Чи правильно я розумію, Павле?

П.Ш.: Я теж вважаю, що це частина першої причини – ми неоднорідна країна. Естонія, щоправда, теж різнорідна.

К.Б.: Естонія, Латвія.

В.Ф.: Вони залагодили це питання за допомогою інституту негромадян.

К.Б.: Там це було результатом боротьби. Незалежність під час розпаду СРСР Україні далася дуже безболісно. Зараз відбувається те, що мало статися двадцять років тому. «Мало» – слово неправильне, але... Формується нова парадигма: ми повинні себе захистити. Я вчора розмовляв із молодими хлопцями – юристами, які навчалися за кордоном. Вони ще рік тому сміялися: військові видатки? Та які військові видатки в нашій країні, взагалі яка війна – двадцять перше століття. А зараз вони розуміють, що треба будувати армію, багато витратити на оборону.

Україна перебувала у надзвичайно дружньому оточенні. Навколо самі друзі. Ліворуч – друзі, праворуч – друзі, на півдні, на півночі – скрізь друзі, все добре.

Є така річ, як роль особистості в реформах. Деякі люди вдаються до змін через особисті причини – полестити власному честолюбству, помститися ворогові, реалізувати якусь ідею. Але загалом реформи проходять через неминучість.

^{1920 року її завоювала Червона армія.}

Пам'ятаю, коли я ще не став міністром, мав зустріч із президентом і очільником його адміністрації. От він і каже: «Щось не проходять економічні реформи». А я запитую: «А які ви хочете впровадити реформи, який їхній сенс?» «Та звідки я знаю – які саме, я бачу, що не відбуваються ніякі». Був попит на реформи – не в тому розумінні, що ми хочемо змінити якийсь параметр або хочемо, щоб у нас це зменшилось, а те підвищилось – просто було зрозуміло, що треба щось змінювати, що далі так жити не можна.

В.Ф.: «Жити по-новому» – як у передвиборчій кампанії Порошенка.

К.Б.: Так, так. Реформа сама собою – треба щось змінювати. І Саакашвілі мені сказав: хочу поговорити з прем'єром, бо не дуже швидко у нас упроваджуються реформи. Було бажання все реформувати.

Мандата здійснювати ліберальні реформи не було. Був мандат – «додайте корупцію, далі з цією корупцією, у цій брехні неможливо жити».

Не можна сказати, що дві тисячі років історії Грузії або тринадцять років незалежності призвели до того, що повинні бути реформи такого типу. Це ні з чого не впливає. Немає такого детермінізму.

Днями вийшла стаття Соніна¹⁸⁵ у «Ведомостях» про Аргентину, що сильно підупала в ХХ сторіччі. Україна теж дещо робила – просто вона весь час відставала від сусідів. Цього року відстане, і наступного. Це було непомітно.

Якщо жабу посадити в гарячу воду, вона вистрибне, а якщо в холодну, яку повільно нагрівати, – не зрозуміє і звариться. Так і з Україною. Начебто все добре. Цього року живемо краще, ніж минулого? Краще. Ну нормально, а те, що в сусідів ще краще – прив'язки до цього не було.

Але загалом, я думаю, що немає одного пояснення, дуже багато дрібних складових. І те, що був такий безболісний перехід від радянського до пострадянського...

В Україні була гіперінфляція?

В.Ф.: Навіть вища, ніж у Росії. І спад був глибший, ніж у Росії. Зокрема, через гіперінфляцію.

К.Б.: У Росії спад тривав до 1998 року.

¹⁸⁵ К. Сонин. Незаметная катастрофа, Ведомости, №170, 15.09.2014.

В.Ф.: І тут було те ж.

Ви описуєте ваші розмови з Мерабішвілі, Саакашвілі, Жванією: потрібні якісь реформи, здійснюймо їх. Ви, Павле, потрапили, що називається, до тераріуму однодумців. Усі ж у вашому «уряді камікадзе» тільки й говорили про потребу реформ. І чому ті реформи зрештою не вдавалися? Чому нічого не виходило, крім – за великим рахунком – речей, нав'язаних ззовні, тим же МВФ? Як ви це розумієте, побувавши спостерігачем?

П.Ш.: Спершу я б оскаржив ваше «нічого не відбувалося». Дещо відбулося. І тут є проблема піару. Реформи – це я зараз починаю розуміти – теж залежать від сприйняття. Деякі речі робили, але значно менше, ніж потрібно, значно меншою мірою, ніж очікувало суспільство.

Я був здивований, які сильні апаратні настрої більшості членів Кабінету міністрів. Це теж зрозуміло, адже багато з них впродовж останніх десяти років неодноразово працювали в уряді. Нікому на думку не спадало, що неможливо підписувати стільки паперів, що потрібно переходити до електронного документообігу. Якби це комусь спало на думку, то за півроку ми б уже перейшли на електронний документообіг.

Ще більше мене дивувала фраза, яку я чув на кожному засіданні Кабміну під час обговорення кадрового питання. Звільнення відбувалися автоматично, а призначення... На третьому засіданні Кабміну прем'єр сказав: розглядаймо нові кандидатури, запрошуймо їх сюди та розмовляймо з ними. І весь час лунала фраза, що він або вона має «двадцять років досвіду в цій галузі» – і це, мовляв, добре (*Сміється*). Я в якийсь момент не витримав, повернувся до [міністра фінансів] Шлапака – у нього теж двадцять років досвіду – та й кажу: «Сашо, але ж це мінус». Там був такий кричущий випадок, коли людина мала поганий вигляд, говорила погано. А він на це: «А мене ти навіть ображаєш?» (*Сміється*).

К.Б.: Один мій хороший товариш, американець Марк Вайнер протягом дев'яти років був керівником McDonald's у Росії – розвивав цю мережу, починаючи з першого ресторану. У нього був принцип – не брати на роботу людей з досвідом роботи у сфері радянського громадського харчування. Взагалі не брав. Жодної. Якщо людина казала: «Так, я маю досвід. Я працював або працювала бухгалтером чи кухарем...» Все – до побачення.

Я бачу у вас надлишкову спадкоємність, спробу будувати систему на цих людях, спробу здійснити реформу державної служби на базі...

В.Ф.: Пруської моделі.

К.Б.: Як на мене, глобально застарілої. Десять відбулася її адаптація – самі німці нею користуються. Десять від неї відмовилися – новозеландці, естонці.

Держслужбу було скопійовано з армії, зараз армія майже усюди контрактна, а держслужба – як армія, якої вже не існує.

Це підживлює всілякі легенди, мовляв, як же люди працюватимуть? Завдання держслужби формулюється так: треба знайти працівників, які готові в обмін на спокійне життя отримувати меншу зарплату і менше працювати.

В.Ф.: Навіщо вони тоді взагалі потрібні?

К.Б.: З якого дива ефективність держслужби буде вища, не розумію. Зараз в Албанії кажуть: Євросоюз вимагає, щоб ми провадили реформу держслужби за зразком Німеччини. По-перше, ЄС не може цього вимагати, а по-друге, є інші моделі в самій же Європі – з контрактною складовою, без тарифної сітки і таке інше.

Коли я вперше потрапив до Павла в приймальню, то зрозумів, що йому буде непросто. Там стояла людина з двадцятисантиметровим стосом документів і говорила: «Мені треба, щоб міністр терміново все це підписав».

(*Шеремета сміється*).

К.Б.: Міністр може таке підписати тільки механічно. Бо, щоб усе прочитати, він змушений був би взяти відпустку. Я досі впевнений, що цей стос документів був не потрібний.

П.Ш.: Я підписував їх чотири години. Але річ навіть не в цьому. Це не тільки люди, які п'ятнадцять років перебувають в одному середовищі, – це культура, це спілкування, це тон, це питання, які постають... Здається, вони розмовляють українською, я розумію кожне окреме слово, але вони як дельфіни, у них спілкування відбувається на якомусь іншому, астральному, рівні – в інфрачервоному діапазоні, якого я не сприймаю.

В.Ф.: Але це ж, напевно, з самого початку було очевидно, що ви опинитеся саме в такому середовищі.

П.Ш.: Насправді, ні. Я очікував такого в апараті, але не очікував на найвищому щаблі. Мені здавалося, що після Майдану, враховуючи вік прем'єра, рівень його англійської мови і бажання залишитися в історії як реформатор... Я набагато більшого очікував від нього та від першого кола його друзів.

Але над ним взяли гору апаратні інстинкти.

Очевидно, до речі, що їхні очікування щодо мене теж не виправдалися.

В.Ф.: Висловлю таку гіпотезу. Насправді, ви всі просто не розуміли, яка жажлива ситуація в економіці – і не тільки в економіці. Була риторика, що начебто відображала розуміння катастрофічності, але справжнього усвідомлення не було.

П.Ш.: Що таке «катастрофічність ситуації»?

В.Ф.: Ваш бюджет не має права існувати – у тому вигляді, в якому він ухвалювався останні роки.

К.Б.: Ніщо не має права існувати.

В.Ф.: Просто це все відбивається в бюджеті.

К.Б.: Я думаю, дуже погану роль зіграв Міжнародний валютний фонд. Може, навіть свідомо не став якісно працювати. Маючи політичний сигнал, що Україну треба підтримати, він підтримав її не в обмін на серйозні реформи, а просто так.

МВФ може бути зовсім неадекватний або дуже адекватний. Залежно від людей. Я думаю, що люди, які тут, просто слабкі. Ще він може суворо вимагати певних непотрібних речей. Пам'ятаю, 2004 року він вимагав від Грузії терміново знизити тарифи на сільгосппродукцію. Загалом, це правильно, і ми це зробили, та я їм пояснював, що це не актуально, бо з країнами, звідки реально імпортується продовольство, у нас угода про вільну торгівлю і нульовий тариф. Мито на огірки у нас становило 36%, та його ніхто не платив, бо з усіма сусідніми країнами у нас була вільна торгівля. Але вони все одно впиралися.

В Україні була інша ситуація. Вони дали, бо їм сказали: «Треба допомогти, це дуже важливо для сучасного світу, щоб Україна врятувалася». Вони прийшли і сказали: «Давайте ви скоротите видатки на 2% ВВП»... Але це взагалі смішно, коли видатки – приблизно 50% ВВП. За таких

видатків можна скорочувати на 2% ВВП навіть без реформ. Просто якісь речі трішки скоротити.

А що Україна робила б, якби не отримала цих грошей? Якісь речі сталися б значно швидше, і всі працювали б на результат. Мій улюблений приклад – Павло теж був на тому засіданні уряду – коли довго обговорювали і ухвалили рішення, що треба заборонити використовувати перероблені мікроавтобуси для пасажирських перевезень.

П.Ш.: Не довго обговорювали. Хвилин п'ять, напевно.

К.Б.: Хоч півсекунди. Обговорювали ж. Рішення ухвалили? Через три тижні відкликали?

П.Ш.: Мабуть.

К.Б.: А все тому, що гроші дали і – добре. Я запитував у багатьох впливових людей в уряді: «А що буде з бюджетом наступного року?» «Там же у нас ще МВФ». А що далі? Далі – мовчанка, як казав Шекспір.

І це зіграло свою негативну роль. Вийшло те саме, що в попередні три роки – країна мала жажливу економічну політику, але жила добре, бо жила в борг. І цього року те саме.

В.Ф.: Павле, як ви відреагуєте на мою репліку, що «уряд камікадзе», пардон, не дуже добре розумів, з чим має справу.

П.Ш.: Я намагався відреагувати. Мені це, як міністру економіки допомагало. Що більше ми дізнавалися про катастрофічність ситуації, то голосніше можна було казати: давайте нарешті щось робити.

Тому не думаю, що цей факт – незнання катастрофічності ситуації – зіграв погану роль. Ще раз кажу: головне моє розчарування полягало в тому, що в очільників уряду були занадто сильні апаратні і занадто слабкі ліберальні інстинкти. Головна парадигма – це все-таки покерувати. А розробімо-но план Маршалла, а проінвестуймо сюди (грошей немає, але ми знайдемо). Ми будемо вирішувати, ми будемо інвестувати, ми будемо переробляти мікроавтобуси. Отакі інстинкти там залишаються.

К.Б.: Бо були гроші.

Мав якось я зустрітися з міністром фінансів, а його попередня зустріч іще не завершилась, і міністр запропонував: ви посидьте з нами, заодно послухаєте, цікаво буде. Обговорювали державно-приватне партнерство,

а потім якийсь чиновник, видно, що з двадцятирічним досвідом, сказав: «Хотілося б іще одне питання обговорити. Це питання будівництва реабілітаційного центру для дітей в Одеській області». Я думаю: «Господи, може, я в якійсь іншій країні опинився, може, я чогось не знаю, про якісь таємні резерви».

Напевно, це дуже потрібна річ, але це довгостроковий проект. Реабілітаційний центр не побудуєш за три місяці. І ясно, що немає грошей, і взагалі не до цього. Там сиділи якісь важливі люди з НБУ, з Мінфіну, з Мінекономіки, якісь заступники, і якби мене не було – бо зі мною треба було починати зустріч – я думаю, що це обговорення б відбулося. Тому що незручно – людина піднімає таке важливе питання про будівництво реабілітаційного центру.

Я в дечому не згоден з Павлом, але з цим погоджуюсь: так, український уряд поведився відповідно до бюрократичного кодексу, що існує негласно.

В.Ф.: А чому він так поведився? Бо було загальне відчуття, що ось негідники покинули владу, система загалом здорова, ми зараз прийдемо, трохи підкрутимо, залишимо собі якісь «зачанки» і можливості для фінансування своєї політичної діяльності через усілякі схеми, і відразу «Україна розквітне...» Було відчуття, що є функціональна держава, яку необхідно значно налаштувати...

К.Б.: Роджер Дуглас, який був міністром фінансів Нової Зеландії і здійснив україні важливі реформи, розповідав, як в якийсь момент прийшов із засідання парламенту з бюджетом, що ніяк не сходився, і зрозумів, що так жити не можна. Якщо не змінювати правил, нічого не вдасться. Це просто не поєднуване з життям. Лейбористи перемогли на виборах (це був не технократичний, а політичний уряд). Дуглас починав як наймолодший лейборист у парламенті – у третьому поколінні – п'ятнадцять років був депутатом із зовсім іншим agenda. Для нього це був такий переворот, як для Савла, який перетворився на Павла. Зрештою він став лібертаріанцем і створив партію АСТ – Association of Consumers and Taxpayers. Упав на землю – перетворився на лібертаріанця.

В.Ф.: Дуглас згадував про ще один цікавий момент. Вибори, на яких

перемогли лейбористи, були позачергові, а коли так – вони йшли на них без передвиборної програми. Руки були вільні.

К.Б.: Але вони все одно залишалися лейбористами. Наприклад, вони реформували охорону здоров'я, нічого не приватизуючи. Бо не могли сказати своїм виборцям про те, що вони щось приватизують у цій царині.

Поки грім не вдарив... Коли над Україною мало ось-ось заgrimіти, нагодився МВФ і дав грошей.

В.Ф.: Тобто ви не згодні з моєю гіпотезою, що переможна частина політичної еліти (я це називаю «до влади прийшли найкращі з найгірших») не розуміла, що держава Україна потребує кардинальної перебудови?

П.Ш.: Я згоден із цим. Тому що засаднича ідея цього уряду полягає в тому, що слід сильніше нахилити, дужче бити. І тоді у нас усе запрацює.

В.Ф.: Це така східнослов'янська матриця керування.

П.Ш.: Азаров пішов, а «азаровщина» залишилася.

В.Ф.: Чи сильні ці інстинкти в Грузії – «Я начальник – ти дурень»?

К.Б.: А куди нам від них подітися? Вони є у всіх культурах, просто виявляються в різних формах. Не українці ж сказали, що ієрархічне дерево – це коли знизу дивишся і бачиш тільки дупи, а згори дивишся – бачиш лише маківки, на які можна плювати...

Я коли думаю про Україну, згадую звіт про аварію на Чорнобильській АЕС. Тоді припустилися тридцять шість нефатальних помилок. А всі разом вони призвели до фатального результату. Одна з помилок полягала в тому, що кнопку аварійного сигналу заклеїли скотчем.

В.Ф.: Це, як шахтарі, які заклеюють датчики метану в шахтах, щоб не заважали працювати.

К.Б.: Ну це начебто нормально. Але коли тридцять шість чинників із імовірністю десять у мінус двадцятому ступені реалізувалися одночасно, сталася найбільша аварія в історії світової енергетики. А в цьому разі навпаки – якась одна слабкість, друга, четверта, п'ята, історична, культурна, МВФ, Майдан і таке інше... Уявіть, якби Майдан відбувся, коли державні фінанси були не в такому жахливому стані. 2004 року, коли стався перший Майдан, фінанси були в хорошому стані. Ніщо не вказувало на фінансову катастрофу.

В.Ф.: Україна перебувала ще на самому початку тривалого популістського циклу.

К.Б.: Коли в Грузії сталася Революція троянд, економіка зростала дуже добре – лише завдяки одному великому інфраструктурному проекту, але не було низхідного тренду.

Я б сказав, що Янукович пішов вчасно, якби він пішов сам. Він заліз у борги, привчивши країну до «розпусного» бюджету, і залишив це...

П.Ш.: Не лише держава, а й приватні компанії залізли у борги.

К.Б.: А зараз хтось мусить виявляти героїзм, щоб відучувати від того, до чого привчив попередник.

В.Ф.: Знаючи при цьому, що про нього, героя, скажуть: «За Януковича був порядок, а цей негідник прийшов і все зіпсував».

К.Б.: Так. Але що вдієш.

П.Ш.: Заощадження 2012 року становили 10% ВВП – при тому, що в 2010-му наближалися до 20%, більш-менш нормально. Тобто не тільки держава надмірно споживала, але і домогосподарства...

В.Ф.: Це був наслідок ненормальної макроекономічної політики, коли держава тримала курс гривні і на бізнес тиснули непомірні кредитні ставки.

К.Б.: Якби Янукович сам пішов у відставку, він увійшов би в історію як великий президент, носій благополуччя.

П.Ш.: Золоті часи...

К.Б.: Золоті часи.

В.Ф.: Потім би ще десять років згадували.

К.Б.: Рейган був людиною розумною, але цинічною. Під час свого другого терміну він здійснив багато державних запозичень, стимулюючи зниження податків і підвищення видатків, що загалом є не найздоровішою макроекономічною політикою. Коли радники обурилися, що ж він таке робить, Рейган відповів: те, що я брав у борг, – знаєте ви, а те, що люди живуть краще, знають вони. Вони згадуватимуть хороші часи, а не борги. А борги хтось інший розхльобуватиме.

Я трошки вивчав економічну історію Грузії – наскільки це можливо. Один із найяскравіших епізодів – правління цариці Тамари, коли Грузія на-

чебто процвітала. Як можна простежити економічну історію? За кількістю капітальних будівель того часу. За Тамари справді багато будували, і це призвело до найвищої інфляції. Вона витратила купу грошей, вона розтратила всю казну – така була її економічна політика. Вона почала «друкувати»...

В.Ф.: Євро-2012...

К.Б.: Вона зменшила вагу монет – тоді в цьому виражалася інфляція: та ж монета, але менша, вдвічі легша. Тамара залишилася в народній пам'яті правителькою, яка всім допомагала. Вона – мене, можливо, сплять на вогнищі після цього – відкрила дорогу для легкої перемоги монголів. Бо це послабило Грузію в наступному циклі.

Тут те ж саме. Багато поляків сьогодні не люблять Бальцеровича. Тоді їм було погано, а те, що завдяки реформам вони живуть заможнo... Але для цього треба утворити складний ланцюжок.

П.Ш.: До речі, і прем'єр це дуже добре розуміє. Політичні інстинкти у нього добре розвинені.

В.Ф.: А він розуміє, що коли Україна розпадеться, він стане політичним трупом?

П.Ш.: Гадаю, він сподівається, що такого не станеться. Але він вважає, що ліберальне населення – це 5%, а 60% вірять у доброго царя, який витрачає і захищає.

В.Ф.: А він любить Україну взагалі? *(Після секундної паузи).* Взагалі в уряді є люди, які люблять Україну?

П.Ш.: Ліберальною любов'ю? *(Сміється).*

В.Ф.: Просто люблять країну і готові задля неї чимось пожертвувати. *(Спієрозмовники сміються).* Я щось не те кажу?

П.Ш.: Вони вважають, що люблять.

В.Ф.: Пам'ятаєте, Павле, ще до перемоги революції ми з вами обговорювали економічну політику. З приводу більшості питань ми були згодні, та залишалася в нас серйозна розбіжність, хоча ми про це активно не дискутували. Ви були прихильником проведення Олімпіади-2022 у Львові, казали, що занадто високий рівень «держвидатків» можна лікувати, не знизивши їх, а прискоривши економічне зростання. Ви й досі дотримуетея цього погляду?

П.Ш.: Дякую за запитання. Я трохи його переформулюю.

Моя трансформація протягом останніх шести років була така. Я виїхав звідси в Малайзію лібералом. Три роки в Малайзії показали мені можливість іншого шляху. Назвемо його – розвиток з активною роллю держави.

В.Ф.: ВВП на душу населення в Малайзії на скільки вищий, ніж в Україні?

К.Б.: У Малайзії \$19 000 за паритетом купівельної спроможності.

В.Ф.: Тобто в два з половиною рази вищий.

П.Ш.: \$11000 – за номінальним курсом.

Активна роль держави – це не тільки Малайзія, це Корея, це Тайвань. Я думав, це можливо і в нас. Але після півроку в уряді я хочу повернутися у ваше середовище – звісно, мені ще треба буде скласти тести та іспити (*всі регочуть*) – бо я побачив, у чому все-таки полягає відмінність. До того ж такий підхід не діє належним чином навіть у Малайзії, рішення там все ж ухвалюють люди, освітній рівень, рівень досвіду і розуміння яких значно вищі, ніж у тих людей, які тут.

В.Ф.: А рівень порядності?

П.Ш.: Це теж – хоча і там є корупція. Просто там ми з першого дня, будучи консультантами, були корисні, бо всі вони – весь уряд, другий, третій ряд – розмовляють англійською. Англійська там – майже як російська тут. Уламок Британської імперії. Вони всі навчалися в Британії. У них інші інстинкти. А коли люди в нашому апараті вирішують, куди вкладати гроші, в яку Олімпіаду, вони мають зовсім інший погляд – який відсоток належатиме мені. При всій повазі, їм не можна давати права ухвалювати такі рішення.

К.Б.: Тут запитання таке: чому важлива податкова система? Умовно, якщо податки становлять у вас 20% ВВП – у Малайзії тривалий час вони становили 25% ВВП – тому її економіка швидко зростала, але не так швидко, як Кореї, Сінгапуру і Тайваню – то в межах 20% або 15% ВВП, як було в Сінгапурі, ви можете дозволяти експериментувати.

П.Ш.: Плюс у Малайзії ще й нафта – це 40% доходів бюджету.

К.Б.: Вони повільніше зростали ще й тому, що в них більший додатковий дохід від Petronas.

Візьмімо Сінгапур. У них є спеціальне агентство, що просуває тамтешні реформи. Можна заплатити гроші, вам зроблять тур по уряду, розкажуть, як Сінгапур розвивався. Вони не розповідатимуть, що основа сінгапурського економічного дива полягає в низьких податках. Вони розкажуть, як проводили тренінги, думали, що розвивати, побудували індустріальний парк Джуронг. Людина наслухається цих оповідань і почне говорити, що успіх Сінгапуру – це результат індикативного планування, чого ж ми від нього відмовилися, треба Держплан відновлювати. І все у такому ж дусі. А потім відкриваєш сайт міністерства фінансів Сінгапуру, ознайомлюєшся зі структурою їхнього бюджету і розумієш, що насправді все зовсім інакше, бо в них упродовж багатьох років держзвдатки становили 15% ВВП, з яких одна третина припадала на оборону, а решти 10% вистачало на все інше. А в межах 10% ВВП – хоч як би ти експериментував, хоч які будував індустріальні парки, проводив Олімпіаду, – ти не нашкодиш.

Спеціально для читачів з України (якщо ця книжка побачить світ і її читатимуть в Україні). В Україні держзвдатки – 50% ВВП. Якщо виходити з того, що держава все робить ідеально (чого не може бути), то Україна мала б розвиватися швидше, бо держава тут має багато грошей – на відміну від Сінгапуру. Але оскільки держава все робить не найкращим чином, тому Сінгапур зі своїми 15% ВВП розвивався швидко, а Україна зі своїми 50% розвивається... Слово «розвивається» сюди не підходить.

В.Ф.: Павле, на форумі Пінчука ви розповідали про одну з корупційних схем, що вам не вдалося її здолати.

К.Б.: Яку схему?

П.Ш.: (*Вагаючись*). Розповів. Тепер чекаю наслідків...

В.Ф.: Уже у вас вихопилося – давайте деталі.

П.Ш.: Я не назвав партію, яка користувалася цією схемою.

В.Ф.: Партія регіонів.

П.Ш.: До речі, так, і вона теж.

В.Ф.: Ну то розкажіть же про цю схему.

К.Б.: Хочеться долучитися (*Сміються*).

В.Ф.: У принципі історія очікувана і зрозуміла. Спеціальне регулювання створює такі окремі мішки чи кишені для грошей, звідки правляча на

даний момент політична сила має можливість роздавати кеш собі і своїм сателітам. Правильно я описую?

П.Ш.: Я не був на роздачі. Навіть не був на приході грошей, тому не знаю. У мене немає факту приходу і в мене точно немає факту роздачі. Як їх могли використовувати, я не знаю.

К.Б.: Щодо роздачі, мені здається, ви, Володю, описали якусь ідеалізовану схему.

П.Ш.: Так, так *(Сміється)*.

К.Б.: Таке суто партійне будівництво.

В.Ф.: Я вірю в чистоту думок корупціонерів.

К.Б.: Ось гроші на партійне будівництво...

П.Ш.: А це на – ЦК.

К.Б.: Це на газету.

П.Ш.: А це Маші, яка мені каву приносила *(Всі троє сміються)*.

К.Б.: Я думаю, там співвідношення особистого й суспільного зовсім інакше.

В.Ф.: Повинен же я створити комфортне середовище співрозмовнику для змалювання гнилої ситуації.

К.Б.: Знаєте, я згадав іншу історію. Розширивши зону окупації в Південній Осетії, в якій мешкає вісімнадцять тисяч осіб, а виборців – чотирнадцять тисяч, Росія лише за останні два роки витратила там \$1,3 млрд. За такі гроші можна побудувати щось середнє між Монте-Карло і швейцарським кантоном Цуг. Але там нічого немає, бо «витратила»... З джерела гроші вийшли, але яка їхня частина дійшла до отримувачів? Якщо один відсоток дійшов – це вже видатний результат.

П.Ш.: До Осетії важко гроші йдуть, там гори.

К.Б.: Тут теж саме: грошей було багато, але на партійне будівництво, боюся, дійшло значно менше.

В.Ф.: Даймо слово Павлові. То що це за схема з «Укресресурсами»?

П.Ш.: Коли ви свою книжку видасте? Сподіваюся, коли вона вийде, це буде вже не актуально.

Я намагався закрити цю схему чотири рази.

В.Ф.: А що за схема?

П.Ш.: Імпортери повинні платити певний відсоток уповноваженій державній компанії, начебто на утилізацію. Сліди утилізації малопомітні.

К.Б.: О, здорово – у вас така регуляція є.

П.Ш.: Порошенко на посаді міністра намагався цю компанію закрити – не вдалось. Я думав, нам вдасться, адже старі часи минули... Насправді, причини не закривати були, я б навіть сказав, правильні. Суд якесь рішення ухвалив, потім міністр екології вирішив, що не хоче, щоб під наказом перший підпис був мій, а хоче, щоб був його. Тому розвернув усе. Тобто, почалися затримки, зволікання.

К.Б.: Якщо є державне відомство, що бере гроші ні за що і ні на що, ясно, що це комусь потрібно.

В.Ф.: Народу України.

К.Б.: Народ України тут ні до чого. І є дві версії: ваша і реальна. Ваша – що це для партійного будівництва. А реальна – що люди хочуть краще жити.

Коли я жив у Росії, був свідком становлення багатьох таких схем. Наприклад, хтось лобіював, щоб усі купували певну наліпку, яка покращить відстеження цього продукту до утилізації. Всі купували якусь довідку про те, що їхній продукт не шкідливий. Потім люди торгували цими схемами.

П.Ш.: Просто це одна з тисяч схем.

К.Б.: Але це дрібні схеми. Вони, зазвичай, виникають не на найвищому урядовому рівні, цим бавляться слабкі відомства...

П.Ш.: Насправді, ця схема виникла на найвищому рівні в 2008 році.

К.Б.: А скільки там акумулювалося грошей?

П.Ш.: Я не знаю точних цифр.

В.Ф.: Хоча б кількість нулів яка? Сотні мільйонів, десятки?

П.Ш.: Сотні.

К.Б.: Сотні мільйонів гривень?

П.Ш.: Так.

В.Ф.: 2008 рік – це уряд Тимошенко. І після зміни влади ця схема продовжила служити, але вже регіоналам. Як, власне, я і описую.

Я ніколи не міг зрозуміти, чому Тимошенко не посадили за реальну корупцію? Моя гіпотеза – щоб не розкривати схем, якими почали користуватися її наступники.

К.Б.: Ці схеми в країнах із розвинутою ринковою корупцією продаються, а в країнах із нерозвинутою ринковою корупцією – успадковуються. Оце й уся різниця.

В.Ф.: Добре. Павле, ваш прогноз – реформи в Україні будуть як стихійне лихо чи як усвідомлена політика?

П.Ш.: Я все-таки трошки економіст і люблю говорити, опираючись на ймовірності і тенденції. До позитивних тенденцій я б зарахував те, що президент має реформаторський інстинкт. Він людина з бізнесу, до того ж з бізнесу, що створював вартість, і не в нафтогазовій галузі. На відміну від верхівки уряду, яка заробила гроші не за допомогою бренду...

В.Ф.: А за допомогою політичного бізнесу.

П.Ш.: Мені здається, головна проблема України – це вороже ставлення держави до бізнесу, від еліти – вниз до народу. І воно, звісно, гіпертрофовано особливо у всяких інспекцій – податкової, наприклад, і цього абсолютно не вдалося переламати. Багато бізнесменів говорили мені впродовж тих півроку, що тиск посилюється, кількість інспекцій та перевірок збільшується. І президент розуміє на якомусь глибинному рівні – наскільки я бачив їх обох – значно краще.

Власне, і в людей, яких він добирає – Шимківа, Зубка, Ложкіна – мені здається, інстинкти теж правильніші.

Чому я весь час вживаю слово «інстинкт». Риторика не так важлива, як інстинкти. Риторика у всіх хороша. У прем'єра іноді дуже хороша. Але враховуючи те, що політична діяльність, особливо за наших умов, сильно стресова – політики цього рівня переходять на інстинкти. І тут цікаво: ось ти на роздоріжжі, і як ти чиниш.

А з іншого боку, те, як формувався список Блоку Порошенка, і власне навіть те, як ця партія називається – це все погані інстинкти.

В.Ф.: На початку січня один український мер запитав, що я думаю про Порошенка. Я відповів, що Порошенко дуже правильно повівся на Майдані, не виляв, відірвав собі шляхи до відступу. Але є один недолік –

Порошенко все життя працює з холоуями, і незрозуміло, чи здатен він сформувати сильну команду, яка в принципі з холоуїв складатися не може.

Насправді, запитання ж є не тільки до Блоку Порошенка. Я дивлюся на всі сили – жодна з них не йде на вибори з якоюсь усвідомленою програмою.

П.Ш.: І ще те, як формуються самі списки Блоку Порошенка. Коли голова партії отримує список із кабінету... тобто йому фізично привозять список із кабінету...

В.Ф.: Сподіватимемося, з кабінету президента.

П.Ш.: Голова партії розважає з'їзд, а потім йому дають список, він уперше бачить ці імена, зачитує їх і сам, мабуть, дивується (*Вибух сміху*).

В.Ф.: Кахо Автанділовичу, чи багато в списках грузинського Національного руху було дебілів?

К.Б.: Не бракувало. Я досить різко поведився з деякими законодавцями, бо просто діставали ідіотськими запитаннями. У 2004 році у нас в парламенті було двісті п'ятдесят осіб. Президент каже: «Ви все ж м'якше з ними поведіться, все-таки парламент». «Але ж там нормальних – десятеро-п'ятнадцятеро людей». А він на це: «Ну як ви можете так казати. Як можна казати, що там нормальних десятеро-п'ятнадцятеро людей. Там осіб двадцять п'ять».

Це проблема виборів за списками.

В.Ф.: Спискової демократії.

К.Б.: Коли є партії, які раптово виникають. Для України це, до речі, важливіше.

У нас був один депутат, з яким мені довелося боротися. Він написав дурнуватий закон про вино, величезні регуляції запроваджував. І я почав цікавитися, як він опинився в парламенті. Коли склали списки, виходили з того, що треба демонструвати впевненість у собі. Отже, мати сто п'ятдесят людей у списку – бо ми впевнені, що здолаємо всіх. З кінцем переліку самі розумієте, як буває. Там просто вже байдуже, хто. І ось сидять у виборчому штабі партії, і хтось пропонує: а включімо баскетболіста. Баскетболіста не знайшли, зате в когось був знайомий тренер із баскетболу. «А клич-но його до нас». Той приходять. «Ви тренер із баскетболу?»

«Ні, я суддя з футболу» (*Сміх*). Ну або навпаки. Людина вже прийшла – не виганяти ж її тепер? «Хочеш у список?» Так. Його і записали. Потім почалася революція, багато депутатів стали членами уряду, вони посунулися, і він опинився в парламенті.

В.Ф.: Павле, а давайте трохи порефлексуємо. Що б ви зробили інакше, якби вам випав шанс повернутися в березень 2014 року і ви б розуміли, в який саме уряд ви потрапили.

П.Ш.: Дві речі. Каха каже, що поганий PR: внутрішній і зовнішній. І я з цим згоден.

Я впродовж певного часу вважав, що потрібно грати в командну гру. Уряд – це ж команда? Те, що я почав робити в серпні, треба було починати три місяці тому. Треба було називати схеми, вказувати на міністрів, на людей – тобто здійснювати галас, зокрема, і на засіданнях уряду, і поза ними. Хтозна, чим це могло загрожувати, але робити це було треба, бо країна здивована: «А що ви там робили ці півроку?»

Друге – як продовження першого – мені треба було відразу, протягом кількох тижнів домовлятися з донорами – з фондом Сороса, Світовим банком, з МВФ, напевно, ні – про підтримку. Бо фактично це все відбувалося на голому ентузіазмі. Це все, звісно, мило, дуже практично, але...

В.Ф.: Ви про те, що донори підтягнули б з усього світу кадри, які надали б вам інтелектуальну і технічну підтримку?

П.Ш.: Ідеться навіть не про збільшення команди, а власне про нормальне фінансування тієї команди, яка була. Команда з дерегуляції два місяці працювала взагалі безкоштовно, потім уже Сорос трішки її підтримав, коли було створено продукт. Моя помічниця Наташа Бугайова працювала взагалі задурно.

Я за серпень отримав три з половиною тисячі гривень – не знаю, безкоштовно це чи не безкоштовно.

К.Б.: Три з половиною тисячі гривень за що?

П.Ш.: За роботу міністра. Це моя зарплата. Якщо є люди, які можуть жити на заощадження довше, то звісно, нехай приходять і роблять, але в мене закінчився бензин. Враховуючи те, що діти вчаться в міжнародній школі... Я на обслуговування кредиту за місяць витрачаю більш, ніж три

з половиною тисячі гривень. Тому я стояв на роздоріжжі – або здаватися, або піти.

В.Ф.: Здаватися – куди?

П.Ш.: Туди, де гроші.

В.Ф.: На кшталт «хлопці, готовий брати участь у всіх ваших схемах за помірну плату».

П.Ш.: Десь так. До речі, якщо дивитися на речі тверезо-цінічно – для якихось реформ, що їх усе-таки треба було просувати, скажімо, оптимізації та скорочення контролюючих органів – піти продатися (я так не зробив і навіть не обговорював), в принципі, можна було.

Краще, звісно, не продаватися – Фірташу, Коломойському або які ще у нас є варіанти. Краще такий варіант, як у Грузії, – там, здається, був фонд Сороса.

К.Б.: Не зовсім так, там був фонд, створений UNDP, у фінансуванні якого брав участь Сорос та інші люди.

В.Ф.: Ми з вами ще в лютому обговорювали таку можливість для України.

К.Б.: Насправді в Грузії це було тому, що бюджет у 2003 році становив приблизно \$350 млн і не було впевненості, що взагалі є джерело, з якого можна платити. Питання полягало не в політичних рішеннях, а в тому, що не зрозуміло, чи є гроші чи немає. І було створено фонд у розмірі \$25 млн.

Я отримував кілька тисяч доларів на місяць на розподіл по міністерству, а потім, оскільки розумів, що не можу утримувати стільки народу, я просто звільнив усіх непотрібних працівників, дві третини звільнив, і підвищив зарплату втричі.

В Україні інша ситуація. Тут гроші є.

П.Ш.: Ми насправді наблизилися до цього рішення, але апарат почав захищатися своїми методами. Однією з причин моєї відставки було те, що всередині міністерства було створено офіс торговельного представника, який керувався окремим положенням. Тобто, Кабмін вилучив із підпорядкування мені від чверті до третини міністерства. І робити там реорганізацію було неможливо. Я не кажу вже про те, що мені нав'язали заступника міністра – мовляв, двадцять років досвіду і взагалі він єдиний в країні, хто розуміється на торговельній політиці.

Відома його позиція щодо СОТ. Суперечка з Австралією про тютюн. Ви знаєте? Ми сперечаємося з Австралією в СОТ, чому вона дозволила собі ввести упаковку, що не подобається Україні.

К.Б.: Вони ввели стандартизовану упаковку.

В.Ф.: Я чув версію, що тютюнові компанії «занесли» українським чиновникам.

П.Ш.: Не будемо про це. Давайте про факти. Факт перший. Експорту тютюну з України до Австралії – нуль. Тобто, глибинний економічний інтерес зрозумілий. Факт другий – хто ще підтримав цю суперечку. Philip Morris, Imperial Tobacco, Japan Tobacco, тобто Штати, Британія та Японія? Ні, чомусь вийшло, що суперечку підтримали Гондурас, Куба та Індонезія (*Регоче*). Хороша компанія, я всіх вітаю. «А хто це почав? Як це сталося?» Це було коли, П'ятницький Валерій Тезійович, якого мені нав'язали як заступника, був виконувачем обов'язки міністра. Все зрозуміло. Дякую.

К.Б.: Цікаво.

В.Ф.: Ви ж самі кажете, що маленькі зарплати.

К.Б.: Дуже тонко. Я навіть не міг собі уявити – ви надали сенсу моему дню, відкрили мені новий ринок.

П.Ш.: Нову схему.

К.Б.: Схему міжнародного рівня! При цьому, як то кажуть, не за рахунок українського народу.

П.Ш.: Я кажу: «Слухайте, а нащо ми це робимо? Австралія нас підтримує, вона ухвалила санкції проти Росії, вона страждає, може, заберемо нашу скаргу?» Ні, не можна. Це training ground для наших юристів. «Розумію».

В.Ф.: Кахо Автанділовичу, хочете наостанок запитати про що-небудь у Павла.

К.Б.: Я просто шокований інноваційністю.

В.Ф.: Головний недолік українців – це те, що вони не вірять у свої сили. Це вже дуже серйозно. Ви за п'ятсот років пережили різної сили звірства і гноблення, спробуйте вже що-небудь із собою зробити.

П.Ш.: Я сподіваюся, чергова спроба буде в листопаді. Залежно від того, хто стане наступним прем'єром. І я думаю, що є хороша можливість, що буде інший прем'єр.

В.Ф.: А які варіанти?

П.Ш.: Не знаю, які варіанти, але можу сказати, хто має реформаторські інстинкти. Це – Гройсман¹⁸⁶. За стресових ситуацій він діяв належно. Двадцятого серпня, у день, коли я пішов, прем'єр ущент розбомбив пропозицію щодо скорочення контролюючих органів, яку готував Гройсман. До речі, я єдиний виступив на його підтримку. Бо Гройсмана було принижено. Йому перепало вперше за півроку, тому що вся критика традиційно була адресована або мені, або Мусію¹⁸⁷: «Ви не розумієте, про що йдеться! Ви взагалі «нуль» у цій системі, не можна брати сюди нових людей!»

Гройсман був другом (прем'єра) півроку. Аж раптом вносить пропозицію, що ми її, звісно, дуже підтримували, та ж команда Олександра Данилюка, Міша Оболонський і Данило Пасько тихо працювали з Гройсманом та його командою, зробили хорошу постанову. Зрештою її опубліковано. Там були недоліки, звісно, були, були. Але як рамкова постанова – вона хороша. Інші міністри так подивилися на мене – мовляв, дивак. Гройсман мовчав. Але той факт, що він цю постанову підготував, протягнув через все, 22 серпня вони все-таки проголосували... Якщо моя відставка була потрібна тільки для цього, то, вважаю, я зробив хорошу річ.

Але далі таке запитання. А де «гуляла постанова» між 22 серпня і 12 вересня, коли її вже підписали? Де вона була? Путін заважав? Хто заважав? Це знову питання про інстинкти. І Гройсман – на форумі у Пінчука – підійшов до мене і шепнув: «Підписали».

В.Ф.: Підпільна фракція стихійних лібералів.

П.Ш.: Я, до речі, не думаю що Гройсман ліберал, але він один із кандидатів, враховуючи, що йому довіряє президент. Я сподіваюся, книжка вийде, коли всі ці міркування вже не будуть актуальні.

186 Володимир Гройсман (1978 р.н.) – мер Вінниці (2006-2014), віце-прем'єр-міністр регіонального розвитку (лютий-грудень 2014), голова Верховної Ради (з 27 листопада 2014).

187 Олег Мусій (1965 р.н.) – міністр охорони здоров'я в першому кабінеті Арсенія Яценюка (лютий – жовтень 2014р.).

В.Ф.: Боюся, тоді не буде вже ні Порошенка, ні Гройсмана, ні Яценюка.

П.Ш.: Але, хто буде прем'єром – це важливо. Яка команда. Там потрібні ліберальні реформаторські інстинкти. Мені пора тікати.

В.Ф.: На цій сумній, я б навіть сказав, трагічній ноті ми закінчуємо наше інтерв'ю.

Розділ XXI

ХОДОРКОВСЬКИЙ

Фрасдорф, Баварія

18 жовтня 2014 року

Це кінець Росії, сказав мені Бендукідзе в останні дні лютого, коли солдати без розпізнавальних знаків почали захоплювати в Криму об'єкт за об'єктом. Навесні і влітку наші розмови так чи інак зачіпали російську проблематику, і вже у вересні Касі це набридло. Під час останніх наших обговорень він часто повторював, що (це стосувалося і вибору співрозмовників) мусить бути «якнайменше РФ». Але людина припускає, а інерція її задумів – вирішує.

Те, що діалог із Ходорковським безумовно пожвавить книжку, ми з Кахою вирішили ще 23 лютого (див. Післямову до цієї розмови). Швидко це зробити не вдалося (представниця Ходорковського влітку написала мені, що він не готовий говорити під запис), але завдяки щасливому випадку в жовтні ми все-таки зустрілися. У присутності свого давнього приятеля (а було видно, що Бендукідзе і Ходорковський дуже раді зустрічі) відмовляти мені в цілком пристойному проханні було, мабуть, незручно.

Буквально напередодні зустрічі спершу Навальний, а потім і Ходорковський висловили думку про те, що в разі приходу до влади демократичні переконання не дозволять їм повернути Крим Україні в такий же спосіб, у який його було захоплено. Мовляв, потрібно спочатку провести референдум. Увечері сімнадцятого жовтня я спробував пояснити Ходорковському, що вважаю таку позицію не просто аморальною, але й дурною. Двоє провідних опозиційних політиків, по суті, стали на «платформу Путіна» (Крим же – наш), але що це їм дасть із електорального погляду?

Як на мене, нічого, крім втрат. Виборець «Крим – наш» просто вкотре переконався, що Путін усе-таки має рацію – навіть непримиренні опозиціонери його підтримують. Чи сильно він довірятиме після цього Ходорковському або Навальному, щоб у разі нагоди проголосувати за них на виборах? Та з якого дива голосувати за бліді копії, якщо є брутальний оригінал? Що ж до ліберально налаштованих громадян, то нова позиція Навального і Ходорковського їх тільки відштовхне.

Я наводив ці аргументи Ходорковському, а він терпляче і, як мені здалося, уважно слухав нахабну молоду людину, яку бачив уперше в житті. Наступного разу, через місяць, він приємно здивував мене, коли після раптової смерті Кахи, я відправив йому на узгодження інтерв'ю, журнальний варіант якого хотів опублікувати в російському Forbes¹⁸⁸. Зазначивши, що «ми так не домовлялися» (а я справді пояснював, що діалог використовуватиму не для преси, а для нашої з Кахою книжки), Ходорковський за лічені години прочитав текст і повернув його мені з незначними правками.

Одне слово, думаю, ми з Кахою не помилилися, і розмова була цього варта.

В.Ф.: Після спілкування з російською опозицією складається враження, що її лідери погано розуміють, наскільки важко буде Росії повернутися на шлях інтеграції в Захід. Після Другої Світової війни жодна європейська країна не дозволила собі анексувати чужої території. Крім того, захопивши Крим, Росія підірвала режим ядерного нерозповсюдження. Оскільки гарантії ядерних держав щодо територіальної цілісності виявилися порожнім звуком, у неядерних країн з'явився стимул створювати власну бомбу. Нарешті Путін за допомогою шовіністичної мобілізації просто зім'яв будь-яку внутрішню опозицію. Тепер хтозна, як противникам режиму – лівим, націоналістам, лібералам – будувати коаліції і які гасла висувати.

Як усе-таки Росії повернутися на шлях вестернізації?

М.Х.: Поза всяким сумнівом, Путін і його оточення зробили дуже багато, щоб Росія випала з того європейського дискурсу, в якому вона пере-

188 В. Федорин. «Каха Бендукидзе: Я – друг той России, которая не будет обманывать», Forbes Россия, №1, 2015, с. 84-91. Паперовий варіант містить помилку, що її в інтернет-версії усунуто.

бувала. Ми могли і надалі ефективно працювати спільно із Заходом. Але була, як знаємо, одна ключова проблема. Глибші взаємини із Заходом можуть спровокувати регулярну зміну влади, що теоретично непогано, але практично Путіну, з якихось причин, категорично не сподобалося. І коли він дійшов висновку, що найкращий шлях працювати з російським суспільством – це вести його, як баранів на мотузочці, і що Путіна Росії подарувало провидіння, начебто він має місію і повинен цю місію виконати, після цього все решта стало глибоко другорядним.

Ми вже бачили таких місіонерів, бачили, до чого вони доводять свої країни, і якщо Путін залишиться при владі, Росію, звісно, очікує криза. А далі все залежить від того, що буде після цієї кризи. Якщо до влади придуть люди, які зможуть розв'язати ключові проблеми перерозподілу влади, щоб виник баланс і поділ влади, включаючи існування сильної опозиції, то з'являться які-небудь гарантії зміни влади. Якщо виникнуть гарантії зміни влади, то, звісно, з часом, не за одну ітерацію, ми щось зробимо і з корупцією, і з судовою системою, і таке інше. Я цілком переконаний, що в цьому разі ми таки домовимося і з Заходом. Бо Захід, у принципі, і зараз хотів би мати справу з Росією.

В.Ф.: Мати справу з Росією та інтегрувати Росію в себе – це різні речі.

М.Х.: Інтеграція – це окрема тема.

Повторюю: Захід і зараз хотів би мати справу з Росією, але суспільство не дозволяє. Та й узагалі страшно, невідомо, що ця Росія устругне. Головна проблема – непередбачуваність російської влади. Вони б навіть із диктатором, швидше за все, продовжували спілкуватися. Путін лякає їх своєю непередбачуваністю.

У цьому сенсі демократичний режим, режим із поділом влади, значно кращий, бо він принаймні передбачуваний. За процедурами ви можете визначити, що він робитиме, а чого ні. Тому бачу тільки одну проблему – куди нас зажене цей режим, перш ніж упаде.

К.Б.: Мені здається, завдана шкода полягає не лише в тому, що «випало» півпокоління, – а можливо, і ціле. Проблема в тому, що завдяки пропаганді, промиванню мізків було створено жакливо спотворений міф про світ, про Європу, про цивілізацію, про цінності. І це відгукуватиметься ще довго.

Я теж сподіваюся, що в Росії стануться серйозні зміни, буде нова влада. Але цій владі доведеться жити з народом, який зазнав психічної атаки. І це ж не просто кількарічне промивання мізків, яке за півроку чи навіть за кілька років можна виправити. Лікування може тривати набагато довше. І проблема, яку зараз створили, нагадуватиме про себе ще багато років.

В.Ф.: Тут є ще один момент, який не враховують. Чому так легко вдалося створити цей міф? Тому що є школа, є вулиця, є сім'я, які живуть у середині міфу про величезну тисячолітню державу з центром у Москві, яка завжди усім допомагала, а як когось і завойовувала, то для їхнього ж блага. І тільки різні шкідливі зрадники – хохли, чурки та решта чухонців...

М.Х.: З «хохлами» ніколи такої проблеми не було.

В.Ф.: Чому? За часів Єльцина на найвищому щаблі влади була маса людей, які вважали, що Україна – це непорозуміння...

М.Х.: Україну вони, може, і вважали непорозумінням, але ніколи не було проблеми – просто ніколи – з українцями.

В.Ф.: Як із молодшими братами – так, жодних проблем.

М.Х.: Та з якими молодшими братами? Відомо ж, що до лав КДБ, а згодом і ФСБ тільки три нації допускалися без обмежень – українці, білоруси та росіяни.

В.Ф.: А як же Лаврентій Павлович?

К.Б.: Саме після Берії була мегрельська справа¹⁸⁹, а після неї вже – тільки три нації.

М.Х.: Для українців – якщо ми, звісно, не говоримо про західних українців – узагалі в Радянському Союзі нічого закритого не було.

В.Ф.: Так, українці були активними учасниками будівництва імперії з XVIII сторіччя.

К.Б.: На підтримку Михайлової тези: якщо ви візьмете карту розподілу військових заводів по Радянському Союзу, все стає зрозуміло. Їх багато в Росії, Україні, Білорусі. В решті республік, наприклад, Киргизстані чи Грузії, є тільки поодинокі заводи.

¹⁸⁹ «Мінгрельську справу» було почато наприкінці 1951 року і скеровано проти Берії. Держбезпека Грузинської СРСР арештувала понад п'ятсот осіб, яких обвинуватили в «мінгрельському (мегрельському) націоналізмі». Після смерті Сталіна арештованих було звільнено, але після падіння Берії, багато хто знову опинився під вартою, а деякого розстріляли.

М.Х.: Я особисто переконаний, що всі ці розмови про молодших братів – чистісінький комплекс. Ну які молодші брати? Звісно, в Росії завжди вважали, що столичне місто одне – Москва. Київ не розглядали на одному рівні з Москвою, але він і не був на одному рівні з Воронежем. Київ швидше був, як Пітер, тільки південніший.

В.Ф.: Все це, безперечно, добре, але українська політична еліта, включно, до речі, із Партією регіонів, не хотіла інтеграції в Митний союз – усі хотіли в Європу. І ось саме на цьому тлі «постбіловезький світ» перетворився на посткримський, коли російський народ, украй обурений такою зрадницькою поведінкою колишніх братів, фактично одностайно підтримав...

К.Б.: Ні, ну це ж не так...

В.Ф.: Звідки тоді 84%?

К.Б.: Вони не були обурені – їх обурили.

В.Ф.: У грудні 2013 року я розповідав Навальному про те, який вигляд має справжня революція, коли на майдан виходить не лише креативний клас, а люди з різних соціальних груп – загрубілі мужики, – ви, Михайле, самі їх бачили, у безрезультативній демографії не сильно змінилася – і стоять до кінця, під національний гімн. Навальний мені тоді сказав, що, за його інформацією, Путін опирається на дані соціопитувань, які показують, що росіяни осуджують Майдан. Подальша поведінка Олексія, який до останнього часу не долучався до хору «кримнаштів», дедалі більше викликала повагу, тому що він розумів: серед його виборців ця позиція непопулярна.

М.Х.: Він і досі не долучився.

В.Ф.: Тобто ви вважаєте, що імперська мобілізація не завадить Росії повернутися на шлях вестернізації після падіння режиму?

М.Х.: Якщо зараз не говорити про Крим, що є окремою проблемою з погляду суспільного сприйняття (і тут я швидше песиміст), тема України загалом – не важка для Росії. Я абсолютно переконаний, що російське суспільство готове досить швидко знову сприйняти українців як добрих сусідів або братній народ – байдуже. Чи готові до цього українці, мені складно сказати. Те, що російське суспільство вважає Україну відпаолою частиною Росії, а не самостійною окремою державою – це загалом досить нормально для такої, постімперської, ситуації.

К.Б.: Мішо, але ж є в Росії це імперське мислення.

М.Х.: Аякже.

В.Ф.: Такі настрої в Росії і поставили світ перед загрозою четвертої світової війни.

М.Х.: Я б так не драматизував. В історії було багато країн із імперським мисленням, включно з тією ж Великою Британією, які з часом через це переступили.

К.Б.: Вилікувалися.

В.Ф.: Франція позбулася імперського синдрому, зазнавши поразки в Індокитаї та Алжирі. Я, правду кажучи, не бачу, як росіяни можуть подолати свою імперську самосвідомість без істотного негативного досвіду. Ми розмовляємо в прекрасній квітучій Німеччині. За звільнення від імперського синдрому вона заплатила національною катастрофою.

М.Х.: Тут у Росії є один плюс. У нас така велика країна, що ідеї розширення імперії, з прагматичного погляду, більшість росіян сприймає з байдужістю.

К.Б.: Я думаю, що трагічний досвід буде неминучий. Росію, безумовно, зсудомить, і запитання в тому, чи зможе вона вийти з цієї кризи територіально цілісною. Я майже не бачу сценаріїв спокійного розвитку політичної ситуації в Росії та її переходу в благополучніший стан. Я про перетворення Росії на європейську країну – частину великого розвиненого світу, яка поважає себе та інших, яка не збирається ні з ким воювати, бо немає за що, бо про все можна домовитися. Еліта цієї Росії розуміє, що вона не має місії бути другим полюсом у двополюсному або багатополюсному світі, протистояти Америці і таке інше. У цій Росії відбуваються справжні вибори і торжествує правосуддя. Але не очевидно, що до цього можна перейти якось гладенько. Дуже ймовірно, що демонтаж імперії певним чином триватиме.

В.Ф.: А звідки візьмуться судоми?

К.Б.: Хороше запитання. Є таке оповідання якогось грузинського письменника. Він згадує, як його дідусь говорив під час застілля: «Якби соціалізм був хороший, то чому англійці нас не обігнали? Вони в усьому перші, ось і це зробили б першими».

Чим є нинішній політичний режим у Росії? Виборна диктатура з незмінною владою, імперськими структурами та амбіціями. Якщо б це було добре, то були б іще успішні країни, в яких громадяни почуваються невільними, розуміючи, що в країні немає справедливості, що владі начхати на людей. Але таких країн не буває. Це означає, що ця модель неуспішна, і неуспішна в усьому – в економіці, в політиці. Тому Росія поступово слабшатиме. Можливо, це призведе до надмірного бажання захоплювати сусідів – можна, знаєте, так роззявити рота, що потім уже не закриєш. Можливо, це виражатиметься в поступовому ослабленні економіки, яке може тривати протягом десятиліть.

В.Ф.: Тобто, судоми – це те, що неминуче супроводжує злам цієї моделі.

К.Б.: Ця модель м'яко, ніжно зламатися не може.

В.Ф.: Ви ж певний відтинок свого життя були патріотом Росії?

К.Б.: Залежить від того, що ви вкладаєте в ці слова. Я, наприклад, завжди вважав, що Росія повинна вступити в НАТО.

Якщо ви починаєте розуміти, як влаштовано весь світ, не дивно, чому ви повинні хотіти, щоб ваша країна була влаштована інакше.

В.Ф.: Це запитання, щоб перейти до наступної тези. Ясно, що зараз Бендुकідзе – ворог Росії. Росія розчленувала його батьківщину, Росія є експортером корупції, нестабільності...

М.Х.: Я не думаю, що він ворог Росії.

К.Б.: Залежно, що таке Росія.

В.Ф.: Нинішня Росія.

К.Б.: Нинішнього режиму – так, безумовно.

М.Х.: Якби він був ворогом Росії, йому було б важко зі мною спілкуватися.

К.Б.: І з дружиною було б важко розмовляти. З вами.

М.Х.: А так ми, начебто, однією мовою спілкуємося.

В.Ф.: Як тоді переформулювати ідею величі Росії? Щоб велич виражалася не в тому, що «ми всіх давимо»? Як донести до громадян, що справжня велич Росії – у тому, щоб експортувати публічні блага, а не лихо?

М.Х.: Я вважаю, що це річ, яку цілком можна реалізувати. Велич у розумінні «нехай нас усі бояться» – це все-таки наслідок певного комплексу

неповноцінності. Людина, яку б'є керівництво (людей у Росії керівництво має за ніщо), шукає можливість на когось відігратися. Коли випала нагода відігратися на Україні, всі щасливі. Хоча це – суто психологічна компенсація, і відігратися треба було б, нарешті закликавши до порядку власний уряд.

К.Б.: Але це важко.

М.Х.: Це страшно. А тут, начебто, дуже добре – і воюють інші, і самолюбство лоскоче.

В.Ф.: Але тоді потрібно повернутися до питання про сприйняття росіянами своєї історії як низки успіхів і поразок на шляху розбудови величезної країни з центром у Москві, з тимчасово відокремленими територіями, які потім повернуться. Ця схема, як ми переконалися в 2014 році, успішно працює. Вона пояснює людям, навіщо вони тут живуть. І мені здається, що без нових підручників з історії для середньої школи ми не позбудемося імперського синдрому.

М.Х.: Мабуть. Але взагалі, будь-який підручник з історії – компліментарний щодо своєї країни. Адже, якщо людям нема чим пишатися зі свого минулого, їм дуже важко відчувати свою єдність у майбутньому. Інша річ, що підручники повинні вчити насамперед думати, а не нав'язувати школярам якийсь єдиний погляд. Підручник повинен говорити: є таке бачення історії, а є інше, і ми не дуже розуміємо, яке із них – правильне. Це завдання, з яким цілком можна упоратися.

К.Б.: Це дуже серйозне і непросте завдання. Зараз ми живемо в спадщині радянських підручників з історії...

В.Ф.: Які, своєю чергою, є частиною карамзінської – великодержавної і монархічної – традиції.

К.Б.: Я спостерігаю за спробами написати новий підручник з історії Росії. Іноді читаю протоколи цих засідань, і це, звісно, рух у зовсім іншому напрямку – «Як індоктринувати дітей від самого початку». Цей злочин перед своїм народом може бути навіть жахливіший за всі попередні – цілком спотворити уявлення людей про самих себе...

В.Ф.: Це доповнення до Кисельовської пропаганди, без якої вона не діє.

К.Б.: Але воно залишиться у мізках надовго.

Ми знаємо, що кількість переходить у якість. Цю формулу взято із Гегеля. Нас у школах і університетах навчали марксизму, і це – частина діалектичного матеріалізму, яка вже стала розмовним штампом. Скільки поколінь має змінитися в колишньому Радянському Союзі, щоб люди забули про це, щоб ніхто більше не казав: ну це ж ясно, кількість перейшла в якість. Англійці та французи так не кажуть.

Це злочин. Розтягнений у часі злочин проти власного народу – дурити його для задоволення власних інтересів. У цьому розумінні – я ворог.

В.Ф.: Тієї Росії, яка буде в єдиному підручнику з історії.

К.Б.: Ворог тієї Росії, яка дурить своїх громадян. А тієї, яка не дурити-ме, – друг. Росія, що вилікується від імперського синдрому, буде нормальною великою європейською країною, як Німеччина, Англія, Франція, Україна, Польща.

В.Ф.: А ви, Михайле Борисовичу, що думаете про імперський синдром?

М.Х.: Я просто спокійніше до нього ставлюся. Природна річ. Але, звісно, якщо давати йому час до часу лад, то чорт знає, у що це може вилитися.

Перед нами – проблема побудови національної держави. Це велика проблема, не менша, ніж в американців. Але вони ж її розв'язують, ну і ми мусимо дати цьому раду.

В.Ф.: Вони її розв'язують, будуючи громадянську націю.

М.Х.: А іншого шляху немає.

В.Ф.: У сучасній Росії немає громадянської нації.

М.Х.: У цьому і проблема.

В.Ф.: Плюс до Росії входить кілька етнічних територій, які є батьківщиною народів, що дозрівають до власної державності. Погляньте на Татарстан – це майже готова держава.

М.Х.: Тезу, що Татарстан дозрів до власної державності, нам певним чином нав'язують. І з нею абсолютно не обов'язково погоджуватися. Це зараз Татарстан відформатували в бік відходу від базового курсу, а базовий курс завжди був спрямований на створення єдиної громадянської нації. Спочатку єдиної радянської, потім – російської громадянської нації.

Витягти етнічних татар із загальноросійської громадянської нації можна тільки з кров'ю, в прямому і переносному сенсі. Витягти українців, що живуть в Росії, з загальноросійської громадянської нації можна тільки з кров'ю. Я, звісно, припускаю, що на Північному Кавказі можна було б спокійно когось витягнути з процесу становлення національної держави (там є люди, що живуть в іншій, швидше родоплемінній парадигмі), але після цього все одно була б кров.

К.Б.: Можливо, крові взагалі не уникнути.

М.Х.: Можливо, крові і не уникнути, але діяти необхідно відповідно до того критерію оптимізації, який запропонував Солженіцин, – «збереження народу». Ви собі тільки уявіть на секунду, проведіть уявний експеримент: завтра ми відокремлюємо Північний Кавказ. Чи цим обмежиться? Чи не поширяться сепаратизм на решту автономій? А там мільйони російських і змішаних сімей. І ми розуміємо, цивілізоване ставлення в такій ситуації їм «не загрожує». Вони поїдуть у центральну Росію, втративши все. Яка буде обрана ними влада? Ліберальна? Сумніваюся. Швидше, нам усе одно довелось б воювати, тільки за значно гіршої ситуації. То навіщо ж її провокувати?

В.Ф.: А як ви збираєтеся будувати громадянську націю з родоплемінними вкрапленнями?

М.Х.: Поступово, через виховання, як належить. Хлопці, ви можете викладати все, що вважаєте за потрібне в себе, але водночас не можете не викладати російської культури, принаймні, на тому ж рівні, що і своїє. Ми будемо з вами серйозно працювати. У вас немає іншої ради, крім як увійти до складу єдиної російської нації. На рівноправних умовах.

К.Б.: Ясно, що на Північному Кавказі є певний злам...

Два роки тому я запитував в українців: якщо по Україні вдарити, де вона розламається? Вони відповідали, що все це казки, нічого такого не буде, але в принципі Україна розламається тут. І взагалі-то вони все правильно діагностували. З Росією теж ясно: якщо по ній сильно бахнути, то розлам буде йти не між Воронежською та Белгородською областю, а, умовно кажучи, по Тереку.

В.Ф.: Аргументи про кров, про двадцять мільйонів етнічних росіян,

які живуть на національних територіях, зрозумілі як означення ймовірних витрат...

М.Х.: Це не витрати. Це неможливість розв'язати завдання у такий спосіб.

В.Ф.: Баварія після Другої світової війни прийняла кілька мільйонів біженців. Уся Німеччина прийняла дванадцять мільйонів. За ситуації набагато важчої, ніж у сучасній Росії або навіть Росії дев'яностих років.

К.Б.: І пропорція більша виходить. Тобто як частка від етносу.

В.Ф.: Ми бачимо, що це здається важко і нереалістично, але у Німеччині це призвело до побудови квітучої Федеративної республіки.

М.Х.: Не треба плутати грішне з праведним. Німеччину після Другої світової війни було окуповано. У нас же немає окупаційних військ, які кажуть кожному громадянину країни: до цього місця ходити можеш, а далі – і не думай. Суворі окупаційна політика тут тривала навіть у шістдесятих роках, не кажучи вже про п'ятдесяті.

В.Ф.: Суворі закінчилась швидше в середині п'ятдесятих, коли загалом було досягнуто мети американської політики з реінтеграції ФРН у Західну Європу. Починаючи з першої половини п'ятдесятих, Німеччина вже була союзником Заходу.

М.Х.: Але разом із тим, фільтрація еліти відбувалася за згодою американців.

Насправді, це не принципово, ми все одно не в ситуації воєнного розгрому та окупації, і тому пропонувати...

В.Ф.: Я мав суто методологічне зауваження. Коли ми говоримо, які високі витрати переходу до гомогеннішої громадянської нації, ми справді називаємо високу ціну. Але те, що ця ціна висока, не означає, що її не доведеться заплатити. Хоч як би ми намагалися.

М.Х.: Це означає, що ми говоримо про другу катастрофу для мільйонів сімей, і виходу із цієї катастрофи може бути досягнуто абсолютно неприйнятною ціною.

К.Б.: Неприйнятною в людському сенсі.

М.Х.: І в людському, і в геополітичному.

К.Б.: Але якщо станеться, що ж поробиш?

М.Х.: Якщо станеться, то, враховуючи попередній досвід Росії, це означитиме, що через певний час усередині Росії виникне нещадна мобілізаційна економіка, і всю її буде налаштовано на війну. А за якийсь десятиліття, без жодного підрахунку втрат, таки спалахне війна.

К.Б.: Хтозна, а може, це і є той цикл, що завершить імперську історію Росії і призведе – після програшу в цій останній війні, а програш неминучий, бо вона буде проти всього цивілізованого світу – призведе до формування вже...

М.Х.: Боюся, що цивілізований світ цю війну програє. Тому що цивілізований світ не готовий до таких витрат, на які готовий світ «нецивілізований». Я останнє слово беру в лапки.

К.Б.: Друга світова теж так починалася. Гітлер був готовий, решта не готові.

М.Х.: І якби не Росія, то для Європи це закінчилося б набагато сумніше. Хто його міг зупинити, крім Росії?

К.Б.: Насправді, потім відбулася мобілізація, американці відійшли від ізоляціоністського розуміння світу.

М.Х.: Грубо кажучи – або американці повинні були вступити, або Росія. Континентальна Європа спокійно лягла під Гітлера.

Тепер погляньте. Російська ситуація. Америка не полізе. Бо існує важка проблематика з ядерною зброєю. Решта Європи...

К.Б.: Росія, у якій живуть ображені люди, буде не найефективнішою. Чи зможе вона побудувати ефективну мобілізаційну економіку?

М.Х.: Вона неефективна в тому сенсі, що люди житимуть гірше. Але це не означає, що за короткий відтинок часу не можна виробити достатньої кількості зброї та запасів для ведення ефективних воєнних дій.

В.Ф.: Коли ви кажете про повільну, наполегливу інтеграцію родоплеми́нних народів у російську громадянську націю, ви змальовуєте те, як цей процес бачили імперії – Британська, Французька, Російська. По суті – цілеспрямовану гомогенізацію населення імперії імперськими методами. Але ж попереднім імперіям це не вдалося.

М.Х.: Ви тільки не забувайте про такий нюанс: ми не знаємо іншої імперії, крім Росії, яка фінансувала б свої підмандатні території, а не

навпаки – отримувала звідти дохід.

В.Ф.: Чимало європейських імперій, якщо не всі, дуже багато витрачали. Деколонізація в другій половині ХХ століття тому так легко і минула, що імперські народи втомилися нести цей тягар.

М.Х.: Коли вони стали багато витрачати, то стали розвалюватися. Доти, поки вони не витрачали багато...

К.Б.: Вибачте, що перебиваю. Я зараз регулярно відвідую Албанію, буваю в Тірані. Якщо ви там бачите красиву будівлю, то її побудували італійці під час окупації.

М.Х.: Це інша історія.

В.Ф.: По-вашому, Російська імперія була унікальна тим, що провітляла народи, несла тягар білих, як у вірші Кіплінга...

М.Х.: Швидше для Російської імперії характерно те, що – я не знаю, з яких причин, – вона була дуже терпима до національних особливостей своїх частин. І завдяки цьому легко їх інтегрувала. З цього погляду у нас чимало успішних в цьому сенсі імперій – від Сполучених Штатів і до Мексики, Аргентини, Бразилії. Там же скрізь живе чужий народ і місцеве населення.

В.Ф.: Сполучені Штати – по-вашому – імперія?

М.Х.: Якщо у вашому розумінні будь-який етнос, що живе на території, захоплений в іншого етносу, є імперією, то Сполучені Штати – звісно ж, імперія. Індіанців же ніхто не скасовував.

В.Ф.: Індіанців ніхто не скасовував, їх було, умовно кажучи, мільйон на всю рівнину.

М.Х.: Мільйон індіанців на всю цю рівнину і двадцять мільйонів наїхало. Пропорція з Росією дуже схожа.

К.Б.: Мені здається, Америка – не імперія. Річ навіть не в пропорціях. Вона не мала за мету інтегрувати індіанців. Вона ставила завдання знищити їх в певний період часу. Так, це погано, жакливо, але це інше завдання, ніж завдання імперії, яка хоче інтегрувати.

Слово «терпима» щодо Російської імперії, мені здається, неправильне. Вона просто була байдужа до деяких особливостей. У Прокудіна-Горського можна знайти чудові кольорові фотографії ханів – у Російській імперії,

побудованій за німецьким зразком, були якись хани та цілком інакша система управління.

В.Ф.: Просто у Російській імперії не було адміністративного ресурсу, щоб усе гомогенізувати. А от у Грузії – який є консенсус щодо періоду перебування в Імперії?

К.Б.: Щодо консенсусу не скажу, але є поширена думка, що Грузію було окуповано двічі. Ви знаєте, я працюю над книжкою, яку ми пишемо з невеликим колективом про двісті років окупації.

Перша – це була окупація Імперією, але імперією, побудованою на засадах більш-менш людських цінностей. Більш-менш. І в якій, слід зауважити, існувало право. Росія багато чого поганого зробила з Грузією, скасувала, скажімо, автокефалію грузинської православної церкви, призначила екзарха – прислала людину з Москви керувати грузинською церквою. Але потім саму Росію з 1917 року окупували більшовики і вже в такому стані вона окупувала Грузію ще раз. Ми фактично опинилися під подвійною окупацією.

М.Х.: Не могу не посміятися на цю тему.

К.Б.: Чому?

М.Х.: Бо головними організаторами подвійний окупації Грузії були...

К.Б.: Це ж не має етнічного забарвлення.

М.Х.: Гумористично звучить.

К.Б.: Як казав Сталін із важким грузинським акцентом: «Я человек русской культуры».

М.Х.: (Сміється).

К.Б.: Мені з цього приводу переповідали одну цікаву сценку. Зустріч Саакашвілі з Путіним. Путін каже: «Відкрили в Тбілісі музей російської окупації, ось що це таке. Яка російська окупація? Грузини ж керували Радянським Союзом. Фактично, це Росію було окуповано». На що Саакашвілі сказав: «А ви відкрийте музей грузинської окупації в Москві. Ми не образимося».

М.Х.: О, я б залюбки. Думаю, байдуже, як його назвати, але цей музей рано чи пізно треба буде відкрити.

К.Б.: Який музей?

В.Ф.: Грузинської окупації. Навпроти музею єврейської окупації.

М.Х.: І це буде дуже класно.

В.Ф.: Ми зачепили дуже цікавий момент. У Росії лають усі навколишні народи за те, що вони себе віктимізують. Хохли, мовляв, страждають через те, що їх голодомором знищували, грузини теж, а насправді, ми, росіяни, постраждали найдужче. Виходить, що в російському наративі віктимізація такий само значущий чинник, як і в нових націй.

М.Х.: Я термін не зовсім добре розумію.

В.Ф.: Віктимізація – зображення себе як жертви і перекладення відповідальності на інших. Єврейські комісари, грузинські енкаведисти розстрілювали російських священників.

К.Б.: Українські вертухаї...

В.Ф.: Пропоную не скочуватися до роздумів на історичні теми. Специфічна інтерпретація історії – один зі стовпів російського авторитаризму. Повернімося до сучасності. Я виїхав із Москви до Києва чотири роки тому – створювати журнал Forbes Україна. Перед цим у мене була розмова з Олександром Аузаном. Тоді він ще не був такий великий керівник (зараз він декан економічного факультету МДУ). Аузан мені сказав: «Ідьте, Володю. На початку 90-х один британський лорд казав мені, що місія Росії, яка колись стягувала всі найкращі кадри в центр, – допомогти становленню нових націй». Таке було у нас розуміння Росії як джерела чогось позитивного на цьому просторі. За ті чотири роки, що я прожив у Києві, я побачив, що нічого доброго з Москви не виходить. Звідти йде загроза, наїзд, примус, підкуп. Уся історія газових взаємин, весь цей «Нафтогаз» – це вбудована в Україні бомба з годинниковим механізмом. Я бачу, що українці, які хочуть жити в сучасному світі, відправляють дітей вчитися до Польщі чи ще далі на захід. Я не чую від російських політиків відповіді на запитання, як Москві повернути собі актуальність на пострадянському просторі. Як повернути навколишнім народам інтерес до себе, як стати джерелом не «гопницьких» наїздів...

М.Х.: Не бачу тут жодних проблем. Усе, про що ви зараз кажете, – це наслідок діяльності авторитарного режиму, який з цілком зрозумілих причин не зацікавлений в тому, щоб десь на кордонах був приклад

успішності та демократичності. Гаразд, Грузія – вона маленька, далеко. Її ще можна стерпіти. А Україну в цьому сенсі стерпіти не можна. Ну нічого собі. Народ, з яким ми себе цілком ідентифікуємо (попри всі спроби українців сказати, що ми взагалі ніколи і нічого...) – але менше з тим, родинних зв'язків ніхто не скасовував.

В.Ф.: Родинні зв'язки не означають, що ти повинен керувати своїми родичами з Москви. Правильно?

М.Х.: От, починається. До чого тут «керувати»? Ми говоримо про зворотну ситуацію. Відчувається, заразили вони вас своїми настановами. Я кажу не про це.

Путіна лякає інше. Якщо, умовно кажучи, німці побудують щось хороше, вони на те й німці. Якщо грузини у себе щось зроблять, ну і чорт із ними. А от якщо українці побудують у себе демократичну і злагоджену державу, то не помічати це буде неможливо. Вони такі ж, як і ми, наші найближчі родичі. Якщо вони це зробили, то і ми можемо, і не треба нам розповідати, що у нас це не діятиме – он в українців же діє.

В.Ф.: Розповім, яке продовження має ця історія. У грудні 2013 року я покликав Аузана до Києва. До його відвідин почався Майдан, і він приїхав зі словами, що, звісно, Україні треба конче вступити в Митний союз. Мав два аргументи. По-перше, якщо Україна не вступить до Митного союзу, це буде свинством з її боку, бо тоді Росія залишиться в союзі наодинці зі «станами» – себто, із Середньою Азією, тобто самотньо нам буде. Другий аргумент – що Україна потрібна Європі винятково як ринок збуту, а загалом цієї теми можна не продовжувати...

М.Х.: Щодо першої частини він правильно сказав: просто свинство. *(Всі сміються).*

В.Ф.: Я б лишень сказав, що вона перебуває за межами моралі. Ти уявляєш іншого як засіб, а не мету.

К.Б.: Так.

М.Х.: Ми жартуємо, звісно ж.

В.Ф.: За Каху я не переживаю. Я переживаю за російських націоналістів. Я бачу, що та частина російської інтелігенції, яка співпрацює з владою, більше ніколи не зможе говорити правди, якій віритимуть, – навіть

після падіння режиму Путіна. Вона занадто дискредитована своєю участю в новому імперському проекті.

К.Б.: Так.

М.Х.: Розумієте, в чому річ. Я б не перебільшував всієї цієї історії. Як би це сформулювати, щоб ви мене правильно зрозуміли, а не напружилися знову.

Не варто впроваджувати відповідальність народів, бо в іншому разі мало хто виграє. Якщо ми не впроваджуємо історичної відповідальності народів, то ось приходять нова влада. Ось є Україна. Ми запитуємо: «Ну як, Україно, розмовляти будемо? Кордони розмивати будемо? Їздити одне до одного будемо?» В принципі, у нас мільйонів п'ятнадцять-двадцять родичів в обох країнах. «Будемо чи ні?»

В.Ф.: «Я тут тебе трошки завоював, але це давно було»...

М.Х.: Не «я трошки завоював». У нас із вами були якісь з'ясування стосунків в XVIII, XIX, XX-му сторіччях.

В.Ф.: Торік були розбірки.

М.Х.: Торік були. «Хлопці, то будемо торгувати, чи ні?» Ні – добре. Не будемо – значить, не будемо. Діло ваше.

К.Б.: Мені здається, одна з проблем полягає в тому, що немає поки нової парадигми в Росії. Є парадигма путінської імперії чи чогось схожого на імперію. Є парадигма ліберальної імперії.

М.Х.: Ні, є парадигма національної держави.

К.Б.: Національної держави, яка втихомирюватиме племена, що до неї входять, через їхній поступовий розвиток.

М.Х.: Перепрошую, але я не дуже добре це розумію. Тобто, ми – продовжуючи ваші розмірковування – пропонуємо американцям відпустити Аляску?

К.Б.: Але сама Аляска не просить її відпускати.

В.Ф.: Було двадцять тисяч natives, коли європейці почали її колонізувати.

М.Х.: А якщо попросяться? Та байдуже, скільки там було людей. Це їхня територія чи не їхня?

К.Б.: Це територія, яку Сполучені Штати купили в Російській імперії, тому двоякого тлумачення тут немає.

М.Х.: Вони купили – нічого собі. Там була одна імперія, що захопила чийсь споконвічні землі, а вони у неї перекупили.

К.Б.: Я абсолютно проти відновлення історичної справедливості, бо ця дорога нікуди не приведе. Якщо розмірковувати, чиє це було добро, потрібно буде згадати, що фінсько-китайський кордон колись проходив у районі Москви.

М.Х.: Абсолютно правильно. Я однозначно виступаю за непорушність післявоєнних кордонів. Далі – запитання трансформаційних періодів. Є Кавказ. Російський? Російський. Все – забудьте.

К.Б.: Ні, це ж вони повинні забути.

М.Х.: «Вони» – це хто? Ті, кого протягом останніх двадцяти років дурили?

В.Ф.: Чеченці повинні забути про свою національну державу, яку фактично вони мають і в якій російське право – не чинне. Якщо революція мине успішно або відбудеться мирна трансформація, як ви встановлюватимете правовий режим у Чечні? Війна?

М.Х.: На це запитання я вже відповідав. Якщо для того, щоб встановити правовий порядок в якійсь частині Російської Федерації, треба застосувати силу, то її доведеться застосовувати. В інший спосіб правова держава не встановлюється. Як інакше?

В.Ф.: Ви щойно перед цим казали про «збереження народу». Одним із ключових чинників розпаду колоніальних імперій було те, що витрати на встановлення правопорядку в Батавії¹⁹⁰ або ще десь виявилися занадто високі...

М.Х.: Звісно. А ми для себе відразу рахуємо, які у нас витрати по Чечні? Ясно. Які у нас витрати по всьому Північному Кавказу, що спалахне після того, як відпустять Чечню? Ясно. Які у нас витрати по Волжських республіках, якщо піде Північний Кавказ? Ясно.

В.Ф.: Чи можливе існування демократії та зміна влади у режимі війни?

М.Х.: Це не війна, це упорядкування.

К.Б.: Відновлення конституційного ладу.

М.Х.: Цілком правильно. Корінь проблеми в тому, що Путін сконфі-

190 Колоніальна назва Джакарти, яка нині є столицею Індонезії.

гурував режими на цих територіях «під себе», щоб вирішувати свої внутрішньополітичні проблеми. Якби він ставив перед собою інше завдання, а саме – зробити так, щоб там діяла російська конституція, то, я вас запевняю, за ті гроші, які щороку туди вкладаються, переконати тамтешніх мешканців жити за російськими законами – не проблема. Звісно ж, ураховуючи національні особливості.

В.Ф.: Все-таки ліберальна імперія.

М.Х.: Все-таки вам хочеться...

В.Ф.: Не хочеться, просто треба ж бути послідовними.

М.Х.: Даю інше визначення імперії. В імперії люди різних етнічних груп (в імперії немає націй) мають різні права. У той момент, коли ми говоримо, що всі люди, які живуть на території Російської Федерації, мають рівні громадянські права і захищені однаковою мірою, це не імперія. Це національна держава, у складі якої існують етнічні та культурні автономії. І в культурному сенсі вони зберігаються, а в цивільному – поступово нівелюються. Це означає, що спочатку хтось каже: «Я – навахо, а вже потім громадянин США». А за деякий час він каже вже так: «Я громадянин США, з походження навахо». Іншого шляху немає.

В.Ф.: Навіть якщо взяти ваше визначення імперії, це не означає, що всередині Росії немає розломів, про які каже Каха. Адже не випадково чехи розійшлися зі словаками. Начебто немає в Східній Європі ближчих народів. Але ось – втомилися вони одне від одного.

М.Х.: Не випадково. У них була досить рідкісна ситуація, і я дуже їм заздрю, що вони змогли так спокійно розійтися.

На превеликий жаль, ситуація в Росії інакша. І такого спокійного розлучення не буде. Це видно з того, що свого часу сталося в Чечні, що почало відбуватися в Татарстані. Це ж треба було до такого стану довести татар, у яких з росіянами, навіть у дворянському сенсі, завжди був єдиний простір, що там теж почалися якісь націоналістичні рухи.

В.Ф.: Народження нації важко зупинити цивілізовано.

М.Х.: Його можна перевести в народження загальноросійської нації.

К.Б.: Мені здається, перевести можна, просто буде дуже важко. Чечня – це найяскравіший приклад, бо там були дві війни і тепер це двічі не

правова держава. Плюс Чечня – це вже майже самостійна держава, що має власну армію, якщо називати речі своїми іменами, і не має поки що власних міжнародних відносин.

Можуть бути проблеми і з іншими частинами. Є, звісно, економічно потужніші республіки – Татарстан, Башкортостан. Двадцять років тому і навіть п'ятнадцять років тому легше було створювати загальноросійську націю.

М.Х.: Набагато легше. Я з вами цілком погоджуюся. Вважаю, що одна з найсерйозніших помилок Путіна полягає в тому, що він замість того, щоб витратити цей час на створення єдиної громадянської нації, витратив його на створення власної імперії. Сьогодні мені було неприємно слухати те, що Каха казав про розпад Росії, але я, менше з тим, не можу не погодитися з його аналізом. Якщо Путін буде при владі ще років п'ятнадцять, то ймовірно, що єдиним наслідком цього стане важкий кривавий розпад Росії через автономізацію національних утворень. Одразу виникне така кількість проблем! Чи не проблем. Для мене все, що вирішують за допомогою грошей, – це проблема.

К.Б.: Якщо проблему залагоджувати за допомогою грошей, то це витрати, а не проблема.

М.Х.: Абсолютно точно.

В.Ф.: Слухаю я вас і ось про що думаю. Сучасні російські націоналісти і їхні попередники вважають, що такі речі, як етногенез, народження нової нації – це наслідок певних інтриг. Українці – це продукт австрійського генштабу. Або, як вважає Путін, Україна – це штучне утворення, яке Ленін і Сталін збили до купи з різномірних частин. Тоді як насправді Україна стала співзасновницею СРСР внаслідок кровопролитної трирічної війни з Радянською Росією. УРСР на той момент була способом перетягнути на свій бік українців. І не випадково, що в Радянському Союзі існували особливі практики керування середньоазіатськими республіками¹⁹¹.

На цю тему є анекдот. У Компартії Узбекистану відбувається чистка. «Навіщо ти сказав, що був із басмачами – от і вигнали з партії». «Як я міг збрехати, якщо секретар обкому – наш колишній ватажок?»

191 Див. примітку до розділу «Судоми».

Росія і досі впроваджує ці практики різного правового та управлінського статусу територій. Чечня. Татарстан. Башкортостан.

К.Б.: Тільки тепер замість Хівінського ханства – Чеченське.

М.Х.: Ще раз скажу. Це рішення Путіна, і в його підґрунті – політичні розрахунки. У національній державі утримувати авторитарне управління значно важче, ніж в імперії, де – ти, Кахо, цілком маєш рацію – можна використовувати національні особливості для підтримки особистої влади.

К.Б.: Ви робіть, що хочете, зі своїм шаріатом, тільки мені кланяйтеся.

М.Х.: І пам'ятайте, що я і є ваш гарант.

В.Ф.: Персональна унія.

М.Х.: Я думаю, він це зробив свідомо. Це його і наша спільна історична біда.

К.Б.: Знаєте, є такий італійський фільм «Операція свяятий Януарій». Грабіжники намагаються розбити броньоване скло, б'ють руків'ям пістолета, б'ють, б'ють, але не можуть розбити. Головний герой нервово закурює цигарку, люто кидає запальничку – і потрапляє в правильну точку. І все – скло розлітається. Найслабша точка – це, звісно, Чечня. Звідти і може розпочатися розкол.

В.Ф.: Нинішній статус Чечні – це наслідок війни. Як в УРСР у складі СРСР. Результат того, що спробували залишити у своєму складі чужорідну частину...

М.Х.: Це не наслідок війни. Це результат осмисленого підходу Путіна до того, що він там хотів отримати.

В.Ф.: Він хотів мінімізувати витрати центру на ведення цієї війни...

К.Б.: Він же не міг там створити правової держави. Тобто скрізь не правова, а там – правова. І в нього були два варіанти не правової держави. Перший – це не правова держава як продовження не правової російської держави. Але це дуже дорого. Другий – нехай там буде своя не правова держава, васальна.

М.Х.: Якби він хотів там побудувати правову державу, у нього вистачало б варіантів, щоб це зробити. Я ще раз кажу: за такої кількості грошей, що ми туди вливаємо...

К.Б.: Загалом побудувати в Чечні правову державу через те, що цей народ звик до самоврядування і власних форм судової системи, може бути навіть простіше, ніж у Воронежській області.

М.Х.: Це було б смішно. Простіше, ніж у центральній Росії.

В.Ф.: Ми з Кахою періодично обговорюємо питання, де розташована та точка неповернення, перейшовши яку Путін перетворився з реформатора на імператора. Чи можна було йому завадити?

К.Б.: Міша, як мені здається, один із головних учасників цього перелому.

В.Ф.: Але тоді це означає, що точку обрано неправильно і опір слід було чинити раніше.

К.Б.: Тобто ЮКОС уже був не крапкою. Мішо, а ти зараз, як вважаєш, а що було?

В.Ф.: Чи можна було зупинити Путіна і не допустити того, що сталося з Росією?

М.Х.: Тобто?

К.Б.: Яка була критична точка перед ЮКОСом?

М.Х.: Складно сказати. У мене було відчуття, що 2001 року Путін був готовий спробувати прийняти демократичну модель.

К.Б.: Так, у мене теж було.

М.Х.: І я вважаю, що, звісно, тут суттєву роль зіграв Захід, який справді не врахував його комплексу. В результаті Путін вирішив, що його всі дурять. З іншого боку, я далекий від того, щоб у зв'язку з цим його виправдовувати. Він же не дівчинка, щоб ображатися.

В.Ф.: А що сталося 2001 року у стосунках із Заходом?

М.Х.: Путін активно пішов назустріч після 11 вересня, а йому показали дулю – Росії не дали права вето на розширення НАТО на територію колишнього Радянського Союзу, хоча й обіцяли.

В.Ф.: Коли йому це обіцяли?

М.Х.: Це обіцяли Горбачову, коли об'єднувалася Німеччина.

В.Ф.: Це помилка. Нічого такого йому не обіцяли.

М.Х.: Це зараз можна так казати. Насправді, йому це обіцяли.

В.Ф.: Буквально нещодавно гортав щоденники Черняєва. 1991 рік, осінь. Горбачов зустрічається з Квіцинським, який відповідає за перемо-

вини з Чехословаччиною, і погоджується виключити з договору вимогу до Чехословаччини не вступати в жодні військові союзи. Навіть Чехословаччину – не Німеччину – у той час уже неможливо було нейтралізувати. І Горбачов із цим погодився.

К.Б.: Річ навіть не в тому, як було насправді. Треба обговорювати не що було, а як уважав Путін.

В.Ф.: Згоден.

К.Б.: Тобто ти думаєш, що ЮКОС – це вже була відкрита маніфестація самовладдя. Після ЮКОС стало ясно, що точку неповернення пройдено, але через що це сталося – через ЮКОС чи через щось раніше, чого ми не помітили? Я пам'ятаю, ти розповідав Путіну про «Північну нафту». Очікував на його реакцію?

М.Х.: Я вважаю, що цю точку було пройдено раніше. До того ж, Путін уже прийняв рішення з цього окремого питання – побудова моделі управління через корупцію. Але про це не знав ні я, ні Волошин.

К.Б.: І?

М.Х.: Для Волошина це був такий же шок, як і для мене. Потім це був шок для Касьянова, який прийшов і запитав у Путіна, чому він так переживає, і з'ясувалося, що Путін знає деталі цієї угоди і насправді, звісно, дав на неї згоду.

В.Ф.: Тобто, критична точка – це «відкат» по «Північній нафті».

М.Х.: Та ні, до цього моменту її вже було пройдено.

К.Б.: «Північна нафта» – це лакмусовий папірець.

М.Х.: Ми не знали цього, але її вже було пройдено.

К.Б.: Цікаво, а ти на яку реакцію очікував?

М.Х.: Ну якби він не дав добро на цю угоду, то, безперечно ж, обурився б. Я очікував, що він цього не покаже, та сподівався...

К.Б.: Що він запише собі щось у блокнот, а потім уже діятиме.

В.Ф.: Є ж іще версія, що Ходорковського навмисне підставили під монарше пересердя колеги з РСПП. На цьому засіданні мав бути інший доповідач...

М.Х.: Те, що Мамут не наважився стосовно цього виступити... Насправді цю тему обговорювали з Медведевим, і з Волошином. Волошин

ходив із цим до Путіна. Ніхто б із них не підставлявся, якби вони розуміли позицію Путіна. Точно б не стали.

К.Б.: Це був який місяць?

М.Х.: Лютий. Точку було пройдено в 2002 році, а коли саме – це суто психологічна проблема, її треба серйозно вивчати.

В.Ф.: Добре, точку було пройдено в 2002-му. А от чи можна було ефективно цьому протидіяти?

М.Х.: Якби у нас був той ресурс доступу до тіла, який мала протилежна сторона, якби частина шанованих мною лібералів правильно оцінила ситуацію і не продовжувала б з'ясовувати стосунків зі мною через Путіна. Той же Кудрін, той же Греф...

К.Б.: Про Кудріна не знаю, а Греф казав мені, що Роснафта повинна стати найбільшою нафтовою компанією. Ми розмовляли про щось і я сказав: ясно ж, що Роснафту потрібно приватизувати. Маленька неефективна компанія, хтозна-що робить. «Ні, – почав заперечувати Греф. – Ось вони, ці великі компанії, всі накрали, а Роснафта має вирости, вона повинна сто мільйонів тонн видобувати».

Коли я Міші розповів про це, він так здивувався, що навіть подзвонив Грефу: «Германе Оскаровичу, ви це сказали?» Той почав верзти якісь дурниці, заперечувати.

М.Х.: Ясно. Коли Путін відчув підтримку цієї позиції не тільки з боку силового крила, але і від тих, кого він вважав лібералами, то зрозумів: консенсус, треба діяти.

В.Ф.: А думка Волошина його не обходила.

К.Б.: Волошин вже був приречений – я так розумію.

М.Х.: Адже Путін слухав, хто що думає і не діяв без підготовки.

В.Ф.: Загалом вивчив ситуацію.

М.Х.: Вивчив і вирішив. Це, звісно, було серйозною помилкою з боку лібералів. Бо зрештою вони втратили політичні позиції, які мали.

К.Б.: Ліберали в цьому разі – це люди, які не за ліберальні цінності, а за свободу ціноутворення.

М.Х.: Так.

К.Б.: Вони, можливо, імітували лібералізм у всіх питаннях, але на-

справді були просто фритредерами.

В.Ф.: Свобода ціноутворення як найкращий спосіб забезпечити незмінюваність режиму.

К.Б.: Необхідна умова.

М.Х.: Якби Греф і Кудрін розуміли, до чого це все дійде, вони б не робили цього. Я цілком щодо цього переконаний.

К.Б.: Знаєш, я тобі так скажу: можливо, навіть Путін – якби розумів – не робив би цього. Нехай буде що буде. Краще гуляти на набережню Круазет після відставки. Це дорожче коштує, ніж те, що він отримав. Так людина стає жертвою власних рішень.

В.Ф.: У листопаді минулого року був такий цікавий епізод. До Вільного університету в Тбілісі приїхала група прихильників Навального. Каха запросив нас повечеряти в нього вдома і там запитав у Володі Ашуркова: яка у вас програма? З чим ви збираєтеся йти до виборців? Не продовжувати поки що цієї історії, а запитаю у вас, Михайле: як би ви сформулювали вашу програму трьома-чотирма пунктами? Так, ніби звертаєтеся не до нас із Кахою, а до російського виборця.

М.Х.: Трьома-чотирма словами до російського виборця достукатися неможливо.

В.Ф.: Три-чотири тези.

М.Х.: Все одно це доведеться перетворювати в різні тези для різних сегментів електорату, але якщо йдеться про освічену частину аудиторії, себто про студентів, тоді формулювати простіше. Ми говоримо про правову державу, регулярну змінюваність влади через вибори, баланс і поділ влади, і, нарешті, муніципалізацію.

В.Ф.: «А навіщо?», – питає студент. Зараз же так добре. Олімпіаду провели, Крим забрали. Рік тому, до речі, студент не зміг би так відповісти на заклики Навального.

М.Х.: На це можна відповісти так: «Чуєш, хлопче, закінчивши навчання, ти куди працювати підеш?»

В.Ф.: Бажано в Газпром.

М.Х.: А в Газпромі всі місця зайняті. Там, слава Богу, є кому працювати.

К.Б.: Маршал має своїх дітей.

М.Х.: Або ти кажеш, що ти розумніший? Те, що ти розумніший, нікого не обходить. У тебе тато – хто? У ЖЕКУ працює? Ось і йди в ЖЕК. А принагідно не забудь дати хабара за те, щоб тебе в той ЖЕК узяли. А захочеш комусь поскаржитися – це буде остання помилка в твоїй кар'єрі, адже загальновідомо – якщо ти студент, то, напевно, читаєш підручники – що боротьба з корупцією в країнах із авторитарними режимами добром ніколи не закінчувалася. Корупція завжди перемагала. Єдиний спосіб боротьби з корупцією в сучасній історії – це регулярна зміна влади. Так само як єдиний спосіб збереження динаміки соціальних ліфтів. Бо якщо немає змінюваності влади, то і соціальних ліфтів немає.

В.Ф.: Розповідь продовження цієї історії. Ашурков, треба віддати йому належне, сміливо виклав шість тез. Наш гостинний господар, прикинувшись Путіним, у своїй промові цілком підтримав усі шість. Мовляв, так, і ми говоримо про те ж. Боротьба з корупцією – один із важливих пунктів програми партії «Єдина Росія». Так, ми вважаємо, що з цим злом обов'язково слід боротися, але ясно, що потрібно боротися акуратно, системно, щоб не спричинити потрясінь. І загалом з'ясувалося, просто у нас на очах, що опозиційний порядок денний розчиняється... Бо всі ці слова Путін уже сказав у якийсь із періодів свого правління.

К.Б.: Ні, змінюваність – це важливий момент. Уявіть, приходять хтось і каже: я той, хто хоче піти.

М.Х.: Саме тому я завжди декларував: хлопці, з погляду цілей, що декларуються – не беручи останніх років – швидше за все, у нас із Путіним розбіжностей не буде. Але ми точно знаємо, що методи, які він пропонує для досягнення цих цілей, ведуть до геть іншого результату, який насправді цікавить Путіна, – до незмінюваності влади. Вас просто дурять. Ви досить кваліфіковані люди, щоб це зрозуміти.

В.Ф.: Ясно, що правова держава не є метою Путіна. Це може декларуватися, але...

М.Х.: Правова держава, змінюваність влади, делегування повноважень... Передача повноважень на рівень влади, найближчий до народу, не є для нього не тільки метою, це взагалі – неприйнятна річ. Адже якщо низовий

рівень стає самостійним, то він починає служити виборцю, отже – перестає бути приводним паском для розв'язання проблеми незмінності влади.

К.Б.: І навпаки – спрямовує своє вістря догори.

В.Ф.: Ви кажете: ми прийдемо і пояснимо студентам, молоді, самостійним людям, що відкриємо їм шлюзи. Вони зможуть бути успішніші в іншій системі.

М.Х.: Ви зможете бути успішніші – відповідно до вашої компетенції, і ми єдиний варіант. Ви зможете бути успішніші. Друге, що ми говоримо: те, чого ви досягнете, зокрема, власність, буде вам гарантовано, бо нинішня влада права власності не гарантує. Третє. Незалежно від того, чого ви досягнете або не досягнете в житті, ваші права буде захищено так само, як і права решти людей. Захищеність ваших прав не залежатиме від того, на якому щаблі соціальної драбини ви перебуваєте.

В.Ф.: Як опонент, Кахо, що скажете?

К.Б.: Ясно, що це все має трансформуватись у набір зрозумілих...

М.Х.: Зрозуміліших тез.

К.Б.: Мир – народам, земля – селянам, заводи – робітникам.

В.Ф.: Дорогу – талантам.

К.Б.: Фабрики – робітникам, дорогу – талантам.

В.Ф.: Щодо талантів – «полотном дорога».

(Сміються).

М.Х.: Між іншим, хороша теза виникла. Гасло Путіна: талантам – полотном дорога. А наше гасло – дорогу талантам.

К.Б.: Я завжди вірив, що без боротьби не можна досягти жодного результату. Ви, Володю, мені підказали, що «Війна – батько всіх речей», як казав Геракліт. І ясно, що в Росії буде боротьба. У ній братиме участь громадянська платформа, назовемо її так, націоналістична опозиція, ліва опозиція.

Є дві теми, які легко входять у людей, – про їхню винятковість і про необхідність їх пестити і викохувати. Разом це таке вибухове поєднання – націонал-соціалізм. І мені здається, що та позиція, про яку каже Міша, занадто хороша для того, щоб бути популярною сьогодні.

В.Ф.: Хороше гасло для кампанії у Великій Британії чи Шотландії...

М.Х.: Його доведеться адаптувати для сьогоденної Росії. А за адаптовані варіанти нас негайно починають критикувати: вдома – ліберали і сусіди – українці.

В.Ф.: У лютому Каха прогнозував, що Путін не анексуватиме Крим, а я... Ми два дні в Кобулеті пробалакали і моя остання фраза була: впевнений, що цей рік не буде роком України в Росії. Ось що я сказав 23 лютого 2014 року.

(Вибух сміху).

М.Х.: Проте він ним став.

В.Ф.: Я хочу сказати, що проблема росіян – відсутність звички ставити себе на місце іншого. Я сам росіянин, але можу подивитися на речі з внутрішнього боку іншої ситуації. Протягом останнього року моя сім'я періодично готується до того, що зараз почнеться вторгнення, окупація, руйнування нашого світу. Ми опинилися на місці грузинів 2008 року, коли російська армія зупинилася за кілька десятків кілометрів від Тбілісі, а також – прибалтів, поляків. Дуже цінний досвід – відчуття себе в шкурі іншого і зрозуміти, яка ж огидна ця ваша російська імперія.

М.Х.: Коли я приїжджаю до Києва, у мене немає жодного бажання вчити когось, крім тих людей, які просять поради. Я бачу себе сильнішим і досвідченішим, ніж половина членів українського уряду, але це не тому, що вони члени українського уряду, а тому що так життя склалося. Коли я розмовляю, умовно кажучи, з Ольгою Богомолець¹⁹², і коли ми говоримо не про політику, де я почуваюся сильнішим, а про культуру та на інші теми, то я дивлюся на неї знизу вгору, бо в гуманітарному сенсі вона освіченіша за мене. Та мені важко сприймати її як представника іншої держави, бо для мене Україна ніколи не була чужою країною. Я все розумію, але на рівні емоцій – важко.

В.Ф.: Практично, як серби з хорватами.

М.Х.: Ну я не знаю, як серби з хорватами, але я не можу... Всі кажуть, що нація – це спільне уявлення про своє минуле. Я не можу сказати, що моє бачення минулого відрізняється від бачення українців. Може, воно збігається не в усюму, є моменти, про які я, як людина не надто обізнана

в історії, не дуже добре розбираюся. Що там було під час Полтавської битви? Та чорт його знає.

Друге. У нас однакові культурні звички. Ми любимо однакову кухню, ми однаково поведемося в гостях – не схожі ні на швейцарців, ні на німців. І таке інше.

Далі. Ольга знає на дві мови більше, ніж я, – українську та англійську. То й що? Російську ж ми обоє знаємо.

К.Б.: Ти кажеш дуже цікаві речі. Якось я поставив собі таке запитання: що відчують іспанці, приїжджаючи до Латинської Америки, і навпаки? На мій подив – бо я теж частина цього світу – з'ясувалося: нічого. Нічого не відчують. Немає такого: «Ах, я приїхав до Іспанії, де розмовляють іспанською, а я ж нею змалечку розмовляю». Ні. І навпаки: «Вони всі розмовляють іспанською, це моя рідна мова, я з Мадрида, а вони з Боготи». Я запитував, а люди навіть не розуміли, про що мені йдеться. Вони думали, що я несповна розуму. «Чи відчуваєте ви щось, приїжджаючи до Іспанії?».

М.Х.: Я приїхав до Іспанії, це я і відчуваю.

К.Б.: Це вони. Але ти, приїжджаючи в Україну, відчуваєш щось більше, ніж те, що ти просто в іншій країні.

В.Ф.: Це і є головна проблема між росіянами та українцями.

К.Б.: Не тільки між ними. Женю Альбац важко запідозрити в імперіалізмі. Одного разу, приїхавши до Тбілісі (мала весільну подорож Грузією), вона каже: «Ні, ну я не розумію, чому це місто, таке хороше, чому воно не наше».

М.Х.: Що значить «не наше»?

К.Б.: Вона мала на гадці – чому воно належить іншій країні. Ось навіть у неї.

М.Х.: У мене немає цього – «не наше». Приїжджаючи до Томська, до міста, яке дуже люблю, то воно – не моє. Бо я в ньому не живу. Тому, коли мені томчани кажуть: у нас так годиться, а так не годиться, то я це нормально сприймаю. Ви тут живете – ви і визначаєте власні традиції та звички. І з цього погляду немає жодної різниці між Томськом і Києвом.

К.Б.: Ось. Але в тому-то й річ.

М.Х.: А чому я повинен почувати щось інше, проживши більше половини життя в єдиній країні? Розуміти – так, а відчувати? Запевняю вас,

192 Ольга Богомолець (1966 р.н.) – лікар, громадський активіст, депутат Верховної Ради.

і українці мого віку Росію зовсім чужою країною до цього року не відчували.

К.Б.: А в іспанців з латиноамериканцями такого немає. Якщо вони приїжджають із Перу до Іспанії, то розуміють, що це інша країна. Проблема не в тобі, проблема в тому, що росіяни в широкому розумінні перебувають у стані, коли цієї сегрегації не сталося. Англіїці з американцями не відчуваються однією нацією.

В.Ф.: Тут інший момент. Я так розумію, що ніхто з членів Британської співдружності не прагне з неї вийти, навпаки¹⁹³.

К.Б.: Там черга невелика [на вступ].

В.Ф.: Лі Куан Ю був у розпачі, коли йому британський прем'єр сказав, що вони все-таки виводять військову базу Британії. Росія не є аж таким центром тяжіння, навіть Україна і Білорусь насправді прагнуть якнай-дужче дистанціюватися.

М.Х.: Це неправильний підхід. Справді, національна еліта України не бачить великої привабливості для себе в Москві порівняно з – умовно кажучи – Західною Європою. І це правильно. Після того, що Путін сотворив із Росією, про яку привабливість може йтися? Але якщо ми спускаємося на нижчий рівень – на рівень простої людини...

В.Ф.: Ця проста людина проголосує 26-го жовтня. 85% голосів отримають проєвропейські партії.

М.Х.: Це одна з моїх претензій до Путіна. Він зробив за півроку максимум, щоб зруйнувати те, що було.

К.Б.: Атож.

М.Х.: А якщо ми зараз відступимо на рік... Зі мною у в'язниці сиділи купа українців, яких ніхто у російській в'язниці іноземцями не вважав. І вони себе іноземцями не вважають. Сидять в загальній зоні. Для цих українців Західна Європа геть не приваблива з дуже простої причини – їх туди не пускають. А Росія, навпаки, приваблива, бо вони приїжджають до Москви, Пітера, до більших міст, де можна вільніше почуватися.

¹⁹³ Британська співдружність, з 1946 року – Співдружність націй. Із співдружності виходили Пакистан (повернувся), Гонконг, Зімбабве, Гамбія (прим. Сірлібая Айбусинова).

В.Ф.: Не даремно на перших порах у донбаському ополченні велику роль відіграв криміналітет...

К.Б.: Є й грузини, яким Москва подобається просто тому, що там вони можуть розбудовувати кар'єру.

М.Х.: Росія була, з цього погляду, приваблива для великої частини українців. І те, що Путін примудрився за рік усе це загидити, – за це йому спасибі.

К.Б.: Скільки коштує за рік навчити людину розмовляти іноземною мовою? Можна поррахувати по-різному. Скажімо, за скільки годин він повинен заплатити викладачеві, щоб вивчити мову на середньому рівні. Для цього необхідно шістьдесят чи тридцять кредитів...

М.Х.: Байдуже. \$5000.

К.Б.: Так, \$ 5000. За межами Росії було багато людей, які розмовляють російською мовою. Якщо помножити цю кількість навчання на число російськомовних, то вийде більше \$ 100 млрд Цей капітал можна було якось використати, а можна було розтринькати, що, власне, зараз і відбувається.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

*Кобулеті, Georgian Palace Hotel
23 лютого 2014 року*

У розмові з Ходорковським я згадав взірцево неправильно передбачення, яке зробив у Кобулеті. Цей фрагмент, ніби завис у повітрі – і не увійшов до жодного з діалогів, зібраних у цій книжці. Зрештою я вирішив, що буде шкода, якщо він пропаде – надто вже цікава фактура. Нехай до нашої бесіди в Німеччині буде така ось грузинська післямова.

К.Б.: Уже дванадцята година. Хочеться спати. Знаєте, так довго я давно вже не говорив.

В.Ф.: Фізично втомлюєтеся від цього?

К.Б.: Я на роботі спілкуюся цілий день, але говорю наполовину менше. (позіхає). Мені дуже подобається ваша думка організувати розмову з Гурієвим. Це пожвавить книжку. Можна обговорити різних вигнанців.

В.Ф.: Таких, як Ходорковський?

К.Б.: І Ходорковський може бути.

В.Ф.: Скільки ви з ним не бачилися?

К.Б.: Давно не бачилися. Конференція RAND, про яку я вам розповідав, відбувається в суботу-неділю. Зараз, тобто восени, вона проходить у Нью-Йорку, а на початку 2000-х, навпаки – у Москві. Потім американцям набридло в листопаді їздити до Москви, вони сказали, давайте краще навесні будемо проводити у вас.

Жовтень, субота¹⁹⁴, я веду ранкове засідання. Починається рано – о дев'ятій... Повинен виступати Ходорковський, якщо він у Москві, або Шахновський¹⁹⁵. Зал «Володимир» у Балчuzі. Приходжу, статечно сідаю. Дев'ята година, нікого нема. Десять по дев'ятій, американці починають вертітись. Непорядок. Потім з'являється Шахновський і каже, що Ходорковського заарештували.

Чубайс одразу: «Треба реагувати». Виймає, як найділовитіший, ноутбук: «Де тут кімната?» І йде писати знамениту заяву РСПП. Про яку Путін сказав: «Облиште істеріку». Я думаю, Чубайс не чекав цього.

В.Ф.: Ніхто не очікував.

К.Б.: Усе ж нагніталось... РСПП попросила Фрідмана, Олега Кисельова і мене поговорити з Ходорковським, з'ясувати, в чому полягає справа. Ми зустрілися, і Ходорковський сказав: «Так, я розумію, що мене можуть заарештувати. Але, думаю, не заарештують. Мені погрожують, кажуть, щоб я здав Волошина...»

Зараз для нього дуже важливе питання фізичної безпеки. Я думаю, він має однозначну думку щодо того, як помер Березовський. Навіть якщо він остаточно не впевнений і вважає лише на 5%, що це зробив Путін, але 5% – це занадто висока ціна, щоб ризикувати.

В.Ф.: А що ви думаєте щодо смерті Березовського?

194 25 жовтня 2003 року.

195 Василь Шахновський (1957 р.н.) – на той час співвласник «ЮКОСа».

К.Б.: Чорт його знає. Але взагалі, його дії перед смертю, якщо це самогубство, якісь неадекватні.

В.Ф.: Замовив на ранок шампанське...

К.Б.: Щось таке. Андрій Ілларіонов – один із найдопитливіших людей, яких я знаю. Він по годинах відтворив, що робив Березовський. І якщо на це дивитися, виходить, що він точно не збирався накласти на себе руки. До того ж, на мене справила дуже сильне враження думка Андрія, що це «принцип Таліона»: око за око. Березовський сказав, що Путіна необхідно підняти на рею, тому його задушили. Березовський же був для Путіна такою... Він важив для Путіна більше, ніж важить насправді.

Я мав можливість говорити з Блером¹⁹⁶ за місяць до його відставки. Нас було кілька чоловік, а йому вже – на все наплювати, і тому замість протокольних двадцяти хвилин, ми проговорили дві години. Ми розмовляли про Росію, бо він вважав, якщо ми з Грузії, то маємо розбиратися в Росії нативно. Він поставив запитання, на яке ми не змогли відповісти: «Мені дзвонить Путін і каже: вплиньте на суддів, щоб вони видали нам Березовського. Що він має на думці?»

Ми пояснюємо, про що саме йдеться Путіну, але він не розуміє. Блер – дуже харизматична людина, можливо, навіть найхаризматичніша з усіх, кого я бачив. Говорить так, що все розумієш, чітко, ясно. Ми йому пояснюємо, а він дивиться на нас, наче ми розмовляємо китайською чи грузинською. У нього немає навіть тих нейронів у корі головного мозку, що могли б провести сигнал «підняти трубку, подзвонити судді...» Чому я повинен дзвонити судді? Зателефонувати судді і сказати йому: віддай Березовського. Абсолютно неможливо. А Путін... Блер же не брехав, навіть якщо йому брехати, що Путін йому телефонує і таке каже. Блер навіть не зміг би придумати такий жарт, начебто Путін це говорив.

І ще історія про те, що Березовський написав покаянного листа...

В.Ф.: Це скидається на частину загальної конструкції... Навіть якщо написав, чому ти повинен це показувати?

К.Б.: До того ж, якщо написав, то чому вкорогив собі віку? Написав – зачекай, може, тобі пробачать.

196 Тоні Блер (1953 р.н.) – прем'єр-міністр Великобританії (1997-2007).

В.Ф.: Песков це оприлюднив, щоб оголосити про каяття Березовського, мовляв, той погано почувався...

К.Б.: Так, так, щоб його ще більше принизити. Але ж, слухайте, ми вчора говорили про Судоплатова: того вбили, того вбили, скажімо, Георгія Маркова – парасолькою, Литвиненка... Це ж не фантазії, це встановлений факт, що КГБ таке використовує.

Я скажу вам про таке, про що не знає ніхто, крім кількох людей. Коли Патаркацишвілі помер у Лондоні, Скотленд Ярד провів слідство і встановив, що він був під впливом кокаїну і його серце не витримало. Не те, що б його вбив кокаїн, але він спричинив збій у роботі серцевої системи. Наш уряд вирішив, що не треба афішувати цього факту. У Міші іноді є такі сантименти надлишкової порядності – хоча він і ненавидів Патаркацишвілі. Це друга така помилка після смерті Жванії, який лежав голий і весь у спермі, адже Міша вирішив, що цей факт треба приховати. Насправді Патаркацишвілі помер від передозування.

Міша зустрічався з Путіним. Присутні були Гела Бежуашвілі, його приятель, з яким вони навчалися в Києві і який тоді був начальником зовнішньої розвідки (служба зовнішньої розвідки в Грузії – це ніщо, менше навіть, ніж інформаційне бюро, і Бежуашвілі такий само. Хоча він і був з Мішею в дуже близьких стосунках, і міністром оборони був, але це не мій улюблений персонаж), Мішина помічниця Ната Кончелі і ще хтось. Двоє з них мені розповідали цю історію.

Зустріч була досить напружена, тривала, Путін розпитував про те, про інше. «Ось ви відкрили музей окупації, але насправді про яку окупацію йдеться, це ж грузини окупували Росію». І Міша сказав: «А ви відкрийте музей грузинської окупації на Красній площі». Ната Кончелі – тямовита дівчина, але молода, виросла в Америці, частково в Європі – засміялася. Путін побуряковів. А тоді запитує: «А що там із Бадрі? Хто це зробив?»

Запитання: не що сталося, а хто це зробив. Путін думає, що перед ним – американські розвідники. Міша, ясна річ, розвідник, Бежуашвілі ще й у Гарварді навчався після Києва.

В.Ф.: Мішин куратор.

К.Б.: Канчелі він не знає, але все одно вона виросла за кордоном, закін-

чила коледж в Англії... Якщо йому дали об'єктивку, то теж зрозуміло, що шпигунка. Не знаю, хто був четвертий.

І Міша інтуїтивно відповів: «Це краще запитати в Гели». І Путін так подивився на Бежуашвілі...

В.Ф.: Шанобливо?

К.Б.: Так. Як на людину, яка стріляла з пістолета Дзержинського.

В.Ф.: Член клубу.

К.Б.: Потім Ната розповідала, що коли прощалися, він так звернувся до неї, поклав руку на руку Бежуашвілі.

В.Ф.: Мовляв, ми належимо до різних армій, але в принципі – ми з одного тіста. Лицарі.

К.Б.: Так. Тому що для Путіна запитання – «хто це зробив», а не «що з ним сталося». А так може думати тільки людина, яка розглядає схожі речі сама.

В.Ф.: Це не впадало в око впродовж перших трьох років.

К.Б.: Так. Мімікрія? Не знаю.

В.Ф.: У дев'яності він пройшов велику школу життя.

К.Б.: Я взагалі був великим прихильником Путіна. Мені дружина казала, що я не правий, а я їй заперечував: ні, поглянь, ось податки, те-се, третє-десяте, валютне регулювання, цей закон, той закон, дерегулювання. «Ні, він не подобається мені». Криворотий, вона казала.

Коли я приїхав до Грузії, мене запитували: ти Путіна знаєш? Так, знаю, не те щоб близько, але особисто зустрічався кілька разів, наодинці, ще більше разів у присутності інших.

Фактично, поворотним моментом було призначення Фрадкова прем'єром. Фрадкова призначили в лютому 2004, а я в травні поїхав до Грузії. Щось із ним сталося, він вирішив щось змінити, не знаю, що саме, але ракурс змінився. І всі мої передбачення стосовно Путіна – «він, напевно, так робитиме» – всі вони виявлялися хибними. Тобто я думав, що уявляю, чого він хотів би. Іноді навіть виходило таке роздвоєння: приїжджала російська делегація і я казав: поведьмося так-то і так-то, бо вони чинитимуть саме так і так. І виявлялося, що я мав слухність: вони мали якісь інструкції, що перебували в логіці розвитку до 2004 року. Але потім з'явилися

напівофіційні люди, і з ними мої передбачення вже не діяли. Наприклад, Гена Букаєв, знаєте такого?

В.Ф.: Колишній міністр з податків.

К.Б.: Потім він був головним щодо конфліктних територій у Кремлі¹⁹⁷. Йому були підпорядковані всі, хто мав стосунок до Карабаху, Абхазії, Осетії та Придністров'я. Предтеча Суркова, у якого ще більший мандат – включаючи Україну. Насправді це показує, який план має Росія. Якщо Сурков опікується замороженими конфліктами і Україною – ясно, що чекає на Україну.

В.Ф.: За моїми даними, не все так лінійно. Справді, Сурков їздив до Києва, їздили його люди... Вони щось робили, але мені здалося, що не надто викладалися...

К.Б.: Припускаю, але в нього ж запитують, що зроблено?

В.Ф.: І він зможе відповісти: «От біда, нічого не вдалося, надто пізно мене підключили».

К.Б.: Путін скаже: «Добре, Славо, ти більше цим не переймайся, нехай спробує хтось інший». Так же не буде. І хто буде цей інший? Зурабов? Він людина дуже розумна, хитра, але це не його рівень.

В.Ф.: Мені здається, Зурабова і Суркова зближує розуміння того, що інструмента проти Сені Кирпича в них немає, і занадто вникати в український конфлікт вони не будуть. Що значить «сильно вникнути»? Проявляти активність, вимагати більших ресурсів – підключити розвідку, тих, цих... Але все буде марно, от і з'ясується, що згаяв купу ресурсів...

К.Б.: Ой, та хто це вважає? У Зурабова – я Мішу знаю ще відтоді, коли він очолював Конверсбанк – проблема стратегічного планування. Він дуже хороший тактик, гроші може з<...>ти навіть з порожнього столу. Я серйозно. Хлоп – і немає. Тобто їх і не було, і немає, а у нього – є. Є речі, за які я Гайдара не дуже люблю, ось Зурабов – одна з таких речей. Зурабов і Вавилов – це дві людини, які є великою чорною плямою на Гайдарі, бо він їм потурав.

¹⁹⁷ У березні 2006 року на спільному засіданні урядів Північної і Південної Осетії Букаєв у статусі помічника Фрадкова (він обіймав цю посаду з 2004 по 2008 рік) заявив, що російське керівництво прийняло принципове рішення про приєднання Південної Осетії.

У Зурабова немає політичного чуття, він схемна людина, він не «гуманіст», як я таких називаю, не антрополог. А Сурков навпаки – великий гуманіст. Один із найбільших знавців людських слабостей.

В.Ф.: Як на мене, маніпулятивні таланти Суркова в Україні неефективні. Так іноді здається, що розмовляєш із людиною однією мовою, а потім з'ясуєш, що звичні значення слів у нього зовсім інші...

К.Б.: Це я розумію.

В.Ф.: Мені здалося, після 2004 року всім стало ясно, що якщо підключення Путіна до українських справ навіть на піку любові до нього нічого не дало, то і тепер нічого не буде.

К.Б.: Подивимося. Вони ж не відчепляться просто так – ви ж розумієте.

В.Ф.: Не відчепляться. Будуть підтискати. Але мені не здається, що 2014 буде роком України в Росії.

К.Б.: Побачимо.

Розділ XXII

КОХ

*Фрасдорф, Баварія**19 жовтня 2014 року*

Дерев'яний стіл і стільці, вечірнє жовтневе сонце наприкінці теплого дня, оповиті серпанком невисокі гори, що дійти до них можна за годину. У такому антуражі точилася розмова з майстром літературного діалогу, мешканцем сонячної Баварії, колишнім віце-прем'єром Росії Альфредом Кохом.

Спершу мені здалося, що спроба вийшла не надто вдала. Кох поспішав, Бендукідзе запізнявся, розмова не клеїлася від початку. І все таки я вирішив не робити покvapних висновків і не полінуватися розшифрувати запис. Зараз мені здається, що це один із найвдаліших текстів у книжці. Це розмова людей в мудрих, але позбавлених пишномовності й хизування, видатних, але не бажаючих видати себе за тих, ким вони не є.

В.Ф.: Поки не прийшов Каха, хочу запитати у вас. Навіщо ви з Авеном написали книжку¹⁹⁸? Щоб показати Гайдара в правильному світлі?

А.К.: Відправною точкою була знаменита стаття Гавріли Попова з Лужковим¹⁹⁹. Мене вона розлютила. Я сиджу геть ооскаженілий, аж раптом до мене вривається Петя, теж ооскаженілий з тієї ж причини. Тоді ми і вирішили написати книжку. Написали.

В.Ф.: Не завжди приходиш туди, куди йшов.

А.К.: Результат виявився кращий, ніж ми сподівалися.

198 Див. примітку до розділу «Реформи».

199 Ю. Лужков, Г. Попов. Еще одно слово о Гайдаре // МК. 2010. 21 января.

В.Ф.: Я зараз не про якість. А про додану вартість цієї книжки – крім невідомих живих деталей із забутого і спалюженого часу?

А.К.: Ми розповіли, як ми, реформатори, дивилися на те, що відбувається.

В.Ф.: Три тижні тому я складав список літератури для майбутніх українських реформаторів. Уключив туди і вашу книжку. Написав, що це цінний погляд реформаторського гуртка на поступ реальної політики.

А.К.: Насамперед я ставив перед собою літературне завдання – передати настрій, симпатію до всього цього руху. Щоб публіка, яка читає, за всім цим побачила нормальних, совісних людей, а не якихось газетних персонажів, які тільки й думали, як захопити владу, щось украсти і таке інше. Я ж насамперед писав інтерв'ю. Ми з Петею розмовляли, а потім я це все редагував. Петя зробив інтерв'ю з Більдтом, із Бейкером²⁰⁰. І обидва редагував я.

Вийшов вінок сонетів. Рефлексія учасників процесу з приводу Гайдара, а потім рефлексія Гайдара з приводу тих же питань. Там же в кінці – інтерв'ю з самим Гайдаром. На ті ж теми. Виходить, спочатку люди розмовляють про померлу людину, а потім він встає з могили і говорить про те ж саме.

В.Ф.: Тремтять!

А.К.: Мені здається, що це добре!

В.Ф.: Після захоплення Криму російські нацисти повинні поставити пам'ятник Гайдару і реформаторам. Бо в дев'яностих роках Росія впровадила реформи, а Україна – ні, саме тому розрив між ними – 1991 року ще незначний – став величезний.

А.К.: Я б сказав, що завдяки нафті в росіян з'явилися гроші, а в українців – ні. Україна – це те, що було б з Росією, якби не було нафти.

В.Ф.: А естонці чи латиші? У них же теж не було нафти.

А.К.: Ефект маленької країни. Там зовсім інший рівень консолідації нації. Її гомогенність, здатність протистояти зовнішнім викликам. Ви самі розповідали історію, як латиші погодилися на зменшення зарплат.

200 Джеймс Бейкер (1930 р.н.) – держслужбовець США (1989-1992).

Ну, де твій Автанділович? Мене вже дружина смикає. Ми з нею зібралися смажити шашлі, а зараз сонце сяде за обрій і буде вже нецікаво.

За півгодини з'являється Бендукідзе, який застряг на телефонних перемовинах із грузинськими соратниками.

В.Ф.: Ви думаєте про те, щоб повернутися до Росії?

А.К.: Я?!

В.Ф.: Повернутися – не як приватна особа, а як людина, яка підтримує реформи.

А.К.: Я ж тобі казав буквально за секунду до того, як ти увімкнув диктофон. У мене є ідея сісти в кеш і почати писати книжки.

К.Б.: Заздрю людині, яка може писати.

А.К.: А обіймати якісь посади... Це геть не для мене. Я просто хотів допомогти товаришам. Міша²⁰¹ та Боря²⁰² просили мене зібрати хлопців, щоб зрозуміти, фахово оцінити, де ми перебуваємо, яким темпом може рухатися процес революції-еволюції... Ось я і організував цей семінар. Мені самому було цікаво всіх побачити.

В.Ф.: Тобто для вас трансформація Росії – це абстрактна річ?

А.К.: Ніколи не кажи «ніколи», якщо так станеться, що, крім мене, нікому буде допомогти... Ну що ж, хіба я відмовлюся провадити приватизацію? Як кажуть, тільки пустили цапа в капусту... *(Сміється)*. Але за інших обставин я б, звісно, спробував цього уникнути. Якщо під час першої спроби настрої був: «Пустіть мене, можна я? Дайте я відрубаю йому голову», то зараз я почну це робити тільки за умови, що не буде інших охочих. Ніхто не хоче? Тоді й дідько з вами, давайте вже буду я. А якщо хтось виявить бажання і я побачу, що він має потенціал зробити це не гірше за мене, нехай іде – молодим дорога. Завжди допоможу, чим зможу.

К.Б.: Тобі скільки років?

А.К.: П'ятдесят три.

К.Б.: Молодий!

201 Ходорковський.

202 Немцов.

В.Ф.: Ви теж ще хоч куди.

К.Б.: На п'ять років старший.

В.Ф.: Кахо, а ви в якому статусі плануєте повертатися до Грузії після падіння режиму Іванішвілі? Можливо, радником нової влади?

К.Б.: Радник – це казна-що.

А.К.: Ні, радником і я можу.

К.Б.: Папери носити? Або чай?

А.К.: Отримувати «відкати», у сусідній кімнаті. *(Сміються)*.

В.Ф.: Але ви ж консультуєте українських міністрів.

А.К.: Сечин у Путіна працював помічником.

В.Ф.: Він за графік відповідав.

А.К.: У Санкт-Петербурзі Сечин був помічником з усіх питань.

К.Б.: Я хочу декілька речей. По-перше, щоб у нас у Грузії (і в Росії теж непогано було б) відновився політичний процес. Щоб реально ніхто не впливав на результати виборів, і вони відбувалися чесно. Я сподіваюся, тоді у нас буде інший уряд. Це не означає, що повернеться колишній, він просто буде інший.

По-друге. Якщо я буду потрібен як член уряду або в якійсь іншій політичній ролі, я завжди готовий. Я не соромлюся і не вважаю, що йти в політику – це бруд чи щось таке. Тому я готовий. Інша річ, що ви знаєте мою концепцію, що життя – це боротьба.

А.К.: І люди в ній актори...

В.Ф.: І люди в ній солдати.

К.Б.: І люди в ній стріляють. Для цієї боротьби потрібно мати зброю. Просто так повернутися на якусь церемоніальну декоративну посаду нецікаво. Якщо повертатися в політику, то щоб приймати рішення. А якщо не матиму можливості вирішувати, то я просто продовжу своє громадське життя, яким я був дуже задоволений.

Я не розповідав історії про свій кабінет? Чому я такий злий? Злий із багатьох причин, зокрема, через таку емоційну річ, нехай і зовсім незначну. У мене є принцип: спершу треба все облаштувати, а потім братися за свій кабінет. Коли я завершив облаштування кампусу в Дігомі,

то подумав, що треба зробити кабінет. Архітектори накреслили план, сидимо дивимося, і наш працівник запитує: «Яку підлогу робитимемо?» Нехай буде якась м'яка підлога, – відповідаю. А він: «Ні, ну це ж ваш останній кабінет. У вас іншого вже не буде».

(Кох регоче).

К.Б.: «Зробімо по-людському – дубовий паркет». Я подумав: справді, хіба в мене буде ще якийсь кабінет. Я керую університетом – ну куди далі? І я дуже злий через це, адже вони зруйнували моє уявлення про те, що я робитиму на старості.

В.Ф.: Навпаки – вам подарували ще один шанс освоїти нове поле діяльності.

К.Б.: Щоб ти жив у цікавий час.

В.Ф.: Погляньте, ви ж зараз обидва в такій ситуації.

А.К.: Я б хотів додати, що об'єктивно оцінюю свій потенціал. Мій імідж, що його було створено зусиллями багатьох людей, правду кажучи, дає мені підстави вважати, що я не маю жодного політичного потенціалу.

В.Ф.: Так у Кахи теж із іміджем проблеми. Він, якщо вірити чуткам, затопив Тбілісі...

А.К.: За свій імідж нехай сам відповідає, а я відповідатиму за свій. Звісно, можна розмірковувати про те, як було б добре стати президентом Путіним, але я усвідомлюю, що не маю жодної можливості це зробити. Тому, коли ви запитуєте, чи готовий я повернутися до влади... Хто на мене чекає?

В.Ф.: Не обов'язково до влади. Можна повернутися до роботи з реформами.

А.К.: А що це таке?

В.Ф.: Допомога новому поколінню реформаторів...

А.К.: Дайте реформатора, щоб йому допомогти. Ви десь бачите реформатора?

В.Ф.: Насправді, виходить цікава річ. Адже і в Росії, і в Грузії – хоча Сонін вважає, що, звісно, в Росії потрібно терміново провадити дерегулювання за грузинським зразком, – питання впирається не в економічну, а в політичну реформу. Як зробити так, щоб і одна країна, й інша перетворилися на стійку демократію, де влада змінюється.

А.К.: Як я розумію, головна проблема Росії зараз полягає у тому, що та частка доходу, яка мусить бути спрямована на реінвестування, не реінвестується, а утилізується. Саме тому і немає ні зростання, ні інвестицій.

В.Ф.: Але це не головна проблема, це наслідок головної проблеми.

А.К.: В економіці це головна проблема. Це результат суттєвої недовіри до влади, яка п'ятнадцять років наполегливо доводила, що їй довіряти не можна. Тому – що саме ти збираєшся реформувати?

В.Ф.: Потрібно реформувати владу.

А.К.: А влада не хоче реформуватися.

В.Ф.: Отже, в обох випадках ідеться про політичну трансформацію.

К.Б.: Але ж у Росії вже очевидно, що вибори «тю-тю». А в Грузії ще багато хто має ілюзію, що вони таки відбудуться.

А.К.: Ух, ми покажемо!

К.Б.: Так, ми покажемо, що негоже нас дурити.

В.Ф.: Як у Росії 2003-го.

К.Б.: Ось така різниця. Відставання на кілька років. Коли в Росії стало зрозуміло, що вибори «тю-тю»?

А.К.: Мені – після 2003-го, коли нас цілком брутально обдурили на виборах.

В.Ф.: Сурков тоді казав: всім дякую, всі вільні.

А.К.: Сурков до останнього нас «лікував», що ми подолали п'ятивідсотковий бар'єр.

В.Ф.: Після закінчення виборів він сказав приблизно так: сили, що не пройшли, зробили свій внесок у розбудову Росії, але більше, мабуть, не потрібні.

А.К.: Сурков уже на той час був не вільною людиною. Я розмовляв із ним наступного дня після арешту Міші.

К.Б.: І що?

А.К.: Він, як лев, бився, щоб Ходорковського не заарештували. Аякже.

В.Ф.: На словах бився, як лев, чи по-справжньому?

А.К.: Я просто знаю: він бігав, як навіжений, чогось вимагав, тупотів ногами, клав на стіл всілякі заяви і таке інше. Я йому кажу: Славо, ти нам допоможи, давай ми пройдемо в Думу, ми через Думу будемо кричати,

ми все розвернемо. А він: «Якщо пройдете – пройдете, а як не пройдете – нічим не зможу зарадити». «Пусти нас у телевизор, – кажу, – інакше дійде до того, що шляху назад вже не буде».

Тоді Слава сказав ключову фразу: «Ви не розумієте – вже дійшло». «Ну добре: то що ж це виходить, – питаю, – нас поведуть розстрілювати, а ти навіть не вийдеш допомогти?» А він: «А що – мені разом із вами ставати до стінки, чи що?»

К.Б.: Логічно.

А.К.: Тому, старенькі, далі ви вже якось самі, а я тут, слава Богу, зачепився, тут і триматимусь. Отак.

В.Ф.: А я продовжу розв'язувати масштабні завдання.

А.К.: Сколково, Південна Осетія – це масштабні завдання.

В.Ф.: Ми запитували у Ходорковського, коли було пройдено точку неповернення – між 2000-м і 2003-м.

А.К.: А я вважаю, що її і в 2003-му ще не було пройдено.

К.Б.: Ну як – Ходорковського заарештували.

А.К.: То й що?

К.Б.: На цьому епоха і закінчилася.

А.К.: Це була знакова подія, але ще можна було повернутись. Я вважаю, остаточно точку неповернення було пройдено в 2011 році, 24 вересня. Коли Путін вирішив повернутися. До цього моменту все ще можна було зупинити.

К.Б.: Зупинити – якби він захотів. Зараз – теж, якщо захоче.

А.К.: Ні. Він уже не керує своїми діями. Він уже на Заході фатально підірвав свою репутацію. Це вже неможливо. Останній момент, коли можна було розвернутися, – це «Медведєв на другий термін, а я пішов гуляти».

К.Б.: Так що загалом – така ситуація. Ми відстаємо...

В.Ф.: Але швидко наздоганяєте.

К.Б.: Перед нами в Грузії стоїть питання: чи зможемо ми відновити політичний процес до виборів, під час виборів чи після.

А.К.: А коли у вас вибори?

К.Б.: 2016 року.

В.Ф.: Одночасно з Росією.

К.Б.: Рівно за два роки. І, або ми зможемо відновити політичний процес до виборів, а це складне завдання, або під час – завдання зрозуміліше, тому що це саме той момент, коли народ чекає чесних результатів і до маніпуляцій легше привернути увагу. Та мені здається, що швидкість, з якою рухається наш уряд у сенсі ерозії політичних інститутів, зростає. Чому? Бо монарх вимагає результатів. Він узагалі не розуміє, як це може бути – він іще два роки тому велів, щоб опозиції не було, а вона й досі існує.

В.Ф.: А ви чули, Немцов розповідав про те, що Іванішвілі приходив до нього говорити за Стойленський ГЗК з пістолетом?

К.Б.: Він учора це розповідав.

В.Ф.: Серйозний хлопець, батче, лідер Грузії.

К.Б.: Це, до речі, не його стиль.

В.Ф.: Приніс із собою муляж?

А.К.: Як можна пройти в Білий дім із пістолетом, я не дуже добре розумію.

К.Б.: Він же дзвенить.

А.К.: Так, звісно. Я сидів точно в такому ж кабінеті, як і Боря, на тому ж поверсі, у тому ж будинку. І саме я відповідав за приватизацію, а не він. Тому з приводу Стойленського ГЗК – якщо Іванішвілі і прийшов би, то до мене, а не до Борі, який на той час відповідав за ПЕК, а не за Стойленський ГЗК. Стойленський ГЗК – це металургія.

К.Б.: Там був Новооскольський металургійний комбінат, але це не суттєво.

А.К.: Новооскольський – це теж не Борина парафія. Іванішвілі прийшов би до мене. А до мене ніхто, наголошую, ніхто жодного разу за всю мою діяльність на ниві приватизації не приходив із пістолетом. І жодного разу не пропонували хабарів і не погрожували. Чесно. Ніколи.

В.Ф.: Як легко було працювати. А як же історія з Гусинським і «Св'язь-інвестом»?

А.К.: Вони – погрожували. Та не вбивством, а арештом і в'язницею. Погрожували, що стежитимуть за мною і все одно знайдуть компромат.

К.Б.: Одного разу Гусинський мені сказав: зараз прийдеш додому і побачиш, що про тебе розповідатиме Кисельов. Я купив компанію, яка п'ять

мільйонів зберігала в банку Гусинського, і цей банк збанкрутував. Я прийшов і сказав, що все розумію, абсолютно тебе не кваплю, не кажу «віддай завтра», але реструктуруймо, намалюємо графік і віддаси чимось іншим, можливо, нерухомістю. Він сказав, що це нечесно і пригрозив. Я це розповів Аркадію Островському²⁰³, і той пішов перевіряти Гусинського. Гусинський сказав, що такого не говорив, мовляв, контекст був інший. А який іще може бути контекст?

В.Ф.: Так Кисельов таки виступив?

К.Б.: Ні, ні.

В.Ф.: Тобто це була банальна погроза.

К.Б.: Зрештою, ми домовилися. Компанію, в якій нам належало п'ятдесят із гаком відсотків, ми розділили на дві частини: одна частина з будівлею перейшла до нас, а друга частина з грошима – залишилася в менеджменту, який думав, що Гусинський їх збагатить цими п'ятьма мільйонами. Повернув чи не повернув, я не знаю. Ми задоволені цією угодою, конфлікту вдалося уникнути.

В.Ф.: Повернімося до нашої теми. Каха називає злам путінської моделі початком політичного процесу в Росії.

К.Б.: Відновленням.

В.Ф.: Як це може відбуватися?

А.К.: Потрібно тиснути на російську владу, щоб вона забезпечила нормальні вибори.

В.Ф.: Це мусить зробити Захід?

А.К.: Я поки що іншого джерела тиску не бачу. У Заході нарешті з'явився важіль тиску на Путіна. Це санкції. І цей важіль слід використовувати на повну програму. Я впевнений, що розмова про розміни – це розмова, зрозуміла Путіну, і він цей діалог розпочне.

В.Ф.: А ви, Кахо, як вважаєте?

К.Б.: З одного боку, еволюційного, – це правильно. Захід, важіль тощо. Але тут легко обдурити. Потрібно прислати десять тисяч спостерігачів, щоб проконтролювати ці вибори.

203 Шеф московського бюро журналу Economist.

А.К.: Це ясно. Ти вважаєш, що провів чесні вибори, а ми вважаємо, що ні, тому санкції знімати не будемо. Не розказуйте казок, а проведіть так, щоб мені сподобалося.

Є ж простий зрозумілий критерій. Скажімо, вибори можна вважати чесними, якщо їх визнала опозиція. Нехай Немцов, Навальний, Ходорковський визнають результати.

В.Ф.: «Вітаємо партію «Єдина Росія» із заслуженою перемогою на виборах».

А.К.: Тоді санкції знімаються.

К.Б.: Або навпаки. Опозиціонери сидять у своїх європейських офісах і кажуть: «Це не вибори». Ні, ну так не буде. Але іншого важеля, який примусив би владу провести вибори, безперечно, немає. Іншим важелем могло б бути всенародне повстання.

А.К.: Якого поки не видно, як стверджують соціологічні дані.

К.Б.: Не видно, бо його ніхто не робить.

А.К.: Щоб виникла соціологічна ситуація, потрібен галас, який здійснюється на виборах. А на вибори опозицію не пускають на самому початку забігу. І далі відбувається «міжсобойчик» із ЛДПР, Справедливою Росією і таке інше.

В.Ф.: Фідель Кастро не став чекати, поки Батіста оголосить чесні вибори.

К.Б.: Не став чекати і Володимир Ілліч.

А.К.: Володимир Ілліч і Фідель Кастро могли жити за умов ембарго і санкцій. А Путін жити в умовах ембарго і санкцій не хоче і, схоже, не може. Якщо він скаже: «Окей, вибори минули, ви їх не визнаєте – діло ваше», тоді Захід посилюватиме санкції.

В.Ф.: Але він же хоче побудувати діалог на своїх умовах. Зніміть санкції – інакше зараз я розбомблю південну Україну.

А.К.: Ну розбомби. Але тоді ми посилимо санкції. Запровадимо ембарго на російську нафту.

К.Б.: Логіка подій така, що нагнітання ситуації на користь Росії. Зрештою в Росію прийде демократія. Яка частка Росії у світовому ВВП? Шість відсотків?

А.К.: Три з половиною. Населення – два відсотки, а ВВП – три відсотки.

В.Ф.: Гітлер був у кращій ситуації, у нього була більша частка у світовому ВВП.

К.Б.: Вилучення трьох з половиною відсотків зі світового обороту нікому не приємне.

А.К.: З якого світового обороту? Хто їх збирається відключати?

К.Б.: Ембарго.

А.К.: Так ембарго – на нафту.

К.Б.: Ембарго на нафту означає ембарго фактично на все. Якщо у тебе немає доходів від нафти, ти не купуєш турбін у General Electric та шоколаду, що його виготовляють у Цюріху з бобів, вирощених в Гані...

А.К.: Купую – просто трохи менше. Там ідеться не про три відсотки, а про один.

В.Ф.: Для кремлівської ідальні гроші знайдуться.

К.Б.: Це як було в Північній Кореї за покійного батька нинішнього лідера: найбільша стаття імпорту – французькі вина.

А.К.: У Сорокіна в «Дні опричника» Росія експортує щось геть маргінальне.

К.Б.: Сорокін – геній. Безумовно. Він усе передбачив.

В.Ф.: Або Сорокін це не передбачив, просто вони діють за його сценарієм.

А.К.: Особливо мені подобається танець у лазні – «Гусінь».

К.Б.: Він геній не тільки у «Дні опричника». У «Блакитному салі» Ахматова знесла яйце. Або збір онуків письменників – це чистий Сорокін. Онук письменника Толстого виправдовує ГУЛАГ. А Достоевського – ще щось.

А.К.: Так воно і сталося.

В.Ф.: А що ви думаєте про концепцію демократичної трансформації Росії, яку запропонував Каха, – через коаліцію національно-визвольних джихадистів, демократів і лівих – з подальшим розпадом?

А.К.: Вона так само технологічна, що і моя теорія Заходу як важіля. Історія знає випадки, коли радикальні ісламісти об'єднувалися з європейськими лівими радикалами. Це природний союз.

В.Ф.: Це було не тільки в Європі – арабська весна.

А.К.: Лівачські Червоні бригади здобували підготовку в таборах палестинських бойовиків у Ясіра Арафата. Тому єднання лівих радикалів у Росії з чеченськими моджахедами цілком можливе.

К.Б.: Я скажу точніше – мене, щоправда, можуть убити чи закидати камінням мої російські друзі, навіть не вороги. Завдання розвалу політичного режиму при використанні енергії розпаду країни на національні утворення, що не хочуть жити в цій імперії, – значо простіше, ніж завдання розвалу режиму за умови збереження імперії. Друге завдання просто об'єктивно складніше, воно потребує більше енергії, якщо аналізувати з погляду термодинаміки.

А.К.: Зауважте: Путін із лівими радикалами і націоналістами бореться значно серйозніше, ніж із лібералами та демократами. Бо перші становлять загрозу для держави, а другі – просто не дають красти. З тим, що повинен бути хоч якийсь страх, щоб аж дуже сильно не грабували, він глибоко в душі і сам згоден. Нехай ці ліберали – за умови, що вони не входять до влади – мелють десь язиками, щоб мої боялися. А ось лівих і націоналістів треба знищити. Згадайте справу Данила Константинова – його випустили, але спершу два з половиною роки протримали під вартою. Їх ув'язнюють надовго, їм інкримінують серйозні речі – вбивства. Я вже не кажу про чеченське Чорнокозово, де була просто людська м'ясорубка.

В.Ф.: А що ви думаєте з приводу аргументу Ходорковського, що внаслідок розвалу те, що залишиться від Росії, зав'яжеться в націонал-соціалістичний клубок, збереться на силі і піде воювати.

К.Б.: Я в це не вірю.

А.К.: Я не чув про цю теорію. Розкажи.

К.Б.: Якщо розпад у Кремлі супроводжуватиметься відокремленням Чечні, після неї відокремиться Дагестан, Північний Кавказ, Татарстан і Башкирія – тоді двадцять мільйонів росіян (не знаю звідки він узяв двадцять мільйонів)...

А.К.: Це росіяни, які живуть в цих республіках.

К.Б.: Не знаю, скільки там живе, але припустімо...

В.Ф.: У тих республіках, що ви перерахували, стільки не живе. Там треба брати ще Якутію та республік...

К.Б.: Вони ринуть у центральну Росію, і біда цих двадцятьох чи скількох там мільйонів змінить громадську думку, вона стане ультранационалістичною і шовіністичною, це зумовить згуртування та формування мобілізаційної економіки. Зрештою виникне гітлерівський режим, ефективна мобілізаційна економіка, що вдарить по Заходу. А Захід слабкий...

А.К.: А навіщо бити по Заходу? Вдарте по тих, хто вас вигнав.

В.Ф.: А який сенс? Вони бідні.

К.Б.: Та й що таке – вдарити по бойових чеченцях або по мирних естонцях. По естонцях простіше.

В.Ф.: Або по мирних німцях. У «Шпігелі» нещодавно була стаття, що на весь бундесвер – лише половина робочих бронетранспортерів.

К.Б.: Зате є армія Сполучених Штатів...

А.К.: Я не експерт із бундесверу. Лише знаю, що кілька німецьких батальйонів сидять в Афганістані. Мають хороший вигляд. Цілком оснащені і беруть участь у бойових операціях – американці ними не натішаються.

К.Б.: Афганістан – це дуже важливо.

А.К.: Вони набираються бойового досвіду, відбувається ротация. Коли я складав іспити на права, у мене був інструктор. Тут же російських прав не визнають. Коли приїжджаєш у гості, можеш користуватися російськими правами, а якщо ти тут постійно, то потрібно складати іспит. Я швидко склав. Але були обов'язкові три заняття з інструктором. Мій інструктор допіру повернувся з Афгану, де служив за контрактом. Показував фото, розповідав, як вони воюють. Це цілком збігається з розповідями моїх однокласників, які воювали в Афганістані.

К.Б.: Афганістан – це дуже добре.

А.К.: Усі офіцери проходять службу в Афганістані.

К.Б.: Це чудово. Ми не встигли всіх провести через Афганістан та Ірак.

А.К.: У цьому сенсі все дуже чітко – кожного офіцера на пару місяців на рік відправляють служити в Афган. Набувати бойового досвіду.

В.Ф.: Втрати невеликі?

А.К.: Втрати є. І великі. По телевізору періодично показують похорони.

К.Б.: Ні, взагалі невеликі, бо це ж не війна, коли військо проти війська.

А.К.: Це операції: летять на вертольотах, висаджуються, стріляють, сідають, відлітають.

В.Ф.: Ходорковський описує національну державу так: у Москві сидить порядна влада, що змушує Чечню жити за загальноросійськими правилами.

А.К.: Пам'ятаєш, Жванецький сказав, що Гайдар ніколи не буде президентом, бо він знає слово «отнюдь». Лідер, який обиратиметься в Росії, повинен культурно та інтелектуально...

К.Б.: Відповідати.

А.К.: Бути медіаною. Тому не треба чекати від цілком електорального Ходорковського якихось одкровень.

К.Б.: Відновлення політичного процесу в Росії – це суто термодинамічне чи векторне питання. У вас є вектори або сили, готові руйнувати режим: російські націоналісти, периферійні націоналісти, ліві. Вони всі протистоять Кремлю. Якщо ви на їхню енергію накладете ще якусь нову енергію, що тиснутиме на Кремль, то Кремль легше здасться. А одночасно і Кремль повалити, і зберегти по всій країні тишу і благодать – це завдання, що його неможливо виконати. Воно вимагає надзвичайної енергії, я не знаю, звідки ця енергія може взятися, вивільнитися.

Нам же йдеться не про якусь країну, що існує на Місяці. Ми говоримо про російську імперію, яка двічі так розпадалася. Невже ви думаєте, що коли Ленін сказав фінам: «Ідіть, ви самостійні», – він справді цього хотів? Можна ж прочитати мемуари. Просто не було сил одночасно боротися за революцію і підкорювати фінів.

А.К.: Виявилось, що він мав рацію. Ви ж знаєте цю історію з Юденичем, коли він пішов на Пітер. Йому Маннергейм сказав: «Я можу вдарити з півночі і вже завтра увійти в Пітер». Вони ж обидва царські генерали. Юденич запитав: «То чого ж ти чекаєш?» «А ти мені папірець підпиши, що...»

К.Б.: Гарантуєш нашу незалежність.

А.К.: А Юденич каже: «Я Росією не торгую». «Ну то йди до біса», – відповів Маннергейм. Зрештою Ленін переміг.

К.Б.: Завдання пролетарської революції чи більшовицького перевороту розв'язалося завдяки тому, що забули про Фінляндію, Естонію, Польщу, Закавказзя...

А.К.: Яка Польща, Кахо? Він Брестський мир підписав – і віддав усю Україну.

К.Б.: Україну, Середню Азію – все. І в принципі, зараз ясно, що якби в омському уряді була серйозна сила, – то й Сибір би віддав. І Далекий Схід. І тільки після перемоги в Росії комуністи почали нову хвилю експансії, реконквісти. Україна, Грузія, Вірменія, Азербайджан швидко стали жертвами, у Середній Азії процес розтягнувся в часі. Двадцять років знадобилося, щоб повернути Прибалтику, а Польща та Фінляндія так і залишилися за периметром.

Дев'яносто перший рік – точно так само. Єльцин зміг повалити радянський режим завдяки тому, що гарантував решті республік змогу йти своїм шляхом. Тому ми говоримо не про якусь нову теоретичну модель, яка хтозна чи взагалі зможе існувати. У Росії це сталося вже двічі. Може статися і втретє, якщо ми хочемо, щоб у ній відновився політичний процес. А ми цього хочемо. І навіть, якщо сценарій Ходорковського з націоналістичним урядом справдиться (я не вірю, що це буде ефективно, ефективна мобілізаційна економіка – це оксюморон, це як тепла Антарктида, м'яка сталь) – то це буде останньою витверезною судою задля одужання нації, щоб вона перестала думати про колонії, як перестали думати про них англійці. Я нещодавно був у Лондоні. Ось що буде, якщо якого-небудь англійця запитати: що ти думаєш про Пешавар. Твій дід воював у Пешаварі. «Ти пришелепуватий, чи що? Наші діди воювали в ста вісімдесятьох країнах. Що їх тепер, завойовувати?» Я навіть не знаю, чи є такий маргінальний англійський політик, який вимагає відновити імперію...

А.К.: В межах 1913 року.

(Сміються).

В.Ф.: Британія, яку ми втратили.

К.Б.: Чи не болить серце за Бомбеєм.

В.Ф.: Альфреде, ви непогано знаєте багатьох російських демократів. Якщо демократ опиниться перед вибором – або кривава революція, що може доконати імперію, і тоді Росія швидко європеїзується, або статус-кво, коли неприємно, огидно, нестерпно, але принаймні немає таких величезних

людських та інших витрат, пов'язаних із третьою революцією – ось що він обере?

А.К.: Нічого не зрозумів.

В.Ф.: Якщо демократу доведеться посісти чітку позицію – терпіти путінський режим або рішуче стати на бік розвалу імперії, що він обере? Яке рішення прийме Борис Немцов, якщо перед ним постане таке питання.

А.К.: Я не дуже добре розумію, що таке розвал імперії.

К.Б.: Це те, що нова Росія буде в інших кордонах, менших. Без Криму, само собою...

А.К.: Я завжди був прихильником того, що в одній державі повинні жити люди, які хочуть жити разом. А люди, які не хочуть жити разом, не повинні жити в одній державі. І загалом моя еміграція – наслідок того, що я дотримуюся цього принципу.

В.Ф.: Ви не хочете жити з російськими людьми в одній державі.

А.К.: З росіянами у мене жодних проблем немає, я не хочу жити в одній державі з Путіним. Якби він дозволив існувати тій політичній системі, яку створив Єльцин... Можна як завгодно ставитися до Єльцина (я, до речі, ставлюся до нього не дуже добре), але ця країна дозволяла жити людям, які з Єльциним не згодні. Вона дозволяла їм жити і користуватися всіма благами держави, її захистом, і навіть брати участь у політичному процесі. Нехай набирати мало голосів, але ж я не претендую на контрольний пакет акцій.

К.Б.: Проблема була в тому, що народ не відповідав очікуванням еліти.

А.К.: Так. Абсолютно спокійно жив Зюганов, Дугін, Проханов. Та жили ліберали, Явлінський і Гайдар, і всі сперечалися в студіях Євгена Кисельова, Шустера і таке інше. Путін знищив це політичне життя. Для мене він знищив можливість жити не з дулею в кишені, а гласно і публічно виступати з критикою.

К.Б.: І збирати однодумців. Одне – свобода слова, а інше – політичний процес, коли збираєш однодумців...

А.К.: І консолідуєшся. Він позбавив мене такої можливості. Тому, не маючи змоги жити у моему розумінні достойно...

В.Ф.: Жити з громадянською гідністю.

А.К.: Я перемістив себе в той простір, у якому так жити можна.

В.Ф.: Це ж поразка.

А.К.: І що далі?

В.Ф.: Можна спробувати помститися.

А.К.: Я не граюся в ігри. Я живу, як умію. Як Кушнер написав: «времени не вибирають, в них живуть и умирають». Який сенс? Боря Немцов вирішив присвятити себе боротьбі. І? І? Він що, видається значно успішнішим за мене?

В.Ф.: Повертаючись до питання про вибір, який постане перед російськими демократами: революція з розпадом імперії чи статус-кво? Немцов дасть свободу Чечні?

К.Б.: І Башкортостану?

А.К.: Не знаю. Запитайте в Немцова. Мені здається, що так. Фетиш територіальної цілісності ми отримали в спадок від середньовіччя. І що швидше ми його позбудемося, то швидше зрозуміємо, що держава двадцять першого століття будується за принципом, як то кажуть, об'єднання навколо спільної ідеї, а не загальної території. Мені так здається. Тому, правду кажучи, я публічно радив би українцям відчепити цей Донбас, нехай живе своїм життям. І електорально, і у будь-якому іншому значенні Україна лише виграє від цього.

В.Ф.: Конкретна проблема з Донбасом полягала в тому, що це була зовнішня агресія.

А.К.: І чорт із ним. До того, як вона не почалася.

К.Б.: Заждіть, заждіть. Якби це було, як у Шотландії, – спокійно, за кілька років оголосили референдум, проголосували, тоді так. До речі, я саме був тоді в Англії: жодного занепокоєння. Це неправильно, якщо вони проголосять себе незалежними, казали одні, а інші заперечували: ні, ну якщо вони проголосять незалежність, у нас більше ніколи не переможе лейбористська партія.

В.Ф.: Шотландці ненавидять Тетчер.

К.Б.: Ненавидять.

В.Ф.: Шотландія – це такий собі британський Донбас. Їм дуже не подобаються ліберальні реформи, вони досі пишаються тим, що у себе не дали

консерваторам цілком знищити соціальну державу.

А.К.: Я б не перебільшував значення Шотландії. В Англії, як я пам'ятаю, п'ятдесят п'ять мільйонів населення (*п'ятдесят три мільйони – ред.*). А Шотландія – це п'ять мільйонів. Вона порожня. Вона не має жодного електорального значення. Це постійне ремствування. Шотландці у спідницях ходять, вони впадають в око, а користі від них, як з цапа молока.

В.Ф.: В Україні і у підконтрольному бойовикам Донбасі схожі пропозиції. Проблема лише в тому, що якихось речей ти не можеш робити під зовнішнім тиском. Ти не можеш робити свою державу федеральною, неідеальною...

А.К.: А-а-а, я не знаю – ти мене запитав, я тобі відповів. Я не Турчинов, не Порошенко, я не сидів у кріслі президента України і не розумію цієї відповідальності. Я взагалі не громадянин України, я не відчуваю настроїв мас. Я б сказав: та дідько з вами, йдіть.

Я був головою Держкоммайна. Черномирдін весь час улаштовував наради щодо розподілу повноважень між відомствами. Чому він мене так сильно любив? Я ніколи не сперечався на цих нарадах. Я весь час віддавав повноваження. Мені казали: «Ми повинні погоджувати це питання». Чорт з вами – погоджуйте. Натє! І з відділом забирайте! Мінфін із Мінекономіки добами сперечалися, ненавиділи один одного, потім їх довго мирили і таке інше. Черномирдін любив проводити зі мною наради, бо в мене вони тривали п'ять хвилин. Ось цей хоче... Бери!

Я ніяк не можу зрозуміти. Що таке? Ось Донбас. Та чорт із ним!

К.Б.: Виходило б, що вони прогинаються.

А.К.: Я наводив цей приклад – не знаю, читав ти про нього чи ні: коли ти йдеш у гори, і хочеш взяти з собою приятеля. Ти знаєш, що це буде важкий похід, адже необхідно повзти, йти через льодовики та скелі. А він каже, що йти не хоче. Починаєш його вмовляти, а він капризує – таке-сяке, і нові черевики мені купіть, і куртка у мене продірявилася, і рюкзак, і, взагалі, неси ти цей рюкзак замість мене. Ти береш його, і через нього ви ніколи не дійдете. Бо в якийсь момент він почне: я втомився, даремно я взагалі з вами пішов, тепер несіть мене.

В.Ф.: І взагалі, як же я вас, хохлів, ненавиджу.

А.К.: Розумієте.

К.Б.: Ось тому я й не пішов із вами в гори.
(Сміються).

А.К.: Видно ж, що вони не хочуть із вами в Європу. Заради чого їх віжками тягнути?

К.Б.: От Харків. Була ідея, що Харків точно так само буде частиною Новоросії. Там розмовляють російською, там проросійський губернатор, Харків був одним із центрів технічної освіти в СРСР.

А.К.: Там Ландау викладав.

К.Б.: Там Мечніков закінчив університет. І Кузнець у Харкові навчався та працював. Три лауреати Нобелівської премії пов'язані з Харковом. Але виявилось, що він хоче залишитися в Україні. Ясно, що ті, хто залишилися в Лугандоні, дуже проросійськи налаштовані. Але якби в спокійній обстановці, без насильства було проведено референдум, то не очевидно, чим би він закінчився.

А.К.: погодилися.

К.Б.: У нас є приклад Абхазії, де жили півмільйона людей, триста тисяч вигнали, ті, що залишилися, сказали, що хочуть жити окремо²⁰⁴.

А.К.: Я ж про інше. Чому вони поспішали, чому вони почали хапатися за зброю? Бо вони зіштовхнулися з нерозумінням з боку київської влади.

В.Ф.: Вони – це хто? Стрелков, Бородай та решта москвичів?

А.К.: Стривай. Ми виходимо з чого? Якщо це все, від початку до кінця, спровокований Путіним процес, який жодної підтримки серед населення не мав, і всі бійці – або куплені Путіним, або фізично заслані громадяни Росії, то це одна ситуація. Якщо ж там був якийсь концентрований розчин, і після того як Путін всипав туди трохи солі, навколо неї сконцентрувалася речовина, що і так була всередині цього розчину, то це вже інша ситуація.

В.Ф.: Це як бунт у Детройті. Якщо до міста іржавого поясу чужої країни заслати двадцять п'ять агентів і підняти там велике соціальне повстання...

²⁰⁴ Згідно з останнім радянським переписом, у 1989 році в Абхазькій РСР жили 499357 осіб, із них 239 872 грузинів, 93 267 абхазів, 76 541 вірмен і 74 913 росіян. За переписом 2003 року в Абхазії залишилось 320 000 людей.

А.К.: У Детройті воно не підніметься. А якщо й підніметься, то не через те, що туди заслати двадцять п'ять агентів, а тому що якийсь чиновник задавив автівкою дитину.

У Луганську воно піднялося, бо розчин був концентрований. Путін же посіяв ці зерна скрізь. В Одесі, у Харкові. А проросли вони тільки в Луганську і в Донецьку.

К.Б.: Ну «проросли» – це теж, знаєш... Як це – проросли? Там змогли мобілізувати Бородаєм. Ну, може, там відсоток був трохи більший, ніж у Харкові. В Одесі взагалі можна почути українську мову?

В.Ф.: Раз на тиждень.

К.Б.: Я щороку туди їздив, там у нас відбувалася конференція. Я не чув української мови.

А.К.: Ви мене в чомусь хочете переконати? Я ще раз кажу: потрібно знайти форму, в якій дати зрозуміти, що жодних перешкод їх виходу зі складу України не буде, якщо вони спокійно, без нервів, ясно і чітко, під міжнародним контролем проведуть референдум, результатів якого будуть дотримуватися. Що на це можна заперечити?

В.Ф.: Я і не збираюся.

А.К.: Що вони на це скажуть? «Ні, ми все одно захопимо!»

К.Б.: Питання ж полягає у чому: те, що відбувалося – це навіть не симулякр, це груба імітація виборів і референдуму...

А.К.: Послухай, вони це самі визнають. Бо що таке мінські угоди? Фактично денонсація результатів цих референдумів. Як одна людина може денонсувати результати референдуму?

В.Ф.: Це домовленість між Москвою і Києвом про те, щоб відмотати час назад.

А.К.: Про те, що ми визнаємо, що жодних референдумів не було.

В.Ф.: Москва, власне, і не визнає цих референдумів.

А.К.: Добре, а ті, хто їх проводив, вони що?

В.Ф.: Вони в кулуарах тусувалися, і поставили свої підписи у вигляді прізвищ – без посад, без нічого.

А.К.: Ні, ну як може одна людина скасувати результати референдумів. Їх можна тільки іншим референдумом скасувати.

К.Б.: Це ж був не референдум. Вони просто сказали: давайте маскарад, який відбувався, більше не називатимемо референдумом.

Це було б точно так само, якби я сказав: «Я провів референдум в Альпах».

А.К.: Так, голосували, – я і моя дружина. Пам'ятаєш цей анекдот: братимете з дружиною участь в груповому сексі? Ні? Тоді ми тебе викреслюємо.

В.Ф.: Про відновлення політичного процесу в Росії ми поговорили. Резюмуймо.

А.К.: Каха вважає, що потенціал для тиску на Кремль існує всередині країни. Я вважаю, що якщо цей потенціал активізувати, результати тиску непередбачувані. Це може скінчитися різаниною.

К.Б.: Атож.

А.К.: Якої я, правду кажучи, не хочу. Я вважаю, що існують більш «вегетаріанські» методи. І тиск Заходу за допомогою суворих економічних санкцій, включаючи ембарго на експорт нафти, депортацію всіх родичів цих кремлівських педерастів з усіх цих їхніх Кембриджів, Цюрихів, Женев і таке інше. Просто анулювати там візи і виштовхати під зад назад до Росії. Заарештувати всі їхні активи...

К.Б.: І це призведе до того самого процесу.

А.К.: Окей. Різанини всередині країни не буде.

К.Б.: Чеченці різатимуть росіян.

А.К.: Навіщо?

К.Б.: Грошей хочуть.

А.К.: А гроші чеченців ніхто не арештовував.

К.Б.: Центральна влада щороку давала два мільярди доларів.

А.К.: Так вона і далі даватиме.

В.Ф.: Звідки вона візьме ці гроші, якщо Захід притисне?

К.Б.: У неї не буде двох мільярдів?

А.К.: Ну, тоді... Тут же ще важливе питання про відповідальність. Принаймні, кров буде не на наших руках.

К.Б.: А, це так.

А.К.: Це Путін не заплатив чеченцям. Нехай візьме у Якуніна і заплатить Рамзанчику. Які проблеми?

К.Б.: В Якуніна немає стільки грошей.

А.К.: В Якуніна повно грошей.

К.Б.: Де?

А.К.: Два з половиною мільярди, звісно, що є. Ми і не сумніваємося.

В.Ф.: Так їх же треба давати щороку.

А.К.: Цього року відповідальний Якунін, наступного – Тимченко... Знаєш, як у Біблії: сім ситих років – сім худих. Накрали, тепер діліться. Ви ж усім розповідали, що ви за Батьківщину. Ну ось, віднесіть Рамзану гроші.

В.Ф.: А може, його просто відокремити?

А.К.: Кого?

В.Ф.: Рамзанчика.

А.К.: Ви в мене запитуєте? Я тільки за. Ще під час першої війни був за. Я взагалі не розумів, навіщо нам здалася ця Чечня.

В.Ф.: Дивлячись із Києва, з Тбілісі, з будь-якої іншої точки світу, видно, що Росія просто втратила гальма. Російська ідея у своєму нинішньому вигляді – це якесь концентроване світове зло, готове йти і від образи всіх троцита. Що робити з цим комплексом?

А.К.: На що вони ображаються? Вони посідають сьому частину суші. В них повно нафти.

В.Ф.: А Захід нічого не виконав.

К.Б.: Порушив обіцянку не розширювати НАТО.

В.Ф.: Розширив НАТО, вдарив по Сербії.

А.К.: У Міші [Ходорковського] є претензії до Заходу з цього приводу?

К.Б.: Він вважає, що саме це роздратувало.

А.К.: Мішо, а ти в курсі, що жодних обіцянок не було?

В.Ф.: Ми йому вчора це пояснювали.

(Сміються).

А.К.: Безрезультатно.

В.Ф.: Він дуже технічно відреагував: головне, що Путін думає, начебто така обіцянка була.

А.К.: Путін якраз знає, що такої обіцянки не було. Путін, до речі, публічно ніколи не казав про таку обіцянку.

В.Ф.: Так, для цього є Федір Лук'янов і Сергій Караганов. І все-таки, що робити з росіянами, які справді сказилися? Найближча аналогія, це, звісно, німці, які збожеволіли в тридцять роки від образи, горя і розчарування...

К.Б.: Ви правильно кажете. Є такий метод лікування сифілісу малярією. Заражають малярією, і виликовують від сифілісу.

В.Ф.: Але ця аналогія свідчить про те, що єдиний спосіб – це економічна або військова катастрофа.

К.Б.: Це якщо збожеволів народ. Але ми не знаємо... З німцями це точно було так. А чи так це з Росією? Бо німці це робили в плюралістичному суспільстві.

В.Ф.: Що закінчилося навесні 1933 року, коли було ухвалено всі диктаторські закони.

К.Б.: Але обрали-то вони добровільно.

А.К.: Адольфа обрали не так добровільно, як здається. Він отримав двадцять сім чи двадцять вісім відсотків на останніх перед приходом до влади виборах. Там була складна історія – праві створили з ним коаліцію, віддали йому пост канцлера і таке інше.

В.Ф.: Навесні 33-го він просто скасував дію конституції.

А.К.: Я от думаю: чи можна за цих умов говорити, що народ збожеволів. Якщо прибрати Нюрнберзькі закони – вочевидь популістський крок («а почнімо різати цих жирних євреїв»), то які з гасел Гітлера, що він їх укидав у народ, здаються божевільними? Повернімо свої землі?

К.Б.: Якщо читати двадцять п'ять пунктів²⁰⁵, то там набагато більше божевілля – як на мене. І загалом те, до чого це призвело, здається божевіллям.

А.К.: По їхніх плодах ви пізнаєте їх.

К.Б.: Євангеліє від Матвія.

А.К.: Так. По їхніх плодах пізнаєте їх. Це родова хвороба будь-якого націоналізму, коли він іде з цілком адекватними, зрозумілими, нормальними гаслами, наслідком яких є катастрофа тієї самої нації, якою він так опікується.

205 Офіційна програма НСДАП.

В.Ф.: Націоналізм і нацизм – це все-таки різні речі.

А.К.: Ця стилістична різниця існує для того, щоб виділити Гітлера із загального числа націоналістів. Він такий же націоналіст, як і який-небудь Дугін.

В.Ф.: Націоналіст й імперіаліст.

А.К.: Гітлер не був імперіалістом, він хотів відновлення...

В.Ф.: А як же Drang nach Osten?

А.К.: Я не хочу вступати в дискусію про Гітлера, але йому весь час докоряють книжкою, що була написана років за десять до його приходу до влади²⁰⁶.

В.Ф.: Він же її не дезавував.

А.К.: Але половину з того, що наговорив, він пізніше і не згадував. Цю книжку написано за інших умов. Людина сиділа у в'язниці, робити було нічого.

В.Ф.: Внаслідок поразки німці змінили свою ідентичність – можливо, не відразу, за кілька десятиліть.

А.К.: Дуже сильно.

В.Ф.: Як вилікувати російську свідомість від нападів величч?

А.К.: Не знаю. Спроба вилікувати була на початку дев'яностих. Вона виявилася невдалою, як я розумію. Мені здається, невдача полягала насамперед у тому, що ми не зафіксували поразки. Потрібна була явна, очевидна артикуляція поразки.

В.Ф.: Все, що ми робили останні п'ятсот років...

А.К.: Так. Потрібна була люстрація, потрібен був суд над КПРС, суд над ЧеКа і всі ті речі, що, власне, висіли в повітрі і їх не було виконано з тієї причини, що нова влада сама підпадала б під дію цих законів і цих процесів. У гайдарівському уряді, здається, не було жодної людини, яка не була б раніше членом КПРС. В уряді молодих реформаторів зразка дев'яносто сьомого року лише двоє – я і Боря Немцов – ніколи не були в КПРС. Розумієш? Решта – були. У нас половина олігархів була комуністами. У нас Медведєв! Був комуністом!

206 Гітлер закінчив роботу над «Майн Кампф» в 1926 році, за сім років до приходу до влади.

К.Б.: Я був.

А.К.: Ну ти, слава Богу, 56-го року, а Медведев – 65-го. Чого він туди пішов, уже «наприкінці польоту», коли ГУЛАГ вийшов мільйонним тиражем?

В.Ф.: Інакше б у КДБ не взяли?

А.К.: А він не був у КДБ. *(Сміються)*. Він не був у КДБ?! Як можна було опинитися на юрфаку ЛДУ відразу після школи, не відслуживши в армії, – взагалі дивний вундеркінд. Я не знаю жодної людини, яка б змогла вступити на юрфак відразу після школи. Там потрібна рекомендація КДБ або МВС. Без цього не вступали до університету на юрфак²⁰⁷.

В.Ф.: Кахо, на вашу думку – як російський імперіалізм трансформувати в нормальний цивільний націоналізм?

К.Б.: Тільки шляхом розпаду імперії.

А.К.: Що таке нормальний цивільний націоналізм – поясніть мені.

В.Ф.: Я помру за клаптик своєї землі, але мені начхати, що відбувається поза її межами.

А.К.: Вражає. Я, як письменник, правду кажучи, дивуюся – нормальний цивільний націоналізм починається зі слова «помру». Що ж у цьому нормального?

В.Ф.: Якщо йдеться про націоналізм, то це готовність померти за свою землю, а не за чужу.

А.К.: Чому якась нормальна політична доктрина повинна починатися зі слова «помру». Ну не має цього бути, не нормально, коли люди починають розмірковувати категоріями смерті.

Я хочу говорити про майбутнє, про створення, про будівництво. Про дружбу, про пошук компромісу, про узгодження інтересів. Я не хочу говорити про смерть, про війну, про загибель, про напад, про захист... Нащо це потрібно? Це не позитивна конструкція.

В.Ф.: Кахо Автанділовичу.

К.Б.: Що?

В.Ф.: Нам потрібна сильна фінальна фраза.

К.Б.: Не знаю щодо фінальної фрази... Не можна залишити імперію – і щоб у ній були не імперські люди. Ну як таке може бути? Це завдання неможливо розв'язати. Тільки з примусу. Вчора нам Міша описав цей сценарій...

²⁰⁷ Рекомендації у виші давали партійні і комсомольські органи, а коли хлопець проходив службу в армії – і командування частини, МВД і КДБ перевіряли лише в особливих випадках. Однокурсники Медведева – Артур Парфенчиков, Микола Винниченко, Антон Іванов теж вступали на юрфак ЛДУ одразу після школи (*прим. Сірлібая Айбусинова*).

Розділ XXIII

УНІВЕРСИТЕТ

*Київ, готель «Інтерконтиненталь»
14 вересня, 1 листопада 2014 року*

Роздумую над передмовою до цього діалогу, а в голові весь час крутиться строфа з вірша Олександра Блока:

*«Имя Пушкинского дома
В Академии наук!
Звук понятный и знакомый,
Не пустой для сердца звук!»*

Єдина розмова, що ми її з Кахою не встигли завершити, – це розмова про найважливішу справу в його житті, університет (навіть два університети – Вільний і Аграрний), який він створив у Грузії.

Починаючи з 2012 року, я весь час запитував у Бендукідзе, чи не хоче він відкрити філію Вільного університету в Україні. І щоразу він відповідав, що українські закони про вищу освіту (це стосується і нового закону, ухваленого після Майдану) роблять цей задум безглуздим – сектор зарегульовано, держава фінансує сотні фіктивних вузів.

Восени 2014-го Бендукідзе змінив свою думку – мабуть, у рамках загального переосмислення української ситуації. Надія на швидкі реформи не виправдалася, і було схоже, що Каха починав готуватися до марафону. Віце-президент Київської школи економіки Юлія Тичківська і патріарх української реформаторської публіцистики Олександр Пасхавер розповіли мені про плани Бендукідзе створити в Україні університет. Третину необхідних для цього коштів, а саме – \$10 млн він зголосився внести особисто.

Щемлива веселість Блока, бадьора рішучість, перекреслена смертю, Бендукідзе... Щось невловиме їх зближує. Можливо, це історичний оптимізм – незламна віра в перемогу творчої свободи над еволюційно обумовленою повільністю виду *Homo sapiens*.

Весела людина помирає, а ті, хто її переслідував та ненавидів, схиляють перед нею голови.

В.Ф.: Коли і чому ви вирішили взятися за освіту?

К.Б.: Правду кажучи, не пригадую, чому саме я так вирішив. Пам'ятаю, як відмовлявся. Моя колега, яка тоді працювала професором технічного університету (зараз вона його канцлер), запитала – 2005-го чи 2006-го року – чи не хочу я створити невеликий хороший університет, зробити все правильно, з розумом. «Та ну, – відповів я, – це така морока, про що ви кажете».

Може, це й смішно, але це мене підштовхнуло – спершу тягнуло не до освіти, а до soft power проектів – культурних, освітніх, наукових...

В.Ф.: Створення нової людини?

К.Б.: Ні, інженерія мені не до душі. У мене була ідея зробити реперсію «Витязя в тигровій шкурі». Розмовляв на цю тему з реперами, але так і не знайшов того, хто зміг би її реалізувати...

В.Ф.: Грузинські репери не читали Руставелі?

К.Б.: Читали, звісно. Один культуртрегер раз на рік влаштовував у нас такий захід: у залі, де увімкнено камеру, лежить книжка, приходять різні люди і по черзі, від початку до кінця, її читають.

Загалом, були певні не структуровані думки: «Цікаво, що треба, щоб створити школу?»

В.Ф.: Ви не пам'ятаєте, що було першим поштовхом. А яка була ваша перша дія?

К.Б.: Ні, мені це не подобається. Як звали першого секретаря ЦК Монгольської народно-революційної партії – я пам'ятаю. Пам'ятаю – Цеденбала, Батмунха²⁰⁸, а як я сам щось робив, не пам'ятаю.

208 Юмжагийн Цеденбал (1916-1991) – лідер Монгольської народної республіки (1954-1984). Жамбин Батмунх (1927-1970) – лідер МНР (1984-1990).

Це все-таки неправильно...

Одне слово, 2007 року було створено фонд²⁰⁹. Я взяв на роботу двох людей.

Керівник і власник Кавказького університету, який виріс із школи бізнесу, розповів мені, що його конкурент, European School of Management, шукає інвестора: «Я чув, що ви хочете взятися за освіту, можливо, вам буде цікаво». Я подумав: діюча бізнес-школа з хорошою репутацією – цікаво...

В.Ф.: Ви ж завжди скептично ставилися до бізнес-освіти.

К.Б.: Зараз я краще розумію, що це таке, тому ставлюся до неї навіть скептичніше, ніж у 2007-му. Я розглядав бізнес-школу як платформу.

Тоді паралельно існували дві ідеї. Одна – робити щось у Грузії, а друга – робити щось в освіті. Мені здавалося, що вища освіта має одну проблему: людей, які хочуть її здобути, багато. Потенційно – сто мільйонів осіб на рік. Водночас якісну вищу освіту здобуває лише дуже невелика частина з них.

Порахуймо. Припустімо, у світі тисяча провідних університетів. У кожному навчається в середньому десять тисяч людей, бо є великі університети, а є маленькі. Отже, хорошу вищу освіту здобудуть щонайбільше 10% студентів.

Насправді, не всі виші, що входять навіть до двадцятки найкращих, дають адекватну освіту. Якись факультети в них сильні, якись – не дуже сильні або й слабкі. Чому так? Це як із авіакомпаніями, що весь час перебувають в поганому стані. Їх постачальники і споживачі лібералізовані, а самі вони скуті не тільки нормами безпеки, але й усілякими державними регуляціями з різним ступенем свободи польотів.

В.Ф.: Міжурядові угоди...

К.Б.: Саме так, це все це вкупі. Ясно, що коли в бізнесі – свобода, а поруч – несвобода, то там, де несвобода, весь час виникатимуть проблеми. Тому всі авіакомпанії проходять стадію банкрутства. Вони не можуть консолідуватися.

З університетами – таке ж. Я ставлюся до вищої освіти, як до бізнесу, а не як до чогось сакрального – хоча багато хто каже: «Та хіба ж це бізнес?!»

209 Див. прим. до розділу «Вигнання».

А що ж це таке, якщо не бізнес? Це ж не церква? Не церква. Якщо не церква, тоді – бізнес.

В.Ф.: А хіба церква – це не бізнес? Корпорація, що задовольняє духовні потреби.

К.Б.: Якщо церкву можна описати як бізнес, то університет тим більше. Звісно, це бізнес. Я був би готовий сперечатися, якби люди в ньому працювали безкоштовно. А оскільки всі вони працюють за гроші, до того ж я знаю, які вони жадібні до цих грошей у всіх країнах... Так, їх теж цікавлять відповіді на запитання – «а яка будова цього?», але водночас вони дуже добре рахують гроші.

Університетський бізнес старий. На відміну від авіакомпаній, йому вже тисячі років.

В.Ф.: Якщо враховувати стародавні Афіни, – дві з половиною тисячі.

К.Б.: Я маю на гадці не процес навчання, якому кілька десятків тисяч років. А веду відлік від Паризького, Болонського університетів. Були дві моделі: або студенти слухають професорів у спеціальних будівлях, або професори приймають студентів на навчання. Перемогла перша модель. Друга теж існує, але маргінально.

Цей бізнес ніяк не може перебудуватися. Немає ні консолідації на національному рівні, ні транскордонних еліттів та поглинань. Чому? Занадто багато регулювання, один із його видів – мовне регулювання, висока вартість входу. Багато всього. Хоча ясно, що потреба в консолідації є.

Візьмімо хоча б такий зовсім несподіваний бізнес, як їжа. Як улаштований ринок їжі? З одного кінця – McDonalds, із іншого – haute cuisine, Ален Дюкасс, Жоель Робюшон. Тут можна за \$1,5 з'їсти гамбургер, а там – таку ж або навіть менш калорійну страву за \$150. Попри це протягом останніх двадцяти-тридцяти років у всьому секторі consumer goods відбувається рух, що називається affordable luxury, коли ви виробляєте предмети високого стилю за доступними цінами.

В.Ф.: Власне, український Forbes я робив у рамках цієї ж концепції.

К.Б.: В галузі харчування affordable luxury – це Starbucks. Це популярно і зайти в Starbucks не соромно – там можна зустріти як мільйонера, так і студента. Starbucks жодним чином не виключає можливості існування

всіляких інших кав'ярень, але в принципі він вичерпав ідею кави для масового споживача.

В.Ф.: Масштабувати бізнес уже нема куди.

К.Б.: Не масштабувати у сенсі якості, а розвиватися далі вже фактично нема куди. З усіх тих закладів, де каву можуть зварити не в турції...

В.Ф.: У Москві в Starbucks варять жакливу на смак каву.

К.Б.: Дорогі ресторани теж бувають огидні. Я знаю стільки поганих дорогих ресторанів...

Запитання: чи повинен виникнути такий Starbucks в освіті? У середині 2000-х я розповідав про ідею affordable luxury старшому віце-президентові John Templeton Foundation (цей фонд одночасно і за вільний ринок, і в Бога вірує). «Як цікаво, – сказав він. – Це ідея affordable excellence: щоб люди могли вдосконалюватися, але не вибрані, а всі».

Ясно, що в рамках концепції affordable excellence університет повинен відразу ж будуватися не як національна, а як міжнародна корпорація. Тобто, швидше за все, викладати предмети мають англійською мовою – це сучасна lingua franca.

Я думав, що в цьому місці існує вакуум. Очевидно, що я мав слухність, хоча формат виявився трохи інакший, бо affordable excellence досягатиметься за допомогою інтернету – онлайн-курсів (Massive open online courses, MOOC). Я ще не дуже добре розумівся в тій царині освіти, але було ясно, що архаїчна модель університету почне руйнуватися. Інша річ, що вона руйнується набагато швидше, ніж я передбачав. Чому? Бо жодна вертикально-інтегрована модель не проіснувала більш тисячоліття.

В.Ф.: Католицька церква поки що тримається.

К.Б.: Але вона ж певним чином вертикально-інтегрована? Треба подивитися, які там окремі продукти...

В.Ф.: У неї більша мережа.

К.Б.: Вертикальна інтеграція полягає в одночасному виробництві багатьох продуктів. Може існувати централізована організація, але вертикально не надто інтегрована. У Nike нульова вертикальна інтеграція. Це не конгломерат, що робить шкіру, підошви, шнурки, інтегрує це в кінцевий продукт, а тоді ще й продає. Запитання полягає в тому, чи інтегрова-

ні переділи – vertical integration versus vertical separation. Багато чи мало переділів всередині? Nike – це від сили два переділи: розробка взуття та wholesale, оптовий продаж. А виробництво і навіть дистрибуція не їхній бізнес.

Salamander все робила сама, мала свої магазини. Але ця модель руйнується чи вже зруйнована у всіх бізнесах. Багато автомобільних компаній виготовляли сталь, чавун, робили фарбу і шини, складали двигуни. Сьогодні жодна велика автомобільна компанія не виробляє деталей. Останній divest стався ще в 2000-х роках, і здається, це був Ford. Тепер ти тільки розробляєш і складаєш автомобілі. Nike, до речі, такого вже не робить, це роблять інші люди.

Компанії нафтової промисловості сто років тому теж були вертикально-інтегровані. (У 1990-ті такі ж архаїчні структури хотіли побудувати в Росії – хоча тоді це, мабуть, було виправдано відповідно до часу). Компанії самі виробляли бурові, долота, цистерни, бочки, видобували, продавали, але поступово кожен із цих переділів перетворювався на самостійний бізнес. Зараз уже зрозуміло, що нафтова компанія – це інструмент з узяття ризику. Якщо у вас багато грошей, то можна бути нафтовою компанією, не маючи більше нічого...

В.Ф.: Видобуток нафти як фінансовий інжиніринг.

К.Б.: Так. Вам не треба бути власником бурових, трубопроводів, цистерн, танкерів, достатньо мати гроші, щоб брати ризики при розробці родовища.

В.Ф.: Ця модель уможливилася ще й завдяки IT-революції.

К.Б.: Нафтові компанії почали розпадатися без IT-революції. Зараз в Америці жоден із мейджорів не є найбільший переробник.

В.Ф.: Хіба вертикально інтегровані нафтові компанії почали розпадатися на Заході не у сімдесяті-вісімдесяті?

К.Б.: Вони почали розпадатися, щойно виникли. Як і вертикально-інтегровані автомобільні компанії. Інша річ, що відпадали речі, які зараз здаються природними – виробництво шин, чорного лаку чи прокат сталі. На дідька вам прокат сталі? Її виготовить хто завгодно. Очевидно, це сталося, коли вони перестали виробляти деталі – в 1990–2000-і роки.

Нафтові компанії довго йшли до ситуації, коли вони існують на всьому аутсорсному – або, як казали мої колеги, «відсмоктувальному» (оскільки їм не подобалася ця ідея, outsourcing вони називали «отсосінг» – «Як же так? Ми більше не робитимемо це самі!»). У нафтовій галузі на «отсосінг» якісь речі пішли швидко – наприклад, цистерни для перевезення, залізничний транспорт. Але бурили самі, всі мали свої бурові, а потім з'ясувалося, що можна їх і не мати.

ІТ прискорює процес розпаду, бо знижує трансакційні витрати там, де досі вони не знижувалися. Теорія проста: якщо у вас вартість координування за вертикальної сепарації менша, ніж витрати за інтеграції, – тоді розпад економічно виправданий. Той, хто розпадається, перемагає на цьому ринку. Там, звісно, багато чинників, починаючи з того, досконалий ринок чи не досконалий. Потрібно, щоб був капітал, який відпалу частину підбере. Я можу сказати, що не хочу бурити, але повинен бути той, хто захоче. Плюс регуляція. Ми хотіли виділити наші внутрішні телекомунікаційні мережі в окрему компанію. У результаті ми так і зробили, але виявилось, що витрати наші не зменшуються, а зростають, бо це регульована сфера і ми не можемо платити менше певного тарифу.

Яскравий приклад, як розпадалася вертикальна інтеграція, – це морські перевезення. Процес тривав п'ятсот років. Якщо за часів Колумба ви хотіли бути в цьому бізнесі, що ви повинні були зробити? Зазвичай, це був фонд private equity, що збирав гроші. Це і послугувало за причину появи командитного товариства²¹⁰...

В.Ф.: Взагалі-то за такою моделлю судноплавство працювало ще в Стародавньому Римі.

К.Б.: За часів Колумба це була масова модель. Виникла навіть правильна юридична форма – відточена, стандартизована. Я збираю гроші в різні товариства, придумую і будую корабель, наймаю екіпаж, стаю капітаном, веду його до Малабарського берега, купую прянощі, які везу в порт Лісабона.

В.Ф.: Не забувайте ще й про військову складову.

²¹⁰ Командитне товариство – товариство, в якому разом із одним чи більше учасників, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є учасники, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників).

К.Б.: Так, припустімо, що на мені ще й військова сила. Самі себе охороняємо. «Озброєний двадцятьма гарматами торговий корабель» – ця фраза з опису морського бою поблизу Сицилії сьогодні позбавлена сенсу. Або: «П'ять англійських торгових кораблів розбили ворожу ескадру».

Приїжджаю до Лісабона, там усі продають свої прянощі, гроші ділю між інвесторами, сам отримую прибуток. Ця модель дуже природна з вигляду: дитина, що начиталася «Синдбада-мореплавця», подумає, що так і треба чинити. Але цього вже нема. Одні люди проєктують кораблі, інші їх будують, треті ними володіють, четверті фрахтують. Ви можете зафрахтувати корабель без екіпажу, а весь екіпаж найняти у крюїнгової компанії. Є вантажовласники, є шипчандлери, вантажники, стивідори... Оскільки це дуже глобалізований ринок, на якому легко порахувати видатки і треба бути конкурентним, то все це стало розпадатися, розпадатися, розпадатися...

У світі не залишилося жодної судноплавної компанії, що була б цілком вертикально інтегрована. Є судновласники, які не віддають кораблі у фрахт, а самі їх використовують. Плюс – у них свій екіпаж. Усе, далі ця інтеграція вже не йде.

А що таке університет? Я сам перевіряю людей, які в мене навчатимуться (хоча тут уже почалася ерозія), потім їх чогось навчаю, перевіряю, як вони вивчили, паралельно досліджую цю царину, перевіряючи знання тих, хто вчить, присуджую їм докторські ступені... Дуже сильно інтегрована модель і, до того ж, уся регуляція налаштована на її захист. Виникла ціла ідеологія – мовляв, як це може бути, що університети не ведуть дослідження, через це падає рівень знань. Дурня це все. Просто така захисна реакція – оскільки вчені розумні, вони дурять усіх решту.

В.Ф.: У Росії всі розмови про дослідницькі університети, як я розумію, були реакцією професури на занадто велике погодинне навантаження.

К.Б.: Це такий спосіб фінансувати освіту. Англія теж дає університетам багато грошей на дослідження та недоплачує за те, що вони навчають студентів. Зараз вищу освіту там переводять на платні засади. Ще десять років тому рік навчання там коштував тисячу фунтів. Зараз, здається, дев'ять тисяч. Або як освіта в американських state universities в Америці:

вони повинні за \$4000 дати освіту, яка коштує \$20 000, але за це штат вам щось доплачує, є гранти, і все таке...

Уся ця галузь оповита певною загадковістю, бо в ній є якась святість. «Знання, ми даємо знання!»

В.Ф.: Секулярна релігія.

К.Б.: Як каже один мій знайомий: «Освіта та охорона здоров'я – дуже хороший бізнес. Ти береш гроші, а тобі за це ще й подякують». Освіта навіть краща, бо кінцевим результатом охорони здоров'я є мертва людина, хоч як би добре її лікували. На чоло лікарів (це не стосується окуліста і дерматолога) і на всю медичну сферу – покладено каїнову печать, бо їхні клієнти зрештою помирають. А клієнти освітньої сфери – це зазвичай молоді люди. Вони виходять з системи освіти зміцнілі, з сьйливим поглядом, що і створює цю сакралізацію.

Цей сектор у всьому світі бореться за те, щоб його не чіпали. Дуже багато професорів доводять, що МООС – це цілковита нісенітниця, ну хіба можна там виховати щось путне? Один російський діяч написав: «Я подивлюся, як спроекує літак людина, яка навчалася по інтернету». Своєю чергою, я хотів би подивитися на літак, спроекуваний людиною, яка закінчила педагогічний інститут Мухосранська. Але він же існує, цей інститут. Тому, щоб не зазіхати на найсвятіше, на що хто-небудь зазіхне через двадцять років, можу сказати, що принаймні в межах двох сигм²¹¹ – 80% освіти цілком може бути замінено в багатьох галузях онлайн-освітою. Водночас сама інтернет-освіта розвиватиметься. Щоправда, є серйозна проблема валідації. Існують галузі – наприклад хімія, де ви все-таки маєте у лабораторії вчити людину переливати щось з пустого в порожнє. І вона може дуже добре знати теоретичну хімію, але цього недостатньо.

В.Ф.: Вам ідеться про всі експериментальні науки.

К.Б.: Так. І багато природничих наук, наприклад, медицину, де неможливо все зробити онлайн. От програмування можна опанувати в онлайн режимі. Деякі дуже хороші програмісти всі свої знання отримали з інтернету, а не через живе спілкування. Недолік концепції affordable excellence в тому вигляді, як я її продумував, – що вона не врахувала цієї революції.

В.Ф.: МООСи, звісно, руйнують чинну модель, користуючись її слабкістю і неповороткістю, але це скидається на чисте паразитування. Ви бачите, як з'їдаються гроші в інших, та не бачите, як вони їх заробляють. Це як із пресою: Google забрав левову частку рекламних доходів, і загальний розмір рекламного пирога скоротився.

К.Б.: Скоротився. Але для споживача – це безумовний плюс.

Уявіть собі, що кожен сам собі готуватиме Coca Cola чи схожий напій, включаючи виробництво баночок. Наскільки виростуть витрати у всіх? Думаю, різниця буде десятикратна.

Витрати на освіту становлять кілька відсотків глобального ВВП, припустімо 5%, точно не скажу. Коли технологічна революція добігатиме кінця, вони будуть 1-2%. Зрештою за освіту платитимуть люди, але дуже мало, або держава, і теж, дуже мало. Це чудово. Можливий варіант, коли суспільство загалом – байдуже, держава це чи люди – буде платити стільки ж, але отримувати за ці гроші набагато більше. Тобто матимуть інший рівень якості...

В.Ф.: Отже, ваша модель була brick and mortar.

К.Б.: Уявіть, що у вас мережа стандартних університетів brick and mortar, стандартний curriculum. Усі ці лекції, насправді, від лукавого, бо це – спроба перекласти на студентів проблему надлишку професорів та їхньої різноманітності.

В.Ф.: Хороший лектор має велике значення. Моя середня дочка навчається у восьмому класі. Її новий учитель історії розповідає, як козацькі війни пов'язані з відкриттям Америки і революцією цін.

К.Б.: Молодець.

В.Ф.: І дитина, яка ніколи нічим таким не цікавилася, тепер обговорює це зі мною. Дивовижна річ. Ясно, що таких викладачів дуже мало, і швидше постає питання, як їх множити, адже курси розраховані на масового інтернет-користувача – це одне, а коли ти слухаєш у класі...

К.Б.: Але її попередній викладач був не такий хороший? І скільки насправді таких чудових вчителів, як ви оце розповідаєте?

В.Ф.: Відсотки три від сили.

211 Сигма – у статистичному аналізі стандартне відхилення.

К.Б.: То замінімо 90% викладанням, розрахованим на масового інтернет-користувача, а 10% залишмо як є. Зрештою, що краще: щоб дитина слухала поганого викладача в класі чи хорошого – онлайн?

В.Ф.: Онлайн принаймні не гірше.

К.Б.: Краще здобувати правильні знання онлайн, ніж погані – офлайн. Звісно, це можна обговорювати з погляду найвищих досягнень – професор запрошує пити чай або йде зі студентами в похід на байдарці, а вночі, біля багаття, щось розповідає. Ясно, що це добре. Але скільки таких випадків?

В.Ф.: Це не має жодного стосунку до тих 5% світового ВВП, що витрачаються на освіту.

К.Б.: Авжеж, і на цьому не можна будувати модель. Коли Miele починала виробляти пральні машини, їхній працівник купував у магазині найтонші жіночі колготки, приходив у цех, одягав їх на руку і проводив по внутрішній стороні обертового барабана – щоб там не було жодного дефекту. Красиво, але не технологічно: людина приходить, ніжно проводить рукою... Те, що є Nike чи Adidas чи Clarks, не означає, що немає таких фірм як Berluti чи John Lobb, які шують вручну черевики вартістю п'ять тисяч фунтів. Ти можеш прийти і дивитися, як роблять твою пару, і за бажання – поставити на ній свій автограф. Звісно, можуть бути і будуть ексклюзивні університети для суперталановитих, суперзаможних, але нам ідеться про масову частину – як дати якісну освіту щонайменше двадцяти п'яти мільйонам осіб щороку.

Ідея стандартних курсів, розрахованих на масову вищу освіту в університетах brick and mortar, залишається перспективною. Це можна робити. Але вже беручи до уваги, що це буде гібридизація з новими МООСами. І тоді в світі з'явиться освітній Starbucks.

Погляньмо з іншого боку. Скажімо, яку частину інформації ваші діти отримують у школі, а яку – з художніх фільмів? Спробуйте оцінити.

В.Ф.: Грубо кажучи – двадцять на вісімдесят.

К.Б.: Двадцять – школа. Але ж фільми – це і є формат масового відкритого курсу, створений задовго до того, як виник термін МООС.

В.Ф.: Та ще й у розважальній формі...

К.Б.: І дуже масово. У найбільших МООС-ах навчаються двісті – триста тисяч слухачів. Фільм, який подивилися чотириста тисяч осіб, – це просто провал

В.Ф.: Арт-хаус.

К.Б.: Кінематограф – це мільйони глядачів. Саме те, що може стати наступним кроком. Сьогодні МООС – це коли сидить Іван Іванович Сидоров або Джон Сміт, який дуже добре розбирається в електротехніці (Coursera починалася з electrical engineering) і дуже добре читає лекції. Але людство виробило вже стільки форматів передачі інформації, що відразу як ми навчимося концентрувати фінансовий потік на виробництві цього контенту... Кіноіндустрія, до речі, навчилася це робити. Вона знає, як зробити, щоб з \$2 млрд, витрачених на перегляд вашого фільму в світі, до вас повернувся б \$1 млрд. Коли ми навчимося так робити, це не означає, що людина сидить, читає лекції, а її знімають – або у Khan Academy (чудова ідея) малюють кольоровими віртуальними крейдами на чорній дошці. Це буде як фільм. Тобто, це і будуть фільми.

В.Ф.: Отже, модель вищої освіти дуже вразлива. Автори «підривних» інновацій можуть атакувати її з різних боків. Повернімося до вашої історії. Як ви стали грузинським Кузьминовим²¹², освітнім олігархом?

К.Б.: Ми домовилися, що фонд стане власником European School of Management.

В.Ф.: В якому він був стані?

К.Б.: Це був найпрестижніший виш. Він мав одну програму – бізнес-освіта, бакалаврат. Я вважав, що треба зосередитися на бакалавраті, адже це найвужче місце. Навчатися в магістратурі людина може в будь-якій країні, а на бакалаврат є попит у самій Грузії. Кілька десятків тисяч юнаків та дівчат хочуть навчатися, та лише одиниці можуть виїхати за кордон.

Я вирішив, що школу треба покращити, і дуже багато часу витратив на curriculum, syllabus і таке інше.

Потім почалася серпнева війна з Росією, і вона збіглася з періодом, коли я тяжко грипував. Я підхопив хворобу сьомого серпня, упродовж

212 Ярослав Кузьминов (1957 р.н.) – беззмінний ректор найпотужішого російського університету, що виник після розпаду СРСР. Вищої школи економіки. У співавторстві з Бендуکیدзе написав підручник з інституціональної економіки.

усього дня був удома, не міг навіть ходити, і читав підручник із грузинської історії. Його написали не дуже цікаві автори і це був дуже хороший приклад фальсифікації історії.

В.Ф.: У який бік?

К.Б.: Як сказав один мій знайомий, «ця книжка не лише історично правдива, але й політично вивірена». Як ми розуміємо, так не буває – або одне, або інше. Було добре видно, як автори «перетягують». Наступного дня вже стало ясно, що почалася війна. Серйозні втрати. У мене в голові зародилася думка: в університеті повинні викладати грузинською мовою, тому що нам потрібно вижити. Для мене кінець історії закінчився. Земля не покрилася ліберальними ринковими демократіями, що в процесі глобалізації дедалі більше зближуватимуться. Глобалізована освіта відповідає завданням глобалізованого світу, а наше завдання – nation building, полягає не лише в тому, щоб розвивати науки, мистецтво, ремесла, але й у тому, щоб захищати себе. Перед таким же завданням сьогодні стоїть і Україна. Це була емоційна річ, можливо, пов'язана ще й із високою температурою... Але тоді мені здалося і відтоді ця думка мене не покидає, що освіту треба давати грузинською мовою.

В.Ф.: Усю чи частково?

К.Б.: У різних сферах різну частину. У математиці ти даєш освіту мовою математики. В аспірантурі я навчався з математиком зі Львова, який казав, що арифметику знає українською, вищу математику – російською, а топологію – англійською, і думає про них відповідними мовами.

Дуже важливо, щоб жив національний контекст, бо це один із компонентів, з яких виникає поняття Батьківщини. Воно ж складається з дуже простих речей – вулиці, якою звик гуляти, друзів, з якими грався в дитинстві, знайомих запахів. Мова теж частина цього.

Візьмемо, умовно кажучи, artes liberales. Ми хочемо, щоб ті, хто вивчає «вільні мистецтва» робили щось для грузинської свідомості. Якщо ви викладаєте artes liberales англійською, то випускники будуть добре володіти латиною, давньогрецькою та англійською мовами, але ви віддаляєте їх від грузинського життя. Тоді грузинська мова є лише мовою побутового спілкування: «Дай кави», «Налий води», «Погуляй».

В.Ф.: Це взагалі серйозна тема – маленька нація в світі, що глобалізується. Як зберегти власне обличчя і значимість?

К.Б.: Я намагаюся стежити за тим, як це відбувається в інших країнах – в Угорщині, Фінляндії. Нам набагато складніше ліквідувати прогалини в освіті нації – ми були колонією протягом двохсот років. Мені здається, нам треба вирватися з цієї ситуації через націоналізм у хорошому сенсі цього слова.

В.Ф.: Мені здається, націоналізм у хорошому сенсі слова – це продуктивна внутрішня культура, здатна в серйозних обсягах щось експортувати. Якщо ти щось експортуєш, ти вбудований – перепрошую – у міжнародний поділ праці. Про тебе говорять, з тобою розмовляють. Як бути продуктивними у цьому, не маючи глобальної ваги, я не дуже добре розумію. Завжди є ризик скотитися до сектантства або куди інде, що взагалі властиво гуманітарній інтелігенції молодих країн.

К.Б.: Так, але щоб експортувати інтелектуальний продукт, не конче його виробляти в Грузії – можна створювати і за кордоном. Наприклад, грузинський фізик, який працює в CERN. Це по-перше, а по-друге, є держслужбовці, які можуть експортувати свої знання. Чому, скажімо, я тут? Хтось же повинен обслуговувати їхні...

В.Ф.: Духовні потреби?

К.Б.: Спочатку адміністративні потреби.

Чи повинна існувати грузинська словесність? Чи мають існувати грузинські літературні критики чи кінокритики, мистецтвознавці? Здається, що це, зрозуміло, дуже нішевий продукт.

В.Ф.: Чому нішевий – якщо в Бостоні є літературні критики, чому їх не повинно бути в Грузії?

К.Б.: Які пишуть про грузинську літературу.

В.Ф.: Вона ж є продуктом споживання.

(Бендукідзе отримує електронного листа від співвітчизниці, яка працює в Єврокомісії).

К.Б.: Ну що це таке – пише грузинською мовою латинськими літерами!

В.Ф.: Може, просто не має під рукою грузинської клавіатури?

К.Б.: А куди вона поділася?

В.Ф.: Просто немає в Брюсселі.

К.Б.: Загалом, літературні та кінокритики не можуть виникати з англійської мови. У принципі не можуть.

Дуже розумні люди, які здобували освіту за кордоном, особливо, якщо вони навчалися там у школі, не здатні брати участі в грузинському мовному середовищі нарівні з іншими. Мій дуже хороший товариш, один із найвидатніших людей, яких я зустрічав у житті, пише англійською, а потім перекладає грузинською мовою. Він закінчив коледж та магістратуру в Америці, і просто не має потрібного словникового запасу, щоб обговорювати складні речі грузинською мовою. Коли я був міністром, не міг доручати колегам із західною освітою писати закони чи складні тексти. Вони писали їх грузинськими словами, але з німецьким синтаксисом. Пам'ятаю, один із них писав неймовірно довгі слова і речення, чого я ніяк не міг зрозуміти, поки не здогадався, що він пише німецькою і в кінці речення ставить nicht...

Якби ми були латиноамериканською країною, цієї проблеми не існувало б – про іспанську мову є кому подбати, а грузинською розмовляємо тільки ми. Плюс ще незначна кількість людей в Ірані, Азербайджані, Росії, Туреччині – і все. Мова є компонентом нашої національної ідентичності і так сильно відрізняється від усіх решти, що якщо ми самі не подбаємо про неї... Загалом, на тлі війни та грипу, мені здалося, що сильна освічена еліта здатна впоратися з цією ситуацією.

В.Ф.: Ви маєте на думці – чинити успішний опір?

К.Б.: Так, чинити опір, подбати, щоб такі ситуації не повторювалися, перемоги у війні. Я ж не записував «перше, друге, третє, четверте», це виникло як спалах: треба викладати грузинською мовою.

Я одужував, спостерігаючи за воєнними діями. Зі свого вікна бачив, як бомблять Тбілісі – не інтенсивно, але бомбили. Пролітає літак, а тоді знизу підіймається хмарка. Бомбили аеродром авіабудівного заводу, хоча припускаю, що цілком були злітно-посадкові смуги аеропорту. У Тбілісі три цілком однакові за розміром, геть однаково орієнтовані аеродроми: військовий, цивільний і аеродром ось цього авіазаводу. І вони бомбили той, що був при підльоті із західного боку

В.Ф.: Той, що ближче до Південної Осетії.

К.Б.: І до центру міста. Загалом вони бомбили аеродром, що його слава Богу, майже не використовують. Я живу на західній околиці Тбілісі, і ось сиджу в кабінеті й кажу колегам: ідіть додому, я теж іду. «Куди ви йдете, зачекайте, – вони мені. – Росіяни захоплять цей район першим. Не йдіть туди». Танки стояли за вісімнадцять кілометрів від мого будинку.

В.Ф.: Ви чотири роки розбудовували армію. Що показала ця війна?

К.Б.: Вона показала таке. *Перше:* якби ми не будували армії, її б зім'яли протягом декількох годин. А так ми змогли чинити опір. І цих кількох днів було достатньо, щоб світові держави здригнулися, стрепенулися і почали тиснути на Росію. Якби ми протрималися лише кілька годин, то вони б дійшли до Тбілісі, і – край.

Друге, чого не зробили і над чим пізніше почали працювати, – це кола укріплень навколо Тбілісі, інакше противник міг просто прогулятися столицею.

Третє. Я розмовляв і з президентом, і з міністром оборони про те, що нам потрібно більше людей направляти в Афганістан та Ірак. Бо хоч як добре ви тренуватимете армію, в бойових умовах народжується зовсім інша категорія військових. Для них куля – не абстракція, а те, що може в тебе влучити. І не у фільмі, а насправді.

Конструктори ППО українських систем припустилися помилок. Вочевидь, вони не були захищені від російських засобів радіоелектронної боротьби і Росія змогла їх уразити. Може, росіяни та їхні українські агенти так і замислювали.

До того ж треба було тренуватися, тренуватися, тренуватися.

Деякі частини показали себе з кращого боку, добре воювали. Але якщо ви не маєте армії, що бере участь у реальних бойових діях, то людей в chain of command призначають із огляду на те, чи добре вони поведуться в мирний час. А це не має жодного стосунку до того, як вони поведуться під час війни.

В.Ф.: Ви боялися, що Тбілісі захоплять?

К.Б.: Ні, саме тому я спокійно їздив до себе додому. Бо удар уже стримали і був уже важкий досвід входу в Грозний.

В.Ф.: Ви підготувалися до вуличних боїв?

К.Б.: Чеченці ж зовсім не були підготовлені...

В.Ф.: Ну як – вони три роки тренувалися. Наприкінці 1994-го показали, що тренувалися не даремно...

К.Б.: Що там – тренувалися. Регулярні російські війська не можуть воювати в місті. Ну як? Ідеш танками, танк застряє – і все, обливають бензином і спалюють.

В.Ф.: Тобто, Грузія готова була битися за кожен будинок?

К.Б.: У Чечні не лише армія чинила опір. Діти гранатами закидали... Місто можна захопити миттєво, коли всі деморалізовані. А якщо війна триває вже п'ять днів...

В.Ф.: План Саркозі – це те ж, що і мінські домовленості – якщо порівнювати Грузію та Україну. По суті – визнання поразки у війні.

К.Б.: Ні, там же було написано, що сторони відходять на позиції, які займали до цього. Буквально це означало, що Росія покидає територію через Рокський тунель, а ми покидаємо територію Південної Осетії. Та Росія це інтерпретувала по-своєму. І громадська думка була не за нас через ідеї, що їх Тальявіні згодом описала в своїй доповіді, мовляв, Грузія теж винна; якби Грузія поводитися мирно, вживала ніжні слова, ласкаво всміхалася, то ніякого вторгнення не сталося б... Це запитання, яке багато хто собі ставить і ще довго ставитиме: чому ми тоді не зрозуміли, що Росія – це агресор. Це ж легенда про reckless Georgians, які роздражнили доброго Путіна, він махнув рукою, а лапа важка – і випадково захопив територію. Зараз ясно, що «добрий Путін» – це фікція. Хто його дражнив у Криму? Янукович? Ідея «Янукович роздражнив Путіна, ображаючи його» – позбавлена сенсу.

В.Ф.: Пам'ятаєте, я розповідав вам історію про зустріч Януковича і Путіна 9 листопада, під час якої Путін начебто пригрозив, що в разі підписання Януковичем Асоціації, він захопить пів-України.

К.Б.: Янукович же відмовився підписувати. І не ображав. Не було цього. Якщо дотримуватися такої логіки, то треба чекати, поки Путін нападе на Швейцарію?

В.Ф.: Прибалтики буде достатньо.

К.Б.: Ні, Прибалтика в НАТО, вони вже скоїли первородний гріх. Тоді – на Фінляндію, вона не член НАТО.

В.Ф.: Хоча думає про членство.

К.Б.: Ну тоді, я не знаю, на кого. Слід напасти на Швейцарію чи Марокко.

В.Ф.: У якому стані на момент війни перебував ваш університет?

К.Б.: Університетом я не надто опікувався – ніколи було.

Чому війна була важлива? Я зрозумів, що університет потрібен для того, щоб була сильна національна еліта, яка змогла б перемогти. Мені здавалося, що коли буде сильна національна еліта, то країна зміцниться з різних боків – дипломатичного, військового та економічного.

В.Ф.: Ми зустрічалися в березні 2009 року – ви ще були в адміністрації, та офіційно там уже не працювали.

К.Б.: Я був в адміністрації, мабуть, до травня. Працював позаштатним радником, а тоді вздовж усього проспекту Руставелі поставили огорожу, зварену з прутів, і стало неможливо під'їжджати до будівлі уряду...

В.Ф.: Яка активна опозиція.

К.Б.: Це була не опозиція, просто привезли людей за десять ларі на день. Вони жили в наметах, і це було жахливо, адже навколо було дуже брудно.

В.Ф.: Хто це фінансував?

К.Б.: Бурджанадзе, як я знаю. Щоправда, не знати, хто тоді давав гроші їй. Останнім часом це був Медведчук.

В.Ф.: І все-таки – що тоді відбувалося в університеті?

К.Б.: Спочатку я розмірковував про бізнес-школу як про хобі. Хороше діло, що саме себе утримує. Бізнес-школа сама собою може жити дуже добре, даючи прибуток. Школа права теж – на відміну від решти шкіл. Тоді я вирішив, що треба зробити серйозний університет, який усе змінить... Зараз це звучить патетично, але людина ж не думає патетично. Було відчуття: треба, щоб університет змінив країну. Щоб ми ніколи більше не зазнали окупації, захоплення, польотів бомбардувальників над нашими будинками.

А коли ми з вами зустрічалися... Оскільки я не приділяв університету достатньо часу, мені здавалося, що коли я скажу, люди заметушаться

і все зроблять. Потім усвідомив, що цього не станеться, треба самому все робити і в усьому розбиратися. А я був цілковитий профан – не розумів різниці між curriculum і syllabus. Знав тільки, що є такі слова, які вимовляють люди, близькі до освіти.

В.Ф.: Як ви розвивали університет? Додали до бізнес-школи право?

К.Б.: Так. Тому що мав великі претензії до грузинських юристів.

В.Ф.: Через те, що вони писали грузинською по-німецькому?

К.Б.: Річ не в тому, що вони писали по-німецькому. Вони прихильники нормативної теорії – цього не можна робити, бо так написано, а не тому, що воно глибоко вкорінене в природі людини і суперечить моралі. Я не шанувальник Ролза²¹³ – занадто лівацькі погляди, як на мене. Але людину не можна катувати не тому, що так написано в Загальній декларації прав людини, а тому що це негуманно. А оскільки катувати людину не можна ні за яких обставин, тому це і зафіксовано в декларації.

Згодом я зустрівся з першокурсниками бізнес-школи та школи права, але студентів із бізнес-школи було більше. Я запитав, що вони хочуть робити в житті? «Заробляти гроші – на те і бізнес-школа».

А якщо забути про гроші? Уявіть собі, що незалежно від освіти ви отримуватимете не гігантську, але хорошу зарплату.

Один відповів, що тоді йому байдуже – і, як на мене, це була найправильніша відповідь (*усміхається*). Половина відповіли, що хотіли б займатися математикою. Чому? Наш університет був найпрестижніший, туди йшли найсильніші хлопці, які добре знають математику, саме тому у нас була дуже велика частка таких математично налаштованих студентів. А ще? Хтось сказав, що займався б фізикою, інший – біологією, а одна дівчина – танцями. Коли прийшов до себе в кабінет, подумав, що ми робимо не те, що треба. Люди хочуть присвятити себе математиці, а ми даємо бізнес-освіту. Якщо не брати до уваги фінансів, математика до бізнесу не має жодного стосунку. Тобто, ви берете хороший матеріал, і робите з нього щось не дуже хороше. Тоді я сказав сам собі, що слід розвивати математику.

213 Джон Ролз (1921-2002) – американський філософ, автор трактатів «Теорія справедливості», «Політичний лібералізм», «Право народів».

На той момент у нас було три школи: школа бізнесу, школа права і школа міжнародних відносин, що ми її теж приєднали і яка виникла із сходузнавства. Школа готувала людей, які володіють китайською, арабською, японською.

В.Ф.: Фарсі?

К.Б.: На фарсі дуже маленький попит. Як і на іврит. Найбільший попит був на арабську, китайську, японську, корейську. Зараз додалася турецька мова.

Загалом у нас був дуже сильний ухил у гуманітарну сферу. Люди, які могли б стати хорошими математиками або software engineers, ішли в бізнес, а не в математику.

В.Ф.: А в Тбіліському університеті хіба не викладали математики?

К.Б.: Розумієте, це великий державний університет, що сильно постраждав від невдалого leadership...

В.Ф.: Тобто, був дискредитований.

К.Б.: Зараз ситуація трохи покращилася, але ректор і далі слабкий. Мій великий недруг. Колишній міністр економіки за Шеварднадзе.

Усе дуже просто. Дивитися, хто з випускників шкіль краще всіх складає іспит із математики. Відбираєте першу сотню і аналізуєте, хто і куди вступив. Бачите, що на механіко-математичний факультет ТДУ вступили дві людини. Решта віддають перевагу бізнесу чи економічному факультету того ж університету, адже це дешева версія бізнес-освіти. І лише декілька студентів обирають фізику.

Ми створили школу математики та комп'ютерних наук, Math and Computer Sciences, змогли залучити кількох сильних математиків і почали пояснювати абітурієнтам, що математика не тільки цікава, але і прибуткова. Ми розповідали про зарплати, і не будь-де, а в Грузії, які платять провідним software інженерам у банках, компаніях і навіть на держслужбі. Вони заробляли більше, ніж ті, хто провадив бізнес у тих же банках, – я, звісно, не беру до уваги президента банку.

Ми були перші, хто розпочав дуже активну кампанію залучення студентів: їздили в школи, запрошували до себе. Зараз уже багато хто це робить. Коли в 2010 році ми закінчили зарахування в нову школу, один

зі студентів, який навчався в бізнес-школі, погодився втратити рік і перейшов з другого на перший курс.

В.Ф.: У всіх ваших школах освіта платна?

К.Б.: У Грузії вся освіта платна. Зараз, у рамках боротьби з нами міністерство придумало, що в державних вузах кілька факультетів можуть бути безкоштовні. Але це зроблено дуже незграбно, погано, і цієї конкуренції ми фактично не відчуваємо.

В.Ф.: Скільки коштує рік навчання?

К.Б.: \$800-900.

В.Ф.: Незалежно від школи?

К.Б.: Невелика різниця є. Наша система дозволяє вчитися, навіть коли ви не маєте грошей. По-перше, у нас є *scholarships* для особливо здібних людей – тих, хто краще за всіх склав іспити і таке інше. Для фізиків та математиків у нас є благодійний фонд (половину грошей дали ми, половину – зібрали).

В.Ф.: Який масштаб видатків?

К.Б.: Фізиків у нас мало, а математикам, як згодом з'ясувалося, це не дуже треба. Вони вже з другого курсу починають працювати. Чимало студентів переходять в інший університет, щоб не гаяти часу, адже в нас треба інтенсивно навчатися. Їхній талант і досвід дають можливість добре заробляти, тому відмовившись завершувати освіту в нас, вони вступають туди, де навчатися легше: працюють, заробляють. Думаю, у нас немає жодного студента-математика третього-четвертого курсу, який би не заробляв. Декому це непогано вдається – по кілька тисяч доларів на місяць.

В.Ф.: Таку роботу важко поєднувати з серйозним навчанням, погодьтеся.

К.Б.: Це специфічна робота і вона не пов'язана з кількістю затраченого часу. Комусь, щоб розв'язати завдання, потрібно шість годин на день протягом місяця, а іншому достатньо двадцяти хвилин. Це ж не яму копати. Хтось копає за сорок хвилин, хтось за годину, а хтось і за півтори. А тут ти просто розв'язуєш задачу.

Один із найкращих наших студентів-математиків першого випуску працює в Каліфорнії. Було багато пропозицій, тому він іще й обирав,

де працювати. Пішов у відносно невелику компанію, бо вирішив, що саме там більше перспектив. У Грузії він заробляв тисячі дві-три [доларів], дуже добре вчився, до того ж вів семінари на початкових курсах. Але ця людина близька до геніальності.

В.Ф.: Отже, ви підірвали не тільки традиційну модель освіти, але частково і свою власну.

К.Б.: Так, звісно. Я зрозумів, що ми повинні наполегливо працювати в цьому напрямку, поки не змінимо якісно склад студентів, які вступають на бізнес-спеціальність, звісно, не на гірше, а на краще. Це мають бути розумні люди, але не повинно бути таких, які воліли б отримувати математичну освіту.

В.Ф.: Ви цієї мети досягли?

К.Б.: Ні. Набір у математичну школу в нас не дуже великий, ми, як і раніше, зараховуємо таких людей на бізнес. На фізику беремо тільки чотирнадцятеро осіб.

В.Ф.: Скільки молоді вступає до Вільного університету?

К.Б.: Цього року – чотириста осіб. Вільний університет – це школа бізнесу, школа міжнародних відносин, школа права, математики, фізики, управління та соціальних наук. Цього року додалася школа образотворчого мистецтва та дизайну.

Ще є Аграрний університет.

В.Ф.: А де ви розпочали програму *liberal arts*?

К.Б.: Найближча до неї школа управління та соціальних наук. Класична програма *liberal arts* – в Аграрному університеті. Перше зарахування теж було цього року. З давньогрецькою, перформансом, великою кількістю риторики.

В.Ф.: У Тбіліському університеті є кафедра класичної філології?

К.Б.: Аякже. Навіть дуже хороша. Але зараз на класичній філології навчається один чи двоє студентів на рік. Троє з них усіх працювали чи працюють у мене. Декан школи соціальних наук – класичний філолог. Він захистив докторську в Оксфорді, але через це не перестав бути класичним філологом.

Людина, яка створила програму *liberal arts* в Аграрному університеті, за першою освітою – архітектор, писав магістерську роботу з історії

середньовіччя у Будапешті, зараз захищає докторську з театрального мистецтва. Він вважає: все, що сталося в світі, починаючи з 1793 року, виїденого яйця не варте. Одного разу прийшов до мене і каже: вам потрібно створити школу класичної філології. Я навіть не відразу зрозумів, про що він.

В.Ф.: Але зрештою ви створили щось дуже схоже.

К.Б.: Атож, саме так ми цю програму і продаємо. Ми пояснюємо, що це фундаментальна освіта, яку отримали дуже успішні люди – Тед Тернер, Рональд Рейган...

В.Ф.: Половина дореволюційної Державної думи...

К.Б.: Виявилося, що дуже багато випускників вальдорфської школи хочуть там навчатися... І там така програма: латина, давньогрецька, санскрит, риторика, перформанс, музика, логіка.

Для мене в класичній філології важлива не філологія, а «класична». Тобто, правильні *liberal arts* – це вивчення джерел людської цивілізації.

В.Ф.: Сократ – наш сучасник.

К.Б.: Я б сказав, що Сократ і Арістотель – не наші сучасники, вони сучасники наступних поколінь. Сучасники майбутнього. Адже добре я це зрозумів, коли цікавився бізнес-освітою. Всі ці бізнес-книжки з їх мільйонними накладками – це переказ однієї-двох фраз Арістотеля. Справді.

Є такий двотомник Еліяху Голдратта *The Goal*. Він доводить важливість фокусування на певному бізнесі. Вся ця книжка – одна Арістотелева фраза про те, що в сім'ї з одним слугою більше порядку, ніж в родині, де кілька слуг, бо там ніхто не розуміє, хто кому яке завдання доручив.

В.Ф.: Це одна з тих бізнес-книг, що ви їх читали в 90-ті?

К.Б.: Я її не читав. Читати бізнес-книжки – стомливо.

В.Ф.: Не згоден. Джима Коллінза читати цікаво.

К.Б.: Все одно – це не Дюма. А я вище Дюма не піднімаюся.

Ну і Коллінз теж. Думаю, Сократ, Платон і Арістотель перекривають Коллінза відсотків на дев'яносто вісім!!!

В.Ф.: Сократ – CEO п'ятого рівня²¹⁴.

²¹⁴ Автор книжок із менеджменту Джим Коллінз зараховує до CEO п'ятого рівня керівників, які забезпечують стабільно успішні результати своїх компаній.

К.Б.: Саме цю частину книжки Коллінза я переглядав. Один мій колега, виходець із Boston Consulting Group, казав, що коли він навчався в Коллінза, той усе розповідав інакше.

До речі, дуже важливо, як ми перебудували роботу curriculum. Мені подобається американська модель general education. Приблизно чверть предметів для всіх однакові. На першому-другому курсах усі вивчають математику, фізику, соціологію, психологію, історію, основи економіки, та головне – вивчають не по школах, а в змішаних групах. Після першого курсу вони мають можливість змінити свій вибір.

Я довго сперечався з професорами нашої бізнес-школи, як саме навчати, допоки один із наших працівників, колишній заступник міністра охорони здоров'я, сказав мені: нащо ви гаєте стільки часу на те, щоб переконати? Створімо іншу школу, в якій будемо навчати так, як ви вважаєте за потрібне. Це версія широкої гуманітарно-соціальної освіти з наголосом на дисципліни, пов'язані з управлінням – наприклад, прожект менеджмент.

Школа управління та соціальних наук є реалізацією цих дискусій, цієї мрії. Всі студенти вивчають філософію, логіку, деякі – риторику. Спочатку її вивчали всі без винятку, та коли зросла кількість охочих, забезпечити якісне викладання стало важче через брак викладачів. Вони вивчають економіку на досить хорошому рівні – макроекономіку, мікроекономіку, економіку і право, історію економічного розвитку, соціологію, зокрема і методи дослідження.

У них є курс, в дизайні якого я особисто брав участь, – *Libri Magni, Great Books*. Протягом усього семестру вони групою з п'ятнадцятьох осіб читають і обговорюють один твір. У першому семестрі починають читати Гамлета. Зауважте – це не літературознавче читання. Це не розмови про те, що хотів сказати Шекспір чи що коїлось тоді в Англії. Це про те, чому Гамлет так бентежить, чому Клавдій такий засранець, а Гертруда так дивно поводить. Вони сидять у колі, читають, розігрують сценки. Вже прочитали «Гамлета» і «Тартюфа» грузинською, «Гекльберрі Фінна» – англійською, зараз студіюють «Федералістські листи». І я хочу, щоб в останньому семестрі вони переклали Лао Цзи грузинською мовою. У групі буде

два хороших знавці китайської – китаець, який не володіє грузинською, і наша колега, яка дуже добре розмовляє китайською.

В.Ф.: Вона надасть їм підрядник...

К.Б.: І вони обговорюватимуть текст. Я великий шанувальник Лао Цзи. Якось вирішив купити його книжку і зауважив, що на Амазоні продається варіантів сім чи вісім різних перекладів. Придбав один, і виявив, що деякі моменти там перекладено геть інакше, ніж у російській версії, яку я читав. Безперечно, переклад китайського тексту – це не тривіальне завдання. Він інакше побудований.

В.Ф.: Без філології не впоратися.

К.Б.: Ні, але зрештою перекладається зміст...

В.Ф.: А звідки він візьметься без філології?

К.Б.: Тому в цій групі будуть двоє філологів-китаїстів. Ось така вправа. В нас немає завдання зробити канонічний грузинський переклад. Зрештою, до цих текстів є ще така вимога: вони повинні бути короткі. Лао Цзи – це, навпаки, сторінок на двадцять п'ять, максимум.

В.Ф.: Хороша зав'язка для детективу...

К.Б.: Ви про що?

В.Ф.: Важливу роль у детективі відіграє атмосфера. А тут, краще не придумаш. Група займається перекладом Лао Цзи з китайської мови на грузинську. На третій сторінці трактату стається перше вбивство...

К.Б.: Ми розглядали дві кандидатури: перекласти Лао Цзи чи Сун Цзи, обсяг майже однаковий.

Чим хороші «Федералістські листи»? Їх можна читати вибірково. «Анну Кареніну» чи «Війну і мир» так читати не вдається. Шекспір – теж компактний. «Гекльберрі Фінн» більший за обсягом, але майже всі читали його грузинською мовою, тому з цим упорались.

Я дуже задоволений: вони всі прекрасні, але 90% – просто неперевершені.

В.Ф.: «Вони» – це хто?

К.Б.: Ті, хто навчаються за цією програмою. Деякі з них вирішили – принаймні, на цей момент – стати журналістами, працюють на телебаченні, ведуть передачі. Думаю, з них будуть дуже правильні журналісти, бо

вони мають глибоку гуманітарну – і не лише гуманітарну – освіту. Вони навіть про фізику скажуть кілька слів – що вічного двигуна не буває.

В.Ф.: Вони мають в голові наукову картину світу.

К.Б.: Звісно. До того ж, вони вчилися на першому-другому курсі не ізольовано, вони знають математиків, фізиків, юристів. Вони дружать. І це зовсім інша якість середовища. Ми змогли залучити найерудованішу молодь. У нас, грубо кажучи, з п'ятисот найкращих студентів Грузії навчається більше ніж двісті, з двохсот найкращих – приблизно сто. Це дуже сильна концентрація людського капіталу, інтелекту. Багато хто з них, коли приходять, каже: ой, я вважав себе розумнішим за всіх, а виявляється, таких, як я, багато. До речі, хлопець, який виїхав до Каліфорнії, опинився в такій же ситуації. Там з усього світу зібрали найкрутіших програмістів. «Я, – каже, – зрозумів, що є й інші, які вміють добре програмувати, не тільки я».

Один мій знайомий чув таку розмову в аеропорту. Сидять троє: батько з сином і якийсь далекий родич. «Куди думаєш вступати?» «Хоче вступати у Вільний університет, а я проти,» – каже батько. «Чому, адже університет хороший?» «Та ні, він стане, як машина».

І ще, виявляється, можна досягнути, інтелектуально високого рівня в цілком різних спеціальностях. Не так, що математики – значно розумніші за тих, хто навчається на міжнародних відносинах. Це люди одного рівня, є невелика різниця в балах, що набирають на єдиному іспиті, але вона незначна, багато з них переходять зі спеціальності на спеціальність. Наприклад, вступив до школи права, але перейшов на математику чи на бізнес або навпаки. Загалом, певним чином я задоволений. Як це змінить життя – інше питання.

А терзають мене такі сумніви: вчити найкращих – приємно, але...

В.Ф.: Що робити з рештою?

К.Б.: Ні, але чи не є викликом вчити саме тих, хто слабший?

В.Ф.: Важливим елементом є прагнення до знань. Слабкі, ті хто слабкий і мотиваційно, й інтелектуально – це, звісно, виклик.

К.Б.: Мотивація найсильніших іноді менша. Я можу судити по собі. Мене в трирічному віці повели в дитячий садок із викладанням англійської мови. І коли я пішов до школи в шість із гаком років, то дуже добре

розмовляв англійською. Зрештою я протягом кількох років ходив на уроки англійської мови, але нічого не вчив. Тому граматику знаю на нуль, а виїжджав завдяки багажу і потім мені довелося фактично заново вчити предмет. Зрештою я відстав.

До того ж, мотивація багатьох слабших студентів – вища. Сильні знають, що залагодять свої проблеми, а ті розуміють, що їм треба чіплятися, боротися.

Мушу скоро їхати.

В.Ф.: Поки ви не пішли, поставлю запитання, що виникло в мене, коли слухав вашу розповідь про Libri Magni... У вас немає жодної спеціалізації з російської культури? Розумію, що ви відштовхуєтеся від імперії і від агресора, але з іншого боку...

К.Б.: У бізнес-школі, з якої ми починали, всі були російськомовні, бо робили її вихідці з російського сектора факультету обчислювальної математики і кібернетики. Навіть діловодство велося російською, що мене вжахнуло.

В.Ф.: Я про те, що завдання виховати національну еліту і водночас, можливо, спробувати перекодувати чи розкодувати сусідню культуру, яка нікуди не дінеться.

К.Б.: Розумієте, в чому тут іще річ. Досконало вивчити мову – складно. Це рік навчання. Щоб розмовляти не блискуче, але стерпно арабською чи китайською, ви повинні протягом чотирьох років навчання витратити на це чверть терміну. На легші мови – турецьку, англійську – вистачить півтора семестра. Зрозуміло, що на вивчення російської мови теж необхідно витратити час. Ми можемо давати цю базову освіту. Та що випускники робитимуть далі?

В.Ф.: Будуть фахівцями з Росії...

К.Б.: А де вони працюватимуть? У КДБ СРСР?

В.Ф.: Грузії не потрібні фахівці з Росії?

К.Б.: Немає таких робочих місць.

В.Ф.: Ні в МЗС, ні в адміністрації?

К.Б.: Ну в МЗС, можливо, і знайдуться три вакантних місця. Заради трьох осіб...

В.Ф.: Можливо, у розвідці.

К.Б.: Немає. Скільки фахівців із чеченської мови в Москві, як ви думаєте?

В.Ф.: Думаю, небагато.

К.Б.: Десять років тому ми спеціально з'ясували. У Москві був лише один фахівець не чеченець.

Мені пора.

В.Ф.: Продовжимо в понеділок?

К.Б.: Звісно.

В.Ф.: Дуже добре, бо про освіту ми знову недобалакали.

КАХА БЕНДУКІДЗЕ: ЛЮДИНА В ІСТОРІЇ

- 20 квітня 1956 Народився в Тбілісі. Батько, Автанділ, – доцент Політехнічного інституту («Біологія»), надалі – професор математики в Тбіліському університеті; мати, Джульєтта Рухадзе, – історик і етнограф.
- 1964 «Навчання Касі давалося легко, і вже з другого класу він мріяв стати біологом. Приблизно тоді ж він серйозно захворів: різко погіршився зір, потім почала збільшуватися вага. Тому заняття спортивною гімнастикою (на той момент Каха захоплювався нею вже кілька років) довелося припинити». («Журнал Профіль», 02.11.1998р.)
- 1972 Вступив на біофак Тбіліського держуніверситету.
- 1975 На четвертому курсі став секретарем комсомольського бюро факультету («Біологія»).
- 1977 Після закінчення ТДУ вступив до аспірантури Московського державного університету.
- 1979 Вступив до КПРС.
- 1980 Закінчив аспірантуру. Дев'ять місяців не працював, жив у гуртожитку Головного корпусу МДУ під чужим прізвиськом («Біологія»).
- 22 червня 1981 Зарахований на посаду старшого лаборанта в Інститут біохімії і фізіології мікроорганізмів АН СРСР у Пушино.
- 1983 Андроповська кампанія за дотримання трудової дисципліни. Бендукідзе відмовляється приходити на роботу в лабораторію на восьму ранку.
- 1985 Бендукідзе не дозволяють виїхати до Угорщини. «Якось у мене все перевернулося, і я почав просто ненавидіти Радянський Союз» («Помилки»).

- 1986 Очолив лабораторію в НДІ «Біотехнологія» Міністерства медичної та мікробіологічної промисловості, переїхав до Москви.
- 1987 Узявся за підприємництво. «Я до 1987 року, до утворення такого собі прототипу “Біопроцесу”, жив досить скромно... А вісімдесят сьомого, на біосинтезі, заробляв по сім-вісім тисяч карбованців на місяць... Тоді, за СРСР, це було щось на кшталт «ноу-хау»: ми укладали угоди з науковими інститутами, і їхні працівники, напившись чаю за робочий день, у вільний час, увечері, працювали для нас. Ми їм платили зарплату, що дорівнювала ще одному окладу. Всі були задоволені». («Коммерсант-Деньги», № 37 від 13-10-96р.) «Прототипом» було громадське об'єднання «Біопроецес», що мало право вести господарську діяльність.
- 1988 Громадське об'єднання «Біопроецес» перетворено на кооператив. Партнери Бендукідзе – Михайло Могутов, Михайло Юр'єв.
- 1989 У ніч на 9 квітня радянські Внутрішні війська і армія розганяють мітинг біля будівлі уряду Грузії в Тбілісі: дев'ятнадцятеро людей убито, кількості поранено. Бендукідзе виходить із КПРС.
- 1990 28 жовтня в Грузії проходять перші напіввільні вибори до парламенту. Перше місце з 54% голосів отримує орієнтований на незалежність блок «Круглий стіл – Вільна Грузія». Комуністи здобули 30% голосів. Головою Верховної Ради Грузії обрано Звіада Гамсахурдіа.
- 1990 «Біопроецес» стає акціонерним товариством. Бендукідзе – голова Ради директорів.
- 1991 25 грудня розпущено Радянський Союз. 22 грудня розпочинається державний переворот у Грузії, внаслідок якого Гамсахурдіа змушений тікати з Тбілісі в січні 1992 року.
- 1991 «Біопроецес» разом із Московською нафтовою біржею створив «Народну нафтову інвестиційно-промислову Євро-Азійську корпорацію» (НІПЕК). Бендукідзе ввійшов у раду директорів. 1992-го відбулася відкрита передплата на акції компанії. Контрольний пакет залишився у «Біопроецесу» і радянсько-лібанського СП, що ним керував Могутов.
- 1992 Разом із Костянтином Затуліним, Марком Масарським, Михайлом Ходорковським, Іваном Ківеліді, Володимиром Гусинським, Володимиром Виноградовим і Юрієм Мілоковим Бендукідзе заснував групу «Підприємницька політична ініціати-ва-92».

- 1993 У травні «Біопроект» придбав 18% «Уралмашу» на чековому аукціоні. Бендукідзе став головним управляючим НІПЕК, щоб вивести компанію з кризи («Бізнес»). Увійшов до Ради з промислової політики при російському уряді. Взяв участь у Конституційній нараді, що розробила нову російську Конституцію. Спроба балотуватися в Держдуму від підприємницького блоку «Перетворення» була невдалою – блок не зібрав необхідної для реєстрації кількості підписів.
- 1994 Група «Біопроект» – НІПЕК і далі бере участь у ваучерній приватизації. Бендукідзе очолив раду директорів Суднобудівної фірми «Алмаз» (згодом увійшла до складу ОМЗ). Помер його батько.
- 1995 Структури Бендукідзе придбали Томський нафтохімічний комбінат (1997 року продано Сибірському хімкомбінату). Бендукідзе ввійшов до президії Координаційної ради «Круглого столу бізнесу Росії».
- 1996 Підписав заяву президії КР «Круглого столу бізнесу Росії» на підтримку обрання Бориса Єльцина президентом Росії на другий термін. Створено компанію «Уральські машинобудівні заводи» (УМЗ), 2000 року перейменовано на «Об'єднані машинобудівні заводи (Група Уралмаш-Іжора)».
- 1997 Очолив раду директорів холдингу «Уралмаш-заводи» (УМЗ). УМЗ розмістив акції серед іноземних інвесторів. Разом із рештою лідерів КСБР Бендукідзе зажадав від уряду ліквідувати систему уповноважених банків, здійснити податкову реформу.
- 1998 Бендукідзе – генеральний директор УМЗ. Компанія розміщує американські депозитарні розписки (ADR) на західних біржах. До складу групи УМЗ входять «Іжорські заводи», в січні 1998р. Бендукідзе обрано головою Ради директорів ВАТ «Іжорські заводи».
- 1999 Розподіл майна із Михайлом Могутовим. Бендукідзе зберіг активи у важкому машинобудуванні.
- 2000 УМЗ перейменовано на «Об'єднані машинобудівні заводи (Група Уралмаш-Іжора)». 10 липня генерального директора «Уралмашу» Олега Белоненка розстріляно разом із водієм в Єкатеринбурзі. Рада директорів підприємства призначає генеральним директором Бендукідзе. Вбивство Белоненка залишилося нерозкритим. У жовтні Бендукідзе увійшов до бюро Російського союзу промисловців і підприємців, очолив комітет із податкової та бюджетної політики.

- 2001 «Наша мета – стати міжнародною компанією», – написав Бендукідзе в річному звіті ОМЗ за 2001 рік. ОМЗ купили завод «Червоне Сормово», НВО «Бурова техніка» і завод нафтобурового обладнання Uret в Румунії.
- 2002 ОМЗ придбали чотири конструкторські бюро на території колишнього СРСР та інжинірингову компанію Friede&Goldman Ltd (Х'юстон, США). У березні Бендукідзе взяв участь у «кооперативі олігархів», що фінансував незалежний ТВС (7,5%), але надалі дистанціювався від його діяльності.
- 2003 У січні ОМЗ придбали 20% акцій «Атомбудекспорту» (спеціалізується на поставках обладнання для зарубіжних атомних станцій) і 51% акцій інжинірингової компанії «Зарубіженергопроект». У грудні Бендукідзе і Володимир Потанін домовилися про злиття ОМЗ і «Силових машин», внаслідок якого перший мав отримати 15%, а другий – 35% акцій об'єднаної компанії (влітку наступного року угоду було скасовано). З подачі Бендукідзе в Росії ухвалено новий закон про валютне регулювання, який встановив ліберальніший режим транскордонного руху капіталу.
- 2004 У травні Бендукідзе взяв участь у зустрічі російських підприємців із президентом Грузії Михайлом Саакашвілі, який запропонував йому очолити міністерство економіки. 1 червня Бендукідзе став міністром, а в грудні пішов на підвищення, обійнявши посаду державного міністра – координатора структурних та економічних реформ у всіх міністерствах і відомствах Грузії. Стратегія Бендукідзе – що менше держави в економіці, то краще. У найближчі три роки приватизація стане одним із ключових інструментів економічної політики Грузії.
- 2005 3 лютого загинув прем'єр-міністр Грузії Зураб Жванія. Новий прем'єр – Зураб Ногаїделі. У березні стартувала радикальна реформа системи ліцензування, внаслідок якої кількість ліцензій було скорочено на 85%. 30 травня Росія і Грузія затвердили графік виведення російських військових баз з Аджарії та Ахалкалакі – процес повинен завершитися до кінця 2008 року. У листопаді Бендукідзе продає свій пакет акцій ОМЗ Газпромбанку.
- 2006 Вибухи на двох магістральних газопроводах залишили Грузію без тепла в найдужчі морози. Опозиція зажадала відставки Бендукідзе – «пішака в руках Москви». У вересні спалахнув шпигунський скандал: після затримання в Грузії чотирьох офіцерів ГРУ Росія запровадила транспортну блокаду і торгове

- 2007 ембарго, заблокувала грошові перекази в Грузію, влаштувала полювання на грузинських іммігрантів. Бендукідзе і його команда розробляють радикальну реформу системи охорони здоров'я, що має впроваджуватися протягом 2007-2009 років.
- 2007 Восени в Грузії починається політична криза. 1 листопада йде у відставку уряд Ногаїделі. 7 листопада поліція із водометів розігнала демонстрацію біля парламенту і захопила офіс телеканалу «Імеді», власником якої був ворог президента Бадрі Патаркацишвілі. 22 листопада новим прем'єром Грузії став Ладо Гургенідзе, а 25-го Саакашвілі подав у відставку, щоб узяти участь у дострокових президентських виборах. Створений Бендукідзе Knowledge Fund придбав European School of Management. У грудні на базі ESM і Тбіліського Інституту Азії та Африки створено Вільний університет Тбілісі.
- 2008 5 січня Саакашвілі набрав 53,5% голосів і вдруге став президентом Грузії. 31 січня Бендукідзе очолив державну канцелярію уряду Грузії. П'ятиденна російсько-грузинська війна в серпні закінчилася російською окупацією Абхазії і Південної Осетії. 27 жовтня Гургенідзе пішов у відставку.
- 2009 6 лютого новим прем'єром Грузії став Ніка Гілаурі, 9-го Бендукідзе покинув держслужбу.
- 2011 Knowledge Fund купує у держави Аграрний університет у Тбілісі. Парламент Грузії ухвалює Акт економічної свободи, що звужує межі державного дефіциту і ускладнює запровадження нових податків. Першу версію документа було підготовлено восени 2009 року Бендукідзе, його «правою рукою» Вато Лежавою і экс-прем'єром Ладо Гургенідзе.
- 2012 Перемогу на парламентських виборах здобув радикально опозиційний блок «Грузинська мрія», прем'єр-міністром став головний спонсор «Мрії» мільярдер Бідзіна Іванішвілі. Померла мати Бендукідзе, Джульєтта Рухадзе.
- 2013 Нова грузинська влада заарештувала одного з ключових членів команди Саакашвілі – экс-міністра внутрішніх справ і прем'єр-міністра Вану Мерабішвілі. У січні 2014 року внаслідок двох судових процесів його було засуджено до п'яти і чотирьох з половиною років позбавлення волі. На початку весни міністерство освіти спробувало заблокувати діяльність Аграрного університету, відібравши у нього акредитацію (незабаром її було поновлено).
- 2014 Після перемоги Майдану Бендукідзе почав регулярно їздити в Україну, консультуючи міністрів перехідного уряду. У липні покинув Грузію, побоюючись арешту. 13 листопада помер у лондонському готелі. Діагноз – «серцева недостатність».

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ	5
ЯК СТАТИ ЗАХОДОМ, АБО ВІД АВТОРА	8
РОЗДІЛ I. ТИФЛІС	12
РОЗДІЛ II. ЯЦЕНЮК	59
РОЗДІЛ III. НАВАЛЬНИЙ	66
РОЗДІЛ IV. ПОЛІТИКА	87
РОЗДІЛ V. РЕВОЛЮЦІЯ	99
РОЗДІЛ VI. ЛОГОС	111
РОЗДІЛ VII. СУДОМИ	132
РОЗДІЛ VIII. ВІЗЕРУНОК	149
РОЗДІЛ IX. БІЗНЕС	169
РОЗДІЛ X. ЄВРОПА	198
РОЗДІЛ XI. УКРАЇНА	220
РОЗДІЛ XII. СИНГУЛЯРНІСТЬ	242
РОЗДІЛ XIII. ГРУЗІЯ	256
РОЗДІЛ XIV. ПОМИЛКИ	280
РОЗДІЛ XV. БІОЛОГІЯ	302
РОЗДІЛ XVI. ВИГНАННЯ	319
РОЗДІЛ XVII. PENUMBRA	349
РОЗДІЛ XVIII. ДЖАДТ	370
РОЗДІЛ XIX. РЕФОРМИ	385
РОЗДІЛ XX. ШЕРЕМЕТА	406
РОЗДІЛ XXI. ХОДОРКОВСЬКИЙ	431
РОЗДІЛ XXII. КОХ	468
РОЗДІЛ XXIII. УНІВЕРСИТЕТ	494
КАХА БЕНДУКІДЗЕ: ЛЮДИНА В ІСТОРІЇ	522

Літературно-художнє видання

Володимир Федорін

ГУДБАЙ, ІМПЕРІЄ

РОЗМОВИ З КАХОЮ БЕНДУКІДЗЕ

Переклад з російської
Володимира Верб'яного

Головний редактор *Мар'яна Савка*
Обкладинка *Назар Гайдучик*
Літературний редактор *Вікторія Стах*
Технічний редактор *Роман Коник*

Підписано до друку 31.03.2015. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура «Minion Pro»
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 31,16
Наклад 3000 прим. Зам. № 5-03-3011.

Видавництво Старого Лева

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК № 4708 від 09.04.2014 р.

Адреса для листування:
а/с 879, м. Львів, 79008
lev@starlev.com.ua
www.starlev.com.ua

Львівський офіс:
вул. Лемківська, 15-А
тел./факс: (032) 240-47-98
моб. тел.: (067) 502-75-12
zbut@starlev.com.ua

Київський офіс:
метро Лук'янівська
вул. Білоруська, 34
тел./факс: (044) 489-14-49
моб. тел.: (067) 341-03-10

Партнер видавництва

Віддруковано ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»
вул. Енгельса, 11, м. Харків, 61012
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011
www.globus-book.com